

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ЖАҲОН АДАБИЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ

мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман
(20 май, 2021 йил)

САМАРҚАНД – 2021

УДК: 891.709

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ-4865-сонли “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги қарорига мувофиқ, 2021 йил 20 май куни Самарқанд давлат университети филология факультетида ҳамкор ташилотлар билан биргаликда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган “Алишер Навоийнинг жаҳон адабиётида тутган ўрни” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция ўтказилди. Унда республикамизнинг етакчи олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот институтларининг таниқли навоийшунослари билан бирга хорижлик олимлари ҳам ўз маърузалари билан қатнашдилар. Мазкур тўпламда анжуман қатнашчиларининг мақолалари киритилган.

Тўпламдан ўрин олган мақолаларнинг савияси, сифати ва илмий далилларнинг аниқлиги юзасидан муаллифлар масъулдир.

Масъул муҳаррир:

Муслиҳиддин Муҳиддинов
филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Ҳотам Умутов
филология фанлари доктори, профессор
Афтондил Эркинов
филология фанлари доктори

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Р.И.Халмурадов (таҳрир ҳайъати раиси), Х.Очилов, М.Қ.Муҳиддинов (масъул муҳаррир), Мустафа Ўғурлу (Туркия), Алмаз Улви Биннатова (Озарбайжон), И.К.Мирзаев, Ж.Ҳамроев, Ш.Ҳасанов, А.Б.Пардаев, О.Давлатов, И.И.Сулаймонов

Нашрга тайёрловчилар:

С.Тоҳиров, филология фанлари номзоди, доцент
Н.Муҳитдинова, PhD, доцент
А.Раззоқов, PhD, ўқитувчи

Мусахҳихлар:

М.Ҳасанова, PhD, ўқитувчи
Ҳ.Асланова, PhD, ўқитувчи

© «СамДУ» нашриёти, 2021

© Алишер Навоий номидаги халқаро жамоат фонди, 2021

XORİJİY NƏVƏYİŞUHOGLİK: TƏDQIQ VƏ TƏRQİMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

AZƏRBAYCƏN NƏVƏYİŞUHOGLIĞININ YENİ SƏHİFƏSİ

Akademik Həbibbəyli İsa Əkbər oğlu¹

Açar sözlər: Əlişir Nəvai, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri, Almaz Ülvi, klassik irs, ortaq ədəbi abidələr, Əlişir Nəvai və Azərbaycan, “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri” monografiyası

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Ozarbayjon-o'zbek adabiy aloqalari, Almaz Ulvi (Binnatova), mumtoz meros, umumiy adabiy yodgorliklar, Alisher Navoiy va Ozarbayjon, "Alisher Navoiyning asri va nasri" monografiyasi

Ключевые слова: Алишер Навай, азербайджано-узбекские литературные отношения, Алмаз Ульви (Биннатова), классическое наследие, общие литературные памятники, Алишер Навай и Азербайджан, монография «Век и проза Алишера Навои»

Keywords: Alisher Navai, Azerbaijani-Uzbek literary relations, Almaz Ulvi (Binnatova), classical heritage, common literary monuments, Alisher Navai and Azerbaijan, monograph "Century and prose of Alisher Navoi"

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri qədim tarixə və böyük ənənələrə malik olsa da əsasən Əlişir Nəvai üzərində qurulmuşdur. Böyük özbək mütəfəkkiri və şairi Əlişir Nəvainin adı və əsərləri Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin bünövrəsini təşkil edir. Belə də demək mümkündür ki, Əlişir Nəvai Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin rəmzidir. Əlişir Nəvainin böyük ustad hesab etdiyi Nizami Gəncəviyə münasibəti və Məhəmməd Füzulinin Əlişir Nəvai haqqındakı yüksək fikirləri xalqlarımız arasındakı ədəbi əlaqələrin məhək daşına çevrilmişdir.

Ona görə də müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq elmində Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən söz açarkən, ilk növbədə türk dilində ilk dəfə “Xəmsə” yaratmış bu böyük sənətkardan bəhs etməmək mümkün deyildir. Əlişir Nəvainin həyat və yaradıcılığını diqqət mərkəzinə çəkmək həm Azərbaycanda, həm də Özbəkistanda tədqiqatçılar üçün elmi cəhətdən zəngin mənbə - reallıq olmaqla bərabər, həm də

¹Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, azer-turkmen-ozbek@mail.ru

mənəvi borc hesab edilmişdir. Beləliklə, Əlişir Nəvai Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi Binnətova da otuz ilə yaxın bir dövr ərzində davam etməkdə olan tədqiqatlarında iki qardaş xalq arasında ədəbi əlaqələrin müxtəlif dövrləri və aspektlərindən bəhs edərkən ilk növbədə, Əlişir Nəvaidən söz açmışdır.

Almaz Ülvi üçün Əlişir Nəvai Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin bünövrəsi olmaqla bərabər, həm də start nöqtəsidir – bu əlaqələrin möhkəmlənməsində böyük rol oynayan mənəvi qüvvədir. Məhz buna görə Almaz Ülvinin ədəbi əlaqələrimizin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə və ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərinə həsr olunmuş elmi tədqiqatlarının hamısında Əlişir Nəvai mövzusu mütləq öz əksini tapmışdır.

Son illərdə Almaz Ülvinin elmi fəaliyyətində Əlişir Nəvai mövzusu bir neçə istiqamətdə inkişaf etdirilməkdədir.

Əvvəla, Almaz xanım demək olar ki, hər il Özbəkistanın müxtəlif şəhərlərində keçirilən Əlişir Nəvai günlərində məruzələrlə çıxış edir. Özbəkistan Universitetlərində “Əlişir Nəvai və Azərbaycan” mövzusunda tələbələr qarşısında ustad dərsləri keçir. Hətta Özbəkistanda dissertasiya müdafiə edən alimlərin üç rəyindən biri Almaz Ülvi imzası ilə diqqətə çatdırılır. Özbək alimləri Almaz Ülvi ədəbiyyatşünaslıq elmi sahəsində Azərbaycanın elçisi kimi tanıyırlar.

İkincisi, Almaz Ülvi Azərbaycanda özbək ədəbiyyatının və o cümlədən də Əlişir Nəvai sənətinin əsas tədqiqatçısı və təbliğatçısı olaraq qəbul olunur. Bu cəhətdən Almaz Ülvi özbək ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslıq elminin etibarlı daimi nümayəndəsi funksiyasını şərəflə və məsuliyyətlə yerinə yetirir.

Üçüncüsü isə, Almaz Ülvi artıq on üç ildən çoxdur ki, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Əlişir Nəvai irsinə və ümumən Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunmuş elmi konfransların əsas təşkilatçılarından biridir. Məhz Almaz

Ülvinin təşəbbüsü ilə keçirilmiş elmi konfransların materialları da kitab halında çap olunaraq Azərbaycanda da, Özbəkistanda da yayılır.

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə İnstitutda yaradılmış “Əlişir Nəvai Ədəbiyyatşünaslıq Mərkəzi”nin, sözün əsl mənasında, elmi mərkəzə çevrilməsi də Almaz Ülvinin böyük zəhmətinin nəticəsidir.

Almaz Ülvinin “Əlişir Nəvainin əsri və nəsrı” (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) monoqrafiyası Azərbaycan nəvaişünaslığının qiymətli nümunələrindən biridir. Bu sanballı monoqrafik tədqiqat əsərində Əlişir Nəvainin dövrü və həyatı ilə yanaşı, bədii nəsrı dərinlən, əhatəli şəkildə araşdırılmaqla oxuculara təqdim olunur.

Xüsusən, Əlişir Nəvainin poeziyası ilə müqayisədə ustad sənətkarın nisbətən az öyrənilmiş bədii nəsr sahəsindəki xidmətləri haqqında aparılmış tədqiqatlar özbək ədəbiyyatını araşdırmaqla məşğul olan ədəbiyyatşünaslar üçün yeni və əhəmiyyətli bir mənbədir.

Kitabda Əlişir Nəvainin tədqiqata cəlb olunan iyirmi bir əsəri vasitəsilə şairin şəxsiyyətinin öyrənilməsində və dərkində də dəqiq və ilkin mənbə kimi dəyərlidir.

Bu əsərlər dövrün mənzərəsini təsvir etməklə yanaşı, “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri” (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) monoqrafiyası tanınmış Azərbaycan özbəkşünası Almaz Ülvinin beynəlxalq miqyasda malik olan nəvəşünaslığa qiymətli elmi əlavəsidir.

Bu əhəmiyyətli kitab Azərbaycan özbəkşünaslığının yeni bir Əlişir Nəvai səhifəsidir. Təqdim olunan qiymətli monoqrafiya, eyni zamanda, Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələrinin ölkəmizdə yüksək elmi səviyyədə uğurla davam etdirilməkdə olmasının da mühüm bir göstəricisidir.

“Əlişir Nəvainin əsri və nəsri” (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) əsəri nəşr olunmamışdan əvvəl hissə-hissə Azərbaycanın və Özbəkistanın nüfuzlu elmi dərgilərində, ədəbiyyat toplularında, mətbuat orqanlarında dərc edilmiş və müzakirələrə cəlb olunmuşdur. Bu nəşrlərin sayı təxminən 60-a yaxındır. Bütövlükdə isə Əlişir Nəvai və özbək ədəbiyyatı mövzusunda kitablar (“Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında”, “Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri dövrlər, simalar, janrlar və təmayüllər”), “Özbək ədəbiyyatı”, “Fuat Köprülü. Əlişir Nəvai”, “Şərq təzkirəçilik tarixindən”, “Əlişir Nəvai. Hikmətli sözlər” və b.) və 300-ə yaxın məqalə nəşr etdirmişdir ki, bu siyahı əsərin “Ədəbiyyat” bölməsində təqdim olunur.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələr tarixində ilk dəfə 2019-cu ildə hazırlanaraq nəşr edilən “Azərbaycanca-özbəkçə, özbəkçə-azərbaycanca lüğət (25.000 söz)” kitabının müəlliflərindən biridir.

Azərbaycandan bəlkə də ilk dəfə məhz Almaz Ülvinin simasında qədim Herat torpaqlarına Əlişir Nəvai, o cümlədən Baysunqur Mirzə, Gövhərşad Bəyim, Sultan Hüseyn Bayqara, Zahirəddin Məhəmməd Babur, Xoca Abdulla Ənsari, Əbdürəhman Cami, Şah Qasım Ənvar və başqa mütəffəklərin qəbrlərinə ziyarət edilib. Tədqiqatçı bu sevgisini Herat adlı yazısında daha aydın təqdim etmişdir.

İnanırıq ki, Almaz Ülvi Bünnətovanın “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri” (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) monoqrafiyası Azərbaycanda olduğu kimi, qardaş Özbəkistanda da elmi ictimaiyyətin marağına səbəb ola biləcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Almaz Ülvi. Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini - təsəvvüfi əsərləri (monoqrafiya) // Almaz Ülvi (Almaz Qasım qızı Bünnətova) elmi redak-

torlar: akademik İsa Həbibbəyli (ön sözün müəllifi) və professor Şöhrət Siracəddinov. – Bakı, “Elm və təhsil”, 2020. – 570 səh.

2. Almaz Qasım qızı Binnətova (Almaz Ülvi). Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər). – Bakı, “Qartal” nəşr., 2008. 334 səh.

3. Olmos Ulviy. O‘zbek adabiyoti va Ozarbayjon (tadqiqotlar, adabiy portretlar, suhbatlar) // Mas’ul muharrir va so‘zboshi mualliflari: professor Qozoqboy Yo‘ldoshev, dosent Sirdaryoxon O‘tanova, taqrizchi: fil.fan.nom. Ergash Ochilov. – Toshkent, “Kamalak-PRESS” nashriyoti, 2016. – 176 bet.

ƏLİŞİR NƏVAİNİN ƏDƏBİ TƏXƏLLÜSLƏRİ

Almaz ÜLVI BINNATOVA²

Açar sözlər: *Əlişir Nəvainin təxəllüsləri, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri, klassik irs, Əlişir Nəvai və Azərbaycan, “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri” monoqrafiyası*

Kalit so'zlar: *Alisher Navoiy taxalluslari, Ozarbayjon-o'zbek adabiy aloqalari, mumtoz meros, Alisher Navoiy va Ozarbayjon, "Alisher Navoiyning asri va nasri" monografiyasi*

Ключевые слова: *Псевдонимы Алишер Навои, азербайджано-узбекские литературные отношения, классическое наследие, Алишер Наваи и Азербайджан, монография «Век и проза Алишера Навои»*

Keywords: *Alisher Navoi's pseudonyms, Azerbaijani-Uzbek literary relations, classical heritage, Alisher Navai and Azerbaijan, monograph "Century and prose of Alisher Navoi"*

“NƏVAİ”: Nəvai – çoxmənalı sözdür. Daha çox – avaz, ahəng, nəğmə, səs, melodiya, tərəvətli mənalarında işlənir [Навоий, 1983:418]. Məsələn, deyərlər ki, bülbülün xoş nəvası, xoş avazı var.

² *Filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələr” şöbəsinin müdiri, Azərbaycan, Bakı, +994 50 382 74 59; almazulvi1960@mail.ru*

Qeyri-adi istedadı, iti zəkası, düşüncəli təfəkkürü ilə fərqlənən Əlişir yeddi-səkkiz yaşlarından şeir yazırdı. Artıq elə bu yaşlarından şair kimi tanınmasına baxmayaraq özünə hələ bir təxəllüs seçməmişdi.

Bir gün bağçada yeni yazdığı şeirini ucadan avazla zümzümə edərkən bülbül onun şirin və əks-sədalı qiraətini eşidir, onu diqqətlə dinləyərək avazına (səs ritminə, melodiyasına) valeh olur:

– Sənin oxuduğun şeir bülbüllərin nəvasından (avazından) cazibəli və təsirlidir. Adın nədir?

– Əlişir.

– Aha, demək yeni tanınan şair sənsən. Elə isə özünə gözəl bir təxəllüs seç, şeir yazanda axırıncı bəndini möhürlə.

Əlişirə bülbülün dilindən çıxan “nəva” sözü daha doğma gəlir və özünə Nəvai sözünü təxəllüs götürür.

Erqaş Açılovun təbirincə desək, Nəvai sözünün ahəng, səs, nəğmə, melodiyadan başqa, bu söz azuqə, nemət, qida; bəylik, dövlət; ehtiyat; qismət, bəhrə; tədbir tökən, məsləhətçi, xeyirxah, problem həll edən, bir iş görən; nizam-intizamlı, sifariş, rifah; zamin olan, girov qoyulmuş əmlak; səs-səda; yaşayış imkanları yaradan, yaşamaq lazım olan şeyləri həll edən və s. kimi mənaları da ifadə edir [Очилов, 2013: 27-29]. Əlişir Nəvai bütün əsərlərində bu sözü müxtəlif mənalarda nəzmə düzmüşdü. E.Açılovun da sözün bu mənalarını şairin elə öz əsərlərinin içindən seçdiyini müşahidə etdik. “Əlişir Nəvai əsərlərinin izahlı lüğəti” dörd cildlik kitabında “Nəva” sözünün əsərlərdən nümunələrlə mənə izahı verilmişdir. Məsələn [Навоий, 1983:418].

“Mühakimətul-lüğəteyn” əsərində: *“hər birinin özünəməxsus ... nəva və tərənnümləri var”*.

“Xəzainul-məani” divanında:

*“Ayrılıq içrə Nəvai ol gülsüz,
Bülbülə der ki, yox onda nəva”*.

“Xəzainul-məani” divanında:

*“Nəvai istəmə çox eşq ilə nəva hər kim,
bağ bülbülə yetmədi nəva hətgiz”*.

“Fərhad və Şirin”də:

Müğənni oxuyur dilkəş nəvalar,

Qızıl qübbə içrə düşür sədalar” [Nəvai, 2004: 59].

“Fərhad və Şirin”də: “Mey iç bir dəm qalxsın işrət nəvası, Məhv etməmiş səni ömr əjdahası” [Nəvai, 2004: 84].

“Fərhad və Şirin”də: “Yetirəndə bura Fərhad nəvani, Yetişdi ağzına incimiş canı [Həmfш, 2004: 263].

Görkəmli nəvaişünas alim İzzət Sultan “Qəlb dəftəri” əsərində şairin -
Dəhr bağında tapıb kamım rəva,

Taleyim tapdı nəzmimdən nəva [Həvouü, 2011: 285]

(Mənası: “Bu dünya bağında məqsədim amala yetişib, bəxtli insanlar şeirlərimdən bəhrələndilər”) məzmunadakı beytindən çıxış edərək “bəhrə vermək, qismət, məqsəd” mənasında eyni təxəllüsü seçib yazdı ki, bu fikirdə həqiqət var [Султон, 1969]. Şair şeiriyyətini ruh qidası, qəlb azuqəsi bilib yenə təxəllüsünün belə bir mənasını açır.

Ümumiyyətlə, yaradıcı insanlar təxəllüs seçəndə onun öz yaradıcı düşüncələrinə və məqsədlərinə görə yox, daha çox çoxmənalılığına diqqət edirlər.

Əlişir Nəvainin az yaşında seçdiyi bu təxəllüsü onun müdrik ağılının, uca və ali qəlbinin səsi, nəvasıdır. O, bu çoxmənalı sözün yazılış və ruh mənalarını əsərlərində söz-fikir oynatmaları, gerçək anlamını isə həyat salnaməsində (xeyir-xah məqsəd və niyyətlərində) əks etdirmişdir.

Nəticədə qeyd edək ki, şair “Nəva” təxəllüsünü türkcə yazdığı əsərlərində istifadə etmişdir. Yalnız “Lisanut-teyr” əsərini “Fani” təxəllüsü ilə yazıb, onun da içində 79-cu bölmədə təqdim etdiyi “Şeyx Sənan” hekayətini – qissəsini “Nəvai” təxəllüsü ilə möhürləyib. Amma yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, elə bu əsərinin də içində dəfələrlə nəva sözünü müxtəlif mənalarda nəzmə düzmüşdür.

FANI: Əlişir Nəvai “Fani” təxəllüsünü fars dilində yazdığı əsərlərində işlətməmişdir. Mənası: boş, ötəri, keçici, müvəqqəti, yox olma, həmişəlik olmayan, puç, axırı puç, axırı olmayan; qalmayan və s. deməkdir.

Fani – həm müstəqim, həm də məcazi mənada işlənən bu sözün “Nəvai” kimi mənaları çoxdur. El sözüdür, “bu dünya fani dünyadır, axırı heçdir, puçdur”. Dünyəvi və təsəvvüfi mənada işlənən fani sözü əslində “fəna” sözündədir. Təsəvvüfdəki yeddi vadinin (tələb, eşq, mərifət, istiqna, tövhid, heyrət, fəqrü fəna – bu vadilərin hər biri haqqında bu əsərin “Lisanut-teyr” fəslində bəhs edilib) axırıncısı Fəna, əslində həqiqətin başlanğıcıdır. “Lisanut-teyr” dini-təsəvvüfi əsərinin əsas məzmunu da məhz gəlib bu məntiqə çatır. Ona görə Əlişir Nəvai bu əsərini sonda “Fani” təxəllüsü ilə möhürləmişdir. Təsəvvüf alimlərinin yazdıqlarına istinadən, fənadən sonra bəqa gəlir. Bəqa isə əbədiyyət, daimilik, sonsuzluq deməkdir.

Əlişir Nəvainin tərcümeyi-halından məlumdur ki, o, təsəvvüf əhlinə daimi hörmət bəsləyib. Hətta özü tamamilə dərvişlik yoluna qədəm qoymaq istəyib. Dostu Sultan Hüseyn Bayqaranın təkidli xahişi ilə o bu yoldan çəkilib, nəqşibəndilik təriqətinə meyl edib.

Ustadım, pirim deyə daim sayğı göstərdiyi dahi mütəfəkkir Əbdürrəhman Caminin müridi olaraq 1476-cı ildən rəsmən bu təriqətə daxil olmuşdu.

Nəticə etibarilə də, piri Əbdürrəhman Caminin rəhbərliyi altında bu təriqətin riyazi (əməllərini) mərhələlərini keçərək və fənafillah (Allah yolunda həlak olan)

statusuna çatdı [Очилов, 2013: 26-33]. Ömrünün sonuncu illərində tamamlağı “Lisanut-teyr” əsərini əslində bu etiقادına ədəbi abidə kimi də dəyərləndirmək olar.

*Farsi nəzm içrə çün sürdü qələm,
Nəzmin hər sindinə qıldım rəqəm.
Feyz etcək o mənadan manqo,
Tapdı nişanə nəzmi Fanidan manqo
Çün “Lisanut-teyr”lə avaz eylədim,
Müxtəlif quşlarla pərvaz eylədim.*

Dörd cildlik “Əlişir Nəvai əsərlərinin izahlı lüğəti” kitabında “Fəna” sözünün əsərlərdən nümunələrlə mənə izahı verilmişdir. Məsələn [Навоий, 1983: 354]; “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Məhbubul-külub” (“Könüllərin sevgilisi”), “Lisanut-teyr” (“Quş dili”), “Tarixi-ənbiya və hükəma” (“Peyğəmbərlərin və müdriklərin (filosofların, alimlərin) tarixi”) “Məcalisun-nəfais” (“Nəfis məclislər”) və s. əsərlərindən nümunələrlə Fani sözünün çoxmənalılığı diqqətə çatdırılır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Nəvai, Əlişir. Seçilmiş əsərləri (tərcümə edənlər: Əliğa Vahid, Mirvarid Dilbazi, Məmməd Rahim, Nigar Rəfibəyli, Ələkbər Ziyatay) / ön söz, şərhlər və lüğətin müəllifi: Həmid Araslı. – Bakı, Öndər, 2004.

2. Ülvi, Almaz (Binnətova). Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər). – Bakı, “Qartal” nəşr., 2008.

3. Ülvi, Almaz (Binnətova). Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini - təsəvvüfi əsərləri (monoqrafiya) // elmi redaktorlar: akademik İsa Həbibbəyli (ön sözün müəllifi) və professor Şöhrət Siracəddinov. – Bakı, “Elm və təhsil”, 2020.

4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4-ж.лик (1-4ж.). – Т.: 1983.

5. (http://www.ziyouz.com/index.php?option=com_remository&Itemid=57&func=fileinfo &id=3393)

6. Навоий, Алишер. Муншаот // Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 9-жилд. – Тошкент, Фафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.

7. Очилов Э. Алишер Навоий. Т., 2013.

8. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Т., 1969.

ФРАНСУА БЕЛЕННИНГ (1817–1877) АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАҚИДАГИ МАҚОЛАСИ (1861 ЙИЛ)

*Эркинов Афтондил,
филология фанлари доктори*

Франсуа Альфонс Белен (1817-1877) франциялик олим бўлиб, унинг кўпгина нашрлари Усмонлилар (1299-1923) сулоласи тарихига оид тадқиқотлардан иборат бўлган. Белен Парижда Коллеж де Франс ва Шарқ тиллари олий мактабида Антуан Исаак, Сильвестр де Саси (Antoine Isaac, Baron Silvestre de Sacy) (1758-1938) ва Ёттен Катремер (Etienne Marc Quatremèr) (1782-1857) каби машҳур шарқшунос олимлар қўлида таҳсил олган. Ф.Белен 1843 йили Франциянинг Эрзурумдаги консуллигида, 1846 йили Қоҳирадаги консуллигида таржимон сифатида ишлаган. 1852 йили Франциянинг Истанбулдаги элчихонаси котиби вазифасини бажарувчи, 1868-1877 йилларда эса Франциянинг Истанбулдаги генерал консули сифатида фаолият юритган. Араб, форс ва туркий тилларни ўрганган. Усмонлилар тарихи ҳамда шарқ қонунчилигига оид тадқиқотларини нашр қилган.

Ф.Беленнинг Алишер Навоий мероси билан ҳам қизиқиб, бу ҳақда мақолалар нашр этган. Франция Миллий кутубхонасида сақланаётган туркий ва форсий тиллардаги тарихий манбаларга, шунингдек, француз шарқшуносларининг Шарқ халқлари тарихи, маданияти ва адабиётига бағишлаб ёзилган илмий асарларига таянган ҳолда Навоий ижодини ўрганиш ва тадқиқ қилишга киришади.

Унинг Навоий ижоди ва даврига оид дастлабки мақоласи “Алишер Навоий таржимаи ҳоли ва адабий ҳаётига оид маълумотлар, унинг асарларидан олинган парчалар иловаси билан” деб номланган. Француз тилидаги мазкур мақола 1861 йили “Journal Asiatique” (Журнал Асиатик – Осиё журнали)нинг 17-сонидан икки қисмда (февраль-март ва апрель-май) эълон қилинган³. Мазкур мақола “Алишер Навоий таржима ҳоли ва адабий ҳаётига оид маълумотлар, унинг асарларидан олинган парчалар иловаси билан” (“Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir Nevaii, suivie d’extraits tirés des œuvres du même auteur”) деб номланади.

Икки қисмдан иборат мазкур тадқиқотнинг биринчи қисмида Навоийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида фикр юритилса, иккинчи қисмида олим Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” ва “Хамсат ул-

³ Belin F.A. Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir Nevaii, suivie d’extraits tirés des œuvres du même auteur // Journal Asiatique. № 17. 1861. P.175-256, 281-357.

мутахаййирин” асарларидан парчаларни асл нусхада (яъни, араб эски ўзбек тили ва ёзувида) ва француз тилига таржимасини изоҳлар билан нашр этади.

1866 йил Беленнинг «Шарқ донолари» туркумида ёзилган «Мир Алишер Навоийнинг фазилатлари, эстетик ва фалсафий қарашлари» номли иккинчи тадқиқоти эълон қилинади⁴. Тадқиқотда француз олими «Маҳбубул-қулуб» асарини таҳлил қилиб, айрим бобларнинг французча таржимасини унга ёзилган изоҳлар билан келтиради.

Белен “Алишер Навоий таржима ҳоли ва адабий ҳаётига оид маълумотлар, унинг асарларидан олинган парчалар иловаси билан” мақоласида Навоий ўз даврининг энг таниқли ва энг сермахсул ижодкорларидан бири эди, ўз насл-насабидан ифтихор ҳиссини туйган Алишер форсийда ҳам иқтидор билан ёза олган, шунга қарамасдан, насру назмда туркий тилнинг форсийдан қолишмаслигини ва афзалликларини намойиш этиш орқали ватанпарварлик намунасини кўрсатди, каби хулосаларни чиқарган.

Франсуа Беленнинг мақоласидан кейин ўтган бир ярим асрдан зиёд давр ичида Алишер Навоий ижодини тадқиқ этиш бўйича кўплаб тадқиқотлар яратилди. Шу боис бугунги кун навоийшунослиги учун Белен мақоласидаги маълумотлар ҳамма вақт ҳам янгилик бўлмаслиги эҳтимоли йўқ эмас. Аммо Ф.Белен мақоласи 1861 йили Европалик олим тарафидан ёзилганлиги ва ҳали навоийшунослик фани шаклланмаган бир даврда Навоий бўйича шунчалик маълумот бера олганлиги, яъни ўз даври учун анча аҳамиятлидир. Ф.Беленнинг Алишер Навоий бўйича тадқиқотларини ўрганиш навоийшунослик тарихи учун аҳамиятлидир.

Ҳозирда Ф.Беленнинг Алишер Навоий ҳаёти ва меросига оид нашр этилган, юқорида тилга олганимиз дастлабки мақоласини ўзбек тилига таржима қилиш галдаги вазифалардандир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Белен // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. Том III. 1891. С. 363.

2. Belin F.A. *Moralistes orientaux. Caractères, maximes et pensées de Mir Ali Chir Névéii* // *Journal asiatique*. № 7, 1866. P. 523-552; *Journal asiatique*. № 8, 1866. P. 126-154.

⁴ Belin F.A. *Moralistes orientaux. Caractères, maximes et pensées de Mir Ali Chir Névéii* // *Journal asiatique*. № 7, 1866. P. 523-552; *Journal asiatique*. № 8, 1866. P. 126-154.

3. Belin F.A. Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir Nevaii, suivie d'extraits tirés des œuvres du même auteur // Journal Asiatique. n° 17 (1861). P.175-256, 281-357.

4. Bouvat L. Essai sur la civilisation timouride. // Journal Asiatique, Tome CCVIII, Paris, 1926. P. 193-299.

5. Bouvat L. Le “Debat des deux langues” Mohākemmet ul-loughatein de Mīr ‘Alī Chir Nevāī. // Journal Asiatique. № 19, Paris 1902. P. 367-372.

6. Bouvat L. Le domaine géographique et linguistique du djagatai. //Revue du monde musulman. Publiée par la mission scientifique du Maroc. Vol.3, 1907. P. 259-270.

СЕМЁНОВ – МАНБАШУНОС, БИБЛИОГРАФ ОЛИМ

Озода Тожибоева
ТДУТАУ, (PhD)

Аннотация: *Мазкур мақолада ўзбек ва тожик халқлари илм-фани ривожига амалий жиҳатдан улкан ҳисса қўшган олим А.А.Семёновнинг манбашунослик фаолияти ҳақида мулоҳаза юритилади.*

Калим сўзлар: *тарих, этнография, қўлёзма манба, таржима.*

Abstract: *The article examines the source study sources of the scientist A.A. Semenov, who made a great practical contribution to the development of science of the Uzbek and Tajik peoples.*

Key words: *history, ethnography, handwritten source, translation.*

Ўтган асрнинг бошларида Чор Россиясидан ташриф буюрган амалдорлар каторида Марказий Осиё халқлари тарихи, оғзаки ва ёзма адабиётини, умуман олганда барча соҳаларни ўрганишда амалий ҳисса қўшган олимлар ҳам анчагина. Ерли халқлар турмуш тарзи, урф-одатлари, маданияти, тарихи, кўп асрлик қўлёзма манбаларни ўрганиш борасидаги ўз даврида очилмаган кўриқ сингари бажарилган фундаментал ишлар бугун ҳам катта илмий қимматга эга. Рус шарқшунослари каторида айнан шу заминда яшаб, ўзбек халқи илм-фани ривожига бемисл ҳисса қўшган олимлардан бири Александр Александрович Семёновдир. Семёнов кенг фаолият доирасига эга қомусий олим. У чуқур кириб ўрганган соҳалар шу даражада кўпки, деярли ҳар бир йўналишда мутлақо янги, дастлабки ишларни бажарган. Олим педагог сифатида ТошДУ асосчиларидан бири, жумладан, шарқшунослик факультети ташкилотчиси, археологик экспедициялар аъзоси,

муסיқашунос, тарихчи, этнограф, адабиётшунос, тилшунос, диншунос, манбашунос, таржимон, кутубхона асосчиси, библиограф, раҳбар ходим сифатида масъул вазифаларда етакчи, умуман фаолият қамрови жуда кенг, ҳатто имкондан ортиқ. Шунингдек, олим бажарган ишлар салмоғи ҳам фундаментал асосга эга.

Мавжуд маълумотларда қайд этилишича, уч тилни биладиган бу олимни ерли халқ шу даражада яхши кўрган эканки, ҳаммининг эшиги у учун ҳар доим очиқ экан.

Семёновнинг фаолияти самарали кечганини унинг имкониятлари билан ҳам боғлаш мумкин. Биринчидан, у ҳар доим юқоридан юборилган, бошлиқ ёки ишчи гуруҳ аъзоси, иккинчидан, объектга холис ёндашган, ўз ишини юқори даражада бажарган. Агар бу ҳаракатлар Чор Россияси манфаатлари учун эди, деган фикр билан қарасак ҳам барибир улар ўз даврида дастлабки иш сифатида кадрли бўлган, ҳатто ҳозирги кунда ҳам илмий қимматини йўқотган эмас. Олим кейинги ҳаётини ҳам ўзбек ва тожик халқлари билан чамбарчас боғлаган, шу заминга хос бойликларни ўрганишни умрининг мазмуни деб билган. Тожик олими Бобожон Ғофуров билан ёзишмаларида олимнинг юксак ахлоқий маданияти, ҳурмати сезилиб турадики, мазкур хатлар замонавий иншо намунаси сифатида эътироф этилади. Зеро, ҳар икки халқ тарихида муҳим тадқиқотлар яратган олимнинг илмий изланишларини бугун янгидан ўрганиш ҳам турфа ва жадал суръатларда кечган тарихимиздаги муҳим шахслар меҳнатини қайта ёдга солади, улардан ибрат олишга, кадрлашга ундайди.

А.А.Семёновнинг Ўзбекистон илм-фани олдидаги хизматлари катта. У қадимий шаҳарлардаги машҳур экспедициялар иштирокчиси, йирик ишларнинг ташкилотчиси сифатида тинимсиз меҳнат қилган. Қайсики шаҳарда фаолият олиб борса, натижаси маҳсулдор бўлган. Бу фаолият самараси мақолаларда, илмий нашрларда акс этган. Бухородаги фаолияти давомида Бухоро кутубхонасидаги қўлёзмалар библиографиясини тузган. Бухоро муסיқасини ўрганиб, Дарвеш Али Чангий, Нажмиддин Кавкабий ҳақида маҳсул тадқиқотлар эълон қилган. Кейинчалик Муҳаммад Юсуф Муншийнинг “Тарихи Муқимхоний” ва Мирмуҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома” асарларини тожик тилидан рус тилига таржима қилган ва нашр эттирган. (Олим ҳақида маълумот берувчи бош манбада Семёнов уйига тилла соат юборгани, орқасида Бухоро амири муҳри туширилгани айтилади. Семёнов бир муддат ҳибсда бўлади, балки шу сабаб ҳам бўлиши мумкин).

XX аср бошлари Марказий Осиё тарихи, адабиёти билан шуғулланган рус шарқшунослари қаторида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишда

Семёновнинг ҳам катта улуши бор. Олимнинг навоийшунослик фаолиятини бошқа олимлардан фарқли ўлароқ иккига ажратиш мумкин:

1. Алишер Навоий таржимаи ҳоли, ижодига доир мақолалар.
2. Алишер Навоий асарлари манбалари, қўлёзмалари тавсифига доир рисола ва библиографиялар.

Айнан Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган тадқиқотлари сирасида «Персидская новелла о Мир-Али-Шире «Неваи», «Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы», «Взаимоотношения Алишера Навои и султана Хусейн-Мирзы» каби мақолалари тарихий маълумотларга асосланган.

Олимнинг илмий фаолиятида кўпроқ манбашунослик етакчилик қилади. Ўзбек китобхони Навоий асарларининг биринчи марта библиографияси билан ҳам Семёновнинг китоблари орқали танишган десак, хато қилмаган бўламиз. Сабаби олим Алишер Навоий асарларининг тўлиқ тавсифлари билан манбаларини инвентардан ўтказиб, библиография шакллантирган. Олимнинг Алишер Навоий асарларининг қўлёзма манбалари тавсифига доир бир қанча нашр ишлари мавжуд. Жумладан, “Каталог рукописей исторического отдела Бухарской Центральной Библиотеки”, “Описание рукописей произведений Навои, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УзССР”, “Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нем”, “Описание персидских, арабских и турецких рукописей Фундаментальной библиотеки Среднеазиатского государственного университета” номли библиографиялари шулар жумласидандир. Олиб борилган фаолият натижалари кейинги катта ишларга замин яратган. Олим бугун шарқшуносларимизнинг асосий манбаси бўлган 14 жилддан иборат Ўзбекистон Шарқ қўлёзмалари тўпламининг (СВР) 5 жилдини тайёрлашда бош бўлган ва ўзи сўзбоши ёзган, 6-жилдини ҳам тайёрлашда етакчи бўлгани ва улгурмай қолгани сўзбошида айтиб ўтилади.

Олимнинг биринчи тузган библиографияси Бухоро кутубхонасидаги қўлёзмалар ҳисобланади [1, 1925]. Китоб 1925 йилда тузилган бўлиб, китобга ёзилган сўзбошида олим иш жараёнини тўлиқ ёритган. 1922 йили ёз ойларида Туркистон Шарқшунослик институти талабалари Бухоро иқтисодиётини ўрганишга келгани ва П.П.Ивановдан кутубхонадаги китобларни инвентаризациядан ўтказиш учун талабалардан бирини сўраб олганини айтади. Иванов унинг таклифини қўллаб-қувватлаб, бироқ ўзи касалга чалиниб айрим ишларда ёрдам беролмагани сабаб иш биров тугал бўлмаганини таъкидлайди. Китобларнинг мусулмон адабиётига биноан ҳажми, шакли, саҳифалари аниқ кўрсатилмагани, шунингдек, уларни Европа

талаблари доирасида ҳам шакллантира олмагани, бироқ шундай бўлса-да, бу иш кейинги ишлар учун дебоча бўлишини билдиради. Қўлёзмаларни инвентарда бериш тартиби, иш услубини изохлайди. Китобни варақлар эканмиз, ҳақиқатдан ҳам олимнинг тавсифлаш усули содда ва айна дамда қизиқарли. Бироқ 1940 йилда ўзи тузган библиографиялардан фарқ қилади. Бу борада олимнинг ўзи таъкидлайди, Шарқ қўлёзмаларини бериш тартибини кўриш учун бу ерда китоблар етишмаслиги, 1889 йили нашр этилган Е.Кальнинг Туркистон кутубхоналаридаги Шарқ қўлёзмалари каталоги ҳам сотилиб, тугаб кетгани, фойдаланиш учун йўқлигини айтади.

Китобдан Алишер Навоийнинг бир қанча асарлари қўлёзмалари ўрин олган. Жумладан, 40-инвентарь рақамда “Мажолис ун-нафоис” ва “Тарихи Ажам” бирга кўчирилган. Чиғатой тилида ёзилган, биринчиси форсий тарих, иккинчиси сўфийлар ҳаёти ҳақида деб ёзилган. Тавсифда Навоий ҳаётини қисқача ёритади. Негадир туғилган ва вафоти санасини 1440-1500 йиллар деб беради. Олим юқорида таъкидлаб ўтганидек, номукамал бўлган бу библиографияда асар ҳажми, шакли, ҳолати ва кўчирилган санасига тўхталиб ўтмаган. Муҳими шу кутубхонада мана шу китоблар борлигини билдириб ўтиш.

Шоир Биноийнинг “Ашъор”ини форсий шоир, Бенаи ёки Беннаи дейди ва Навоийнинг замондоши, Савафийлар Самарқандга борганда ўлдирилди. 6000 мисра шеъри бор, дейди. Олим Биноий шахсиятига тўхталмайди-ю, тарихий маълумотларни қисқароқ бериб ўтади. Абдурахмон Жомий, Хондамир, Восифий асарларини, Абдулғафур Лорий Жомийнинг севимли шогирди эканлиги ҳамда фаолияти тарихини қисқа бўлса-да ёритади. Гўёки тазкиралар сингари тарихий фактларнинг эслатиб ўтилиши ҳам тавсифни бойитган. Бу борада олимнинг Марказий Осиё тарихини яхши билиши кенг фикрлаш ва иш юритиш имкониятини кенгайтирган.

Қўлёзмада шу тариқа берилган шекилли, олим “Хулосаи тарихи Ажам” деб кайд этади. Яна кутубхонада “Мажолис ун-нафоис” ҳам мавжуд. Бу китоб Муҳаммад Юсуф Муншийнинг “Тарихи Муқимхоний” асари билан бир жилдда. Шунингдек, Навоий замондошларининг асарлари ҳам анчагина бўлиб, олим уларнинг ҳар бирига тўхталганида Алишер Навоий замондоши деб эслатиб ўтади.

Қўлёзмалар деярли қадимий эмас, агар айрича хусусияти бўлганида олим албатта кайд этган бўларди. Яна бир хусусияти, қўлёзмаларнинг аксарият кўпчилигида уларнинг Европа кутубхоналарида тузилган манбалари ҳам кўрсатилган. Китобга ёзилган сўзбошида таҳрир учун академик Бартольдга, ўз кутубхонасидан хорижий манбаларни улашишда берган ёрдами учун профессор А.Э.Шмидтга миннатдорчилик билдиради. Умуман

олганда, китобда фақат асар номи араб алифбосида берилган, тавсифлар эса рус тилида бўлиб, кўпроқ муаллиф ҳақида қисқа бўлса-да тушунтириб кетилган. Китобнинг илмий қиммати манбаларнинг тарихий маълумотлар асосида изоҳлангани, дунё бўйича мавқеи ва халқаро кутубхоналардаги кўшимча манбалари кўрсатилгани билан белгиланади.

Кейинги 1935 йилда тузган форсий, араб, туркий қўлёзмалар каталогида Алишер Навоийнинг фақат битта асари киритилган [2, 1935].

Олимнинг 1945 йилда тузилган “Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нем” китоби ўзбек адабиётидаги биринчи библиографиялардан биридир [4, 1945]. Китоб 2 қисмдан иборат:

1. Алишер Навоий асарлари киритилган нашрлар тавсифи ва тошбосмадаги асарлари нашри.

2. Алишер Навоий ҳақида ёзилган асарлар, қўлёзмалари критилган библиографиялар.

Семёновнинг услубидаги ўзига хослик китоб ҳақида тўлиқ маълумот олишга қулайлик яратади. Олим сўзбошида аниқ тарзда ўз иш жараёнини ёритади. Китобни қандай шакллантиргани, манбаларни қандай тўплагани, араб алифбосидаги матнни маҳаллий нашриётларда шароит йўқлиги сабаб кўпгина матнларни рус тилида беришга мажбур бўлгани, асарларни беришда назмга ва насрга ажратгани, деярли барча ҳолат бўйича тушунтириш бериб ўтади. Айтиш керакки бу маълумотлар ўтган аср бошларидаги навоийшуносликнинг бориш ҳолатини аниқ тасаввур қилишимизга кўмаклашади.

Хориждаги илк навоийшунослик ҳақида айнан ушбу китобдан маълумот олиш мумкин. Дастлабки маълумот 1841 йил Катрмер томонидан тузилган хрестоматия ва унга киритилган “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Тарихи мулуки ажам” асари ҳақида. Шунингдек, Белин, Мартин Хартман, Березин, Вамбери ва бошқа шарқшунослар асарларида берилган маълумотлар хронологик тарзда жойлаштирилган. Тартиби билан ўша йилларда Ильин, Орифжонов каби тошбосма матбааларда нашр этилган Навоий асарлари нашри ҳам келтирилган. Мазкур нашрлардан Ўзбекистондаги тошбосма матбаалар фаолияти ва улардаги Алишер Навоий асарларининг илк нашрлари борасида ҳам маълумот олиш мумкин. Шахсан, тадқиқотлар жараёнида “Насри Хамсаи беназир”ни Семёнов маълумоти асосида излаб, Орифжонов матбаасининг иш бошлаши ва китобнинг нашр йилини аниқлашга муваффақ бўлганмиз (Семёнов келтирган нашр санаси китоб нусхаларида учрамаган). Қолаверса, ўша китоблар нашри жараёнида фаол иштирок этган ноширлар, хаттотлар ҳақида ҳам маълумотларни билиш мумкин. Жумладан, улар орасида

Сиддикхўжа Хўжандий каби китоб тожирлари ҳам бор. Рўйхат 1938 йилга қадар олинган.

Иккинчи қисмда ҳам Силвестер де Саси, Ниткитский, Чарльз Ръё, Залеман, Эдгар Блошет каби олимлар тузган каталоглар, махсус бағишланган асарлар қаторида Давлатшоҳ Самарқандий, Бобур асарларининг Туркия, Қозон нашрлари ҳамда аср бошларидаги олимларнинг вақтли матбуотдаги нашрлари келтирилади. Бу бўлимда ҳам хронологик тартибга риоя қилинган. Масалан, Буюк Британия кутубхоналарида сақланаётган Алишер Навоий асарларини тавсифлаган Чарльз Ръёнинг тавсифини кетма-кет кўрсатадики, ҳар қандай тадқиқотчи учун мазкур маълумотлар катта аҳамият касб этади.

Китобни М.Ҳақимов тузган қўлёзма китоблар сингари тавсиф деб оладиган бўлсак, олим ўзи айтганидек, китобларнинг ҳажми, шаклини бериб ўтмаган. Китоб кўпроқ библиографик характерга эга. Хорижий манбаларнинг тўлиқ тавсифи олимнинг тил билиш имконияти, бугунгидек интернет ривожланмаган бир даврда ҳам китоблар алмашинуви кенг миқёсда бўлганини кўрсатади. Умуман олганда, Семёнов ушбу китоб тузилган вақтга қадар чоп этилган китобларни қамраб олган. Бугун навоийшунослик тарихида бир неча маротаба Алишер Навоий асарлари бўйича библиографиялар яратилган бўлса-да, мазкур китоб дастлабки иш сифатида қадри.

Олимнинг илмий фаолиятини бугун у фаолият олиб борган барча соҳаларда ўрганиш, меҳнатининг муносиб баҳосини бериш зарур. Зеро, илк навоийшунослардан бири сифатида бажарган ишлари, манбашунослик фаолияти ҳам тадқиқ этишга арзийди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Семенов А.А. «Каталог рукописей исторического отдела Бухарской Центральной Библиотеки». – Ташкент, 1925.
2. Семенов А.А. Описание персидских, арабских и турецких рукописей Фундаментальной библиотеки Среднеазиатского государственного университета. Ташкент, 1935 (Труды САГУ. Сер. 2. Orientalia. Вып. 4).
3. Семенов А.А. Описание таджикских, персидских, арабских и тюркских рукописей Фундаментальной библиотеки Среднеазиатского Государственного университета. Вып. 2. Ташкент, 1956.
4. Семенов А.А. Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нем. Ташкент, 1940.
5. Семенов А.А. Описание рукописей произведений Навои, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УзССР [Текст] / Юбилейный ком-

т Навои. Гос. публ. б-ка УзССР. – Ташкент: Гостехиздат УзССР, 1940. - 48 с.

6. Семенов А.А. Взаимоотношения Алишера Навои и султана Хусейн-Мирзы // Исследования по истории культуры народов Востока: сб. в честь акад. И. А. Орбели / М.-Л, 1960. – 527. С. 237–249.

7. Семенов А. А. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы. – В сб.: Алишер Навои. М. – Л., 1946. – 235. – С. 153-174.

8. Семенов А.А. «Персидская новелла о Мир-Али-Шире «Неваи» // Бюллетень САГУ, № 13, Ташкент, 1926, с. 177–186.

**FOREIGN NAVOISM: RESEARCH AND TRANSLATION
PROBLEMS
(ХОРИЖИЙ НАВОИЙШУНОСЛИК: ТАДҚИҚ ВА ТАРЖИМА
МАСАЛАЛАРИ)**

*М.Сотволдиева,
Андижон вилоят телерадиокомпанияси мухбири*

*“Дунё илмида ёзилмаган бир қоида бор:
сен мавзуинг бўйича ўзингдан олдин ёзилган
ва чоп этилган барча ишлардан,
улар қайси тилда бўлишидан қатъий назар,
хабардор бўлишинг керак”⁵*

Огаҳ Сирри Левенд, турк олими

***Annotation.** In this study - the emergence of interest in Uzbek literature (mainly about the life and work of A. Navoi) on specialized and non-specialized sites of two countries (Russian and English), culturally, regionally and territorially distant from each other, in Europe and Russia the degree The awareness of European and Asian countries about each other's cultural heritage is explored by identifying critical and analytical differences in the coverage of the study.*

***Keywords.** Navoi's works, mass publications, European sites, interest in the heritage of Navoi in the west, Western orientalists, the history of Temuri, articles written in several European languages.*

Ўзбек адабиёти бирдан шаклланмаган ва унинг бугунгача етиб келишида узоқ йўллар босиб ўтилган. Адабиёт - миллат маданияти, тарихи,

⁵ Огаҳ Сирри. "Туркиядаги Навоий кўлёмалари". - Туркия, 1958 й

ривожланиш хусусияти ва босқичларини ўзида акс эттирган бебаҳо мерос сифатида ҳар доим кенг ўрганилган ва ўрганилиб келинмоқда. Ўзбек адабиётининг таракқий этишида эса А.Навоийнинг ижодий мероси бениҳоя аҳамият касб этади.

Европада ўзбек адабиётининг забардаст вакили, шоирлар султони бўлмиш А.Навоий ижодига бугунги кунда энг кўп ва катта қизиқиш билдирилмоқда ва улар томонидан Навоий ҳаёти ва ижоди борасида турли тадқиқотлар олиб борилмода. XVI - XIX асрларда Ғарбда ҳам Алишер Навоий меросига бўлган қизиқиш, асарларини нашр этиш, таржима қилиш кўзга ташланганди. Навоийнинг айрим асарлари бошқа халқларнинг тилига таржима қилинади ва янги асарларнинг яратилишида асос бўлади. Масалан, Христофор Арманийнинг 1557 йилда италян тилида Венецияда нашр этилган "*Сарандиб шоҳи уч ёш ўғлонининг зиёрати*" асарининг иккинчи қисмида Навоийнинг "*Сабъаи сайёр*" достонидан Баҳром ва Дилором саргузашти ҳикоя қилинади. XVII асрнинг биринчи ярмида ўтган грузин шоири Нодор Персоданиодзе: "Навоий бу қиссани ("*Сабъаи сайёр*" ни) чиғатой (қадимги ўзбек) тилида ёзган, биз шоирликда бирон кишини у билан тенглаштириб тасаввур қила оламизми?" - деган эди. Навоий асарларини таржима қилиш кейин ҳам давом этади."⁶

Бу жиҳатдан француз шарқшуноси М.Беленнинг мақолалари ҳамда "*Хамсат ул-мутаҳаййирин*", "*Маҳбуб-ул-қулуб*" дан парчаларнинг чоп этиши (1861, 1866 йиллар), Катрмернинг эса "*Тарихи мулки Ажам*", "*Муҳокамат ул-луғатайн*" асарларини аслиятда нашр этиши (1841), М.Никитскийнинг Хондамир, Давлатшоҳ ва Мирзонинг асарларидан фойдаланиб, Европада илк бор "*Амир Низомиддин Алишер, унинг давлат ва адабиёт соҳасидаги аҳамияти*" номли магистрлик диссертациясини яратиши (1856 йил. Асар Европадаги ўзбек адабиётини тўлароқ акс эттирган илк нашрлардан бири бўлган), Калифорния университети (АҚШ) профессори Марк Тутоннинг 2014-йилда Навоий "Хамса" си бўйича биринчилардан бўлиб докторлик ишини ёқлаши, Паве де Куртейл, Н.Илминский, И.Березин ва бошқаларнинг бу борада олиб борган турли хилдаги тадқиқотларини эслаш кифоя.

Тўғри, Ғарб шарқшунослари асарларининг ҳаммаси ҳам бир хил савияда ёзилган, уларнинг ҳаммасида ҳам Алишер Навоий меъросига юксак баҳо берилган деб бўлмайди. Чунки бу соҳадаги изланишлар энди бошланди.

1861-йилда Истанбулдаги "*Asiatique journal*" ("Осиё журнали") да Франция консулхонасининг таржимони бўлиб хизмат қилган М.Беленнинг Навоий ҳаёти ва фаолиятига доир мақоласи босилиб чиқади. Унда

⁶ Архангелеский А.С. Введение в историю русской литературы. – Москва, 1986.-Б.143

Навоийнинг давлат идора ишлари ва маданий ҳаётдаги хизматларига ижобий баҳо берилади. Бироқ Навоийнинг нафақат бадиий асарларини пухта ўрганмайди, балки ҳеч қандай асоссиз: *"Навоий Хисрав Деҳлавий, Низомий ва Жомийларнинг таржимонидир"*, - деб даъво қилади. Француз шарқшуноси Э.Блоше эса Навоий асарларининг бадиий қимматини камситади.

Хорижда навоийшунослик деган алоҳида соҳа йўқ. Навоий ижоди ўзбек адабиётини тадқиқ қилиш доирасида ўрганилади. Қолаверса, шоир ижодини ўрганиш бўйича библиографиялар эски ва уларга хориждаги Навоий ижоди бўйича ёзилган тадқиқотларнинг жуда кам қисми киритилган.

2003 йили Германияда *"Алишер Навоий"* номли тўпламдан Навоий ижоди, унинг шахсияти ва Темурийлар муҳити бўйича немис ва инглиз тилларида ёзилган мақолалар, Барбара Келлнер Хенкель, Юрген Паул, Клаус Шониг, Эрика Таувбе, Клаудя Ромер, Марк Киршнер, Зигрид Клайнмихел ва Ёхим Гирлишс каби германиялик олимларнинг тадқиқотлари ўрин олган.

Навоий ижоди бўйича тадқиқот олиб бораётган олималардан бири канадалик олима Мария Сабтелнидир. У 1979 йилда Гарвард университетида *"Хусайн Бойқаро саройидаги адабий муҳит ва унинг сиёсий хусусияти"* деган мавзуда докторлик диссертациясини ёқлаган. Кейинчалик олима Навоий ижоди бўйича бир қанча мақолалар ёзган. Немис олимаси Зигрид Клайнмихел эса Навоийнинг турк адабиётига таъсири ҳақида қисқа, аммо чуқур мақола ёзган. Навоий ижодиётининг айнан қайси нуқталари усмонли турк шеърятига таъсир этганлигини асосли ёритган.⁷

Туркиялик адабиётшунос Юсуф Четинтоғнинг *"Алишер Навоийнинг усмонли турк шеърятига таъсири"* номли 2006 йилда чоп этилган туркча китоби ўзбек тилига ҳам таржима қилинди. Мазкур китобда Навоий ғазалларига турк шоирлари эргашиб ёзган ғазаллар ҳақида сўз кетади. Яна бир турк олими Огаҳ Сирри Левенд 1958 йили *"Муҳаббатнома"*нинг таркибига кирган Навоий ва бошқа шоирларнинг таркиби ҳақида ўзининг *"Туркиядаги Навоий қўлёзмалари"* мақоласида ёзиб ўтган.⁸

Немис тили бўйича мутахассис Йўлдош Парда бундан анча йиллар олдин Навоий асарларини йиғиб, француз ва немис тилларига таржима қилди. У 2000 йилда *"Шарқ"* нашриётида китоб ҳолида нашр этилди.⁹ Шунингдек, Францияда нашр қилинган *"Ўзбек шеърятини антологияси"*га ҳам Навоий шеърлари киритилган.

⁷ Долимов У. Туркистонда жадид мактаблари. - Тошкент, 2006 й. – Б.67

⁸ Дмитриева Д. Каталог тюркских рукописей. – Москва, 2002 й. – Б.39

⁹ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент, "Ўзбекистон" 1993 й. – Б.154

Ҳозирги пайтда Берлин давлат кутубхонасида алломанинг 30 га яқин турли асарлари қўлёзмалари сақланмоқда. Навоий ижодидаги чуқур фалсафа, поэтик образлар турфа хиллиги билан адабиёт мухлисларини ўзига жалб этаётир. Мухтасар айтганда, Навоий феномени Ўрта асрлар Шарқидаги ўзбек халқи ҳамда бошқа халқлар маданияти ва маънавий ҳаётининг равнақи ҳамда гуллаб-яшнашининг тажассумидир.

Ф.Брессаннинг фикрича, Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ёшлар тарбиясида, халқлар ўртасида дўстлик, тинчлик, муҳаббат ва толерантлик ғояларини илгари суриш учун маънавий манба бўлиб хизмат қилади. Чунки у ўз асарларида ана шундай эзгуликларни тараннум этган. Ўз навбатида, Ф.Брессан ўзбек халқининг ноёб тарихий-маданий меросини қўллаб-қувватлаш ва тарғиб этишга Ўзбекистон раҳбарияти томонидан йўналтирилган саъй-ҳаракатларга юқори баҳо беради.

Калифорния университети (АҚШ) профессори Марк Тутон бир неча йиллардан буён Алишер Навоийнинг ижодий меросини ўрганиш билан шуғулланаётганини маълум қилди. У ўзининг 2014-йили ёклаган докторлик диссертациясида Алишер Навоийнинг “*Хамса*”сини ўрта асрлардаги бошқа муаллифларнинг турдош асарлари билан қиёсий таҳлил қилганини айтди, - “Шоир ижодини ўрганишни бошлаб, унинг нақадар буюк даҳо эканлигини англадим”, дея таъкидлайди америкалик олим халқаро конференцияларнинг бирида.

Шарқда Рус олими Н.И.Илминский Навоийнинг “*Муҳокамат-ул-луғатайн*” асарини хийла чуқур ўрганиб, Навоийни ўз она тили – ўзбек адабий тили учун курашган қудратли киши сифатида таърифлайди. Шундай қилиб, рус Ғарбий Европа шарқшунослари ўтмишда Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти юзасидан материал тўплаш, уларни системага солиш, умумлаштириш, Навоий асарларини нашр этиш, Навоийнинг тил соҳасидаги хизматларини ўрганиш ва бошқалар бўйича маълум ютуқларга эришган бўлсалар ҳам, лекин уларнинг текшириш ишлари биография ва лингвистика масалалари билан чегараланиб қолди.

1940-йилда нашр этилган “*Родоначалник узбекской литературы*” тўплами иккинчи жаҳон урушигача бўлган собиқ совет навоийшунослигининг муҳим ва катта ютуғи бўлди. Бу тўпланда А.Боровковнинг “*Навоийнинг ҳаёти ва ижодиётини ўрганиш*”, Е.Э.Бертельснинг “*Лайли ва Мажнун*” ва бошқа олимларнинг мақолаларини ўз ичига олади. Бироқ Улуғ Ватан уруши даврида юбилей кечиктирилади. Дахшатли уруш шароитида фронтдан узоқ Ўзбекистондагина эмас, балки Москвада ва қамалда қолган Санкт-Петербургда ҳам Навоий меросини ўрганиш давом этди.

“Собик СССР Иттифоқиға қарши бошланган уруш, – дейди профессор Й.Э.Бертельс “Навоий” монографиясида, – Навоий юбилейини мўлжалланганидек нишонлаш имконини бермади. Санкт-Петербурглик шарқшунослар қамал халқасида қолдилар. Бироқ шу оғир шароитда ҳам иш давом этди. Мен 1941-йилнинг декабрида Навоий ижодига бағишланган ва даҳшатли бомбардировка ҳамда артиллерия отишмалари остида ўтган йиғилишда сўзга чиққан эдим. Гарчи йиғилиш бинонинг юқори қаватида ўтиб, у ер ҳаводан келаётган оғир зарбалар билан тебраниб турса ҳам, йиғилиш қатнашчиларидан бирон киши зални ташлаб чиқиб кетмади ва йиғилиш охирига етказилди”¹⁰.

Таъкидлаш жоизки, АҚШ, Буюк Британия, Лондон, Англия, Австралия, Колумбия ва ҳоказо Европа, Америка давлатларига тегишли бўлган www.iranicaonline.org, <https://muse/jhu.edu>, citeseerx.ist.psu.edu, <https://journals.openedition.org>, <https://www.questia.com>, <https://www.afternic.com>, <https://www.people-travels.com>, <https://www.britannica.com>, <https://www.advantour.com>, hu-berlin.hosted.exlibrisgroup.com каби ушбу бир қанча интернет нашрларига А.Навоийга доир кўплаб маълумотлар киритилган.

Мазкур <http://www.alishernavoiiy.ru/index.php> сайти эса Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишга бағишланган махсус сайт. Ушбу интернет саҳифага шоирнинг рус тилига ўтирилган деярли барча лирик ва эпик асарлари киритилган. Сайт орқали китобхон нафақат ўқиб ўрганиши, балки Навоий асарларини аудио ва видео лавҳаларда томошо қилиб, эшитиши, ёздириб олиши ҳам мумкин.

Хулоса ўрнида айтишимиз мумкинки, бутун дунё жамиятининг маънавий, шу билан бирга, маданий жиҳатидан ҳамжиҳатликка интилиб яшashi, адабиёти ҳамда санъатини ўрганишга кучли қизиқиши ҳозирги кунда табиий жараён сифатида баҳоланмоқда. Негаки шарқ давлатларининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётини етарли даражада билиш эҳтиёжи, шарқшунослик билимлари ривожига муҳим омиллардан бири саналади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Бертелс И.Э. Навоий. И.Мирзаев рус тилидан таржимаси. - Тошкент, 2007 й. Б 201
2. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент, “Ўзбекистон” 1993 й. – Б 154.

¹⁰ Й.Э.Бертельс. “Навоий” монография. Москва. - Б.201

3. Каримов Ғ.К. Рус шарқшунослигида Навоий ижодини ўрганиш масалалари. – Тошкент, 1967 й. – Б 97.

4. Архангелеский А.С. Введение в историю русской литературы. – Москва, 1986.-Б.143

5. Халлиева Г. XX аср Россия шарқшунослиги ва ўзбек мумтоз адабиёти – Тошкент, Монография. 2018 й. – Б 109.

6. Долимов У. Туркистонда жадид мактаблари. – Тошкент, 2006 й. – Б.67

7. Дмитриева Д. Каталог тюркских рукописей. – Москва, 2002 й. – Б.39

8. <http://ru.wikipedia.org/wiki>

9. <https://www.questia.com>

10. <https://www.britannica.com>

11. www.literature.ru

ҲИРОТ МАДАНИЙ ВА СИЁСИЙ МУҲИТИДА АЛИШЕР НАВОИЙ РОЛИНИНГ АҲАМИЯТИ (МАРИА САБТЕЛНИ ТАДҚИҚОТЛАРИ АСОСИДА)

*Юлдашева Гуландом,
Тошкент Давлат Шарқшунослик
университети мустақил тадқиқотчиси*

Кейинги йилларда хориждаги навоийшунослик тадқиқотларни ўрганишга эътибор кучайди¹¹. Ҳазрати Алишер Навоий (1441-1501) туркий халқларнинг сўз устаси, темурийлар саройи бой маданий меросининг йўлбошчиси ва туркий тилда дostonнависликни йўлга қўйган буюк мутафаккир сифатида гавдаланади. Мир Алишер Навоий Ҳирот маданий марказининг гултожи ва Темурий шаҳзодаларни парокандаликдан сақлашга уринган буюк давлат арбоби сифатида ҳам танилган шахсдир. Алоҳида навоийшунос олимлар фаолияти ва тадқиқотлари диққат марказида бўла бошлади¹².

¹¹ Эркинов А. “Хорижий навоийшуносликка бир назар” // “Алишер Навоий дунё шарқшунослари нигоҳида” мавзуйидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент, 2021. Б.70-77; Эркинов А. “Олам аҳли, билингизким...” Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди жаҳон олимлари нигоҳида (https://uza.uz/uz/posts/olam-ahli-bilingizkim_246283).

¹² Эркинов А., Курбанов А. “Зигрид Клайнмихел – Навоий ижодининг хорижлик тадқиқотчиси” // “Алишер Навоий” халқаро журнали. 2021 йил, 1-сон. Б.82-85; Клайнмихел З. “Алишер Навоий ва усмонли турк шоирлари” // Alisher Navoiy xalqaro jurnali. 1-jild, 1-son. 2021. Б.85-91 (турк тилидан ўзбек тилига О.Мадалиева таржимаси).

Канадалик олимлар Э.Бирнбаум ва М.Сабтелниларнинг Алишер Навоий меросини ўрганишга оид мақолалари бор¹³. Канаданинг Торонто Университети профессори Мариа Ева Сабтелни Яқин Шарқ тиллари ва Цивилизациялари кафедрасида ишлайди. У Ислом цивилизацияси йўналишида лекциялар ўтиб, форс адабиёти, XV аср Хуросон ижтимоий-сиёсий, маданий-тарихий ҳаёти, темурийлар салтанатининг административ-бошқарув тизими ва шахзодалар саройи сиёсати ҳақида қатор мақолалар чоп этиб келаётган олимадир. Сабтелни хоним темурийлар даври маданияти, тарихи, сиёсий-ижтимоий ва маънавий-маърифий жиҳатларини “Темурийлар ўтиш даврида: ўрта асрлардаги Эронда туркий-форсий сиёсат ва маданийлашиш жараёни” асари очиб бериб, 2008 йили “Хушанг Пуршариати Эроний тадқиқотлар китоби учун мукофоти”га (Houshang Pourshariati Iranian Studies Book Award) лойиқ деб топилган. Биз М.Сабтелнининг Темурийлар ва Ҳусайн Боқаро даври, Навоий ижодига оид тадқиқотларини ўрганиб келмоқдамиз¹⁴.

Алишер Навоий ва темурийлар даври маданий ва сиёсий ҳаётига бўлган қизиқишимиз юқори бўлганлигидан Сабтелни хонимнинг Ғарб шарқшунослигида олиб бораётган изланишларини ўрганишга ундамоқда. Навбатдаги мақоламизда олиманинг илмий изланишлари кирган нашрларини ўзбек тилига таржима қилиб, улар билан илмий жамоатчиликни таништиришдан иборат.

Сабтелни хоним Шарқ адабиётида машҳур бўлган кўплаб араб, форс ва туркий манбалари, шу жумладан, Фахри Ҳиравийнинг Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарининг форсча таржимаси, Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-воқеа”, Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират

¹³ Эркинов А. “Канадалик олим Э.Бирнбаум – Алишер Навоий кўлэмалари тадқиқотчиси” // “Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашариат маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” мавзусидаги III анъанавий халқаро конференция материаллари (2019 йил 4-6 февраль, Ўзбекистон, Навоий ш.). Тошкент: Фан, 2019. Б.295-299; Эркинов А. “Канадалик навоийшунос” // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2020 йил, 7 февраль, 7-сон. Б.4; Эркинов А., Юлдашева Г. “Навоий ижодининг канадалик тадқиқотчилари (Элизар Бирнбаум ва Мариа Сабтелни)” // “Алишер Навоий дунё шарқшунослари нигоҳида” мавзуидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент, 2021, бб. 93-96.

¹⁴Gulandom Akram. “Navoiy ijodi xorijliklar nigohida” // Til va adabiyot ta’limi. 2018, 12-сон. В.44-45; Юлдашева Г. “Исследование творчества Наваи канадским ученым (на примере статьи М.Сабтедьни “Алишер Навои: Бахши и бек”)” // Материалы международной научной конференции «Роль художественной литературы в межкультурном диалоге». 4-5 декабря 2018 г. Сумгаит (Азербайджан). 2018, 4-5 декабря. – С.153-155; Юлдашева Г. “Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди канадалик олима Мариа Эва Сабтелни нигоҳида” // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: Navoiy universiteti, 2019. Б.495-498; Юлдашева Г. “Maria Sabtelni Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqida” // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: Navoiy universiteti, 2020, Б. 200-205; Юлдашева Г. Канадалик шарқшунос олима Мариа Сабтелнининг Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги тадқиқотлари. 09.02.2020 (http://uza.uz/oz/society/kanadalik-shar-shunos-olima-maria-sabtelning-navoiy-ayeti--09-02-2020?sphrase_id=13476860); Юлдашева Г. “Хирот маданий муҳитига оид Мариа Сабтелнининг карашлари” // Алишер Навоий мероси ўзбек шарқшунослиги талқинида. Илмий-амалий анжуман тўплами-2. Тошкент, 2020. Б.115-122.

уш-шуаро”, Муҳаммад Ҳайдар Дуғлотнинг “Иқтибос аз Тарихи Рашидий”, Сом Мирзонинг “Тухфайи соми”, Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, Бобур Мирзонинг “Бобурнома”, Хондамирнинг “Тарихи Ҳабиб ус-сияр” каби асарларни ўрганиб, Ғарб адабиётшунослигига катта ҳисса қўшиб келаётган шарқшунос олима ҳисобланади¹⁵. Сабтелни хонимнинг манбалар устида синчковлик билан ишлаш қобилияти XIII–XVI асрлар Марказий Осиё давлатчилиқ сиёсати, Хуросон ва Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий оламига ўзгача назар, Чингизхон ва унинг авлодлари минтақага сингдириб кетган яса қонуни, темурийлар саройида маданиятнинг гуллаб-яшнагани, Султон Ҳусайн Бойқаронинг 40 йил давомида Ҳирот давлатчилиқ сиёсатида ва маданий ҳаётида тутган ўрни, Мир Алишер Навоийнинг ҳомийлик фаолияти ва маънавий раҳнамолигини усталиқ билан очиб берган. Шунингдек, Сабтелни хоним ўз тадқиқотларида совет олимлари асарларидан ҳам кенг фойдаланган. В.В.Бартольднинг “Сочинения”, Якубовскийнинг “Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои”, А.А.Боровков нашри остида тайёрланган *Алишер Навои: Сборник статей*, Э.Э.Бертельснинг “Литература на персидском языке в Средней Азии”, А.А.Семеновнинг “Культурный уровень”, П.М.Мелиоранский нашрга тайёрлаган Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” асарларидан кенг фойдаланган. Шу ўринда, Сабтельни хонимнинг “16-аср бошида Марказий Осиёда маданий ва сиёсий ҳаёт” мақоласида Ғарб шарқшунослик мактаби совет олими А.Н.Болдыревга Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-воқеа” асарининг танқидий матнини нашрга таёрлаганлигидан чуқур миннатдорчилигини билдириб ўтади. Шунингдек, М.Сабтельни хоним А.Н.Болдырев томонидан тайёрланган [“Тазкира Ҳасанхожа Нисорий” “Мемуары Зайниддина Восифи как [новый] источник для изучения культурной жизни Средней Азии и Хорасана на рубеже 15-16 веков” тадқиқотларидан фойдаланганлигини кўрсатган. Сабтелни хоним Жон Вудс, Аннемари Шиммел, Г. Бровн, Э.Бирнбаум, Урсула Отт, Ян Рипка, Аннетте Бевеерж, Ф.А.Белен, Ханс Роберт Реомер каби йирик Ғарб олимлари тадқиқотларидан фойдаланганлиги ғарб шарқшунослигининг Ислом тарихи ва Марказий Осиё маънавиятига қизиқиши жиддий эканлигидан далолат беради¹⁶.

Сабтелни хоним Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган мақолаларидан бири “Мир Алишер Навоий” Ислом энциклопедиясига

¹⁵ М.Сабтелни араб, форс, турк, ўзбек, немис, француз, инглиз ва рус тилларидаги манбаларни бемалол таҳлил қила олади.

¹⁶ John Woods, Annemarie Schimmel, G.Browne, E.Birnbaum, Ursula Ott, Jan Ripka, Annette Beveridge, F.A.Belin, Hans Robert Reomer ғарб шарқшунослигида катта изланишлар қилган олимлар сирасига қиради.

киритилган¹⁷. Темурийлар саройининг якуний даврида Ҳирот маданий ва сиёсий муҳитида Навоийнинг Султон Ҳусайн Бойқаро саройидаги хизматлари, вақф ерларида амалга оширган ишлари, Ҳирот маданий ҳаётининг ҳомийси ва аждодларининг маърифатпарвар котиблар эканлиги айтилишида акс эттирилган.

Сабтелнининг “Алишер Навоий: Бахши ва Бек” мақоласида Алишер Навоийнинг темурийлар давридаги ҳаёти ва фаолияти, келиб чиқиш тарихи ва аждодлари фаолияти ёритиб берган¹⁸. Мақолада Хуросон тарихида ҳунармандлар, китобат санъати усталари, хаттотлар ва хонандалар, мусаввир ва муҳаррирлар, тарихчи ва зарҳалчилар мисли кўрилмаган маданий ютуқларга эришиб, ғарб шарқшунослигига Султон Ҳусайн Бойқаро саройи ютуқлари “Темурийлар Ренессанси” деган ном билан киритилди. Мақолада Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийнинг кўкалдошлик муносабатлари, кичиклигидан саройда бирга улғайгани, темурийлар саройида Навоийнинг лавозими, аждодларининг келиб чиқиши, Навоийнинг молиявий ҳолати ёритилган.

“Алишер Навоийнинг “Вақфия” асари тавба-тазарру йўлида” мақоласида Навоийнинг туркий тилда битган қисқа тазкирасида темурийлар даври сўнгги палласида шарқий Хуросон ижтимоий-иқтисодий, маданий, ҳатто тарихий ҳолатини очиб берган ноёб манба ҳисобланади¹⁹. Сабтелни “Вақфия” асарининг яхши ўрганилмаганлигининг сабаблари, аслида бадиий характердаги биографик асарлиги, ўрта асрлар вақфнома ҳужжатларидан ўзга мақсадда ёзилгани, Навоийнинг мусулмон аҳли олдида жон куйдурувчи ҳақиқий вакил ўлароқ гавдаланиши, замондошлари ва кейинги авлод олдида ўз сиёсий қарашларини мусулмон бандасифатида оқлаши, Ҳусайн Бойқаро саройида эгаллаган лавозими ва бой бадавлатликда тенги йўқлиги ҳақида мақоласида тадқиқ қилади.

“XVI аср I ярмида Марказий Осиёда маданий ва сиёсий ҳаёт” мақоласида Сабтелни темурийлар салтанатининг Шайбонийхон ихтиёрига ўтиш даврини тасвирлаб берган²⁰. Бунда Ҳусайн Бойқаронинг 40 йиллик ҳукмронлигида Ҳирот маданий ҳаётнинг қайноқ даври, Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийнинг адабий анъаналар бошида фаолият юритганлиги,

¹⁷ Subtelny M.E. “Mir Ali Shir Nawa’i” // Encyclopedie de l’Islam. 2nd edition, vol.VII. Leiden-Paris:Brill, 1993. pp 90-93. Шу мақола таржимаси эълон қилинган. Қаранг: Юлдашева Г., Мария Сабтелни Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди// Алишер Навоий ва XXI аср мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: Navoiy universiteti, 2020, 200-205 бб

¹⁸ Subtelny M. “Ali Shir Navai: Bakhshi and Beg”// Harvard Ukrainian Studies, vol.3/4, part 2. Euchaisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his 60-birthday by his Colleagues and Students (1979-1980). pp 797-807

¹⁹ Subtelny M. “The Vaqfiya of Mir Ali Shir Nawa’i as Apologia”// Journal of Turkish Studies. Vol.15, 1991. Fahir Iz Festschrift II. Pp. 257-271.

²⁰ Subtelny M. “Art and Politics in Early 16th Century Central Asia” // Central Asiatic Journal. 27/1-2, 1983. pp 121-148

манбаларда фақат номи камдан-кам учрайдиган наққош, зарҳалчи, хаттот, созанда, мусаввир, ҳонанда, муסיқа санъати намоёндалари, китобат санъати усталари, тазкиранавислар исм ва фаолиятининг чуқур из қолдирганлиги ҳақида сўзланади. Амир Темур салтанати бошқарув тизимининг Чингизхондан ўтган қипчоқ давлатчилиқ сиёсатига асосланиб шаҳар маданияти қоидалари билан қоришгани мақолада акс этган. Амир Темур аждодлари тарихи, Шайбонийхоннинг илк Ўзбек хонлиги буюк хони ва илм маърифат эгаси сифатида гавдаланиши, Шайбонийхон саройида Ҳусайн Бойқаро даври мушоира кечаларининг такрорланиши, тазкиранавислик анъаналарининг давом эттирилиши, Шайбонийхон саройида Навоий сиймосининг кўкка кўтарилиши каби қизиқ фактлар мақолада очиб берилган.

“Темурийлар даври таълим ва ҳомийлик асослари: XV аср Ҳиротда Алишер Навоий Ихлосия мажмуаси ва унинг вақф қилиниши” номли мақоласида Сабтелни хоним давр анъанасининг катта қисми бўлган вақф ишларига катта маблағини ажратган Навоий ҳақида сўз юритади²¹. Ўрта аср исломий жамиятининг инфратузилмасини шакллантирган диний, маърифий ва хайрия ташкилотлари молиявий асосларини вақф ишлари ташкил қилган. XV аср маърифий ва хайрия ташкилоти Ихлосия мадрасаси Навоий томонидан қурилган йирик вақф иншооти ҳисобланади. Мақолада Темурийлар даври Ҳиротда кенг тарқалган вақф фаолиятининг моҳияти, унинг кўринишлари, Ихлосиянинг тузилиши ва ходимларнинг фаолияти ҳақида сўз юритади. Олиманинг Ихлосиянинг тартиб-қоидалари, юритилган фаолияти, мутаваллий, мударрис, шайх, хофиз, имоми хатиб каби мажмуа ходимларининг кундалиқ фаолияти ва даражасига биноан маош кўринишлари, вақф бўлган ерларнинг қонунийлаштирилиши каби масалалар ёритилган.

Шунингдек, Мариа Сабтелнининг бошқа муҳим тадқиқотлари мавжудки, булар ҳақида кейинги изланишларимизда ёритиб берамиз деган умиддамиз. Мақоламизда канадалиқ олим Мариа Сабтелни илмий фаолияти ва нашр қилган ишларига назар солдик.

²¹ Subtelny M. “A Timurid Educational and Charitable Foundation: The Ikhlasiiya Complex of Ali Shir Navai in 15th century Herat and its Endowment” // Journal of the American Oriental Society, vol.111, #1, (Jan-Mar. 1991), pp. 38-61

NAVOIY ASARLARINI INGLIZ TILIGA TARJIMA QILISHDAGI MUAMMOLAR

*Abduqodirova Mohlaroy,
Oripova Kamolaxon*

Annotation: This article is devoted to Navoi's works and also solutions for translating problems.

Key words: laughter, motive, image, project, etymology

Annotatsiya: Ushbu maqola Navoiyning asarlari va tarjima jarayonidagi muammolarga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: g'uluv, motiv, obraz, loyiha, etimologiya

Bobokalonimiz Alisher Navoiy ijodi xorijiy mamlakatlarda ham sevib o'qilib, asarlari bot-bot tarjima qilinmoqda. Amerika Qo'shma shtatlarining Massachusetts shtatida istiqomad qiluvchi adabiyotshunos olim, yozuvchi va shoir Denis Deli ko'p yillik izlanishlari tufayli Alisher Navoiyning g'azallarini ingliz tiliga o'girdi, hamda "Cervena Barva Press" nashriyotida "Alisher Navoiyning yigirma bir g'azali" (Twenty one ghazals by Alisher Navoiy) deb nomlangan chop ettirdi. To'plam xorijliklar tomonidan juda yaxshi kutib olindi. Alisher Navoiy – buyuk shoirlardan biri. Italiyaliklar uchun Dante qancha qadrlil bo'lsa Navoiy ham o'zbeklar uchun shunchalik buyuk shaxs. Qisqa vaqt ichida uning barcha ijodi bilan tanishish mushkul. Buning uchun bir insonning umri yetmaydi. Men uning ingliz, fransuz, rus tillaridagi tarjima asarlarini ko'zdan kechirdim. Angladimki, Alisher Navoiy ijodiga butun dunyoning qiziqishi hamon davom etib kelmoqda. Ulug' shoir ijodining bir qatrasini kashf qilgan kishi borki, hayratini yashira olamaydi. Tezroq Navoiy haqida zamondoshlariga xabar bergisi, uning yozganlarini o'z ona tiliga tarjima qilgisi keladi. Men bunga aminman. Masalan, mamlakatimizda Alisher Navoiy ijodi haqida ilmiy tadqiqot olib brogan kanadalik Harri Dik Navoiyga "Dunyoni ma'naviy tanazzuldan qutqara oladigan ko'ngil bog'ining bog'boni" deya ta'rif beradi va "Lison ut-tayr" asarini ingliz tiliga tarjima qiladi.

Navoiy ijodi shu qadar serqirrak, uning tarjimasiga qo'l urish uchun, avvalo, islom dini g'oyasi va qarashlari, turkiylar, madaniyati, yashash tarzi, so'zlarning kelib chiqish etimologiyasini ham bilish juda zarur ekan. Qisqasi, Alisher Navoiy o'z ijodi bilan menga chinakam izlanishni o'rgatdi. Tarjima jarayonida hatto bir so'z uchun necha kunlab kitob varaqlashga, sharqshunos olimlardan maslahat so'rashga to'g'ri keldi. Bildimki, dastlan Navoiy g'azallari ma'nosini to'g'ri va

to'liq tushunish va uni qalbdan his eta bilish kerak ekanligini. Keyin asl ma'nodan uzoqlashmasdan nazm bayoniga o'tish kerak ekan. Alisher Navoiy hayoti va ijodini mamlakatimiz va xalqaro miqyosda keng o'rganish va targ'ib qilish maqsadida Prezidentimizning „Alisher Navoiy nomidagi xalqaro jamoat fondini tashkil etish to'g'risida”gi qaror loyihasini ishlab chiqishdek muhim vazifa belgilangan.

Xorijda o'zbek mumtoz adabiyotini o'rganish boshlanayotganiga ancha bo'ldi. Xususan, Alisher Navoiy va uning ijodi g'arb olimlarining diqqat markaziga tushganidan beri bir necha asrlar o'tdi. Afsuski, XX asrda sho'ro tuzumi siyosati oqibatida ma'naviy va ilmiy aloqalar uzilib qolgani bois xorijdagi o'zbek adabiyoti tadqiqotchilarining izlanishlaridan ko'p jihatdan bexabar va bebahra qoldik. Endilikda g'arb olimlari va ular yaratgan ilmiy asarlar bilan tanishish imkoni kengayib bormoqda. Inglizlarning sharq adabiyoti qiziqishi kecha yoki bugun paydo bo'lgan emas, Sharq adabiyotining g'arbiga yoyilishi sharqona g'oyalar, motivlar, obrazlarning g'arbiga ko'chishi uzoq tarixga ega. XV-XVI asrlarda g'arb adabiyotida sharqqa intilish kuchaydi. Bu davrda Sharq adabiyotining ko'plab durdona asarlari g'arb tillariga tarjima qilindi. O'zbek adabiyotining namunalarining ingliz tiliga qilingan ilk tarjimalari, tabiiyki, Alisher Navoiy nomi bilan bog'liq. Buyuk mutafakkirning “Lison ut- tayr” dostoni Ye. Fittsjerald tomonidan inglizchaga tarjima qilinib, 1899- yilda AQSHning Boston shahrida nashr etilgan edi. Xuddi shu asarning nasriy bayoni kanadalik tarjimon Garri Dik tomonidan o'zbek tarjimashunos olimi N. Qambarov hamkorligida ingliz tiliga o'girildi.

Ma'lumki, bir tildagi asarni ikkinchi tilga ikki yo'l bilan tarjima qilish mumkin: bevosita va bilvosita. Ayni paytda, tarjimondan xorijiy tillardan o'zbek tiliga bevosita va bilvosita o'girilayotgan asliyat asarlarda mujassam bo'lgan milliy ma'naviy va til madaniyatini tarjima qilish xalqiga asl ma'nosida yetkazib berish talab qilinadi. Tarjimon asliyat asardagi ijodkorning mohirona tasvirlangan milliy ma'naviyat va til madaniyatini tarjima tilda qayta yaratishdan iborat. Agar tarjimon asliyatda mujassam bo'lgan milliy ma'naviyat va til madaniyatini tarjima tilda noto'g'ri talqin etsa, birinchidan, asliyatdagi asar va uning muallifi hamda ana shu asar mansub bo'lgan xalq sha'niga dog' tushurib qo'yadi, ikinchidan esa, tarjima tili xalqning milliy ma'naviyati va til madaniyatiga nisbatan nojoizlik paydo bo'ladi va asar saviyasiga putur yetadi.

Fikrimiz isboti sifatida quyidagi tarjimaga nazar solaylik:

Lolazor ermashki, ohimdin jong'a tushti o't,

Yo'q shafaqkim, bir qiroqdin osmong'a tushti o't.

Tarjima:

Tulip fields blaze the face of my soul's fire,

Sunsets sear across the sky, touch the earth with fire.

Asliyatda shoir – “Ko‘rib turganingiz bu lolazor emas, mening ohimdan jahonga tushgan o‘tdir”, - deydi va g‘uluvning yuqori darajasini ishlatadi. Tarjimada “lolazor mening ohimdan yoqinroq bo‘lib ketdi” deb g‘uluvning ishonish mumkin bo‘lgan quyiroq darajasi qo‘llangan. Bir so‘z bilan aytganda, Alisher Navoiy ijodini tushunganicha tarjima qilib, o‘z zamondoshlariga havola etayotgan xorijlik tarjimonlar g‘azallar ortiga yashiringan so‘z o‘yinlarining o‘ndan birini kashf eta olmagan bo‘lsalarda, bu tarjimalar o‘qiganlarni hayratga solmoqda. Navoiy she‘riyati tarjimasi sohasida chinakam muvaffaqiyat navoiyshunos olim va xorijlik tarjimon hamkorligi yo‘lga qo‘yilgan loyihalarda ko‘rinadi. Alisher Navoiy bobomiz asarlaridan tarjima qilinishi va uni xorijliklar tomonidan sevib o‘qilishi xalqimiz uchun bu katta tuhfa va sharafdir. Bugungi kunda dunyo bo‘ylab shu qatori bizning yurtimizda ham kommunikatsiya sohlarida imkoniyatlar juda kuchayib bormoqda, Navoiyning 21 g‘azalini tarjima qilgan va uni nashr ettirgan amerikalik yozuvchi, olim Denis Deli bilan suhbat qilindi. U shunday fikrlar keltirdi: “Bu siz uchun bir ochilish bo‘ldi . Yangi bir olamni kashf etasiz. Nega u haqida oldinroq eshitmadim? Mening yoshimdagi boshqa kishilar singari asosan G‘arb dunyosini ko‘proq o‘qib organganman. Lekin dunyoning boshqa chekkasida yozilgan nodirliklar tarjima orqali bizga yetib kelishi mumkin”, - deydi olim.

Adabiyotlar:

1. www.google.com
2. www.ziyonet.uz

ЎЗБЕКИСТОНДА НАВОЙШУНОСЛИК ТАРИХИ. МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА НАВОЙШУНОСЛИК МАКТАБЛАРИ

АКАДЕМИК Е.Э.БЕРТЕЛЬС АБДУРАҲМОН САЪДИЙНИНГ ДОКТОРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИ ҲАҚИДА

Проф .Мирзаев И.К. (СамДУ)

Академик Е.Э.Бертельс нафақат форс-тожик адабиёти, мумтоз Шарқ тасаввуф илми, ҳазрат бобокалон шоиримиз Низомиддин Мир Алишер Навоий ҳаёти ва ижодининг бетимсол билимдони ва холис тадқиқотчиси, балки ёш филолог олимларнинг меҳрибон ҳамда адолатли устози ҳам бўлган.

Сўзининг аввалида Е.Э.Бертельс Абдурахмон Саъдий диссертацияси кейинги йилларда Алишер Навоий ҳаёти ижодини ўрганишга бағишланган тадқиқотларнинг ўзига хос натижаси эканлигини, унда муаллифнинг фикрича ўз ечимини топмаган қуйидаги масалалар таҳлиliga тортилганлигини санаб ўтади:

1. Навоийга нисбат бериладиган “Ўзбек адабиёти ва адабий тили асосчиси” эпители моҳиятини очиб бериш.

2. Навоий ижодининг прогрессив томонларини ва, биринчи навбатда, унинг инсонпарварлик ғоялари моҳиятини очиб бериш.

3. Навоий эстетик қарашларини унинг салафлари эстетик қарашлари билан қиёслаш.

4. Навоийнинг ижодий йўлини аниқлаш.

5. Навоий лирикаси, хусусан, ғазаллари тадқиқи.

6. “Хамса” дostonлари асосий образларини таҳлили.

7. Алишер Навоийнинг ўзбек ва қисман татар адабиётига таъсирини ўрганиш.

Профессор А.Саъдий китобининг²² кириш қисми икки катта қисмдан ташкил топган: а) давр тавсифи ва Навоий ҳаётининг даврланиши бўйича қайдлар; б) Навоий ўзининг қарашларига кўра муътализийлар таълимотларига яқин турганини асослаш.

А.Саъдий ўзининг китобида (*1-жилд*) академик В.В.Бартолднинг “Мир-Али-Шер ва сиёсий ҳаёт” номли машхур мақоласини танқид қилади ва

²² А Саъдийнинг докторлик диссертация китоб ҳолида ҳам чоп этилгани учун Е.Э.Бертельс у ҳақда гап кетганда *диссертация* ва *китоб* сўзларини ишлатади.

Алишер Навоийнинг султон Хусайн саройидаги душманлари билан кураши прогрессив ва консерватив кишилар гуруҳлари орасидаги кураш дея таъкидланади. “Бу, албатта, тўғри. Аммо муаллиф баъзи кишиларнинг консервативлиги моҳиятини, афсуски, очиб беролмаганини ҳам қайд этиш лозим” (Бертельс, 435)

Китобда Навоий вазир Мажадиддин (ҳа, шундай. Муаллиф қанчалик урғу бермасин, Мажаддин эмас) нима масалада келишмаганлиги ҳам кўрсатиб берилмаган. Холбуки, бу ерда декларатив характердаги умумий сўзларни эмас, балки Навоийнинг реал харакатларини кўрсатиб бериш керак эди. Е.Э.Бертелснинг ёзишича, улар орасидаги асосий зиддиятлар нимадан иборат бўлганини ҳозирча аниқ айтиш жуда қийин.

Мажадиддиннинг ёвуз кишига чиқариб қўйиш жуда осон. Аммо шундай қилинса беназир тафаккур ва улкан қалб соҳиби бўлган Жомийдек кишининг Мажадиддинга ошкора ҳамдард бўлганлигини ва ҳатто, уни султон ҳузурида ёнини олмоқчи бўлганлиги ҳақида нима дейиш мумкин?

Шунингдек, Е.Э.Бертельс ёзишича, муаллиф ўзи тилга олган шахсларга “гуманист” нисбатини гўё у касб ёки мансабдек бир нарсаси каби қўллагани ҳам тушунарсиз. Чунки бу XV аср Ўрта Осиё арбобларига нисбатан ҳар қандай конкрет маънодан мосуво, қуруқ товушлар йиғиндисидан бошқа нарса эмас. Нима, Навоий бирон киши ҳақида ижобий фикр билдирган бўлса, унга бу нисбатни беравериш керакми? Кейинги мисраларда Алишер Навоийнинг муътализийлар оқимига мансублиги ҳақидаги фикр ҳам асосланмасдан қолган. Бу тақризчининг фикрича, жуда катта материал таҳлилига талаб ўта қиладиган мураккаб масала. Мазкур ишнинг шу бўлимида айрим ислом мутафаккирлари ҳақида билдирган фикрлар ҳам шубҳали. Ибн ал-Арабийдек мураккаб ва зиддиятли шахсни билимни онг туфайли Қуръонга қарши қўйгани (противоставлял познание через разум Корану) билан чекланиб, ёмон отли қилиш тўғри эмас. Қолаверса, айнан Ибн ал-Арабий билим манабаининг бевосита мувоқабата (интуицияда), мутасаввуф Қуръондан ташқарида ҳам идрок этиши мумкин бўлган кутилмаган нарсада (откровение) эканлигини тан олади. Агар у профессор Саъдий нисбат берган тор диний позицияда турган бўлса, уламолар унга нега энг буюк бидъатчилардан (еретиклардан) бири сифатида эътиқод қилганлар, деган саволга жавоб беришга тўғри келади [қаранг: Бертельс, 454].

А.Саъдий Навоийнинг Арасту ҳақида айтилган илиқ мулоҳазаларига асосланиб, унга перипатетик шахс сифатида қараши тўғри эмас. Чунки Навоий неоплатониклар асарларини эмас, балки уларнинг фақат исмларини билган ва айрим назарияларни араб муаллифларининг баёнида ўқиган.

Бу борадаги фикрларини Е.Э.Бертельс шундай умумлаштиради: “Шундан кейин профессор Саъдий бутун эътиборини Навоий Қуръонни яратилган (сотворенный) деб ҳисоблаганини исботлашга қаратади. Бироқ бу муътализийлар таълимотининг, дарвоқе, бу мактабнинг турли вакиллари турлича шарҳлаган кичик бир тафсилотидир. Агар шу мавзуга қўл уриш керак бўлган бўлса, у ҳолда муътализийларга доир барча адабиётларни жалб этиш ва Навоийнинг улар таълимоти билан туташган ўринларини кўрсатиб бериш керак эди” [Бертельс, 454]. “Садди Искандарий”дан олинган бўлиши мумкин эмаслиги, чунки бу унинг вазни бўлмагани ёки мутлақо бузиб берилганлиги, “Айни ҳақиқатдур мажоз” ибораси нотўғри тушунилганлиги, профессор Саъдий уни моддий оламга ҳақ кўзи билан қараганда” тарзида нотўғри таржима қилгани, бу билан Алишер Навоийни чинакам материалистга чиқариб қўйгани, у ерда моддийлик ҳақида, умумант гап кетмаётгани ҳақида ёзади

Тақризчи киришнинг ҳар иккала қисмида ҳам жиддий эътирозларга сабаб бўладиган ўринлар кўплигини қайд этади. Бунга ҳайратланмаса ҳам бўлади, чунки XIV-XV аср Ўрта Осиё фалсафий қарашлари ҳозиргача мутлақо ўрганилмаган.

Иккинчи қисм таҳлиliga ўтар экан, Е.Э.Бертельс профессор Саъдий Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили ва адабиёти тараққиётидаги ўрни ҳақида ёзганларига жиддий эътироз билдирмайди. Бироқ, ўтмиш мутафаккирлари айтмаган ёки айтолмаган сўзларни уларга нисбат бериш тўғри эмаслигини, бу ерда эски ўзбек тили билан ҳозирги ўзбек адабий тили орасидаги муносабатларни холис ўрганиш мақсадага мувофиқлигини ўқтиради.

Шунингдек, тақризчи Саъдий Навоийнинг ишқий кечинмалари (лирикада) реал воқелик сифатида талқин қилинганига қўшилмайди. Қолаверса, бундай дейиш Навоийнинг ўзига нисбатан ҳам ҳурматсизлик экани ҳақида ёзади.

Ушбу қисмнинг иккинчи фасли Навоий ижодида прогрессив унсурлар масаласига бағишланган. Унда баён қилинган мулоҳазалар ҳам, тақризчининг ёзишича, эътироз уйғотмайди. Аммо, майда-чуйда эътирозлар ҳам кам эмас. Алишер Навоийнинг дунёқараши халқ кўзғолонлари таъсирида шаклланган дейиш қанчалик тўғри? Шундай бўлса, Алишер Навоий катта амалдор эмас, балки революционер бўлиб чиқади-ку? Шу ва шунча ўхшаш ҳолатлар Навоийни замонавийлаштиришга интилишдан бошқа нарса эмас. Профессор Садий ёзганидек, Навоийнинг антик давр фалсафасини ўқишга даъват қилгани (69-бет) ҳам шубҳали. Шундай қилинганда, бундай даъват ўша даврлар учун бемаъни бўлган бўлур эди. Чунки аксарият ҳиротлик

ўқувчилар бу фалсафа билан танишиш имконига эга бўлмаган.

Шундан кейин Профессор Е.Э.Бертельс Саъдийнинг Навоий гуманизми моҳияти исломнинг ортодоксал (изчил, қатъий, қизгин) ақидасига зид (76-бет) дейиш тўғри эмаслигини, Ҳофиз ва Ҳайёмдан келтирган иқтибослари изчил ва илмий эмаслиги, манбалар устида жиддий ишламаганини тадқиқотчи У.Ғ.Каримовнинг “Хамса” достони тарихига доир ҳақидаги гўзал ишидан таниш бўлмаганлигини, айрим исмларни ёзишда хатоликларга йўл қўйганини танқид қилади.

Е.Э.Бертелснинг ёзишича, шайхларни фош этиш яқин Шарқ адабиётчилари учун Навоийдан жуда олдин ҳам характерли бўлган. Бундан суфизмга нисбатан нотўғри муносабатда бўлиш ёки суфизмни ёқтирмаслик ҳақида хулоса чиқариш тўғри эмас. Чунки Навоийнинг тасаввуф шайхи Жомийга буюк садоқати ҳаммага маълум. Проф. Саъдийнинг Навоий лирикаси ҳозиргача изчил ўрганилмаган, унинг дostonлари хронологиясини аниқлаш жуда оғир, деган фикри тўғри. Буни унинг ўзи эплей олмагани ҳам аини ҳақиқатдир. Шунингдек, ишнинг 168-саҳифасида келтирилган “риндона тасаввуф” термини ҳам ўзини оқламаган. Афсуски, А.Саъдий уларни ўрганмаган. Тақризчининг ёзишича, Навоий лирикасини XIX-XX аср рус символистлари шеърларига яқинлаштиришдан эҳтиёт бўлиш керак. Чунки бу пировард натижада турли тарихий категорияларни аралаш-қуралаш бўлиб кетишига олиб келади. Шу нуқатаи назардан А.Блокнинг шеърларини ҳавола келтириш лозим экан, уни, энг аввало, тўғри ёза билиш керак эди.

Академик Е.Э.Бертельс А.Саъдийнинг Навоий “Хамса” дostonлари образига бағишланган охириги фасли асосий фикрларига эътироз билдирмагани ҳолда, “Фарҳод”ни халқ учун курашган шахс сифатида талқин қилганини ноўрин ҳисоблайди. Саъдийнинг Навоий юнон олимларини жуда яхши билган, дейиши ҳам (186-бет) ҳақиқатдан йироқ. Чунки ҳозирча Навоий бу файласуфлар номлари ва уларнинг асарларини билгани ҳақида аниқ маълумотлар йўқ.

Тақризчи А.Саъдий китобининг охириги жилдида (ўзбек тилида ёзилган) Алишер Навоий ижодининг ўзбек ва татар адабиётига таъсири масаласини ижобий баҳолайди ва уни ушбу улкан тадқиқотнинг энг қизиқарли қисми сифатида қайд этади. Агар шу масалалар бошдан оёқ жиддий ўрганилганда, ишни ҳақиқий докторлик диссертацияси сифатида баҳолаш мумкин бўларди.

Е.Э.Бертелснинг мазкур тадқиқотда яна санаб ўтиши мумкин бўлган турли-туман камчиликлар истаганча топишии, бу камчиликларга муаллиф нималар биландир эътироз билдириши мумкинлиги. бироқ уларнинг аксарияти билан келишишнинг алсо имкони йўқлиги ҳақида гапириб, уни батамом йўққа чиқармайди. Аксинча, унинг муаллифга филологя фанлари

доктори илмий даражаси бериш мумкинлигини ўқтиради. Чунки у мавзу билан ўттиз йилдан ортиқ шуғулланган, юздан зиёд илмий иш эълон қилган, татар адабиёти тарихида эса, А.Саъдий маълум маънода кашшоф. Бунинг устига, у Ўзбекистоннинг иккита университетида катта педагогик фаолият билан шуғулланади ва айтиш мумкинки, ўз соҳасининг Ўзбекистондаги ягона мутахассиси ҳамдир.

Хулоса ўрнида академик Е.Э.Бертельснинг қуйидаги яқунловчи сўзларини келтирамиз: “Мен томондан қайд этилган камчиликлар муаллифлар бизнинг рус филология мактабида ишлаб чиқилган методлардан мутлақо бошқа илмий методлар руҳида тарбияланган. Бу фарқ билан ҳисоблашмаслик эса асло мумкин эмас”.²³

САМАРҚАНД ВА БУХОРО ИЛМИЙ-АДАБИЙ МУҲИТИ ҲАМКОРЛИГИ САМАРАЛАРИ

*Эшонқулов Ҳусниддин,
БухДУ ўзбек тили ва адабиёти
кафедраси мудири, филология фанлари доктори*

Annotation. The article discusses the scientific cooperation between professors and teachers of Samarkand and Bukhara State University in the study of the works of Alisher Navoi and classical poets.

Key words: scientific and literary environment, scientific cooperation, classical poets, dissertation, scientific research, scientific adviser, opponent, review

Самарқанд ва Бухоро илмий-адабий муҳити ҳамкорлиги мавзусининг тарихи узок ўтмишга бориб тақалиши ва кўламининг анча кенглиги барчамизга аён. Шу боис биз республикамиздаги ўзига хос ўрни ва тарихига эга бўлган икки мўътабар илм даргоҳи: Самарқанд ва Бухоро давлат университетларида илмий-педагогик фаолият олиб бориб, ўзбек ва мусулмон минтақа халқлари мумтоз адабиёти тадқиқи йўлида умрларини бахш этган, устоз ва шогирдлик анъаналарини бошлаб бериб, ўзаро ҳамкорликнинг яхши самараларини кўриш бахтига муяссар бўлган таниқли фанимиз заҳматкашлари хусусида имкон қадар фикр юритмоқчимиз.

Таъкидлаб ўтилган бундай хайрли илмий ҳамкорликнинг сарҳалқасини таниқли адиб ва нуктадон олим, устод С.Айний ҳамда мумтоз адабиётимизнинг забардаст тадқиқотчиси, серқирра илм соҳиби, профессор

²³ Е.Э.Бертельс тақризининг тўлиқ матни таржимаси “Халқаро Алишер Навоий журнали”нинг келгуси сонларининг бирида чоп этилиши режалаштирилган.

А.Фитрат сингари улуғларимизнинг Самарқанддек шаҳри азимда олиб борган фаолиятлари ташкил этади. Бу хайрли анъанага чинакамига руҳ бағишлаш бахти таниқли адабиётшунос, академик В.Абдуллаевга насиб этди. Салоҳиятли олим ҳаётининг эллик йилдан ортиқроқ даври Шарқ халқлари мумтоз адабиёти, хусусан, ўзбек мумтоз адабиётини илмий ўрганишга бағишланди. В.Абдуллаев кўнглида милтиллаб турган илм учқунларини Устод Садриддин Айний, забардаст шарқшунос олим Е.Э.Бертельс ва бошқа илму маърифат фидойилари кўмагида порлоқ машъалга айлантириб, зиёталаблар қалбини ёритди. Шу боис устоз адабиётшунослар Б.Валихўжаев, Р.Воҳидовларнинг заҳматкаш олим В.Абдуллаевнинг ибратли ҳаёт йўли ва илмий-ижодий фаолиятига бағишланган рисоалари “Эзгулик – умр мазмуни” [Валихўжаев ва Воҳидов, 1992: 99],- дея номланади. Ана шу руҳда ёзилган китоблару мақолалар ҳамда хотираларда В.Абдуллаевнинг яна бир эзгуликка дахлдор хизмати - Бухоройи шарифда адабиётшунослик илми равнакига муносиб ҳисса қўшганидан баҳс этилади.

XX аср 30-йилларининг иккинчи ярмида қисмат В.Абдуллаев ҳаётини Бухоройи шариф билан боғлаб қўйди. Шўро ҳукумати зиёлиларга нисбатан қиличини қайраб турган бу даврда аспирантура таҳсилани тугатган ёш истеъдодли олим дастлаб Тошкентда Республика ўқитувчилар малакасини ошириш институти, С.М.Киров номидаги драматудия ва “Ёш куч” журналида адабий ходим бўлиб ишлайди. 1936 йилда Бухоро давлат педагогика институти (ҳозирги БухДУ)нинг ўзбек адабиёти кафедрасида илмий-педагогик фаолиятини давом эттиради. В.Абдуллаев 1938 йилга қадар шу илм даргоҳида ўзбек адабиёти кафедрасини бошқарди [Валихўжаев ва Мирзаев, 1982: 4]. Республика матбуотида ўзининг долзарб мавзудаги мақолалари билан танила бошлаган, айни чоқда “Алишер Навоийнинг ҳаёти ва Самарқанддаги адабий фаолияти” мавзусидаги номзодлик диссертацияси устида қизғин изланишлар олиб бораётган истеъдодли тадқиқотчининг дарс машғулоти, илмий мулоҳазалари, баҳслари, шубҳасизки, институт талабалари, қолаверса, кафедра жамоасининг кўнглидаги шундай ишларга майлни кучайтирди. В.Абдуллаевнинг Бухорода кечган 2-3 йиллик илмий-педагогик фаолияти олимни умри давомида шу заминга вояга етган истеъдод эгаларига раҳнамолик қилишга ундаган кўринади. Зеро, Алишер Навоий ҳаётининг ибратли лавҳалари билан яқиндан танишган В.Абдуллаевдек зукко олимнинг шундай фазилат эгаси бўлиши табиийдир.

Салоҳиятли адабиётшунос Бухоро илмий мактаби билан ўзаро ҳамкорликни умрининг охирига қадар давом эттирди. Бухоро давлат педагогика институтига Давлат имтиҳон комиссиясининг раиси сифатида ташриф буюрган йилларида устоз адабиётшунос ўз фаолиятига киришгунга

кадар ўзбек тили ва адабиёти бўлими талабаларига махсус курслардан қисқа муддатли сабоқ беради. Профессор Р.Воҳидовнинг адабиётшунос олим Т.Қораев хотирасига бағишлаб ёзган “Мумтоз адабиётдан саодат топган инсон” номли мақоласида қуйидаги жумлалар келтирилади: “Айни жараёнлар ўша йилларда кафедрада ўқитувчи бўлиб ишлаётган О.Р.Расулова, Ҳ.Б.Зикриёева, М.Ҳ.Қосимова, М.А.Абдурахмонов, С.Д.Панченко, талабалардан Тожи ака ва бошқаларни профессор В.Абдуллаевга анча яқинлаштириб қўяди. Алоҳида қониқиш билан қайд этмоқ лозимки, юқоридаги рўйхатга исми шарифлари тилга олинган инсонларнинг ҳаммалари кейинчалик отахон адабиётшунос раҳнамолигида ҳамда беминнат мадади билан номзодлик диссертациясини ҳимоя қилдилар...” [Воҳидов, 2006: 21] В.Абдуллаев бу йилларда чинакамига ўзбек адабиётшунослигининг йирик вакили сифатида танилган, кенг мушоҳадакорликка таянган теран илмий тадқиқотлари ҳамда олийжаноб инсоний фазилатлари билан кўпчилиكنинг меҳрини қозонишга улгурган эди. Олимнинг юқорида номи келтирилган номзодлик диссертациясининг ўзидаёқ адабиётшунослик илми раўнақини белгиловчи тадқиқот манбалари хусусида қатор илмий мулоҳазалар баён этилганди. Кейинги йилларда ана шу ғоялар янада теранлаштирилди, нафақат илмга майл кўрсатган кафедра ўқитувчиларини, балки Т.Қораев сингари иқтидорли талабаларни ҳам қизиқтириб қўйди. Шундай қилиб, биз ҳам ўтган асрнинг 90-йилларида О.Р.Расулова, М.Ҳ.Қосимова, Т.Қораев сингари олимларнинг сабоқларини мароқ билан тинглаганимизда, буларнинг бари улуғ устознинг меҳр билан кўнгилларга илм уруғининг қадагани самараси эканини тушуниб етдик.

В.Абдуллаевнинг яна бир ибрат бўларли юксак инсоний фазилати ёшлар, хусусан, талабалар кўнглига тез йўл топа олишида намоён бўлади. 60-йилларда олимнинг мартабаю унвонлари қанчалик ошиб, нуфузи юксаклик сари парвоз қилган бўлса, у шунчалик талабалар томон интилди, уларнинг ташвишу интилишларини ўзиники деб билди. Таниқли файласуф олим ва жамоат арбоби Равшан Раҳмоновнинг ҳаёт йўлига бағишланган профессорлар О.Сафаров ва М.Маҳмудовларнинг “Саодатли тақдир соҳиби” номли рисолаларида СамДУ ректори бўлган В.Абдуллаевнинг ҳаёти билан боғлиқ ана шундай ибратли лавҳаларга ўрин берилади [Сафаров ва Маҳмудов, 2004: 5-8]. Шунингдек, муҳтарам устозимиз, навоийшунос олим, профессор Р.Ж.Воҳидов ҳам В.Абдуллаевдан сабоқ олганини шукроналик билан эслайди ҳамда ҳаётининг талабалик деб аталмиш олтин даврида Ботирхон Валихўжаев билан анча яқинлашиб қолганликларининг боисини ана шу меҳридарё олимнинг синчковлигидан деб билади [Воҳидов, 2012: 77-85].

Бу икки забардаст адабиётшунос олимнинг кўнгли эҳсон нури билан лиммо-лим тўла, уларнинг минглаб шогирдлари қаторида Р.Воҳидов ҳам ана шу зиёдан баҳраманд бўлди. Б.Валихўжаев билан ораларида жуда самимий устозу шогирдлик муносабатларининг пайдо бўлиши билан қалби эзгуликка ташна устозимиз кўнгли нурга тўла бошлади. Р.Ж.Воҳидов 1970 йилнинг 30 июнида профессор Б.Н.Валихўжаев илмий раҳбарлигида “Амир Шайхим Суҳайлий ҳаёти ва адабий мероси” мавзуида номзодлик, 1988 йилнинг 19 майида профессор Б.Н.Валихўжаев илмий маслаҳатчилигида “XV асрнинг II ярми, XVI асрнинг бошларида ўзбек, форс-тожик адабий алоқалари (қиёсий-типологиқ йўналиш)” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Академик Б.Н.Валихўжаев ва профессор Р.Ж.Воҳидовнинг устозу шогирдлик муносабатлари-ю, педагогик ҳамда илм-фан тараққиёти йўлидаги фаолиятлари кўпчилик учун ибратлидир. Айни йўналишдаги захматли изланишлар ва уларнинг самарасини кўриш бахтидан ҳосил бўлган фараҳли онлар баёни Р.Воҳидовнинг устоз Б.Валихўжаев хотирасига бағишланган “Самарқанднинг илмий виждони” [Воҳидов, 2006] рисоласида ўз ифодасини топган. Тунни кунга улаб китоб билан ошно бўлиш, дунё ҳодисаларини басират кўзи билан кўра олувчи мумтоз ижодкорларимиз, хусусан, Алишер Навоий ижодини илмий ўрганиш профессор Р.Ж.Воҳидовни ҳам қалби эҳсондан мунаввар инсонга айлангирди.

Р.Ж.Воҳидов етмиш йиллик ҳаёти давомида ниҳоятда долзарб мавзуларда ёзилган юзлаб мақолалари, эллиқка яқин рисолаю ўқув қўлланмалари билан устозлари сингари забардаст олим сифатида танилди. У киши раҳбарлигида ўн нафар тадқиқотчи номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Таъкидлаш лозимки, профессор Р.Воҳидов 1990-2010 йиллар давомида СамДУ ҳузуридаги К067.04.01 рақамли фан номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация ҳимояси бўйича Ихтисослашган илмий кенгаш аъзоси сифатида фаолият кўрсатди. Шу йиллар давомида таниқли олим илмий раҳбарлигида вужудга келган Ю.Ю.Азимов, Д.Каримова, Қ.Р.Тўхсанов, Ҳ.Эшонқулов, Ҳ.Сафарова, М.Ражабова, С.Бобокалоновларнинг номзодлик диссертациялари ана шу Ихтисослашган илмий кенгашда муваффақиятли ҳимоя қилинди ва номлари қайд этилган тадқиқотчилар илмий-педагогик фаолиятларини давом эттириб, айни анъананинг бардавомлиги йўлида хизмат қилмоқдалар. Таъкидлаш лозимки, СамДУда қизғин муҳокама этилган диссертацион ишлар жараёнида таниқли олимлар профессор Р.Орзибеков, доцент Қ.Тоҳировларнинг куюнчаклик билан теран мулоҳазакорлик асосида билдирган фикрлари илмий тадқиқотларнинг муҳим ютуғи сифатида эсланишга арзигуликдир. Ўйлайманки, В.Абдуллаев, Б.Валихўжаев, Р.Орзибеков, Р.Воҳидов,

Қ.Тоҳиров сингари устозларимизнинг кўрсатган бу эҳсонлари умр йўлларини безаб, номларини абадийликка муҳрлади. Шу боис улуғ мутафаккир шоир Алишер Навоийнинг “Махбуб ул-қулуб” асаридан ўрин олган қуйидаги мисралари ана шундай юзларидан нур балқиб турувчи заҳматкаш олимларимиз шаънига битилгандек таассурот уйғотади:

Кишида барча ахлоқи ҳамида,

Чу жамъ бўлди қоярлар отин эҳсон.

Бири андин саходур, бир мурувват,

Булар гар йўқдур, инсон эрмас инсон [6, 110-111].

Умрларини эзгулик йўлида бахш этган, қалби эҳсондан мунаввар устозларимизнинг ўзаро илмий ҳамкорликларидан бунёд бўлган мумтоз адабиётимизнинг долзарб мавзуларидан баҳс этувчи муҳим тадқиқотлари бугун абадийликка дахлдор чинор янглиғ бўй кўрсатди. Ундан баҳра олиб, чинакамига мангу барҳаётлигини таъминлаш йўлида жиддий саъй-ҳаракатлар кўрсатиш ҳар биримиздан жуда катта масъулият талаб этиши билан бир қаторда кўнгилларимизга сурур бахш этади.

Ана шу масъулият ва бу илмий мактабларга дахлдорлик саодати бугун ҳам самарасини беришда давом этмоқда. Самарқандлик профессорлар М.Муҳиддинов, Ж.Ҳамроев, Д.Салоҳий, филология фанлари докторлари У.Қобилов, И.Сулаймоновлар БухДУда фаолият кўрсатаётган профессор-ўқитувчиларнинг Алишер Навоий ва бошқа мумтоз шоирлар асарлари юзасидан фан доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияларининг тайёрланишида илмий маслаҳатчи, БухДУ ҳузуридаги Ихтисослашган илмий кенгаш ва унинг илмий семинари аъзоси сифатида фаолият олиб бораётганликлари, ҳар иккала университетда тайёрланган диссертацияларга тақризчи, оппонент сифатида баҳо берилаётгани сингари жабҳаларда давом эттирилмоқда. Жумладан, 2020 йилда БухДУнинг ўзбек тили ва адабиёти кафедрасида тайёрланган икки докторлик (DSc) диссертацияси: Ш.А.Ҳайитовнинг “Алишер Навоий насрида комил инсон образи” номли диссертациясига профессор Д.Салоҳий, бизнинг “Алишер Навоий ғазалиётидаги ишқ поэтикасининг қиёсий-типологик таҳлили” номли диссертациямизга профессор М.Муҳиддиновнинг илмий маслаҳатчи, филология фанлари доктори У.Қобиловнинг тақризчи ва оппонент сифатидаги илмий фаолият олиб борганликлари фикримизнинг ёрқин далилидир. Кўринадики, ҳар иккала университетдаги профессор-ўқитувчиларнинг Алишер Навоий ва бошқа ўзбек мумтоз адабиёти вакилларининг ижодий меросини тадқиқ этиш, ўзбек-тожик адабий алоқаларини илмий ўрганиш борасида фаолиятлари бардавомлиги давом этмоқда ва самара кўрсатиб бормоқда. Ўйлаймизки, улуғ устозлар тамал

тошини кўйиб, ўзига хос анъанага айланган бу илмий ҳамкорлик янги-янги шаклларда давом этиб, самарасини беришда давом этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Валихўжаев Ботирхон ва Раҳим Воҳидов. 1992. Эзгулик – умр мазмуни. Тошкент: “Фан”.
2. Валихўжаев Б., Мирзаев С. 1982. “Сержило аллома” Воҳид Абдуллаев. Сайланма, 3-8-бетлар. Тошкент: “Фан”.
3. Воҳидов, Раҳим. 2006. “Мумтоз адабиётдан саодат топган инсон”. Профессор Тожи Қораев замондошлари хотирасида, 19-28-бетлар. Тошкент: “Фан”.
4. Воҳидов, Р. 2006. Самарқанднинг илмий виждони. Тошкент: “Мухаррир”.
5. Воҳидов, Р. 2012. Умрим дафтарида саҳифалар. Тошкент: “Мухаррир”.
6. Навоий, А. 1998. Мукамал асарлар тўплами. XX томлик, 14-том. Тошкент: “Фан”.
7. Сафаров Охунжон ва Мэлс Маҳмудов. 2004. Саодатли тақдир соҳиби. Тошкент: “Шарқ”.

ЎЗБЕК НАВОЙШУНОСЛИГИНИНГ ТАРИХИЙ ЙЎЛИ

*И.И.Сулаймонов,
филология фанлари доктори*

Алишер Навоийнинг поэтик услуби принципларини назарий асосларда илмий ўрганиш Ўзбекистонда XX аср 30-йилларининг иккинчи яримларида илк бор ўзбек олимларидан академик Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Ҳоди Зариф асарларида амалга оширилди. Бу илмий жараёнга Иккинчи жаҳон уруши йилларида қамалдаги Ленинграддан Ўзбекистонга эвакуация қилинган рус олимлари Е.Э.Бертельс, А.К. Боровков ҳам ўз ҳиссаларини қўшдилар. Академик Ойбекнинг 1936 йилда ёзилиб, 1961 йилда «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журналининг 1, 2, 5-сонларида эълон қилинган Навоий ғазалиёти ҳақидаги икки мақоласида шоир лирикасининг асосий моҳияти, поэтикасининг хусусиятлари соҳасида фикр юритилади. Жумладан, муаллиф шоир поэтик услубини таҳлил этар экан, унинг бадиий тасвир принципларига алоҳида эътибор беради. Бир ўринда: «Навоийнинг поэзияси метафорикдир, - деб ёзади олим, - Навоийнинг метафоралари аксар ҳақиқатан чуқур, оригинал

бўлади. Умуман, Навоийда сўз юқори нарсаларга ишора қилиши керак». Ойбек Навоий поэзиясининг мазмун ва бадиий шакл жиҳатидан характерли белгиларини қайд этади.

Алишер Навоий лирикасини назарий жиҳатдан тадқиқ этишда Мақсуд Шайхзоданинг илмий фаолияти айниқса диққатга сазовордир. Олим «Навоийнинг лирик қаҳрамони» номли илмий иши ва шу соҳадаги қатор мақолаларида шоир лирик қаҳрамони хусусиятлари, унинг ғоявий интилишлари, шоир лирикасидаги бадиий тасвир принципларини ўрганиш ҳақида мулоҳазалар билдиради.

Шайхзода илмий текширишларининг услубий асослари Навоий лирикасини назарий ўрганишнинг ўзига хос етук босқичи сифатида кўзга ташланади. Навоий поэтикасини ўрганиш соҳасида кейинги даврда чиққан ва чиқаётган монографик тадқиқотларда Шайхзода илмий услубининг бевосита таъсири борлиги муҳим аҳамиятга эгадир. Зеро, бу нарса ўзбек адабиётшунослигининг замонавий жаҳон адабиётшунослиги услубий асосларида тараққий этишига восита бўлган сабаблардан биридир.

Навоий поэтикаси масалаларини махсус ўрганиш Ҳоди Зарифнинг «Рубоий», «Лутфий ва Навоий» номли мақолаларида тилга олиниб, шоир лирикасининг ғоявий-бадиий моҳияти, ўзбек поэзияси анъаналарининг Навоий шеърияти тараққиётида тутган ўрни каби соҳаларда жиддий фикрлар баён қилинади.

Самарқанд навоийшунослик мактаби асосчилари академик Воҳид Абдуллаев ва профессор Абдурахмон Саъдий томонидан амалга оширилган катта илмий қимматга молик тадқиқотларда ҳам Навоий лирикаси хусусиятлари, ундаги оригинал бадиий тасвир кўринишлари, унинг назарий асослари ва адабий таъсир доираси каби масалаларга аҳамият берилади.

Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигининг 60-йиллардан бугунги кунларгача бўлган фаолияти Навоий лирикаси масалаларини поэтика илмининг назарий асослари, специфик қонуниятлари нуқтаи назаридан илмий ўрганишнинг ҳажм ва илмий салоҳият, салмоқ жиҳатидан юксак тараққиёт босқичига чиқаётганлигидан гувоҳлик беради.

Н.Маллаевнинг «Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожидида Навоийнинг роли», «Навоий лирикаси», акад. В.Зоҳидовнинг «Улуғ шоир ижодининг қалби», А.Абдуғафуровнинг «Навоий ижодида сатира», шунингдек, М.Юнусов, Э.Рустамов, О.Носиров, И.Ҳаққулов, Ш.Шариповларнинг монографик тадқиқот ва мақолалари шоир лирик меросини турли йўналишда текширишга бағишланади.

Б.Валихўжаевнинг Навоий лирикаси бадиияти хусусиятлари ва шоир санъаткорлиги кўринишларига бағишланган «Мумтоз сиймолар», «Алишер

Навоий шеърляти» номли асарлари ва бир қатор мақолаларида, М.Муҳиддиновнинг адабий алоқа ва ўзаро таъсир масалалари аспектидаги «Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси» номли докторлик диссертациясида, Р.Орзибековнинг «Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат» номли монографиясида шоир поэтикасига алоқадор муҳим масалалар таҳлил этилади.

Республикамиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг, буюк мутафаккир илмий-бадий меросининг шу кунгача тадқиқ этилмаган қирраларини очиб беришга эътибор кучайиб кетди. И.Ҳаққулов, С.Олимов каби адабиётшунос олимларнинг бу соҳадаги фаолиятлари диққатга сазовордир. И.Ҳаққулов Навоийнинг фалсафий-тасаввуфий дунёқараши, илоҳиётга муносабати, асарларидаги теран маърифий маъно-мазмун, тимсоллар ва рамзлар ҳақида қатор монография, рисола ва илмий мақолалар ёздики, бу ҳодиса навоийшунослик фанининг ўзига хос янги йўналишдаги тараққиётига сабаб бўлди.

Навоий поэтикасининг асосий хусусиятлари, ундаги образлар тизими, бадий тасвир усуллари, лирик жанрлар ривожига тааллуқли системали равишдаги изчил тадқиқотлар А.Ҳайитметовнинг «Навоий лирикаси» ва Ё.Исҳоқовнинг «Алишер Навоий илк лирикаси», «Навоий поэтикаси» каби монографиялари ва қатор мақолаларида таҳлил этилди ва бу нарса Навоий лирикасини поэтиканинг ўзига хос тизими қонуниятлари нуқтаи назаридан илмий-услубий йўналишда ўрганишни бошлаб берди.

«Навоий лирикаси» асарида А.Ҳайитметов Алишер Навоий лирикасининг тур хусусиятлари, тематикаси ва асосий образларини тадқиқ этади. Муаллиф шоир лирикасининг ғоявий-бадий хусусиятлари, унинг шарқона лирик анъаналарга муносабати масалаларини батафсил муҳокама этади. А.Ҳайитметов «Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари», «Навоий даҳоси» монографияларида ҳам шоир лирикаси ва ижодий услубининг бир қатор муҳим хусусиятлари, унинг лирик асарларида ижодий услуб ифодаси мавзуйига диққатини жалб этади.

Ё.Исҳоқов биринчи бўлиб Навоий лирикасининг бадий эволюциясини босқичма-босқич, унинг илк давридан балоғат босқичига етгунга қадар намоён бўладиган хусусиятларини, шу босқичлар орасидаги умумий боғланишни ўрганиш мақсадида шоирнинг «Илк девон»ига мурожаат қилади. «Илк девон»нинг, унинг асосида Навоий илк лирикасининг махсус ўрганилиши шоир ижодий маҳоратининг тадрижий такомиллиги, санъаткорлиги ва ғоявий дунёқарашининг ўзига хос ўзгаришлари, камолот босқичига етиш жараёнини кузатишга имкон беради.

Олим ўзининг кейинги асари «Навоий поэтикаси»да лирик жанрлар ва бадий тасвир поэтикаси хусусиятларини муҳокама этади. Бу асар Навоий поэтикасини ўрганиш соҳасидаги кейинги тадқиқотлар учун ўзига хос таянч манба бўлиб ҳам хизмат қилади. Чунки, ўзбек лирик поэзиясининг жанр жиҳатидан бойиб, мукамал ҳолга келишида Навоий ғазалиётининг ўрни ва роли масаласи, шоир поэтикасининг ички специфик қонуниятлари ва поэтик услубининг оригиналлигини таъминловчи асосий омиллар бу асарда изчил таҳлил этилган.

Алишер Навоий лирикаси масалаларини янгича йўналишда, ўзига хос илмий нуқтаи назардан тадқиқ этиш XX аср 90-йилларида А.Абдуғафуров томонидан йўлга қўйилди. Олим Навоий лирик девонларининг яратилиш даврларини аниқ белгилаш, девонларга кирмай қолган шеърларни аниқлаш юзасидан кузатувлар олиб бориш, девонлар дебочаларида намоён бўлган буюк шоирнинг ўзига хос бадий тасвир услубини очиб бериш, шу нуқтаи назарлардан Навоийнинг ўзидан кейинги шоирлар ижодига бўлган таъсирини текшириш каби масалаларни тадқиқ этишни мақсад қилиб қўяди. «Бадоеъ ул-бидоя», «Хазойин ул-маоний» девонларининг тартиб берилиш саналари жиддий илмий далиллар асосида аниқланиши олимнинг навоийшунослик фани ривожини учун амалга оширган муҳим хизматларидан биридир. Шунингдек, Навоий қаламига мансуб бўлиб, бошқа шоирга нисбат берилган шеърлар, шоир ижодига нисбатан бўлган эътиборсизлик натижасида юзага келган чалкашлик, хатоликларга ҳам олим биринчилардан бўлиб очиқ муносабат билдиради.

Улуғ шоир шеърлятидаги бадий санъатлар, уларнинг хусусиятлари, истилоҳ ва таърифлари ва шу билан боғлиқ жуда кўп масалаларни алоҳида мавзу сифатида ўрганиш лозимлигини “Ғазал мулкининг султони” номли мақоласида Максуд Шайхзода таъкидлаб айтган эди. Таниқли олим А.Рустамов устоз олим белгилаб кетган бу соҳада қимматли тадқиқот яратди. У Навоий асарлари бадиияти сирларини чуқур ўрганиб, “Навоийнинг бадий маҳорати” номли китоб ёзди ва унда “Навоийнинг бадий воситалари”, “Навоийнинг қофия ва саъжлари”, “Навоийнинг вазнлари” номли сарлавҳалар остида шоир маҳорати, ижодининг бадий етуклиги асосларини чуқур тадқиқ қилиб беришга муяссар бўлди.

Алишер Навоийнинг адабий-эстетик қарашлари таниқли олим Ҳ.Қудратуллаев илмий ишларида ўзининг кенг ва батафсил ифодасини топди.

Замонавий навоийшуносликда М.Имомназаровнинг алоҳида ўрни борлигини таъкидлаш зарур. Олим Алишер Навоий асарлари конкордансининг илмий ва услубий тадқиқи бўйича ўзига хос йўналишини

яратган. Унда қайд этилишича, 1967-1990 йиллар (24 йил) давомида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига оид 107 та алоҳида китоб ва рисолалар, турли нашрларда шоир ижодидан 230 та намуналар ва 2418 та мақола эълон қилинган. Ўз-ўзидан бу қадар катта ҳажмдаги ишларда Алишер Навоий мероси талқинида ўхшаш ва фарқли жиҳатлар бўлиши табиий эканлигини қайд этади олим.

Навоийшунос олим Ш.Сирожиддиновнинг “Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили” номли монографиясида 20 дан ортиқ муаллифларнинг асарларида буюк ўзбек мутафаккири ва шоирининг ҳаёти ҳамда фаолиятига баҳо берилгани таъкидланади. Монографияда келтирилган асарларнинг аксарияти форс тилида ёзилган бўлиб, улардан, Навоий қаламига мансуб шахсий қайдлардан ташқари, фақат иккитаси туркий тилда битилган. Булар – Ҳусайн Бойқаронинг “Рисола” ҳамда Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарларидир.

Навоийшунослик фанининг мустақиллик йилларида янги миллий мафкуравий дунёқараш ва илмий-тадқиқот мезонлари доирасида тараққий этишида навоийшунос олима Д.Салоҳийнинг ҳам хизматлари бор. Унинг буюк шоирнинг бадиий-эстетик ва ижтимоий-фалсафий қарашларини ифода этган девонларига бағишланган тадқиқотлари адабиётшунослик учун муҳим аҳамият касб этади. Олима «Навоийнинг шеърӣ услуби масалалари» номли монографиясида шоир поэтик услубининг тадрижий такомилга боғлиқ масалаларни атрофлича ёритиб беради.

Навоийшунослигимизнинг кейинги даври вакиллари ҳам навоийшунослик шеършунослиги соҳасида ўзларининг бир қатор изчил илмий тадқиқотларини юзага келтирдилар. Шоир девонлари манбалари, текстологияси ва герменевтик талқинлари соҳасида А.Эркинов, шоир лирикаси тасаввуфӣ талқинлари хусусида К.Муллахўжаева, Д.Юсупова, З.Мамадалиева, Н.Бозорова, Н.Бекова, М.Ражабова, О.Давлатов, З.Ҳамидова, А.Раззоқов, Н.Рамазонов, М.Асадовлар ўзларининг қимматли тадқиқотларини яратдилар.

Навоий назмиётини ўрганишнинг мазкур хронологияси назарий нуқтаи назардан амалга оширилган асарлар юзасидан бўлиб, бу соҳадаги матншунослик, яъни шоир лирик меросининг илмий-танқидий матнини яратиш мақсадида олиб борилган тадқиқотлар ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистонда ўзбек навоийшунослиги соҳаси бугунги кунда катта илмий-ижодий ривож ва муваффақият билан давом этмоқда.

АЛИШЕР НАВОЙИЙ ЛИРИКАСИНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИДАН

*Дилноза Рустамова,
ЎзРФА Давлат адабиёт
музейи илмий ходими*

Annotation. The article discusses the research of literary critics such as M. Shaykhzoda, A. Hayitmetov, Y. Is'hakov on the history of the study of Navoi lyrics. Focused on their similarities and differences.

Keywords: Navoi studies, devon, lyric, measure, genre, ghazal, subject.

Навоий лирикасини ўрганиш ХХ асрнинг 30-йилларидан бошланган бўлса, у асосан икки йўналишда олиб борилди. Биринчи йўналиш шоир асарларини текстологик жиҳатдан текширишни ташкил қилди. Бунда адабиётшунос Ҳамид Сулаймон томонидан “Ҳазойин ул-маоний”нинг академик нашри ва илмий танқидий матни тайёрланиши билан боғлиқ ишлар амалга оширилди. Лирикага оид назарий характердаги илк тадқиқотларни академик Ойбек, Е.Э.Бертельс, М.Шайхзода, А.Ҳайитметовнинг илмий асарларида кузатиш мумкин.

Умуман, Навоий лирикасини бадиият илмининг қонуниятлари нуқтаи назаридан ўрганиш, муносабат билдириш шоир ҳаётлигидаёқ бошланган эди. Жомий, Лутфий, Бобур, Сайид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад каби замондошлари унга бетараф ва холис баҳоларини беришган. Фундаментал навоийшунослик фани юзага келиб, унинг ўрганилишини эса шартли равишда икки тарихий даврга бўлиш мумкин: мустақилликкача ва мустақилликдан кейин амалга оширилган илмий тадқиқотлар. Мақсуд Шайхзоданинг “Навоийнинг лирик қаҳрамони” мавзусидаги изланишлари ва қатор мақолалари мустақилликкача бўлган илмий тадқиқотларнинг дастлабки ва алоҳида босқичидир. Изланишлар “Ғаройиб ус-сиғар” бўйича амалга оширилган бўлса-да, унда Навоий лирикасига оид умумий назарий қарашлар мавжуд. Тадқиқотда шоирнинг лирик қаҳрамонига хос сифатларни аниқлаш, лириканинг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида тўхталиш, Шарқ девончилиги аънанаси ва Навоий девонларидаги ўзига хосликни фарқлаш, мумтоз шеърят тадқиқида илми бадеънинг ўрнини белгилаш борасида назарий қарашлар берилган ва у ўзидан кейинги тадқиқотларга жиддий таъсир ўтказган.

Барча девонлардаги каби “Ғаройиб ус-сиғар”нинг “асосий организм”ини ғазал ташкил қилар экан, олим ижодкор маҳоратини қуйидагича баҳолайди:

“Навоий ғазалининг асосий ва биринчи хислати унинг мантикий тарзда тузилиши, бир моментнинг иккинчи моментдан туғилиб келишидир”. [Шайхзода, 1972:198] Шоир ғазалларида мукамал воқеабанд, сюжетли лирик ҳолат яратиш, яъни тадрижийлик принципи образ такомилда ҳам сезилади. Навоий лирикаси моҳиятини чуқурроқ англашда, таҳлил ва тадқиқ этишда Мақсуд Шайхзода маънавий санъатлардан таносуб ва тазодга батафсил тўхталади ҳамда шоир лирик обидасининг беназир наъмуналаридан келтиради.

Проф. А.Ҳайитметовнинг “Навоий лирикаси” деб номланган монографик характердаги фундаментал тадқиқоти ҳам навоийшуносликдаги муҳим қадамлардан бири бўлган. Олим Навоий лирикасининг тур хусусиятлари, ижодий метод хусусиятлари, энг фаол жанр саналган ғазалда мурожаат қилинган мавзулар, асосий лирик образларнинг характерли жиҳатлари ҳақида тадқиқотлар олиб борган. Хусусан, “Хазойин ул-маоний”га киритилган шеърларнинг ҳақиқий хронологиясини аниқлаш, даврлаштириш масаласига филология фанлари доктори Ҳамид Сулаймон томонидан илмий хулосага келинган – Навоий ҳаётлигида кўчирилган кўлөзма асарларнинг вақтига қараб, улар айнан умрнинг тўрт фаслида ёзилмаганлигини Мақсуд Шайхзода ҳам, А.Ҳайитметов ҳам бирдек тасдиқлашган. Қолаверса, Навоий лирикасининг жанр хусусиятларини ўрганиш ижодкор лирик меросини ўрганишнинг бош масаласи сифатида қаралади. Шу боис монографияда қитъа, фард, соқийнома, чистон, муаммо, рубоий, туюқ жанрларининг шоир лирикасида янги хусусиятлар билан бойигани, ҳар томонлама ривожлангани қайд этилган. Ғазал жанрига эса алоҳида тўхталинган. Навоийнинг ғазалнавис салафлари Саъдий, Хофиз, Лутфий, Отойи, Жомий, Хусрав Дехлавий ва даврнинг адабий анъаналарига амал қилган ҳолда ғазалчиликдаги беқиёс ютуғи вазн, мавзу, ўзига хос янги тафсилларида кўринади. Мақсуд Шайхзода лирик қаҳрамонни Навоийнинг ўзи деб таъриф берса, А.Ҳайитметов асосий образларга тўхталар экан, лирик қаҳрамон – ошиқ, маъшуқа, шоирнинг ўзи, шайх ва бошқа образлар деб кўрсатади. Лирик қаҳрамонинг асосий уч хусусиятини ҳам келтиради: “... у биринчи навбатда, оташин ошиқ, иккинчи навбатда, севгани азобларидан ҳаддан ортиқ эзилган ва маваффақиятсизликларга учраганда ринд, майхўр, учинчи навбатда, шоир-мутафаккир, ҳаёт ва борлиқ ҳақида, илм ва санъат ҳақида ўйловчи, бош қотирувчи, бу ҳақида шеърлар ёзувчи киши”. [Ҳайитметов, 2015: 194]

Юқорида кўрганимиз Шайхзода ва А.Ҳайитметов тадқиқотларида айрим мулоҳазали ҳолатлар мавжуд. Хусусан, Шайхзода жанрлар ҳақида ёза туриб, девонда қасида ёки мадҳияни кўрмаймиз. Навоий расмий характерда ёзилган

шеърларни лирик девонига лойиқ кўрмаган (ҳолбуки унинг Бойқаро ҳақида бир қанча қасидалар ёзгани маълум), дейди. [Шайхзода, 1972: 197] Аммо А.Ҳайитметов “Бадое ул-васат”нинг деярли ҳамма қўлёзмаларида мавжуд “Ҳилолия” қасидасини ғоят оригинал ва энг кам ўрганилган жанр сифатида таъкидлайди. [Ҳайитметов, 2015: 55] Албатта, Шайхзоданинг тадқиқот объекти “Ғаройиб ус-сиғар” учун бу мулоҳаза тўғри, аммо унинг умумий характерда берилиши “лойиқ кўрмаган” жумласининг муаммоли эканлигини кўрсатмоқда.

Ё.Исҳоқовнинг дастлабки тадқиқоти Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган “Илк девон”га бағишланиб, “Алишер Навоийнинг илк лирикаси” деб номланган. Унда биринчи марта илк лириканинг ғоявий-бадий хусусиятлари таҳлил этилган, шоирнинг ўз даври лирик аъналарига бўлган муносабати аниқланган. Булар Навоий ижодининг туб моҳиятини англашга ёрдам берган. Зеро, унинг балоғат босқичига кўтарилгунга қадар босиб ўтган мураккаб ижодий йўлини кузатиш, ҳар бир босқични ўрганиш орқали инсонпарварликнинг дастлабки кўринишлари айнан илк лирикасида намоён бўлганига эътибор қаратилган. Олимнинг “Навоий поэтикаси” асарида эса “Ҳазойин ул-маоний” куллиётининг жанрлар поэтикаси ҳамда бадий тасвир поэтикасига хос хусусиятлари атрафлича таҳлил қилинади. Мумтоз адабиёт тарихида лирик жанрлар ривож ва янги босқичга кўтарилиши бевосита Навоий ижоди билан боғлиқлиги, ҳар бир жанрнинг ўз тасвир объекти бўлиши, бир жанр иккинчи бир жанрнинг вазифасини бажара олмаслиги илмий назарий жиҳатдан асослаб берилади. “Поэтик тасвирнинг баъзи усул ва воситалари” бобида шеър мазмунининг ўзига хос тасвирлаш усули стилистик-композицион воситалар асосида таҳлил этади.

Ё.Исҳоқов ҳам Шайхзода ва А.Ҳайитметов каби ғазаллар мавзусига мурожаат қилади ва улардан фарқли равишда ишқий мавзудаги ғазалларни “Ҳазойин ул маоний” деб очасида ёзилганларга кўра, васф характеридаги ғазаллар, таъриф ва тавсифнинг қўшилишидан ҳосил бўлган васф типидagi ғазаллар, муҳокама-мулоҳаза типидagi ғазаллар, таъриф-тавсиф характеридаги ғазаллар, сюжетли ғазалларга ажратади.

Адабиётшунос Навоий ғазалларининг поэтикаси ҳақидаги фикрини шундай умумлаштиради: Навоий ўз ғазаллари орқали бу жанрнинг хилма-хил имкониятларини амалда намоиш қилган; Навоий ғазалиёти ғазалчилик тарихида сон жиҳатдан кўплиги билан ажралиб туради; ғазаллар арузнинг хилма-хил вазнларида яратилган; уларнинг мазмун ва шакл жиҳатдан яхлитлиги, мукамаллиги алоҳида ҳодисадир; ғазалларда индивидуал биографик асос муҳим мавқе тутди. [Исҳоқов, 1983: 166]

Олим ўрта асрлар ўзбек шеърлятидаги асосий услубларни туркона, классик, олий ёки навоиёна услубга бўлади. Барча услублар учун хос бўлган энг характерли жиҳатларининг синтездан иборат мутлақо янги ҳодиса сифатида навоиёна услубни келтиради. Унинг юзага келишига лириканинг фалсафий-ижтимоий моҳияти, пафоси, жанрлар ички эволюцияси, динамикаси каби омиллар таъсир қилишини асослаб беради. [Навоийнинг ижод олами, 2001:65]

Истиклол даври навоийшунослари шоир ижодининг кам ўрганилган жиҳатларига эътибор қаратдилар. Н.Комилов, И.Ҳаққулов, А.Абдуқодиров, Дилором Салоҳий, С.Олим, К.Муллахўжаева ва бошқа олимлар шоир шериятининг тасаввуфий жиҳатларига, сўфиёна тимсолларига таяниб тақиқотлар амалга оширдилар. Хусусан, Н.Комилов томонидан тасаввуф ва тариқат ғоялари асосида Навоий асарларининг таҳлил этилганлиги, ғазаллар шарҳлари, И.Ҳаққуловнинг Навоий шеърлятининг баъзи долзарб масалаларига бағишланган “Навоийга қайтиш” туркум мақолаларида ғазал, қитъа, рубоий таҳлиллари, Дилором Салоҳийнинг ғазал матнлари қиёсий таҳлили, шоир поэтик услубининг тадрижий такомилга оид тақиқотлари, К.Муллахўжаеванинг ҳамд ва наът ғазалларда маъно, тимсол ва бадий санъатлар, сўфиёна қарашлар ифодасига бағишланган изланишлари шулар жумласидандир.

Хулоса қилиб айтганда, Навоий лирикасини ўрганиш тарихи қарийб юз йилликни босиб ўтаётган бир пайтда бу унинг фундаментал фан сифатида шаклланиши, тақиқ қамрови кенгайишига сабаб бўлди. Ўрганиш объекти умумийликдан хусусийликка томон йўналди, хилма-хил талқинлар пайдо бўлди. Бугунги кун навоийшунослиги олдига эса шоир лирикасининг янги талқинлари, нашрдаги хатоликларни тузатиш масалалари турибди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шайхзода. Сайланма. 4-жилд.1972. 258 бет.
2. А.Ҳайитметов. Навоий лирикаси. Ўзбекистон. 2015.
3. Ё.Исҳоқов. Навоийнинг илк лирикаси. Фан. 1965.142 бет.
4. Ё.Исҳоқов. Навоий поэтикаси. Фан. 1983.167 бет.
5. Навоийнинг ижод олами.Фан. 2001. 198 бет.

БЕГАЛИ ҚОСИМОВНИНГ “ЗАМОНЛАРНИ БИР-БИРИГА УЛАГАН ШОИР” ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ ХУСУСИДА

Г.Р.Бекташева,

Андижон давлат университети

1 курс докторанти

bahor2288@gmail.com

Аннотация: Мақолада Навоий шахси ва ижодиётининг буюклиги, миллий уйғониш даври тадқиқотчиси сифатида профессор Б.Қосимов XIX аср охири XX аср бошларидаги адабий жараёнга мумтоз адабиётнинг, хусусан, Навоий меросининг таъсири масаласи, шоир шеърлятидаги миллат ва миллият тушунчалари таҳлил этилган.

Калим сўзлар: лирик мерос, эпитет, ташбеҳ, таносуб, иштиқоқ, истиора, адабий жараён, шеърлий санъатлар, миллат ва миллият, инсонпарварлик.

Annotation: In the article, the greatness of Navoi's personality and creativity, Professor as a researcher of the national revival period. B.Kasimov analyzes the influence of classical literature, in particular, the heritage of Navoi, on the literary process of the late XIX and early XX centuries, the concepts of nation and nationhood in the poetry of the poet.

Keywords: lyrical heritage, epithet, allegory, proportion, passion, allegory, literary process, poetic arts, nation and nation, humanity.

Ўзбек адабиёти тарихида ўз номи билан мумтоз (асл) бойликка айланган нодир хазиналар борки, унинг бошида Алишер Навоий шахси ва ижодиёти тамал тоши бўлиб туради. Шу маънода профессор Бегали Қосимовнинг илмий тадқиқотларида буюк шоир мероси ҳақида айрим фикр-мулоҳазалар мавжуд. Жумладан, “Уйғонган миллат маърифати” китобида Навоий ижодига “Иккинчи минг йиллик даҳоси – Навоий” деган алоҳида боб ажратилган. Унинг “Буюк мураббий”, “Мерос ва замон”, “Халқ руҳининг меъмори”, “Насаф ва Кеш Навоий қаламида”, “Навоий ижоди – ўзбек мумтоз адабиётининг чўққиси”, “Навоий асарларида миллат ва миллият масалаларининг кўйилиши”, “Ўлмас ҳақиқатлар” каби мақолаларида Навоийнинг адабий меросини таҳлил қилар экан, “шоир абадиятининг сири, замонасининг энг маърифатли, энг истеъдодли кишиси” эканини ёритиб беради. Навоийнинг доҳийлигини шундай исбот этадики, у бир шахс бўлса-да, шунча асрлар ўтиб, ҳар бир ўқувчи онгида ҳар кишининг “ўз Навоийси”

бор. Бугун шоир ижодини ўқиган миллатидан қатъий назар, ҳар қандай миллионлаб ўқувчилар Навоий илгари сурган ғоялардан маънавий озуқа оладилар. Жаҳон адбиёти хазинасида ўлмас дурдонага айланган Алишер Навоий ижодиёти, у илгари сурган ғоялар профессор Б. Қосимов таъкидлаганидек, “миллий, диний, даврий хусусиятларни ўзида ташиган бўлса-да, унинг сарҳадларини писанд қилмайдиган, эҳтимолки, шу туфайли завол билмайдиган умумбашарий, умуминсоний ғоялар эди. Ниҳоят, у туркий тилнинг, туркий адабиётнинг Бобур ибораси билан айтсак, “мураббий ва муқаввий” бир устози, фидойиси бўлиб майдонга тушди.” [Қосимов,2011: 109] Олим “бир киприк қоққудек лаҳза — умрни абадиятга айлантира оладиганларни дохийлар” деймиз дея Навоийнинг чин дохий эканини таъкидлайди. Ҳақиқатда шоир умри инсониятга ибрат бўладиган даражада улуғ ишларга бой. Умрининг ҳар лаҳзасини яхши амаллар билан бойитгани, бадий ва илмий мероси билангина эмас, ҳаёт йўли билан ҳам инсониятга ўрнак бўладиган шахслиги барчага маълум.

Навоий ул гул учун ҳой- ҳой йиғлама кўп,

Ки ҳа дегунча не гулбун, не гунча, не гул бор!

Навоий ғазалнинг мақтасида ўзига мурожаат қилиб, Навоий кўп (ҳой-ҳой) йиғлама, зеро, умр ўткинчи, шунчалар тез ўтадики, на гулбун, на гунча, на гул қолади. Шу биргина байтда иштиқоқ (гул, гулбун), таносуб (гул, гунча, гулбун), эпитет (ул гул), истиора (гул - маъшуқа), тақрир (не, не), муболаға каби шеърӣ санъатларни кўллаб, ҳаёт фалсафаси ҳақидаги бу дунёнинг фонийлигини, алдамчилигини, шунинг учун ортиқча қайғурмасликни шоир лирик қаҳрамонга айтиш орқали ифодалаб беради. Шундай “ҳа дегунча” ўтгувчи умрда дохийга айланиш фақат Навоий каби улуғ зотларгагина муяссар бўлади.

Навоийнинг лирик мероси шарқона лутф-у карам либосига ўранган одамийлик мавзуси етакчи бўлиб, кичик фардидан то йирик ҳажмли асарларигача оригинал ва такрорланмасдир. Унинг “Ҳайрат ул- аброр” достонида шундай мисралар бор:

Ганжинг аро нақд фаровон эди,

Лек боридин гараз инсон эди.

Олим ушбу байтни таҳлил қилар экан, Навоийнинг эътиқодича, “дунёнинг яратилишидан муддао аслида инсон эканлигини, инсондан улуғ мавжудот йўқлигини, инсон – ҳилқатнинг тожи, борлиқнинг меҳвари” эканлигини таъкидлаб ўтади. Муқаддас Қуръони каримнинг “Исро” сурасида “Батаҳқиқ, биз Бани Одамни азизу мукаррам қилиб қўйдик ва уларни қуруқлигу денгизда (улов-ла) кўтардик ҳамда уларни пок нарсалар ила ризқлантирдик ва уни ўзимиз яратган кўп нарсалардан мутлақо афзал қилиб

қўйдик” (70- оят) дейилади. Навоийнинг исломий билим ва маърифат эгаси эканлигини ушбу изоҳлар ҳам исбот этади. Аллоҳ таоло инсонни шундай азиз ва мукаррам қилиб яратган экан, унинг ҳулқи ва одоби ҳам шундай улуғ бўлиши кераклигини уқтиради.

Борчасини гарчи латиф айладинг,

Борчадин инсонни шариф айладинг.

Б.Қосимов Навоий кўтарган “одамият” масаласини Шарқ адабий тафаккурида, хусусан, форсий шеъриятда мумтоз мавқени тутганлигини айтар экан, замонавий шеърият билан ҳам қиёслаб кетади. Шоир Э.Воҳидовнинг “Инсон қасидаси”га тўхталади. Демак, Навоийга хос масалалар замонавий шеъриятимиз учун ҳам бугун мавзу бўла олади. Чунки ҳозирги адабиёт мумтоз адабиётдан озикланиб, шакл ва мазмун мундарижаси бир оз ўзгарган бўлса-да, мумтоз анъаналар ҳамон давом этмоқда. Навоийни ўзига устоз тутган шоир Огаҳий, 20-йилларнинг машҳур ижодкори Чўлпон ва Алишер Навоийни бир-бирига мазмунан боғлаган олим муштарак робита - инсонпарварлик, элпарварлик эканини айтиб, Навоийга “барча замонлар шоири, Ҳар бир авлод ундан ўзига керакли гап топа олади. У замонларни бир-бирига улаган шоир. Унинг инсон ҳақидаги, умр ҳақидаги, ҳаёт ҳақидаги, ишқ ҳақидаги фикрлари ҳеч қачон эскирмайдиган фикрлар”, дея ўз эҳтиромини билдиради.

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,

Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от.

Б.Қосимов байтни “бу гулшанда сўлмайдиган гул йўқ экан, ҳамма бирин-кетин ажал шарбатини ичар экан, яхшилик билан чиқарилган от туфайлигина абадий яшаб қолиш мумкин... ўлмасликнинг йўли битта — яхши ном — мана шоир умрининг мазмуни, ижодининг бош шиори. Бу умр мазмунига тегишли гап. Унинг бош шиори комил инсон” дея шарҳлайди. [Қосимов, 2011:85]

Одамий эрсанг, демагил одами,

Ониким йўқ халқ гамидин гами.

Ҳақиқий одам одамийликни касб қилади, халқнинг ғамини ўз ғами деб билади. Б.Қосимов Навоийнинг машҳур иккилигининг ғоявий мазмуни жаид адабиётида сақланганлигини С.Ҳондайлиқийнинг “Ҳама одам ўғли бир аъзо эрур, Ки ҳилқатда бир дурри танҳо эрур. Бир узвингни ранжитса гар рўзгор, Бўлак узвларда қолурми қарор?!” шеъри мисолида изоҳлайди. Яъни одамийлик нафақат Шарқ адабиётида 500 йил олдин жаранг сочибгина қолмасдан, бу умумбашарий масалага айланганини эътироф этади. Француз маърифатпарвари Жан Жак Руссонинг “Одамлар, инсонпарвар бўлинг! Бу –

сизнинг бурчингиз!” фикрини келтирар экан, бу каби мавзулар умумжаҳон адабиётининг “таянч нуқталари”дан бири эканлигини айтиб ўтади.

“Алишер Навоий фавқулодда шахсият, доҳий санъаткор. Тарих ҳар замонда бир инъом этадиган санъаткор. Унинг ижоди ҳудудсиз бир уммон. Унга тушган ғаввос қуруқ чиқмайди. Ҳар ким ўз ақлига кўра, ўз ғайратига кўра қунт-чидамига кўра албатта, нимадир топиб чиқади. Аввало, унда ҳар бир саволга жавоб бор. Инсоннинг кундалик ҳаётидан инсониятнинг долзарб муаммоларигача.” [Қосимов, 2011: 84] Навоийнинг сатрларини ўқиб-ўрганиш, тушуниш ўқувчидан исломий билим, сабр ва тафаккурни талаб этади. Чунки эски ўзбек тилидаги сўзларни ўқиб, уларнинг маъно маъзини идрок қилиш инсонда сабр-қаноат, ғайрат каби сифатларни шакллантиради. Навоийни ўқишни ўзиёқ инсонни тарбиялайди. Унинг маъносини тўлақонли тушуниш эса инсон тафаккурини кенгайтириб, олам ва одамийлик сирларини ўргатади, мия фаолиятининг ўсишини тезлаштиради. Унда олим айтиб ўтганидек, ҳар бир саволга жавоб бор. Демак, ҳар ким ўз дунёқарашидан келиб чиқиб, Навоийни ўзича тушунади. Навоийни тўлақонли тушуниш учун ўқувчи Навоийчалик билим ва тафаккур эгаси бўлиши лозим. Биз ўрганаётган Навоий ҳақидаги тадқиқлар Навоий мероси уммонидан томчилар холос. Б.Қосимов академик Конраднинг “Алишер Навоийдек шоирнинг бўлганидан қувонамиз. Бизга бундай шоирни тухфа этган ўзбек халқига миннатдорчилигимизни билдирамыз. Уни ўрганибгина қолмаймыз, ўқиймыз. Ўқибгина қолмаймыз. Ўйлаймыз, ўзлаштирамыз...” [Қосимов, 2011: 98] каби фикрларини келтириш билан Навоий ижодини ўрганишни даъват қилади.

Навоий ижодий чўққиси ҳали забт этилмаган виқорли тоғларга ўхшайди. Унга яқинлашган сари кишига бўй-бастини кўрсатиб, маънавий комиллик сари етаклайди.

Миллий уйғониш даври тадқиқотчиси сифатида Б.Қосимов XIX аср охири XX аср бошларидаги адабий жараёнга мумтоз адабиётнинг, хусусан, Навоий меросининг таъсири масаласини ёритиб берди. Зеро, ҳар қандай кейинги давр ўзбек адабиётини Навоий меросисиз, унинг маънавий таъсирисиз тасаввур этиш қийин. Унда миллат ва миллият тушунчалари билан қуролланган азалий инсонпарварлик, дунёни янгича идрок этиш, ўзликни англаш мавзулари етакчилик қилади.

Олим “миллат” тушунчасига урғу берар экан, Навоий ёзган барча жанрларда “миллат” атамаси учрашини айтиб ўтади. Айрим ўринларда — дин-мазҳаб тушунчаларини англатса, илмий ишлари, замондошлари ҳақидаги хотираларида этник тушунча сифатида ишлатилганини, бундай маъно бериш Навоийгача бўлган туркий адабиётда учрамаганлигини эътироф этади.

Б.Қосимов “Қуръони карим”да “миллат” сўзи 11 сурада 14 оятда учраганлиги ва уларда дин, шариат ва мазҳаб маъноларида ишлатилганлигини айтар экан, Навоий ҳам “Тарихи мулуки ажам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Насойим ул-муҳаббат” асарларида шу маънода қўллаганлигини қайд этади.

Сенинг миллатингдан чу топиб шараф, Саодат либоси кийиб ашқиё,- мисраларида олим миллат тушунчасини “борлиққа кўчган аллоҳнинг тазҳири” маъносида шарҳлайди. “Мезон ул-авзон”дан парча келтириб, “араб шуароси”, “ажам- форс шуароси”, “турк-ўзбек шуароси” жумлалари “миллат” маъносида қўллаганлигини таъкидлайди. Навоийнинг фикрича, “тил миллат тушунчасининг биринчи унсуридир.” Шунга кўра, тил ва миллат тушунчаларини ёнма-ён қўйган жадидлар ҳам “тилни йўқотиш миллийликни йўқотиш” деб тушунганлар. Миллатнинг ўзлигини сақлашдан ташқари, унинг бирдамлигини таъминлашда ҳам тилнинг аҳамияти айрича. Алишер Навоий “Муҳокамат-ул луғотайн” асарида таъриф этган тил ҳақидаги дардли кечинмаларини олим бугун учун ҳам долзарблигини таъкидлайди. Унда тил ва миллатдан ташқари миллий birlik ғояси ҳам илгари сурилганлигини айтиб ўтади.

Сени доно демак ёҳуд хирадманд,

Демакдурким, ачиг майдур, чучук қанд.

Б.Қосимов Навоий ҳоконнинг Фарҳодга таърифини келтирган парча орқали Навоийга бўлган муносабат ҳам худди шундай эканлигини, майнинг аччиқлиги, қанднинг ширинлиги барчага аён ҳақиқат бўлгани ҳолда, “Навоийни буюк демоқ ҳам шундай” дея юқори таърифлайди. Жадидларга хос шижоат “Чиғатой гурунги”да миллий тилни тикламак ғояси уларнинг тилагида бўлган бўлса, Навоий XV асрдаёқ туркий тилнинг мавқеи борасида амалий ҳамда назарий ишларни амалга оширди. “Муҳокамат ул- луғотайн” асари тилшунослик тараққиётида назарий жиҳатдан туркий тилнинг обрўсини тиклаб берди.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, Б.Қосимов таъкидлаганидек, “туркий адабиётнинг мураббий ва муқаввийси” бўлмиш Алишер Навоий меросини тадқиқ ва таҳлил этиш, ўрганиш орқали Навоий ижодий меросига яна-да чуқурроқ кириб бориш, шахсиятига яқинлашиш адабиётшунослик олдида турган доимий долзарб масалалардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. XIV жилди. – Т.: Фан, 1989.
2. Адабиёт назарияси. Икки томлик. – Т.: Фан, 1978.

3. Болтабоев Ҳ. Адабиёт энциклопедияси. – Т.: Мумтоз сўз, 2015.
4. Бердак Ю. Мумтоз адабий асарлар луғати. Шарқ, Тошкент – 2010.
5. Қосимов Б. Уйғонган миллат маърифати. Т., Маънавият, 2011.
(Б.84,85,98,109).

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИГА ЯНГИЧА ҚАРАШ: ШАРҲ ВА ТАЛҚИН МУАММОЛАРИ

МАЪНАВИЙ ВАЛОДАТ ВА ЎЗЛИК КАМОЛИ

*Иброҳим ҲАҚҚУЛ,
филология фанлари доктори, профессор*

*Одам бўлиш ўзликни англаш экан....
(Мирзо Бедил)*

Аннотация: Мақолада комиллик сир-асрорини очиб берадиган ва махсус тадқиқ қилишни талаб қиладиган иккинчи маънавий тугилиш ҳақида баҳс юритилган. Ва унда улуғ шоирнинг шеърларидан олинган мисоллар таҳлил қилинган. Бу мавзу Навоий шеърлятига янгича қарашни жорий этишга ҳам яқиндан ёрдам беради.

Калим сўзлар: валодат, ўзлик, менлик, нафс, руҳ, ирфон, тасаввуф, тариқат, сўфий, рамз.

Annotation: The article discusses the second spiritual birth, which reveals the secret of perfection and requires special research. And in it the examples taken from the poems of the great poet are analyzed. This theme also closely assists to introduce a new approach to Navoi poetry.

Keywords: birth, identity, ego, temptation, spirit, gnosis, mysticism, sect tariqat, sufi, symbol.

Маълумки, Шарқ мумтоз адабиёти шарқ халқларининг дунёқараши, оғзаки ижоди, дини, маданияти, маънавий эҳтиёжлари ва бадий завқига асосланган. Фарб дунёсига уни ўқиб ўрганишга қизиқишнинг кенгайиши, ҳеч шубҳасизки, унинг фойдасига хизмат қилган. Илмий тадқиқ ва талқинда бу адабиётнинг туб моҳияти, психологик тамойили, рамзий-мажозий таркибини тўғри англамаслик эса унга зиён етказган. Совет даври рус адабиётшунослиги таъсирида шаклланган ўзбек адабиётшунослиги бунга қарши туриб, ўз нуқтаи назарини илгари суриш эркига ҳам, лаёқатига ҳам эга бўлмаган. Натижада ўзбек адабиётшунослари ўрганган мавзу ва масалалар, асосан, хориждан ўзлаштирилган ёки нусха кўчирилган. Бунинг бошқа йўли ҳам бўлмаган. Чунки синфийлик, партиявийлик, ғоявийлик ҳамма амал қилиши шарт ва зарур бўлган қонун-қоида ўлароқ белгиланган чизиқдан чиқмасликни тўла таъминлаган.

Шарқ классик адабиётида олам ва одамга муҳаббат Аллоҳ ва унинг суюкли расули Муҳаммад алайҳиссаломга ишқдан бошланади. Инсон ўзини

билиши ва ўзлигини намоён айлаши учун, энг аввало, илоҳий ишқ сирасорини билиши ва ўзлаштириши зарур. Акс ҳолда у ҳаётнинг улкан ва боқий ҳақиқатлари қатори ишқ-муҳаббатда ҳам адашади. Умрини ўткинчи ҳирсу ҳавас ва майллардан муҳофаза қилолмай хатолар гирдобига тушади. Аллоҳ, дин ва шариатга қарши мурасасиз ҳужум бошлаган даҳрийлик ақидаси ғалабасидан кейин адабиётшуносликда ҳам халқ ва Холиқ, пайғамбар ва уммат, тириклик ва охират масалаларидан сўзлаш таъқиқланганди. Шўро ҳокимияти сиёсати ва коммунистик партия кўрсатмаларига мақбул фикр-мулоҳазаларни баён этиш эса мисли кўрилмаган ёлғон ва уйдирмаларни жорий қилиш эди. Шундай қилиб диний адабиёт билан бир қаторда қарийб етмиш йил мобайнида адабиётдаги диний-ахлоқий мавзуларни текшириш таъқиқлаб келинди. Қуръони карим ва нубувват таълимоти заминидан ривожланиб келган адабиёт намуналарини асрий ўзанидан ажратиб унинг табиати ва тарихига бутунлай ёт бир идеологияга мувофиқ равишда тадқиқ ва талқин қилишнинг самараси қандай бўлган? Афсуски, бу саволга ҳанузгача очиқ ва аниқ жавоб берилгани йўқ. Мумтоз шоирларимиздан ҳеч бири синфийлик ёки ғоявийлик тушунчаларини хаёлга ҳам келтирган эмас. Аммо уларнинг ҳаёти ва ижодиётига доир тадқиқотлар билан танишилса, синфийлик ақидасини ҳар бири ўзича олдиндан пайқаб қалам тебратгандай таассурот уйғонади. Марказида Аллоҳ ва Пайғамбар турган адабиётда инсон ва инсониятга тегишли, деярли, барча ғоя ёки масалалар бевосита ё билвосита тарзда ана шу зотлар билан алоқадорликда ҳал этиладики, бунинг тафаккур, таълим-тарбияга таъсири ҳам ўзгача бўлади. Мумтоз асарларни ўқишдан туғиладиган маъруфий рағбат ва ирфоний завқ нима учун вақт ўтган сайин сусайиб сўниб борган? Чунки уларнинг замирида яширинган моҳият билан, олимлар томонидан илгари сурилган мазмун бир-биридан кескин фарқланган. Адабий матндаги туйғу, кайфият, ҳолат, руҳ оҳанги қайта жонлантирилмаса, шеърхонни на шарҳ, на талқин чуқур қизиқтирмайди. Сарбон туйғу, бош мақсаддан йироқлаштирувчи таҳлилларнинг-ку фойдаси ҳам бўлмайди.

Инсонни ўзига танитиш, ўзлик дунёсини образли шаклларда сувратлантириш бадиий ижоднинг биринчи вазифаларидандир. Зеро, “мен” унинг мавжудлигини таъминлайди. “Мен” шахснинг ўзгаларга ўхшамайдиган хусусиятларини акс эттиради. Унда банданинг кучли ва кучсиз, хусусий ва умумий томонлари очилади.

Шарқ маданияти ва маърифати тарихида “Ўз”, “Ўзлик”, “Мен”, “Менлик” тавсифи иккига ажратилган. Биринчиси, башарий, иккинчиси, маънавий менлик. Башарий менлик инсоннинг табиий, яъни туғма хусусиятлари, нафсоний майллари асосида шакллангани боис тасаввуф ва

маломат аҳли уни тубдан ислоҳ қилиш, ҳайвоний, шайтоний ҳирслардан фориғ, сайқалланган бир “мен”ни шакллантириш ғоясини илгари суришган. Ва бунга маънавий – иккинчи туғилиш дейилган. Бу туғилиш асосан сайри сулук жараёнида комил бир пир ёки муршиднинг таълим-тарбияси орқали юзага келган. Юнус Эмронинг “Бир мен бордир менда, мендан ичкари”, деган эътирофи ана шу менга тегишлидир. Тасаввуф ва тариқатда нафсни таниш, нафсга қарши мурасасиз курашиш тажрибаси инсоннинг ўзи, ички тасаввурлари ҳақидаги фикрларини ўзгартириб юборган.

“Инсон ўзининг ички оламини билишдан, – дейди турк файласуфи Нуриддин Тўпчи, – моҳиятан ўзи билан юзлашишдан кўрқади. Шунинг учун у ҳаётининг бир босқичида олдингиларига ўхшамайдиган бир тарзда ўзидан қочади”²⁴.

Ваҳоланки, инсон ўзининг кимлигини билиш, менлигини тўғри мушоҳада этмоғи учун кўрқиш, чекиниш, иккиланиш туйғуларидан ғолиб келишга уринмоғи керак.

Машҳур психолог Г.Гуржиевга кўра: “Инсон ўзини қачон англайбошласа, у ўзида ўзи кўрқадиган даҳшатларни кўради... Одам шундай кўрқиш ҳолига етмас экан, ўзи ҳақида ҳеч нимани билмайди”²⁵. Сўфий, дарвеш, тариқатчилар эса инсон ботинидаги салбий қувват ва ноқисликларни мурасасизлик билан ўрганиб маънавий валодат – янги маънавий менлик таълимотини яратганлар. Уларнинг ишончи бўйича, Исо алайҳиссалом “Икки карра туғилмаган малакут (поклик, эркинлик, илоҳийлик) самосига юксалолмайди”, – деган экан. Шу фикрга таяниб сўфий ва мутасаввифлар икки валодат, яъни инсоннинг жисмоний ва маънавий туғилишидан сўз юритишган. Бу туғилиш ва улғайишга эса баданни билиш (Навоий бунини “Ўз вужудингга тафаккур айлагил”, – дея урғулаган), нафсни таниш, ахлоқни қувватлантириш, қалб ва руҳни софлаштириш билан эришилган.

Вужуд, нафс, ахлоқ, қалб ва руҳ илми ўзликни таниш, одамийлик моҳиятини кенг кашф айлашга равнақ берганидек, тасаввуф ва тасаввуф адабиётининг ривожини ҳам таъминлаган. Адабиёт, айниқса, нафсшуносликдан йироқлашиб, руҳоният оламига қизиқиши сусайгандан кейин XX асрга келиб, одамшуносликнинг бадиий ижоддаги нуфузи ва таъсири кескин пасайган. Нафс нима, руҳ ва гўзаллик нималигини фарқлашга зарурият айтарли қолмаган. Навоий янги “менлик” тушунчасини кўпинча учта сўзда ҳал қилади. Булар: нафс, ўзлик ва фано. Башарий “менлик” талабларига чек қўйишни шоир битта рубоийда ҳам талқин қилиб берган.

Нафс амрида ҳар нечаки толтингайсен,

²⁴ Тўпчи Н. Мавжудлик. Итанбул: 2011, – Б. 75.

²⁵ Гуржиев Г. Вестник грядущего добр. Петербург: 1993, – С. 180.

*Кўп гарчи бутунлуқ тиласанг сингайсен,
Ком истаю неча элга ёлинггайсен,
Нафсингга хилоф айлаким тингайсен.*

Инсон бутунлик тилаши, ўзини бутун шахс қиёфасида кўриши мумкин. Лекин хотири нафс ва хотири шайтон гумаштаси бўлар экан, у синиш, тамаъ ва ҳирс тегирмонида эзилишдан ўзини қутқаролмайди. Машҳур араб тасаввуфшуноси А.А.Афифий ёзади: “Ихвони сафо” ташкилотининг намояндаларига кўра, “мен” ва “сен” деб ифодаланадиган нарса ҳар биримизнинг нафс деб атаганимиз мавжудликдир. Хоҳ амалий, хоҳ назарий бўлсин, нафснинг мавжудлигига маърифатдан бошқа далил йўқдир”²⁶. Тарикатга мансуб ориф зотлар эса “мен”нинг “сен”дан ажралишини, ажралганда ҳам оламшумул маъно касб этишини асослаб беришган. Дарвоқе, менликни билиш, уни ўзгартириш учун нега, асосан, маърифатга суянилади. Чунки маърифат – қалб мушоҳадаси ва завқидан туғиладиган ботиний илмдир. Маърифатда кўнгилнинг руҳоний куч – қуввати, покизалиги ва имтиёзлари аксини топган.

Илк сўфийларда фано сўзи менлик шуурни тарк айлаш ва “мен”нинг айрим сифати ҳамда хусусиятларига барҳам бериш мазмунида ишлатилган. Кейинчалик эса нафсдан фоне бўлиш, Аллоҳ висолига восил бўлишнинг асосий шарти снналган. Қитъаларидан бирида Навоий ёзади.

*Кимки ўзлук иморатин бузди,
Бўлди нақди фано ажсинг музди.
Ул иморатни бузмайин солик,
Бўла олмас бу нақдга молик.*

“Ўзлук иморатин” бузуб, нақди фанони қўлга киритиш башарий сифатлардан фориф қудратли янги бир маънавий “мен”га соҳиб бўлишдир. “Ўзлук иморати”, албатта, нафс. Ундан қутулиш изтироби тасаввуф адабиётидаги асосий изтиробдир. Машҳур шарқшунос Р.Никольсоннинг ёзишича, “сўфий шоир нафсингдан халос бўлмоқ учун шароб ич, деганда илоҳий томоша оғушида моддий борлигини тарк қил, дейишни истаган”²⁷. Тасаввуф ва тасаввуф адабиётининг, деярли, барча вакилларининг нуқтаи назарида башарий “мен” ва менликнинг ўрни, мақоми паст, иккинчиси – маънавий “мен”ники жуда юқори ҳисобланган. Чунки дастлабки башарий, яъни жисмоний, моддий, зоҳирий, ҳиссий, ҳайвоний ва нафсоний ўзликдир. Иккинчиси эса маънавий, руҳоний, ғайбий, малакий сифатларни ўзида мужассамлаштирган. Тасаввуф шу икки “мен”дан устунликка эришганини намуна ва ибрат этиб кўрсатган. Ва солик неки ахтарса, фанодан топишига

²⁶ Афифий А. Ислом тушунчасига доир мақолалар. – Б. 359.

²⁷ Ислом сўфийлари. – Б. 28.

ваколат берган. Фано аслида йўқни бор, борни эса йўқ, деб билишдир. Мавжудлик, яъни дунё адам – йўқликдан яралган ва яна йўқликка қайтажак. Шунинг учун инсон, энг аввало, эришишида йўқотиш, йўқотишда эришув борлигини англаши зарур. Ана шунда у нимагадир боғланиб, маънан тўхтаб қолмаганидек, хом ва ўткинчи мақсад, нафсоний манфаат ва иддаолар тузоғига тушиб, умрини ғафлатда ўтказмайди. “Боязид Бистомийнинг олий мақсади, – дейди Сулаймон Улутоғ, – бир “мен” ва “менлик”дан кечиб, таъсир, манфаат, таҳликага берилмайдиган мутлақо эркин бир ўзликни яратишдир”²⁸. Хуллас, эран, фақир ва дарвешлар ҳур, фаол, мустақил “мен”ни камолга етказишга шунчалик диққат қилишганки, улар нафс таъсиридан халос бўлмагунча, сўзлаш ёки ёзишдан кўра, сукут сақлашни афзал билиб, бунга қатъий риоя қилишган. Уларнинг фикр-қарашлари бўйича, “Сўз ақли сархуш қилувчи шаробга ўхшайди. Бу шаробни ичишга мубтало бўлган кимса ҳеч қачон ундан воз кечолмайди. Сўзнинг офати тасаввуф аҳлига аён бўлганлиги боис чиндан зарурият сезилмагунча, улар ҳеч гапирмайдилар. Ва сўзнинг аввалига ҳам, охирига ҳам, ниҳоятда, диққат билан қарайдилар”²⁹. Сўзга, фикрга бундай дақиқ муносабат бугун эртатка ўхшайди. Истеъдоднинг биринчи белгиси сўзни теран ҳис қилиш, маънида унга янги ҳаёт бағишлашдир. Нафсига тобе шоир, адиб, олим ҳеч вақт бундай ишни амалга оширолмайди.

Сўфий ва мутасаввифлар дунёқарашнинг яна бир жиҳатига тўхталиш зарурга ўхшайди.

Одам қавми неча асрлар давомида яхшилик, эзгулик, ҳиммат, меҳр-мухаббат, фидойилик тўғрисида гапириб бошқаларни шу хислат ва фазилатларни эгаллашга чорлаган. Лекин вақт ўтган сайин сўз билан амал, мақсад билан иш орасида узилиш ортиб борган. Ёлғон, алдов, риё, сафсата жаврини тортган кишиларнинг сўз ва гапдан ҳафсаласи пир бўлган. Шунда аҳли тасаввуф тарғиб ё ташвиқ йўли билан яхшилик ва хайрни кўпайтириш учун эмас, балки қалб ва хотирни дунёвий қайғу, моддий ҳирслардан тозалаб, ахлоқларини тарбиялаш, кўнгилдан ғафлатни қувиш учун қатъият ва азият чекишган³⁰.

Навоий олам аҳли деганда молпараст, дунёсевар, вазият ва шароитга қараб қиёфасини ўзгартиришдан толиқмайдиган каззоб, юлғич ва ашаддий товламачи кимсаларни ҳам назарда тутиб, ҳамиша улардан четлашишни тарғибу ташвиқ қилган. Улуғ мутафаккир шоир бир ғазалида:

Фард бўлким ул киши дунёда бўлмиш аҳли тарк,

²⁸ Улутоғ У. Боязид Бистомий. – Б. 153.

²⁹ Хужвирий. Кашф ул-махжуб. – Б.503.

³⁰ Қушайрий А. Рисолаи Қушуайрий. – Б. 198.

Ким фано йўлида тарки аҳли дунё айламиш,—
деса, бошқа бирида:

Эй Навоий, қилсанг эрди офият кунжсин ватан,
Мунча мунглуз жонигга озор бўлгайму эди, —

дейди.

Бугунги аҳли дунё, аҳли давлат, аҳли ғафлат олдингиларига қараганда ўзгариб, бошқача бўлиб қолганми? Мана бу орзуга эътибор беринг:

Муҳандисе топаю эғнима қанот ясатай,
Учуб ҳавосида қушлар аро ўзумни қотай.

Кимда-ким бу туйғу мозийда қолиб кетган, бундай фирор – қочиш ҳеч кимни илҳомлантирмайди деса, демак, башарий менлигидан қутулиш учун шоир қанчалик ранж ва изтироб чекканини хаёлига ҳам яқинлатолмайди.

Жавонмардлик, сўфийлик, риндлик, маломатийлик маслаги Шарқ халқларининг ўзини таниш ва янги руҳоний “мен”ни яратиш орзусини руёбга чиқаришда зўр таъсир ўтказган. Аммо ушбу таълимотларни бирлаштирган руҳий қудрат ва имконият фано ва фановашлик ҳоли эди. Буни ҳар жиҳатдан холис ўрганмай, билмай мумтоз шоирларнинг, хусусан, Алишер Навоийнинг “мен” ва “менлик” тушунчасини ҳаққоний ёритиб бермаслиги аниқ.

Бундан-да фойдалиси эса фано суврати одам, сийрати ҳайвон, зоҳиран фаришта, ботинан шайтон, кўринишда дўст, пинҳона ашаддий ғаним кимсаларнинг асл қиёфасини таниш ва хаёлга ҳам келмас макру ҳийлаларига алданмасликка яқиндан ёрдам беради.

Покистоннинг буюк мутафаккир шоири Муҳаммад Иқбол “Дунё фоний, “мен” боқий. Менликдан ўзга ҳеч ниманинг бақоси йўқ. Менлик ҳақиқатига етиштирмақ учун сийратингга яширин...”, дейди. Шу маънода ҳам Навоий ижодиётини ўқиб-ўрганиш илҳомбахш, қайтарилмас дарсхонадир.

ЖОН ВА РУҲ МАЪНАВИЯТИДА АЛИШЕР НАВОИЙ МЕРОСИ

Ҳотам Умуров
СамДУ профессори

Аннотация: Ўзликни англаш учун халқимизнинг маънавий-маърифий меросини ўрганиш ва англаш зарур. Бу мероснинг меҳварини Алишер Навоийнинг ижоди ташкил қилади. Шу боис, “Ўзбек Навоийни ўқимай қуйса” маънавияти мукамал бўлмайди.

Таянч сўз ва иборалар: Маънавий-марифий ишлар. Президент Шавкат Мирзиёев. Эркин Воҳидов: “Ўзбек Навоийни ўқимай қуйса”. Алишер Навоий мероси. Меросни ўрганишнинг зарурлиги.

Аннотация: для восприятия наследия требуется изучение народного духовно-просветительского наследия. Осью (лучом) этого наследия является творчество Алишера Наваи. Совершенство духовности не обрести если, «Если узбек перестанет читать Наваи».

Ключевые слова и выражения: Духовно-просветительская работа, Президент Шавкат Мирзияев. Эркин Вахидов «Если узбек перестанет читать Наваи». Наследие Алишера Наваи. Необходимость изучения наследия.

Annotation: To understand ourselves, we need to study and understand the spiritual and enlightenment heritage of our people. The axis of this heritage is the work of Alisher Navoi. Therefore, the spirituality of "Uzbek Navoi without reading" will not be perfect.

Keywords and phrases: Spiritual and educational work. President Shavkat Mirziyoyev. Erkin Vahidov: "If uzbeks should not read Navoi". Alisher Navoi's legacy. The need to study heritage.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 19 январь куни маънавий-маърифий ишлар тузулмасини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари бўйича ўтказган йиғилишида деди:

“Агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир. Биз янги Ўзбекистонни барпо қилишга қарор қилган еканмиз, Иккита мустаҳкам устунга таянамиз. **Биринчи** – бозор тамойилларига асосланган кучли иқтисодиёт. **Иккинчи** – аждодларимизнинг бой мероси ва миллий қадриятларга асосланган кучли маданият”.

Демакки, инсон моҳиятини кўрсатувчи қудрат жон ва руҳ экан, қайси макон ва замонда яшашимиздан қатъи-назар маданий-маърифий қадриятлар доимо бирламчидир. Чунки, “Руҳни танимоқ ҳақиқати ўзлигини танимоқдир” (Имом Ғаззолий).

Ўзлигини таниган инсон оддаийликка байроқ қилиб, эзгуликни яхшиликни, бунёдкорликни, савобли ишларни, солиҳ амалларни қилишга бел боғлайди. Унинг фикр ва ҳаракатлари Ватанга, Истиклолга, оиласига, авлодига бўлган ишқидан туғилади. Чунки ишқ покликдир, ҳиссиётларимиз сардоридир, туйғуларимизнинг энг гўзалидир, эзгуликка етакловчи кучдир.

Бу ишқисиз у ўзини ҳам, ўзгани ҳам англай олмайди. Ўзгалар ҳисобига яшашни афзал кўради. Таъмагирликни оддий бир муомалага айлантиради. Ҳаромга ўч бўлади. Мансаб ва пул деб ўлиб-тирилади. Манманлик жиловини маҳкам ушлайди. Шахсий ҳузур-ҳаловатни бирламчи санайди. Унга эришиш йўлида алдамчиликдан, ёлғондан, тухматдан, мунофиқликдан, мутеликдан усталик билан фойдаланади.

Инсонларга хос бундай олийжаноб фазилату ёмон иллатларнинг барчаси, уларни туғдирган туйғуларнинг ҳаммаси ҳазрат Алишер Навоийнинг ижодида тасвирини топгандир. Инсон маънавияти адолат ва одиллик билан, инсонийлик ва комиллик ила, беқиёс даражада тадқиқу таҳлил қилингандир.

Агар – яшаш билмоқ, ҳис-қилмоқ, дард чекмоқ, севмоқ, ёнмоқ, яратмоқ, ҳузур топмоқ бўлса, буларнинг барчасини ҳазрат Алишер Навоий асарлари орқали ўрганиш мумкин. Шу боис, халқимизнинг маънавий-маърифий мероси ичида Алишер Навоийнинг бой ва серқирра ижодий мероси алоҳида ўрин тутди. Унда умуминсоний ғоялар, тилимизнинг беқиёс сўз бойлиги ва чексиз ифода имкониятлари гўзал ифодасини топган. Янги уйғониш - учинчи Ренессанснинг пойдеворини яратишга бел боғлаган бугунги кунда Алишер Навоийнинг меросини чуқур ўрганмасдан илгарилаш анча қийиндир.

Бунинг исботини забардаст шоиримиз Эркин Воҳидов йигирма йиллар олдин ёзилган асари билан яққол исботини берган ва барчамизга тушунарли тарзда қалбимизга етиб борадиган тарзда юксак ибрат қилиб кўрсатганди.

Бу – “Ўзбек Навоийни ўқимай қўйса”дир. Бу асар Истиқлол ғоясига чамбарчаслиги билан ухлаганни уйғотади, уйғонганни фикрлатади, фикрлаганни ҳаракатга солади, ҳаракатга тушганни эзгуликка етаклайди. Ҳиссиётининг жўшқинлиги, оҳангининг ўйноқилиги, мазмунининг чуқурлиги сабаб ҳаммада хайрат қўзғатади:

Ўзбек Навоийни ўқимай қўйса,

Олтин бошнинг калла бўлгани шудир.

Бедил қолиб Демьян Беднийни суйса,

Қора сочининг малла бўлгани шудир.

Юрагингиз ҳапқириб кетдими? Оддий ва доно ҳақиқатнинг мағзига бирдан етдингизми? Буюклигингизни, кимлигингизни ҳис қилдингизми? 150 йиллик босқиннинг шафқатсиз ва аянчли фожиасини туйдингизми? Бир олам мазмунни икки байтга сиғдира билган шоир маҳоратига хайратландингизми? Сўзларнинг оддийлигига, маънодорлигига, ўз ўрнида нурланишига, рангдор оҳангига – барининг созлигига, сеҳрига лолмисиз?

Бир бандданок хаёлингизни банд этган, унда денгиздай хайқираётган туйғуларни ўйғотган, у туйғуларингиздаги баҳодирона қудратни ва мутеликнинг оқибатини пафос даражасига кўтарган поэтик кашфга, шоирнинг чечанлигига тўймайсиз, кейинги бандга шошамиз:

Ўзбек Навоийни ўқимай қўйса,
Дод демокқа палла бўлгани шудир.
Маърифатдан айру ўйнаса, кулса,
Аза чоғи ялла бўлгани шудир.

Асардаги лирик қаҳрамон - Истиқлол қалбини ўзида жо этган замондошимиздир. Бор ҳақиқатни айтишдан қўрқмайдиган, мавжуд касалликнинг моҳиятини очувчи ва ундан қутилиш йўлини кўрсатувчи ёниб, куйиб яшаётган уйғоқ қалбли биродаримиздир.

Ўзбек Навоийни ўқимай қўйса,
Алдангани, алла бўлгани шудир.
Юлғич азиз бўлиб, билгич хор бўлса,
Пайтаванинг салла бўлгани шудир.

Бу банд кучли қалбингизга энг катта зарбни уради: ларзага тушасиз. Ундаги мазмун ва эҳтирос кучли зилзиладек, ғами зил-замбил темирдек. Юракни тарс ёрворадигандек қудратли.

Айниқса, “Алла” сўзининг “Тўдакни ухлатишда айтиладиган қўшиқ”-дан, яна бошқача – “Чирпирак бўлиб, қуламоқ” маъносини ташишини билганингиздан сўнг шоирнинг топқирлигига, сўз сеҳргари эканлигига қойил қоласиз. Қалбингизда тўлқин тошади. Мардоналик ва равшанлик билан, поэзия тилида – теран айтилган залворли ҳақиқат руҳи қалбингизга кўчади. Бир ўқишданок ёд олган мисраларингизни такрорламасликка имкон топа олмайсиз; чунки у сизнинг ҳам, менинг ҳам қалбимдаги жароҳатни уйғотиб юборди:

Юлғич азиз бўлиб, билгич хор бўлса,
Пайтаванинг салла бўлгани шудир.

Бу балолардан, касофатлардан қандай қутилиш мумкин? Қанақа йўллари бор? Ёруғлик қанисан? Умид борми? ... Чекаётган қайғунгиздан қутилишга интиқлик сезасиз. Шоир таранг тортилган, оловланган туйғуларни ечиш йўлига ўтади. Комил бўлиш учун ҳам, халқ қалби тўла нур бўлиши учун ҳам, ўзликни англаш учун ҳам Навоийнинг ўлмас таълимоти зарурлигига ишонтиради. Юзлаб навоийшуносларнинг ташвиқини, орзуларини биргина

поэтик асари билан миллионлаб қалбларга сингдиради, Навоийга ошно этади. Шундай ечим туфайли бир оз енгил тортасиз, қалбингизда яратиш руҳи ҳукмрон кучга айланади:

Эл комил бўлмаса, юрт эмас улуғ,
Беқадр маҳалла бўлгани шудир.
Қалб тўла нур халқнинг ризқи ҳам тўлуғ,
Омбор тўла ғалла бўлгани шудир.

Ўзбек ўзлигин англаса бекам,
Унинг “Баракалла” бўлгани шудир.
Оламга Навоий наслиман деган,
Овози баралла бўлгани шудир.

Кашфиёт бўлиб туғилган бу асар чуқур замонавий ҳамдир. Ўзбекона миллийликни ташиши билан, айна пайтда, умуминсоний ҳамдир. Қалб ва онглари бирлаштириб эзгулик, комилликка етакловчи оқилона илҳомнинг бетакрор, ҳайратомуз мевасидир.

Шу боис, “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги қарорда Президентимиз “Улуғ шоир ва мутафаккирнинг адабий-илмий меросини мамлакатимизда ва халқаро миқёсда янада чуқур тадқиқ қилиш ва кенг тарғиб этиш” йўлида бежиз жон куйдирмаганлар. Алишер Навоий номидаги халққаро жамоат фондини таъсис этишни, Алишер Навоий асарларини узлуксиз ўқитиш концепциясини, Алишер Навоий номидаги ижод мактабини, Алишер Навоий ижоди бўйича турли адабий кечалар ва танловларни ўтказиш каби одилона таклифларини шодлик билан қўллаб-қувватлаймиз. Албатта, бу ишларга ҳаммамиз ҳам ҳиссамизни қўшамиз. Бизларда ҳам Алишер Навоийнинг Самарқанддаги ҳаёти ва фаолиятига бағишланган музей очилса нур устига нур бўларди. “Оламга Навоий наслиман деган овозимиз баралла “ янгради.

Адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида, Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 20.10.2020 (1395-сон).
2. Мирзиёев Ш. Жамият ҳаётининг танаси Иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир, “Халқ сўзи”, 20 январ 2021.
3. Воҳидов Э. Сайланма. Учинчи жилд, Т., “Шарқ”, 2001.
4. Умуруров Ҳ. Таҳлил чизгилари, Т., “Муҳаррир”, 2013.

“ЛИСОН УТ-ТАЙР”НИНГ ТУБ МОҲИЯТИ

ОЛИМОВ Султонмурод Ҳошимович*³¹

Аннотация: Маърузада Алишер Фоний (Навоий) “Лисон ут-тайр” достонининг туб моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилинади. Бунинг учун ҳар қандай бадиий асарни матн изн берган даражада талқин этиш зарурлигидан келиб чиқилади. Шунингдек, шўро даври адабиётшунослигидаги бу буюк адабий ёдгорликка коммунистик мафкура талабларидан келиб чиқиб, хато муносабатда бўлингани танқид қилинади.

Калит сўзлар: меърож, тасаввуф, “Мантиқ ут-тайр”, “Лисон ут-тайр”, сўфий, водий, ҳикоят.

Annotation: The report seeks to reveal the essence of the epic “Lison ut - tayr” by Alisher Foni (Navoi). This is due to the need to interpret any work of art to the extend permitted by the text. It is also criticized that this great literary monument in Soviet-era literary criticism was mistreated due to the demands of communist ideology.

Keywords: me’raj, mysticism, “Mantiq ut-tayr”, “Lison ut-tayr”, Sufi, valley, story.

Ҳовузга чўмич солиб, бир челак сув олиб бўлмайди. Денгизга кичик тўр ташлаб, катта балиқ тутишнинг ҳам иложи йўқ. Тўр солганда: “*Фақат фалон балиқдан тутаман*”, – деб ҳам бўлмайди. Чунки тўрга нима тушишини олдиндан билиш – қийин.

Навоийга, жумладан, унинг “*Фоний*” таҳаллуси билан ёзилган “Лисон ут-тайр” достонига аксар шўро олимлари, хусусан, дарсликлар муаллифларининг муносабатида ана шу талаблар ҳисобга олинмади. Бу ерда мисоллар келтириб, ҳам вақтни олиб, ҳам ўтиб кетган устозларимиз руҳларини безовта қилиб ўтирмақчи эмасмиз. Яхшиси, достон туб моҳиятини очишга ҳаракат қилиб кўрайлик.

Фақат шуни алоҳида қайд этишимиз керакки, улар олдиндан мафкуравий жиҳатдан куролланиб, асардан ўзлари ясаб олган тўрга ўзлари хоҳлаган балиқнигина тутишга ҳаракат қилишди. Оқибатда асарнинг туб моҳияти тамоман хато, чалкаш, энг ёмони, тескари талқин этилди.

*Филология фанлари номзоди, СамДУ тадқиқотчиси, smo54@mail.ru

Масалан, дostonдаги:

*Ўз вужудингга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен, ўзунгдин истагил* [Навоий, 1996: 270], –

байтига суяниб, яъни уни дoston туб моҳиятидан юлиб олиб талқин қилиш оқибатида: *“Шоир қушларнинг шунча азоб-уқубат чекиб, Симуруғни излашлари бефойда кетди. Чунки ўзлари “си” (“ўттиз”) “мурғ” (“қуш”) эканликларини англашди”*, – қабилдаги хулоса илгари сурилди. Ҳолбуки, бу қараш – дoston туб моҳиятига мутлақо зид. Навоийнинг кичик замондоши Ғиёсиддин Хондамир ўзининг “Мақорим ул-ахлоқ” асарида: *“Ул ҳазратнинг ўзи ҳам машойихлар ва авлиёларнинг ҳаёти ва фаолияти, шунингдек, сайру сулук йўли тўғрисида бир неча китоб ёзди”* [Хондамир, 2017: 120.], – деб битиб, бунга “Насойим ул-муҳаббат мин шамоийим ул-футувват” тазкираси ва “Лисон ут-тайр”ни мисол келтиради. “Лисон ут-тайр” ҳақида эса: *“Ушбу қутлуғ асарда фано йўлидаги сайру сулук ҳамда Худованд даргоҳига яқинлик мақомига етишиш йўл-йўриқлари тўғрисида ҳикоя қилинади”* [Хондамир, 2017: 121], – дейилади.

Ахир, дostonда бошдан-охир айнан ана шу – кишининг ўз вужудида тафаккур айлаши ва ҳар нарсани ўзидан исташининг йўллари кўрсатилади-ку.

Хўш, ҳозир ҳам кўплар “Лисон ут-тайр” ҳақида айнан ўша шўро даври босган тамға асосидаги тасаввур билан юрмаганига ким кафолат беради?

2019 йилнинг 4 – 6 феввали кунлари Навоий шаҳрида “Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” мавзусидаги III анъанавий халқаро илмий конференциянинг ялпи очилиш мажлисида сўзга чиққан Олий Мажлисимизнинг бир депутати, ҳатто, “Лисон ут-тайр”да айнан қушларнинг парвози бефойда экани, асар қушларнинг ўзи “си мурғ”, яъни “ўттиз қуш” экани исботлангани билан Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр”идан кескин фарқ қилишини айтди. Ҳолбуки, бу жиҳатдан “Мантиқ ут-тайр” билан “Лисон ут-тайр” ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Демак, ҳозирги пайтда ҳам, ҳамма “Лисон ут-тайр”нинг туб моҳиятини тушуниб етди, деб ҳисоблаб бўлмайди.

Дostonнинг 190-бобида келган ҳикоятда бир кишининг сўфийлик йўлига ўтсамми-ўтмасамми деб юрган иккиланиш ҳолати ҳикоя қилинади. У ҳар куни йўлдан ўтаётганида бир эски деворнинг бир томонга қараб тобора қийшайиб бораётганини кузатиб юрар эди. Охири бир куни қараса, шу девор ерга қулаб, одамларнинг йўлини тўсиб қўйибди. Ҳамма бу муаммодан хафа бўлиб турганида у хурсандчилигини баён этиб, чинқиришга тушди. Сабабини

сўраганларида у буни: “*Менга ишора бўлди. Энди ҳеч иккиланмасдан тасаввуф йўлига киришим керак*”, – деб тушунтирди. Айрим олимлар бу ҳақда: “*Навоий бу хомхаёл шахснинг устидан кулади*”, – деб ёзишган ва ҳоказо.

Хўш, бу ҳикоятни шоир дostonнинг қайси ўрнида келтирди? Мазмунини шарҳлашга киришишдан олдин ана шунга диққат қилишимиз – шарт.

Ҳолбуки, бу ҳикоятни шоир “*Бу китоб назмида ўз муносабатининг тақриби*” деб аталган ва Фаридиддин Атторнинг “Мантқ ут-тайр”ига туркий тилда жавобия дoston ёзиш унинг узоқ йиллардан бери кўнглида тугиб келаётган орзуси эканини баён этган бобга илова, яъни иллюстрация тарзида келтиради. Айнан ўзини ўша узоқ йиллар деворнинг қийшайишини кузатиб юрган, лекин мақсади сари қатъий қадам ташламай келаётган бўлғуси сўфийга қиёс қилади. Нима, шоир бу ерда ўзининг устидан ўзи кулганми?

Дostonнинг туб моҳият тўғри анланса, бундай ғалати, кулгили, хато хулосаларга келинмас эди.

Бир маъруза доирасида катта бир дostonнинг туб моҳиятини ёритиб беришнинг ҳеч имкони йўқ. Буни фақат икки янги тезисни илгари суриш билангина амалга оширишга ҳаракат қиламиз.

Биринчиси шуки, “Лисон ут-тайр” – муножотнома.

Навоийнинг “Хамса”даги беш дostonи ҳам, “Лисон ут-тайр” ҳам лиро-эпик асар. Лекин айнан “Лисон ут-тайр”да лириклик “Хамса”даги дostonлардагидан кўра анча катта ўрин тутади.

Дostonдаги “Қушларнинг фано хусулидин бақо вусулиға еткони” деган 169-боб билан қушларнинг факру фано водийсига етиб, ўзларининг “си” “мурғ” бўлганини англагани воқеаси баёни тугайди. Аммо шоир шундан кейин гўёки янги бир дoston бошлайди. Лирик қаҳрамон, худди қушлар каби, китобхон билан биргаликда руҳан ана шу етти водийни босиб ўтади. Яъни Талаб, Ишқ, Маърифат, Истиғно, Ҳайрат, Тавҳид ва Фано тариқи адосида муножотлар битади. Охирги, яъни еттинчи муножоти охирида асл мақсадини содда ва равон тарзда баён этиб қўя қолади:

*Қил ўзунгда будени аввал набуд,
Ул набуде ичра бергил бир вужуд, –*

*Ким анга иш ул вужуд ичра тамом,
Бўлга-ю, топқой висолинг, вассалом* (Навоий, 1996: 292).

Демак, қушлар тимсолида кўрсатилган сўфийнинг орзуси бевосита лирик қаҳрамоннинг ҳам орзуси ҳисобланади.

Шуларга таяниб, *“Лисон ут-тайр”* – бус-бутунича муножотнома асар, деган хулосани баралла айта оламиз.

Иккинчи тезис шуки, *“Лисон ут-тайр”* – меърожнома асар.

Шайх Фаридиддин Аттор – Шарқнинг машхур сўфий шоири. Тахминан милодий 1148/51 йиллар орасида туғилиб, 1219/21 йиллар орасида мўғул лашкари кўлида шаҳид бўлган. Унинг 1175 йили битилган *“Мантиқ ут-тайр”* (*“Мақомоти таюр”* деб ҳам юритилади) достони умумтасаввуф адабиётида алоҳида ўрин тутади [Қаранг: Абдуназар, 2005: 189].

Алишер Фоний (Навоий) шу дostonга жавобия (назира, татаббуъ, ўхшатма) тарзида битилган *“Лисон ут-тайр”*ида салафининг *“Мусибатнома”*, *“Илоҳийнома”*, *“Уштурнома”*, *“Тазкират”* (*“Тазкират ул-авлиё”*) асарлари, қасида, ғазал, рубоийларини таърифлаб келиб: *“Буларнинг ҳаммаси – бир тараф-у, “Мантиқ ут-тайр”нинг ўзи – бир тараф”*, – дейди:

*Бир тараф бориға ойину шараф,
“Мантиқ ут-тайр”ига ойин – бир тараф*
[Навоий, 1996: 30].

Атторнинг ўзи *“Хусравнома”* достонида *“Мантиқ ут-тайр”*ни шундай эслаб ўтади:

*“Мақомоти таюр” аммо чунон аст, –
Ки мурғи ишқро меъроҷи қон аст*
[Аттор, 1990: 43].

Мазмуни: *“Бизнинг қушлар мақомоти (асар)имиз (“Мантиқ ут-тайр”имиз) шундайки (унда) ишқ қуши жон меъроҷи (ҳисобланади)”*.

Шу биргина байт ҳам киши кўнглида бир неча савол туғдиради.

“Мантиқ ут-тайр” амалда *“қушлар нутқи”* деган маънони беради. Атторнинг ўзи уни *“Мақомоти таюр”*, яъни *“Қушлар мақомлари”* дея иккинчи ном билан тилга олаётган бўлса, бу дostonда қушларнинг қандай мақомлари ҳақида сўз боради?

“Ишқ қуши” нима?

“Меърож”-чи?

Нега ишқ айнан *“жон меъроҷи”* дейляпти?

То масала ана шундай муайян ва аниқ қилиб қўйилмас экан, мумтоз шеъриятимиз моҳиятига етиб бўлмайди.

Фаридиддин Аттор *“Мантиқ ут-тайр”*и моҳиятига етиш эса ҳазрат Алишер Навоий *“Лисон ут-тайр”*ини тушуниш сари йўл очади.

Воқеасигагина қаралса, “Лисон ут-тайр” – қушлар ҳақидаги достон. Аслида эса асарда қушлар – бир восита, холос. Мақсад шу орқали солиқлар, яъни руҳини ҳадди аълосига етқариб, равнақ топтиришга бел боғлаган сўфийлар, яъни Аллоҳга ошиқлар сиймоларини яратиш эди. Руҳи Аллоҳга етган киши эса комил ҳисобланади. Қушларнинг шоҳ қуш – Симурғни топишга интилиши моҳиятан солиқларнинг комил инсонлик даражаси сари ҳаракатини англатади.

Тасаввуфдан ажратиб олиб қаралганда ҳам, комил инсон масаласи – бағоят аҳамиятли ғоя. Чунки бадий адабиёт талқинида у, ўз-ўзидан, фақат хос, яъни алоҳида кишилар машғулоти бўлмиш тасаввуфнинг тор чегараларидан чиқиб, кенг китобхонлар ҳукмига ҳавола этилади ва шу тариқа умуминсоний бир орзу янглиғ жаранглайди.

Шу маънода “Лисон ут-тайр” фақат бир гуруҳ кишиларгагина тасаввуфдан таълим берадиган дастур эмас. Балки у – инсонни ҳамиша эзгуликларнигина мақсад қилиб яшашга, умрни бир пок ва буюк орзу сари интилиш билан ўтқаришга, Аллоҳ, бутун дунё, демакки, инсоннинг ҳам асл моҳиятини англаш учун тинимсиз ҳаракат қилишга чорловчи бир буюк бадий асар.

Лекин достон қаҳрамонларининг қушлар экани Навоийнинг иродаси билангина ҳал қилинган масала эмас, албатта.

Хўш, Фаридиддин Аттор нега Аллоҳ васлига етиш йўллари айнан қушлар тимсолида кўрсатган?

Айни саволга ҳам даб-дурустдан жавоб бериш – мушкул. Бунинг учун аввал: *“Нега мусулмон Шарқи достоннавислиги анъанасида Аллоҳ ҳамди, пайғамбар (с. а. в.) наъти, унинг таркибида, албатта, Муҳаммад (с. а. в.) меърожи таърифи берилади?”* – деган мантиқий масалани ўртага қўйишга тўғри келади. Айтайлик, Навоийнинг мавжуд олти достонида ҳам меърожга бағишланган махсус боб бор: “Ҳайрат ул-аброр”нинг ўн биринчи, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъайи сайёр”, “Садди Искандарий” ва “Лисон ут-тайр” достонларининг тўртинчи бобларида бевосита меърож таърифланади.

Ахир, меърож пайғамбаримиз(с. а. в.)нинг мўъжизаларидан биригина, холос-ку. Манбаларда Муҳаммад(с. а. в.)нинг 133 мўъжизаси саналади. Бироқ нима учун сўфий шоирлар мўъжизалар ичидан айнан меърожга айрича эътибор билан қарайди? Меърож ўзи нима? У қандай мўъжиза?

Ҳатто, шўро даврида ҳам келажакни олдиндан кўра билган ҳолда собитлик қилиб, исломшунослик билан шуғулланган Алихонтўра Соғунийнинг “Тарихи Муҳаммадий” асарида бу саволларга осон тушуниладиган жавоблар топамиз. Китобда “Меърож воқеаси” деган махсус

фасл бор. Унда меърожнинг қандай содир бўлгани батафсил сўзланади. Ана шу тафсилотларга таянган ҳолда меърожни қисқача тасвирлаб ўтиш мумкин.

Айтиш зарур бўлган биринчи гап шуки, исломда ҳар бир воқеа-ҳодиса ҳужжат, яъни исботу далил талаб қилади. Динимиздаги биринчи асос – Қуръони карим, иккинчиси – ҳадислар. Меърож ҳақида Қуръоннинг: *“Субҳон ал-азнал масжид ил-Ҳароми ил-ал-масжид ил-Ақсо ал-лазий боракна хавлаҳу, линурияҳу миноётино, иннаҳу ҳувассаами ул-басир”*, – деган оятида далолат қилинади. Бунинг маъносини Алихонтўра шундай баён этади: *“Ариғ зотлик (яъни тоза) ул Худоким, масжиди Ҳаромдин қули Муҳаммадни кечалаб хайру барака билан ўралган масжиди Ақсога элтди. Бу элтишида улуг қудратимизнинг аломатларини унга кўрсатамиз”* [Соғуний, 1991: 50].

Бу оятда пайғамбаримиз(с. а. в.)нинг Маккадаги масжиди Ҳаромдан Қуддусдаги масжиди Ақсога жаннатдан туширилган Буроқ деган учар отда Жаброил (а.) етагида боргани баён этилган. Буроқ шунчалар тез учар эдики, у кўзи етган ергача жойни бир қадам қилар эди. Масжиди Аскода Муҳаммад (с. а. в.) ўзидан олдин ўтган пайғамбар(а.)ларни кўрди, барчалари Муҳаммад (с. а. в.) имомлигида икки ракъат намоз ўқиди. Кейин яна ўша Буроққа миниб, Жаброил (а.) етагида осмонга – Аллоҳ ҳузурига томон парвоз қилди.

Бу парвоз бадий адабиётда тез-тез турли сабаблар билан, баъзан, бир ташбиҳ янглиғ тилга олинади. Масалан, Навоий “Садди Искандарий”да Искандарнинг Кашмир қалъасини бузганидан кейин шаҳар кўрғони сари юришини пайғамбар(с. а. в.)нинг чархи гардон, яъни айланиб турувчи фалак сари парвозига ўхшатади:

*Деди: “Айлагай азм кўргон сари,
Нечукким, наби – чархи гардон сари”* [Навоий, 1993: 248].

Лекин бу ҳали меърожнинг адабиётдаги тўлиқ тасвири эмас.

Пайғамбаримиз(с. а. в.)нинг Маккадан Қуддусга етиб боргани – *“исро”* ва Қуддусдан Аллоҳ ҳузурига парвози – *“меърож”* дейилади. Шунинг учун ҳам Қуръони каримнинг исро ва меърож мўъжизаси ҳақида сўз борадиган сураси *“Ал-Исро”* деб аталади. Бу сура: *“(Аллоҳ) бир кеча, ўз бандаси(Муҳаммад)ни – унга оят ва мўъжизаларимиздан кўрсатиши учун (Қуддусдаги) Биз атрофини барокотли қилиб қўйган масжид ал-Ақсога сайр қилдирган (барча айбу нуқсондан) пок зотдир. Дарҳақиқат, эшитувчи, кўрувчи зотдир”* [Қуръони карим, 1992: 18-оят], – деган оят билан бошланади.

Биласиз, осмон – қават-қават. Меърож кечаси пайғамбаримиз (с. а. в.) ана шу қаватлардан учиб ўтди.

Биринчи қават осмонда Муҳаммад пайғамбар (с. а. в.) Одам(а.)га дуч келди.

Иккинчи қават осмонда эса Исо (а.) ва Яхъё (а.)га учради.

Учинчи қават осмонда Юсуф (а.) макон тутган эди.

Тўртинчи қават ҳазрати Идрис(а.)нинг мақоми эди.

Бешинчи қаватда Муҳаммад пайғамбар (с. а. в.) Ҳорун (а.) билан юзлашди.

Олтинчи қаватда пайғамбаримиз (с. а. в.) Мусо (а.) дийдорига мушарраф бўлди.

Еттинчи қаватда Муҳаммад улуғ бобоси бўлмиш ҳазрати Иброҳим(а.)ни кўрди [Қаранг: Рабғузий, 1991: 146 – 147].

Шу ерда бир нозик масала юзага чиқади. Ана шу еттинчи қаватда гап – кўп. Чунки, Алихонтўранинг ёзишича, Иброҳим пайғамбар (а.) Муҳаммад(с. а. в.)га: *“Эй азиз фарзандим, на яхши келдинг! Қандоқ улуғ мақомларга етдинг!”* [Соғуний, 1991: 51] – деди. Давомидан ўқиймиз: *“Пайғамбаримиз кўрдиларким, Иброҳим Халилуллоҳ осмон фаришталарининг Каъбаси – “Байт ул-Маъмур”га суяниб ўтирибдилар. “Байт ул-Маъмур” биноти Каъба тўғрисидаги бир уйдирким, унинг ҳақиқатини Аллоҳ билур. Ер устида Каъбани тавоф (Нашрда “тавоф” деб ёзилган, биз тузатиб кўчирдик. – муаллиф) қилганларидек, осмонда фаришталар ани тавоф қилурлар. Ул уй яратилгандин бери, пайғамбаримизнинг айтишларича, ҳар кун итмиш минг фаришта тавоф қилиб кетгайлар. Аларнинг кўплигидан бир қатим (марта, карра, бора – муаллиф) тавоф қилганлари иккинчи келишига қиёматгача навбат топа олмайдилар”* [Соғуний, 1991: 51].

Байт ул-Маъмур – Каъба – Иброҳим пайғамбар (а.)...

Бу учаласи – бир-бирига чамбарчас боғлиқ.

Меърож кечаси пайғамбаримиз (с. а. в.), мана, еттинчи осмонда Иброҳим(а.)ни худди шу Маккадаги Каъбанинг тўппа-тўғрисида жойлашган “Байт ул-Маъмур”га суяниб ўтирган ҳолда учратибди. Маккадаги Каъба – ана шу еттинчи осмондаги асл Каъбанинг нусхаси.

“Тарихи Муҳаммадий”да *“Байтуллоҳнинг дастлабки биноти”*да деган фасл ҳам мавжуд. Унда ёзилишича, ҳақиқий Каъба осмонда бўлган. У ерда фаришталар ибодат қилишган. “Байт ул-Маъмур” – ана ўша фаришталар ибодат қиладиган муқаддас жойнинг ўзгинаси.

Хўш, Маккадаги Каъба қачон, нега ва қандай дунёга келди?

Бу саволга жавобни ҳам Алихонтўра Соғуний китобидан топамиз. Ана ўша *“Байтуллоҳнинг дастлабки биноти”* фаслида битилишича, инсон насли яратилмасидан илгари Ер юзи Бани Жон наслига макон эди. Иблис, яъни

Шайтон ҳам ана шулардан эди. Бу тоифа Ер устида кўп гуноҳу фиску фасод қилди. Охири Аллоҳ уларни ҳалок этиш учун тўртинчи қават осмон фаришталарини юборди. Фаришталар Ерга тушди. Лекин уларга маконларига қайтиш учун рухсат бўлмади. Шунинг учун улар бир фурсат Ер юзида қолди. Шунда фаришталар Аллоҳга Ер юзида ўз маконларида бўлган қизил ёқутдан ясалган Байт ул-Маъмур каби ибодат биноси ясашни илтижо қилишди. Бу дуолар ижобат бўлиб, Аллоҳ таоло худди ўша Байт ул-маъмурнинг тўппа-тўғрисида Каъбатуллоҳни бино қилди. Каъбани “*Аллоҳнинг уйи*” дейиш – шундан. Фаришталарга энди ана шу Каъбани тавоф қилиш буюрилди. Каъба зиёрати шундан бошланган.

Каъбанинг биринчи биноси – шу.

Иккинчи биноси эса, *Одам (а.) тарафидан қурилди*, деб ривоят қилинади.

Учинчи бор уни Одам(а.)нинг ўғиллари қурди.

Тўртинчи карра Иброҳим (а.) қурдиргани Қуръонда очик айтилган.

Бешинчи марта уни Амолиқа, Жамҳум араблари бунёд этди.

Еттинчи дафъа Муҳаммад пайғамбар(с. а. в.)нинг бешинчи бобоси бўлмиш Қусай ибн Қилоб қурдирган.

Саккизинчи бор эса Муҳаммад пайғамбар (с. а. в.) ўттиз беш ёшда бўлгани вақтда (унга қирқ ёшларидан ваҳий кела бошлаган) Қурайш қабиласи вакиллари қурди.

Бу ерда шуни қайд этиб ўтиш керакки, Алихонтўра Соғуний китобида бир чалкашлик ҳам бор. Асарнинг “*Каъбатуллоҳнинг дастлабки биноси*” фаслида Байт ул-Маъмурнинг тўртинчи осмонда экани ҳақида маълумот берилади [Қаранг: Соғуний, 1991: 51]. Лекин “*Меърож воқеаси*” фаслида унинг етинчи қаватда бўлгани қайд этилади. Биз учун муҳим жойи – ана шу Байт ул-Маъмурнинг тўртинчи эмас, балки айнан еттинчи осмонда бўлиши. Иброҳим(а.)нинг еттинчи қаватда Байт ул-Маъмурга суяниб ўтириши – янада аҳамиятлироқ. Чунки ислом аҳли ана шу Иброҳим(а.)ни ўзига *асл ота* деб билади.

Шунча маълумотларни кўриб ўтганимиздан кейин “Мантиқ ут-тайр” ва “Лисон ут-тайр”га қайтайлик. Бу дostonларда қушлар шоҳ Симурғни топиш учун айнан етти водийдан учиб ўтишади.

Лекин осмон етти қаватгина эмас!

Тўққиз осмон борлигини Навоий кўп ёзган. Масалан, “Садди Искандарий”да шундай байт бор:

Тўқуз гунбад ул навъ чекдинг баланд, –

Ки ваҳм анда руст айлай олмас каманд [Навоий, 1993: 9].

Шундан кейинги байтларда бу тўққиз фалакнинг бир-бирига узван вобасталикда ҳаракат қилиши ҳақида сўз боради.

Хуллас, меърож – пайғамбаримиз(с. а. в.)нинг арши аълога парвози. XIV аср адиби Носириддин Бурҳониддин Рабғузий “Қисаси Рабғузий”да: “*Расул алайҳиссаломни меърожга элтмак фаришталарни кўргузмак тақи* (тағин, яна – муаллиф) *пайғамбаримизни кўргузмак эрди*” [Рабғузий, 1991: 148], – деб ёзади. Шу асарда яна ўқиймиз: “*Маккадин Байт ул-муқаддасга, андин уфқи аълога, уфқи аълодин Сидрат ул-мунтаҳога, Сидрат ул-мунтаҳодин қоби қовсайнга. Қоби қовсайндин уёғ ҳолинда жони сирри бирла тун ичинда яна келтурдилар. Тақи ўрун тўшаги совумайин иссиғ эрди*” [Рабғузий, 1991: 161].

Пайғамбаримиз(с. а. в.)нинг бу парвози Буроқ лақабли учар от воситасида амалга ошганини, унга фаришта Жаброил (а.) ҳамроҳлик қилганини айтиб ўтган эдик. Лекин Буроқ билан Жаброил (а.) ҳамроҳлиги ҳам фақат етти водийга етгунга қадар юз берадики, бу ҳақда яна сўз юритамиз.

Масала ойдинлаша бошлади: “Мантиқ ут-тайр” билан “Лисон ут-тайр”да воқеалар қушлар тимсолида кўрсатилгани бежиз эмас. Демак, Муҳаммад пайғамбар(с. а. в.)нинг арши аъло сари парвози билан қушлар сайри ўртасида табиий вобасталик бор. Ахир, қушлар осмон жониворлари ҳисобланади ва улар ҳам уча олади-да.

Навоий “Хамса”сининг дастлабки тўрт достони меърожномалари насрий сарлавҳаларида қушлар билан боғлиқ ишоралар йўқ. Лекин “Садди Искандарий” меърожномаси насрий сарлавҳаси: “*Ул ҳумойи баланпарвоз таяронинг суръати таърифидаким...*” [Навоий, 1993: 24], – сўзлари билан бошланади. Бу: “*У баланд парвоз этадиган ҳумой қушининг учини суръати таърифидаким...*” – дегани. “*Баланд парвоз этадиган ҳумо қуши*” дейилганда эса Муҳаммад пайғамбар (с. а. в.) кўзда тутилган.

“Лисон ут-тайр”нинг меърожнома боби насрий сарлавҳасида тасвир тамоман қушлар билан боғлиқ истиоралар воситасида кечади: “*Ул рисолат қофи анқосининг баландпарвозлиги ва Маҳбуби ҳақиқий васлига етиб, қуш тили била такаллум ва ҳамрозлиги*” [Рабғузий, 1991: 161]. (16).

Бунда пайғамбар (с. а. в.) “*рисолат қофи анқоси*” деган истиора билан таърифланадики, у “*пайғамбар(а.)лар тоғининг анқо қуши*” деган маънони беради. Қоф – энг узоқ ва энг баланд афсонавий тоғ. Анқо – *ана шу Қоф тоғида яшайди*, деб қараладиган ўта ноёб афсонавий қуш. Топилмас нарсаларга “*анқонинг уруги*” деган ибора қўлланиши ҳам – шундан. “*Баланд парвозлиги*” сўзлари ўз маъносида ишлатилган. Унда Расулulloҳ(с. а. в.)нинг

меърож кечасида баланд осмонда учиши, “Маҳбуби ҳақиқий” дейилганда эса Аллоҳ таоло кўзда тугилган. Бу сарлавҳада, энг муҳими, Муҳаммад(с. а. в.)нинг ана шу ҳақиқий маҳбуб васлига етгани қайд этиляпти. Чунки меърож тасаввуфий адабиётда ошиқнинг маъшукқа етиши янглиғ таърифланади.

Масалан, “Қисаси Рабғузий”да қуйидаги қизиқ савол-жавоб келтирилади:

“САВОЛ: Муҳаммадни меърожга ошурмоқда ҳикмат не эрди? Эшитгил, тун-ла элтти, кундуз элтмади. Ҳикмат не эрди?”

ЖАВОБ бу турур: Кундуз элтса, тамом халқ кўргай эрди. Тун-ла элтти, мувофиқдин ва мунофиқдин ва сиддиқдин ва зиндиқдин белгулук бўлсун теб. Тақи дўст дўстга, ошиқ маъшукга, маҳбуб маҳбубга тун-ла қовушур бўлур” [Рабғузий, 1991: 161].

Хўш, ошиқ, яъни Муҳаммад пайғамбар(с. а. в.)нинг маъшук, яъни Аллоҳ таолога явуқлашуви қай даражада бўлган?

Умумий қилиб айтганда, пайғамбаримиз (с. а. в.) Аллоҳга энг юқори даражада, яъни бошқа ҳеч бир хилқатга насиб этмаган мақомда яқинлашдики, бундай имконият, ҳатто, бирон-бир фариштага ҳам берилган эмас. Яна “Қисаси Рабғузий” ёрдамга келади: *“Қачон Сидрат ул-Мунтаҳога тегдилар эрса, Жаброил турди (тўхтади – муаллиф). Расул алайҳиссалом Жаброилнинг илкин тутуб, илгару тортди. Андоғ ҳайбатлиғ, азаматлиғ Жаброил Мавло таоло ҳайбатинда ёй киришитек инчкалди. Айди: “Ё Расулulloҳ, ма манна илла лаҳу мақомун ўта кечак ўт келиб, бизни куйдурур”, – теди. Расул алайҳиссалом айди: “Жаброил, Муҳаммадни ошдурғучи сен эрсанг, мундин устун нега элтмассен?” Жаброилни анда қўйди, ўзи подшоҳлар менгизлик қувану боруб, Арига ошти. Андин ўта кечти. Етти қат кўк фаришталари ани кўруб, тонглаштилари. Айдилар: “Илоҳий, бу ким турур? Мундоғ ёлғузун истохлиқ бирла бору турур. Аришни кўзга илмас, курсига боқмас. Ужмоҳни, тамуғни сақишга олмас. Бу ким турур?” Яратқан Иззи(Эга, Худо – муаллиф)миздин ёрлиғ келди: “Эй менинг фаришталарим, бу ул турурким, қачон манинг ариғ отим эшитсангиз: “Ла илаҳа илла-Ллоҳу Муҳаммадун расул у-Ллоҳи”, – теб, сўнгунча анинг оти турур. Аридин, курсидин кечти. Ҳижоблардин ўта чиқди, ҳижоблар кўрди. Ул мақомга тегдиким, Мавло таоло ёрлиқлар: “Фа каана қоба қавсайни ав адна”. Яъни икки ёй андозасинча тиклик Мавлонинг азамати ва далолатиға ёвушти, андин устун мақом йўқ. Набийи мурсал, маликим муқарраб тегмас ерга тегди. Аммо Мавло таолога зот соридин ёвушти, темак раво бўлмас, куфр бўлур. Ким Ҳақ таолони юқори-қуйи, остин-устун, илгару-ортгару*

бирла ёд қилса, кофир бўлур. Наъзу би-Лаҳи мин залик” [Рабғузий, 1991: 151].

Бу жумлаларда пайғамбаримиз(с. а. в.)нинг Аллоҳ васлига етгани тасвирланади. Тасаввуфни айнан ана шу васл қизиқтиради. Тасаввуф адабиётида бир умр худди шундай васлни орзулаган инсон куйланади. Демак, сўфийнинг улуғ нияти – ана шу Муҳаммад пайғамбарга тирикликда насиб этган улуғ васлга етиш.

Навоий “Хазойин ул-маоний”даги 3-девон бўлмиш “Бадоеъ ул-васат”нинг 650-ғазалида парвона бевосита Жаброил(а.)га ўхшатилади ва тўғридан-тўғри унинг васлдан хушxabар олиб келиши орзу қилинади:

*Дема “наврона”, де “Жибрил”, агар бир гам туни ногаҳ,
Кишига берса бир шамъи шабистон васли пайгоми.*

[Навоий, 1990: 450].

Бу байтда зимдан меърож кўзда тутилаётгани кўриниб турибди.

Хўш, оддий мусулмон банда Муҳаммад (с. а. в.) етган буюк мақомни орзулаш билан пайғамбарлик даъво қилган бўлмайдими?

Йўқ. Чунки буюк муҳаддис – Ҳаким Термизий нақл этганидек: “*Солиҳ мўминларда нубувват (пайғамбарлик) шони бордир. Нишони бордир. Нечукким, пайғамбар саллаллоҳу алайҳи ва саллам марҳамат этар: “Ким Қуръонни ўқиса, буйругини тутса, пайғамбарлик унинг икки қоши орасида тебранур”. Ва яна айтмишлар: “Яхши туш пайғамбарликнинг қирқ олти жузъидан бир жузъидур”. Зеро Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам жанобимиз пайғамбарлик муддатини олган йигирма уч йилнинг олти ойида илоҳий амрларни туш орқали қабул қилиб олганларини айтганлар. Олти ой эса йигирма уч йилнинг қирқ олти жузъидан бир жузъидир*” [Аттор. 1993].

Ана шу исломий тушунчалардан беxabар ҳолда ўқий бошласак, мумтоз шеърятимиздаги кўп тасвирлар моҳиятига тўлиқ ета олмаймиз. Масалан, Мавлоно Лутфийнинг Саййид Ҳасан Ардашер жуда хуш кўрган [Бу ҳақда қаранг: Навоий, 1999: 92] бир матласи бор:

*Лайлат ул-меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур,
Қоба қавсайн иттиҳоди қоши меҳробиндадур*

[Лутфий, 2012: 26].

Бунда ёрнинг сочи жингаласида меърож кечасининг шарҳи ва икки ёй яқинлигича қовушиш мавжудлиги айтиляпти.

Умуман, сўфийларнинг Аллоҳга руҳан яқинлашувини парвоз янглиғ таърифлаш Навоидан олдинги форсий шеърятда ҳам, туркий шеърятда ҳам етарлича мавжуд эди. Масалан, Аҳмад Яссавийнинг:

*Пири музон хизматида югруб юрдум,
Хизмат қилиб, кўзим юммай ҳозир турдим.
Мадад қилди, Азозилни қовлаб сурдим,
Андин сўнгра қанот қоқиб, учдим мано* [Яссавий, 1990:45], –

деган сатрларида келган “қанот қоқиб учдим мано” сўзларида айнан ана шу меърожга тақлидан Ҳаққа сари интилиш кўзда тутилган. Ёки Аҳмад Яссавийнинг ҳам тариқатдаю ҳам шеърятдаги бевосита издоши – Сулаймон Боқирғонийнинг бир ҳикматида Аллоҳ номидан “зокир қуллар”, яъни зикр тушувчи сўфийлар учун, худди Муҳаммад(с. а. в.)га насиб этгани каби, сонсиз Буроқ оти ҳозирлангани айтиладики, бу сўфийларнинг меърожга ўхшаш васлни орзулашларини ёрқин акс эттириб турибди:

*Фармон келгай: “Ё Муҳаммад, мингил Буроқ,
Ҳабибимсан, мандин санга йўқ ул фироқ.*

*Адн ичра яратдим ман сонсиз Буроқ,
Зикр айгон зокир қуллар учсун тею ”*

[Боқирғоний, 1991: 23].

Ана шу талқинларга асосланиб ҳам айтиш мумкинки, зоҳидлар жаннат тиласа, сўфийлар меърож истайди. Бу ерда мақсадлар ўртасида кескин фарқ бор. Навоий шеърлари лирик қаҳрамонининг зоҳид тимсолига зидфикр-ғояларни илгари суриши ҳам – шундан. Чунки, “Ғаройиб ус-сиғар” девони 40-ғазалида айтилганидек, ҳар ким ўзига керакли нарсани орзу қилади:

*Тиласа равзани зоҳид, Навоюю кўюнг, –
Ки ҳар киши истарки, бор анга марғуб* [Навоий, 1988: 56].

Бу таҳлиллар орқали тасаввуфий дostonларда нега махсус меърожнома боблар битилиши ҳам, нима учун “Мантиқ ут-тайр”у “Лисон ут-тайр”да воқеа учиниш имкони бўлган кушлар тимсолида кўрсатилгани ҳам бир оз ойдинлашгандек бўлди. Биринчидан, бу дунёда фақат ва фақат бир кишигагина – Муҳаммад пайғамбар(с. а. в.)гагина бўлса ҳам, тириклайин васл насиб этдими, бас, сўфий ҳам шуни орзулаши мумкин. Иккинчидан, бу

васлга Расулуллоҳ (с. а. в.) парвоз орқали эришди, шунинг учун ҳам учиш Аллоҳга ишқнинг йўли янглиғ кўп қаламга олинади. Бунда рухнинг кўтарилиши кўзда тутилади, албатта.

“Наводир уш-шабоб”нинг 40-ғазалида шоир лирик қаҳрамони Навоийни кўзи боғлиқ кушга ўхшатади. Бу билан у ўзининг бу дунёга боғланмаганлигига ишора қилади ва бу чаман, яъни мавжуд оламда учишнинг унга насиб этишини Аллоҳдан сўрайдики, бу парвознинг тағзаминида ҳам Тангри васли сари интилиш ётади:

*Чун Навоий кўзи боғлиқ қуш эрур олам аро,
Бу чамандин анга учмоғни насиб эт, ё Раб* [Навоий, 1989: 34].

Шу девоннинг 650-ғазалида эса мана бу байт мавжуд:

*Ҳавоийи ишқиди кўнғлумда ҳуш қолмадики,
Бу телба қушнинг эрур ул ҳавода парвози* [Навоий, 1989: 469].

“Телба қуш” деганда Навоий кўнғилни кўзда тутаётгани, кўнғил эса ёр истаётгани, Аллоҳга интилаётгани – аниқ. “Бадоеъ ул-васат”нинг 3-ғазалида шоир васлга интилиб учган қушларнинг барчаси ҳам орзусига етавермагани, лекин сидқидилдан парвоз этганлари етгани ҳақида сўзлайдики, бу “Мантиқ ут-тайр” воқеалари асосида айтилгани кўриниб турибди:

*Гулиани васлингга ҳар қушки ҳаво кўргузди,
Етмади, лек агар етти қилиб эрди ҳаво* [Навоий, 1990: 9].

Бу байтдаги “етти” сўзи бира-тўла икки маънода келган: биринчиси – “етишиди”, “етиб борди”, иккинчиси – рақам маъносидаги “етти”. Шундан келиб чиқадики, *учган ҳар қуш васлингга етмади, агар етти (водийни) учиб ўтган бўлса у васлга етди*, дейилмоқчи.

Навоий “Садди Искандарий”да ёзганидек, Шарқ нужумиётида юлдузлар ҳам еттига тақсим қилинади, қадим жўғрофия Ер юзини ҳам етти иқлимга бўлади:

*Кавобгаким, етти тақсим эрур,
Жаҳон мулки ҳам етти иқлим эрур* [Навоий, 1993: 237].

“Мантиқ ут-тайр” билан “Лисон ут-тайр”да масала қушларнинг парвози орқали талқин этилиши бекорга эмас. Эътиборли жойи шундаки, пайғамбар

(с. а. в.) ана шу дастлабки етти осмонга Буроқ ва Жаброил (а.) кўмагида парвоз қилади. Аммо зот ул-буруж – саккизинчи осмон кўринганда Буроқ билан Жаброил (а.), худди қушдан икки пар тушиб кетгандек, қолади. Чунки бундан буёғига уларга рухсат йўқ. Ҳолбуки, яна икки осмон мавжуд. Саккизинчи осмондан кейин тўққизинчи фалак – аршу курси келади. Бу ёғига Муҳаммад (с. а. в.), “Қисаси Рабғузий”дан келтирилган парчада айтилганидек, Рафраф ёрдамида яккаю ёлғиз сайр этади.

Бироқ меърож йўлидаги ана шу етти фалакда гап – кўп. Ундан у ёғи – Ҳаққа яқинликка, яъни қурбга етишган Муҳаммад(с. а. в.)гагина насиб этадиган даража. Навоий шеъриятида бу воқеа қайта-қайта қаламга олинганини кўрамиз. Масалан, “Наводир уш-шабоб” девонининг 242-ғазалида шундай байтни ўқиймиз:

*Чу қурб қофига еттинг, етишмади Жибрил,
Не навъ Худҳуд Симури ила бўлур йўлдош* [Навоий, 1989: 177].

Бу ерда бевосита “Мантиқ ут-тайр”га алоқадорлик бор. Чунки байтда айнан меърож кўзда тутилаётганидан ташқари, Худҳуд ва Симури ҳам тилга олинапти. Худҳуд – “Мантиқ ут-тайр”да қушларни Симури сари етаклаган раҳнамо қуш. Ақтор асарида у мажозан пир рамзи бўлиб келган. Симури эса бу дostonда Аллоҳ таоло тимсоли янглиғ талқин этилади. Келтирилган байтдаги Худҳуд эса Жаброил(а.)га қиёсланган. Худҳуд эса – “Мантиқ ут-тайр”да пир рамзи. Демак, пир сўфийни еттинчи водийгача етаклаши мумкин, холос. Кўриниб турибдики, бу байтда Жаброил(а.)ни Худҳудга ўхшатиш Навоий учун анъанавий ташбеҳлардан ҳисобланади. Бу фикр исботи учун яна бир мисол келтирамиз:

*Эй пўяда маркабингга таъжил,
Олингда ҳақир пайки Жибрил.*

*Худҳудга не моя, қадру сомон,
Сайр айласа Ер уза Сулаймон* [Навоий, 1992: 18].

“Лайли ва Мажнун”дан олинган бу парчада Сулаймон пайғамбар (а.) Ер уза сайр қилганда Худҳудга ҳожат бўлмагани янглиғ, Муҳаммад(с. а. в.)нинг зимдан меърожнинг якуний босқичи, яъни саккизинчи ва тўққизинчи осмонга парвозида Жаброилга эҳтиёж сезмагани кўзда тутиляпти. Худҳуд, биламизки, Сулаймон пайғамбар(а.)нинг қушлар ичидаги ёрдамчиси эди.

Ана шу тасвирлардан ҳам кўринадики, меърож кечаси Жаброил пайғамбар(с. а. в.)ни васл сари етаклагани каби, пир ҳам – солиқни Аллоҳ сари етакловчи раҳнамо. Жаброил пайғамбар(с. а. в.)ни Аллоҳга қандай боғлаб турган бўлса, пир ҳам сўфийни Тангрига шундай боғлайди. Пайғамбар (с. а. в.) еттинчи осмонга етганидан кейин Жаброилга ҳожат қолмагани сингари, сўфий ҳам муайян даражотга етгач, пир унга оқ фотиҳа беради.

Навоий шеърлятида ана шу еттинчи осмондаги Сидра дарахти ҳам муҳим тимсоллардан бири ҳисобланади. “Лисон ут-тайр”да Худхуд Товукнинг (Аслида, Хўроз кўзда тутилган, шоир бу ерда “Товук” сўзини умумий маънода қўллаган – *муаллиф*) баҳонасини рад этар экан, Сидра дарахти устида қимирламай ўтирадиган қуш ҳақида ҳикоят келтиради [Бу ҳақда батафсилроқ маълумот олиш учун *қаранг*: Олим, 1996: 131 – 140].

Шоирнинг бевосита наът ғазалларидан бирида пайғамбаримиз(с. а. в.)нинг Сидрага етгани алоҳида эътибор билан қаламга олинади:

*Эй келиб минбарнинг уч поя била Сидрага сен,
Сен чу анда тутуб ором бўлур Сидранишин*
[Навоий, 1990: 309].

Биринчи мисрада пайғамбар(с. а. в.)нинг уч қадам билан Сидрага етгани, иккинчисида эса ўша дарахт устида ўтиргани тилга олинган. “Уч поя” дейилишига сабаб бор. Бошроқда “Қисаси Рабғузий”дан келтирилган бир парчада айтилганидек, Муҳаммад (с. а. в.) меърож кечаси аввал Байт ул-муқаддасдан – кўкка, кейин кўкдан – уфқи аълога, уфқи аълодан – Сидрат ул-мунтаҳога парвоз қилгани айтилади. Демак, Ердан Сидрагача уч босқич ўтилган.

Ушбу ғазалнинг кейинги байтида айтиладикки, пайғамбар(с. а. в.)нинг Сидра сари бу сафарида мингани – руҳи равон, яъни Буроқ ва қаноти – Рух ул-амин, яъни фаришта Жаброил (а.) эди:

*Ул сафар ичраки, сен Сидра сари айлаб азим,
Маркабинг – руҳи равон, пайкинг ўлуб – Рух ул-амин*
[Навоий, 1990: 309].

Сидрага етиш ҳам фақат ана шу Муҳаммад пайғамбар(с. а. в.)гагина насиб этди. Шунда шоир, *Сидрани минбар қилиб, сўзлагудек бўлсанг, барча расуллар (яъни пайғамбарлар) очик оятлар эшитиш учун жамъ бўлишади*, дейди:

*Сидрани минбар этиб, нукта десанг эрди, русул –
Жамъи бўлган эди эшиткали оёти мубин*

[Навоий, 1990: 310].

*Бу эса, – дейди давом этиб шоир, – худди Сидрага ўхшаш минбари узра
гоҳида ҳадис айтганингдан ҳар тарафдан пайғамбар(с. а. в.)га ўхшаш
суҳбатдошлар йигилганига ўхшайди:*

*Уйлаким, Сидра киби минбар уза гоҳи ҳадис,
Йигилур ҳар сори асҳоби рисолатойин*

[Навоий, 1990: 310].

Муҳаммад(с. а. в.)га йигирма уч йил мобайнида Жаброил (а.) орқали ваҳй келиб турди. Лекин Жаброил (а.) Муҳаммад(с. а. в.)га ҳамиша бир тенгдоши каби кўринар эди. Икки мартагина пайғамбар (с. а. в.) уни фаришта суратида кўрди. Бир гал, Рабғузий сўзлари билан айтилса: “*Кўкнинг этаклари Ерга қовушган ерда кун тугартек*” [Рабғузий, 1991: 148]. Иккинчи сафар ана шу Сидрат ул-мунтаҳода Муҳаммад (с. а. в.) Жаброил(а.)ни кўрди: “*Бу гал пайғамбар уни қуш янглиг кўрдилар. Тамом қанотларини ёзди. Жаброилнинг олти минг қаноти бор*” [Рабғузий, 1991: 148]. Барча қаноти зумрад, инжу, гавҳар, ёкут билан безатилган.

Рабғузийнинг ҳикоя қилишича [Қаранг: Рабғузий, 1991: 147], Сидра дарахти мева ҳам тугади. Унинг мевалари Ҳажр қабиласи ишлатадиган сув идиши – қиллага ўхшаш даражада катта. Қиллага эса олтмиш ботмон сув кетади. Барглари филнинг қулоқларига ўхшайди. Энг муҳим жойи шундаки, ана шу дарахт остидан тўрт ариқ оқади. Ичкаридаги икки ариқ тўғри жаннатга йўналган, четдаги икки ариқдан бири – Нил, иккинчиси – Фурот дарёси.

Бу тасвирлардан ҳам кўриниб турибдики, ана шу еттинчи қават осмоннинг, яъни Сидрат ул-мунтаҳонинг бевосита жаннатга алоқадорлиги бор.

Яна бир муҳим жиҳати шуки, фаришталар осмоннинг ана шу етти қатидагина бўлади. Ундан у ёғига кўтарилишга уларнинг имкони йўқ. Рабғузий меърож тунида етти кўк фаришталари пайғамбар(с. а. в.)га ҳавас қилганларини қайта-қайта ёзади: “*Етти кўк фаришталари ани кўруб тонглаштиллар*” [Рабғузий, 1991: 151], “*Етти қат кўк фаришталари ибодат қилиб савоб бўлур эрса, ул икки ракъат намоз ўтаб, сўнгича бу калимотни ўқиганларга онча савоб бергайман, теб ёрлиқади*” [Рабғузий, 1991: 156].

Арш – Аллоҳ таолонинг рамзий макони. Шундай тасаввур қилинади. Рамзийлиги шундаки, Аллоҳ таоло – аслида, ҳамма жойда ҳозир у нозир. Шунинг учун, ҳатто: “Аллоҳнинг назари фалон жойга тушибди”, – дегани ҳам тимсолий бир ифода, холос. Сабаби – бу дунёю у дунёда Аллоҳнинг назари тушмаган ернинг ўзи йўқ. Лекин Аршда малойиклар йўқ. Шунинг учун улар зикру тасбеҳ деб, ҳар сари пешоналарини сурта олмайди:

*Даргаҳинг Аридурур, анда малойик не ажаб,
Зикру тасбеҳ дебон суртса ҳар сори жабин*
[Навоий, 1990: 310].

Шоир тасаввурида пайғамбар (с. а. в.) Аршга чиққанида чарх бошидан сочқи сочиш учун тўққиз дастурхон, яъни осмон ичида юлдузларни қимматбаҳо дурлардек сочиб юборган:

*Сен чу Арш узра чиқиб, чарх нисорингга ясаб,
Бу тўқуз хон ичида анжум ила дурри самин*
[Навоий, 1990: 310].

Одатдагидек, шоирнинг бу тасвирларидан кўзлаган “тамаъ”си бор. У ҳам бўлса, гуноҳлари кўпайиб кетганидан кўрққани учун қиёмат куни пайғамбар(с. а. в.)нинг унга бир назар ташлаб, шафоат этиши, яъни Аллоҳдан унинг гуноҳларидан ўтишни сўрашидан умидворлик қилади:

*Журму исён кўпидин бўлди Навоий беҳуд,
Бир назар айла анинг сорики, бор асру ҳазин*
[Навоий, 1990: 310].

Сўфийликнинг меърожга бевосита вобасталигини далилловчи яна бир жиҳат бор. Пайғамбар (с. а. в.) Аллоҳ васли сари қават-қават осмонлардан бирин-кетин ўтгани каби, сўфий ҳам кўнгил равақини босқичма-босқич амалга ошира боради. “Мантиқ ту-тайр” ва “Лисон ут-тайр” мантиғига кўра, фақру фанога етиш – сўфий учун олий истак. Унга эса даражама-даража, манзилма-манзил яқинлаша боради.

Келинг, шунча таҳлиллардан кейин энди етти водий тасвирини ҳам тасаввуфий, ҳам дунёвий маънода тушунишга уриниб кўрайлик.

Т а л а б водийси инсонни олдига бир улуғ мақсад қўйишга ундайди. Бош мақсад аниқлашдими, демак, энди бари майда-чуйда, икир-чикир жиҳатлар, яъни жамики иккинчи, учинчи, тўртинчи... даражали ният ё

истаклар четга сурилади. Бу водийда мақсад шу тариқа батамом ойдинлашади.

И ш қ водийсида ана шу муайянлашган мақсадга меҳр қўйилади. Шу меҳр чинакам ишққа айланади. Шу ишқ кишининг йўлини ёритади. Бунда одам ана шу бош мақсади йўлида куйиб-ёнади, ўртанади. Ахир, халқона айтганда, *жон куйдирмасанг, жонона қайда!*

М а ъ р и ф а т водийсида ҳар ким олий мақсади сари ўз йўлидан юради, лекин йўлдагиларнинг бари бир – асл мақсадга интиляпти. Олий мақсад – хатто, инсоннинг дини, эътиқодидан қатъи назар, бир ва у эзгуликлару гўзалликлар мажмуаси, яъни манбасидан иборат. Бироқ маърифат ҳар кимга фақат сезгилар, яккаш ақл эмас, балки, кўнгил билан билиш йўли бўлиб хизмат қилиши лозим. Шунинг учун ҳам Навоийнинг “Назм ул-жавоҳир”ида (бу тўплам пайғамбар алайҳиссаломнинг кўёвлари – ҳазрати Алининг сўзлари мазмуни асосидаги рубоийлардан ташкил топган) айтилганидек:

Тоат кўпидин маърифат ози яхши!

[Навоий, 1999: 157].

Шунга ҳам аниқлик киритиб ўтиш зарурки, “маърифат” сўзи тилимизда ҳозир бир оз бошқачароқ, кенгроқ, яъни русча “*просвещение*” маънодасида қўлланади. Жаҳидчилик ҳаракатини “*маърифатпарварлик ҳаракати*” ҳам деймиз. Республика Маънавият ва маърифат кенгаши, унинг ташкилий гуруҳи – ижроия идораси ҳисобланадиган Республика Маънавият ва маърифат маркази фаолият олиб боряпти. Бироқ Навоий асарларида “маърифат” сўзи тасаввуфий истилоҳ ҳисобланади ва унинг хос маънолари мавжуд. Юқорида келтирилган мисрада у, хатто, “*тасаввуф*” атамасининг маънодоши (синоними) сифатида қўлланган. Чунки “маърифат” сўзининг ўзаги “*арафа*”. Бу биздаги “*яқинлашмоқ*” дегани. Бироқ тасаввуфий маънода Зотга, яъни Худога яқинлашмоқ кўзда тутилади.

“Мантиқ ут-тайр” ва “Лисон ут-тайр”даги “*Маърифат водийси*” тасаввуфнинг бир босқичини англатади.

Улуғ аллома ва шайх Ҳаким Термизий маърифатни ниҳоят даражада улуғлаб, шундай деб ёзади: “*Эскирган камон билан қанчалик ўқ отмагин, ўқ нишонга тегмасдан, хато кетаверади. Шундай ҳолат тан билан ҳам юз беради. Уни қаровсиз қолдирсанг, ундаги ҳирслар кучайиб, ичидаги ҳарорати ошади ва ҳавоий нафс зулмати ортиб боради. Охир-оқибат у ҳам юқори мақомдан қўйи мақомга тушиб қолади. Юқори мақом эса ақл нури, маърифат нури, руҳ нури ҳамда илм-фан нуридир. Қалбдаги бу нурлар*

қанчалық кучли бўлса, улар ҳирслар оловини шунчалық шиддат билан ёқиб юборади” [Термизий, 2015: 52]. Давомидан яна ўқиймиз: “Қалб маърифат нури, ақл нури, илм-фан нури, Аллоҳ берган фойдали нур ила ўз жойига қайтади” [Термизий, 2015: 53]. Нур билан боғлиқ талқин мана бундай давом эттирилади: “Киши манманлик диёридан қалбига тушган нур воситасидагина чиқиб кетади” [Термизий, 2015: 58]. Қалбни поклашнинг энг муҳим воситаларидан бирини эса аллома куйидаги ҳадиси шариф билан асослайди: “Қалбларингизни оз таом билан покланглар, шу йўл билан қалб тозаланади, нозиклашади, қувватланади ва мулойим бўлади” [Термизий, 2015: 59]. Ҳақим Термизий Муҳаммад пайғамбар (с. а. в.) ҳадисларига таяниб, яна ёзади: “Кўрдикки, ул зот (пайғамбар – С. О.) кишиларни маърифатга (Аллоҳга танишга) буюриб, уни “илмнинг боши” деб атадилар. Дарҳақиқат, [Расулulloҳ(с. а. в.)га мурожаат қилган киши] мусулмон бўлиб, ул зотдан мазкур илмнинг заройиботларини ўргатишни сўрагани. Ул зот эса маърифат борасида энг билимдон киши эди” [Термизий, 2015: 69].

“Лисон ут-тайр”даги маърифат водийси тасвирида бир зўр ҳикоят келтирилади (Худди шу сюжет асосидаги ҳикоят Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” асарида ҳам бор).

Фил бўлмайдиган мамлакатда яшайдиган бир неча кўзи ожиз мусофир Ҳиндистонга боради. Қайтиб келишганида улардан: “Филни кўрдингизларми?” – деб сўрашади. “Ҳа”, – дейишади улар. Кейин ҳар биридан уни тасвирлаб беришни илтимос қилишади. Масалан, оёқларини (Навоий “қўлларини” дейди, чунки олдинги оёқлари кўзда тутилган, аслида) силаб кўрган киши: “Сутунга ўхшайди”, – дейди. Фақат қорнини пайпаслаган бирови: “Бесутун уй томига ўхшайди”, – дейди. Хартумини ушлаб кўрган бу жониворнинг аждаҳога менгзашини айтади. Тишларига қўлларини теккизган: “Иккита суякдан иборат экан фил деганлари”, – тарзида хулоса билдиради. Думини ушлаган уни, осилиб турган илон, деб тасаввур қилганини билдиради. Бошини сийпалаган: “Қоянинг тумшуги”, – деб таърифлайди. Қулоғини ушлаб кўрган одам: “Тинимсиз ҳаракатланиб турган елтигич”, – дейди...

Ҳамма гап шундаки, агар ана шу ожиз кишиларнинг барча айтганлари бир ерга жамланса, ўшанда фил ҳақида ҳақиқий, яъни бутун, тўлиқ тасаввур пайдо бўлиши мумкин. Бу билан, биринчидан, маърифатга ҳар ким ўз билгича эришади, иккинчидан, инсон бу дунё моҳиятини фақат кўрган-билгани, яъни сезгилари билангина англай олмайди, учинчидан, маърифат – Ҳақ таоло ва бутун борлиқни бир бутунликда кўриш дегани, дейилмоқчи. Рост-да – моҳият ақл билангина англанадиган нарса эмас, уни ҳис этиш, кўнгил билан фаҳмлаш керак.

И с т и ф н о водийси кишининг, бу дунёда барча – тенг, деган тушунчага келиши жараёнини тасвирлайди. “Истиғно”нинг маъноси – мухтож бўлмаслик, эҳтиёжсизлик. Солик бу водийда аъло (баланд, олий) билан адно(паст, тубан)нинг баробарлигини обдон тушунади. Умуман, тасаввуфга алоқасиз равишда ҳам Аллоҳ олдида, динию мазҳаби, ирқию миллати, бойлигию камбағаллигидан қатъи назар, ҳамманинг тенглигини теран англаш олий маданият белгиси ҳисобланади.

Оламда ҳамманинг баб-баробарлигини англаганингиздан кейин, умуман, бу дунёнинг ўзи уйғун ва яхлит эканини тушунишга бир баҳя қолади.

Т а в ҳ и д водийси тасаввуфга алоқасиз равишда ҳам бизга ана шундай маърифий таълим беради. Энди: “Бу – мен, эдим, бу – сен эдинг” ёки “Сен – кимсан-у, мен – кимман?!” – деган масала у ёқда турсин: “Бу – Аллоҳ эди-ю, бу – инсон эди”, – деган тушунча ҳам қолмайди. Ахир, Холик, яъни Аллоҳ ҳам, махлуқ, яъни барча яратилганлар, жумладан, одам ҳам ана шу бир бутунликнинг ичида-ку. Бирлик ғояси шунинг учун ҳам муҳимки, инсон ўзини ҳам ана шу умумий ягоналикнинг ичида кўради. Бу эса кишига наинки бутун башариятни, балки ялпи оламни – ўзи, ўзини эса – ялпи олам деб билиш туйғусига олиб келади.

Қанийди, ҳамма бу дунёни, унинг жонзотларию мавжудотларию тоғу тошларигача ўз жисми каби ҳис этса... Унда бу олам ҳозиргидан кўра гўзалроқ, мусаффорроқ, бехатарроқ, ширинроқ, кадрлироқ бўлиши аниқ эди.

Энди ана шу бир бутунлик, яъни тавҳидни англашнинг ҳам мукофоти бор. Кейинги водийни шундай талқин этиш ҳам мумкин.

Ҳ а й р а т водийсида киши тамом ҳайратга тушади. Ана шунда бу дунёнинг моҳиятини тушуна борган сари у бутунлай гунгу лол бўлиб қолади: кеча ёки кундуз, йўқ ёки бор ва бошқа шу каби барча тушунчалар моҳиятини батамом йўқотади, инсон ана шундай юксак фалсафий мушоҳада юритиш имконини қўлга киритади. Тафаккур шу даражага етадики, бундай кишидан: “Сен бормисан ё йўқмисан?” – деб сўрасалар ҳам, у бундай ўта оддий саволга ҳам жавоб беролмайдиган бўлиб қолади. Агар салгина чуқурроқ ўйланса, бу бор ё йўқлигимиз ҳам – ниҳоятда нисбий, бағоят омонат, жуда-жуда ёлғондек, бу ҳаёт ҳам кўз очиб-юмгунча ўтиб кетаётган нарсадек бўлиб туюлади-ку, ахир. Бундан ҳар кимнинг ҳам ҳайратга тушмай иложи йўқ. Бу борлиққа беписандлик эмас. Асло. Аксинча – ҳатто, киши бундай фалсафий мушоҳада поғонасига етганидан кейин бутун олам тугул, унинг ҳар бир кўз илғамас заррасига ҳам ҳайрат кўзи билан боқадиган бўлади.

Навоий “Хамса”сининг илк достонини “Ҳайрат ул-аброр”, яъни “Яхшилар ҳайрати” деб бекорга номлаган эмас. Теранроқ мулоҳаза қилинса, ҳаётнинг ўзи – бошдан-охир ҳайратлардан иборат. Тиканли новдадан ўсиб

чикиб, чамандек бўлиб очилган гулни кўриб, бир-бири билан ўйнашаётган мусичаларни томоша қилиб, бешикка бойланган эмизак, яъни сўргични момик қўлчалари билан тортқилаётган жажжи чакалокни кузатиб: “*О Аллоҳ, мен сени қанчалар яхши кўраман-а!*” – деб, ич-ичидан ҳайратга тушадиганлар камми бу дунёда?!

Ф а қ р у ф а н о водийси – солиқ учун бир буюк орзу. Чунки Ҳақиқатга – бақога шундан кейин етилади-да. “Мантиқ ут-тайр” ва “Лисон ут-тайр”даги Фақру фано водийси илмда бир қадар таърифланган, таҳлил этилган [*Қаранг:* Олимов, 1991: 154 – 164; Олим, 1992: 7 – 42]. Шунинг учун бу ерда биргина ўхшатишни эслаш билан чекланамиз. Фақру фанога етган киши ўзини денгиз юзидаги мавж янглиғ сезади. Чунки бу ерда фақат денгиз бор. Тўлқинлар эса – ҳаддан ташқари омонат. Улар қандай бир зумда пайдо бўлган бўлса, шундай бир зумда йўқ бўлиб, денгизга сингиб кетаверади. Оддий одамни кўя турайлик, бу ерда энди кимсан – Аллоҳнинг элчиси, яъни пайғамбар (а.) бўлса ҳам, бир мавждеккина тушунилади. Бу билан киши бу дунёда Худодан бошқа ҳеч қандай абадий, яъни боқий нарса йўқлигини тўла англайди. Инсон ўзининг ўта ва ўта ўткинчи бир жонзот эканини агар ана шу “Лисон ут-тайр”да талқин этилгани қадар тушунса, бу дунё умрни бемаъни ҳою ҳаваслар, фитнаю иғволар, ҳасаду ҳасудлар билан ўтқариб юборадиган неъмат эмаслигини ҳис қилади. Бу ҳақиқатни ҳис этган одам фақат яхшилиқлар сари интилиши, ҳеч бўлмаганда, ёмонлик қилмасликка уриниши мумкин.

Шу тарика руҳан, яъни маънан камолга ета борар экан, инсон: “*Бу дунё мендан иборат!*” – деган зўр фикрга келади. Сабабки, Аллоҳнинг бу оламларни яратишдан мақсади ҳам Инсон эди. Шунинг учун ҳам Инсон Зот, яъни Худонинг ижмоли, яъни мухтасарлигига тафсил, яъни батафсиллик ва вужуд ишколи, яъни чалкашлигига таъвил, яъни йўйилганлик, тушунтирилганлик ҳисобланади:

*Ким сен-ўқсен ҳар неким мақсуд эрур,
Сендин ўзга йўқ, неки мавжуд эрур.*

*Зотнинг ижмолига тафсилсен,
Ҳам вужуд ишколига таъвилсен* [Навоий, 1996: 238].

Лекин Аллоҳнинг мақсади шунчаки одамни эмас, айнан комил инсонни кўриш. Меърож мўъжизаси орқали Муҳаммад (с. а. в.) шундай юксак комиллик даражасига етган эди. Тасаввуф талқинига кўра, ана шу бахт ҳамма

учун бир мезон, барчага бир ҳаёт чироғи, бани башар учун бир буюк орзу бўлиши керак.

Меърож – инсоннинг комиллик мезони. Етти водийдан парвоз қилиб ўтиш ҳам – меърождек гап.

Ана энди яна бир нозик нуқтага аниқлик киритиб ўтиш имкони туғилди. Мумтоз адабиётимиз вакиллари ижодидан даҳриёна фикрлар қидириш расм бўлган шўро замонларида Бобораҳим Машрабнинг:

Ёрсиз ҳам бодасиз Маккага бормоқ не керак,

Иброҳимдин қолгон ул эски дўконни на қилай

[Машраб, 2017: 92], –

деган байтини айнан “худосизлик” деб баҳолаш бўлди. “Иброҳимдин қолган ул эски дўкон” эса Каъба экани – бугун барчага аён. Лекин бу буюк шоир лирик қаҳрамони нега Каъбани рад этяпти? Гап шундаки, унга Аллоҳнинг уйи эмас, балки, унинг Ўзи керак! Бу – васл, яъни меърожнинг оташин иштиёқи билан айтилган шоирона хитоб. Бундай висолни орзулаш кўп шоирлар шеърларида, шунингдек, Навоийнинг ўзида, жумладан, “Фавойид ул-кибар” девонининг 92-ғазалида ҳам бор:

Ҳарими қурб аро матлуб васлидин бўлуб маҳзуз,

Йўқ андоқким, ҳарими Каъба ичра зумрайи ҳужжжож

[Навоий, 1990: 70].

Ғазалдаги лирик қаҳрамон “ҳарими қурб”, яъни яқинлик ҳаримида матлуб, яъни Аллоҳ васлидан ҳузур топишни Каъбада ҳаж қилаётганлар ҳаловатидан устун кўради.

Хуллас, “Лисон ут-тайр”нинг ахлоқий-маърифий моҳияти ана шундай чуқур маъноларга асосланади. Келтирилган таҳлиллар дostonни бемалол “меърожнома асар” деб аташга тўла асос бўла олади.

169-боб билан дostonнинг қушлар парвозига алоқадор қисми тугайди. Шунинг учун “Қушларнинг фано ҳусулидин бақо вусулига еткони” деб номланган бу бобда шоир, таъбир жоиз бўлса, назарий хулосалари баёнига ўтади. Шунинг бу бобда дostonнинг энг муҳим жойи келади – қушларнинг ўзлари Симурғ, яъни “си” (“ўттиз”) “мурғ” (“қуш”) бўлгани ҳақида сўз боради. Шоир пайғамбар (с. а. в.) меърожи билан етти водий ўртасидаги вобасталикни очик таърифлаб ўтади:

Бордур инсон зотида онча шараф, –

Ким ямон ахлоқни этса бартараф.

*Бўлмаса фиръавлиғнинг пайвари,
Қолмас ондин жуз сифоти мавлавий.*

*У шараф ганжигга топиб аҳллик,
Салб қилса сийрати Бу Жаҳллик,*

*Шон анга бўлур Ҳабибуллоҳдек,
Буд ила нобуддин огоҳдек, –*

*Ким қилиб меърожи ваҳдатқа гузар,
Ли мо Аллоҳ сирридин бергай хабар.*

*Васл нуридин кўз ул янглиғ ёрур, –
Ким ародин менлику сенлик борур [Навоий, 1996: 237].*

“Бу Жаҳл” дейилганда Муҳаммад пайғамбар давридаги ислом динига қаттиқ қарши турган Абу Жаҳл кўзда тутилган. Исломий адабиётда у кофирлик тимсолига айланган. Муҳаммад (с. а. в.) эса мусулмонликнинг, ҳаттоки, умуман, инсонликнинг олийдан олий намунаси ҳисобланади. Тасаввуфий талқинга кўра, ҳаттоки, Аллоҳ таолонинг икки оламини яратишдан кўзлаган бош мақсади ҳам Муҳаммад пайғамбар(с. а. в.)нинг кўнглини яратиш эди.

Инсон, биринчидан, ёмон ахлоқни ўзидан бартараф этса, иккинчидан, фиръавнлардек ёки Абу Жаҳлдек кофирлик қилмаса, Яратган уни Ҳабибуллоҳ, яъни Муҳаммад пайғамбар(с. а. в.)га насиб этган шону шарафга муяссар айлайди, шунда у бору йўқдан огоҳ бўла олади, ҳатто, меърождагидек ваҳдат, яъни Аллоҳ билан бирикувга эришиб, Тангрининг сирларидан воқифлик топади, васлга етади, у билан Худо ўртасида “мен”лигу “сен”лик барҳам топади, қушлар ўзлари Симурғ бўлгани сингари, бундай одам ҳам васлга етишади.

Келтирилган бу нисбатан каттароқ парчанинг 5-байтида “меърож” эслаб ўтилгани ҳам бекорга эмас.

Шу тариқа меърож пайғамбар мўъжизалари ичида тасаввуф учун энг олий мезон экани ойдинлашди. Навоийнинг моҳиятан меърож билан энг кўп ва бевосита боғланган достони – айнан ана шу “Лисон ут-тайр” экани ҳам маълум бўлди.

Лекин чуқурроқ тадқиқу таҳлил этилса, “Лисон ут-тайр”гина эмас, Навоийнинг бошқа дostonларидаги меърожномалар ҳам ана шундай бевосита

ёхуд билвосита асар моҳияти билан туташади. Чунки шоир маснавийларида бадий интизом шу даражада юксак баракамоллик мартабасидаки, уларнинг бошидан охиригача муаллиф мақсади ва умуммоҳиятдан айри ё унга бегона биргина сатр ҳам йўқ.

“Лисон ут-тайр”да меърож ва етти водий вобасталиги таҳлилидан яна бир муҳим хулосага келамизки, Навоий асарларидаги ўзликдан кечиш, жисмдан қутулиш ғоялари – бизнинг тасаввуримизда йиллар мобайнида қора бўёқлар билан шакллантирилган таркидунёчиликдан тамоман бошқа фалсафий-маънавий мазмуну моҳиятга эга.

Меърож – ана шу асл моҳиятни англаш учун бағоят зарур мўъжиза.

Ялпи олганда, “Лисон ут-тайр”да меърож тасвирий асос ҳисобланади.

Демак, “Лисон ут-тайр” моҳиятан меърожнома дostonлар сирасига киради. Соф меърожномалардан унинг фарқи шундаки, бунда меърож тўғридан-тўғри, яъни бевосита эмас, мажозан – қушлар тимсоли орқали, яъни билвосита қаламга олинган. Бошқача айтганда, Навоий меърожнинг ўзини эмас, солиқлар руҳининг меърожга интилишини тасвирлаган.

Қушлар минг меҳнату машаққатлар билан сафар қилишди. Баъзилари Симури сари учиш фикридан кечмоқчи ҳам бўлди. Лекин Худхуд уларни таъсирчан ваъзлари билан тўғри йўлга солиб турди. Охири уларда сидку ихлос пайдо бўлди. Шу иккиси охири иккинчи фано ичра уларни ёрга ошно этди. Васл ҳосил бўлди. Яъни қушлар олдида шундай бир кўзгу пайдо бўлдики, улар қаёққа боқса ҳам, ўзини кўрди:

*Ҳар гул ул гулшанда бир кўзгу эди, –
Ким қаён боқса, алар ўтру эди...*

*Кўрдилар ўзни қаёнким, тушти кўз,
Аллоҳ-Аллоҳ, не ажойибдур бу сўз, –*

*Ким қилиб Симури ўттуз қуш ҳавас,
Ўзларин кўрдилар ул “си” “мурғ”у, бас [Навоий, 1996: 268].*

Бу тасвирларни ўқиган китобхон беихтиёр Муҳаммад(с. а. в.)нинг меърож кечаси Арши аълода Аллоҳ таоло билан васл ҳосил қилганини хаёлига келтиради. Бу васл ҳолати тасвирида шоир “ман араф” (“яқинлик”) истилоҳини ҳам қўллайди:

*Мунда зоҳир бўлди сирри “ман араф”,
Ким кўрубтур гавҳар ўлмоғлиг садаф?! [Навоий, 1996: 268].*

Гавҳар – нима? У чиганок, яъни садаф ичида пайдо бўладиган ялтирок тош. Шоир бу истиоравий тасвирларида “гавҳар” деганда мажозан қушларни, “садаф” деганда Аллоҳ таолони назарда тутяпти. Аммо бу ерда садафнинг тўлиғича гавҳарга айлангани айтиляпти.

Яъни васл туфайли энди: “Бу садаф эди” ёки “Бу гавҳар эди”, – деб ўтириб бўлмайди. Чунки улар бир-бирига қовушиб, бир бутунга айланиб кетган. Бошқача айтганда, “Симурғ” тушунчаси, бир қарасангиз, “си” (“ўттиз”) ва “мурғ” (“қуш”)ни, бир қарасангиз, эса қушлар подшоҳи ҳисобланмиш *Симурғ*ни англатади. Муҳими, энди уларни бир-биридан ажратиб тушуниб бўлмайди. “Васл” дегани – шу.

Ана энди шоир: “Эй кўнгул”, – дея мурожаат қилиш орқали лирик чекинишга ўтиб, нақд 37 байтли катта парчада айтадики, киши риёзатлар билан руҳониятини камол топирса, нафсоният бартараф бўлиб, унда руҳониятнинг ўзигина қолади. Бу дегани – амалда, *ўзини барча ёмон ахлоқдан қутултириши*, дегани. Бошқача айтганда, бу – *Шайтон васвасасидан тамоман қутулиб, бутунлай Раҳмон йўлига юриши*, дегани. Шунда инсонни фиръавнлик, яъни кофирлик тамоман тарк этиб, унда мусавийлик, яъни мусулмонлик сифатидан бошқа нарса қолмайди.

“Лисон ут-тайр”нинг 1-боби – тавҳид ҳамд, 2-боби – муножот ҳамд. Кейинги икки боб – наът. 3-боб “*Бу номига Саид ул-мурсалин наъти била туғро тузмак ва шафиъ ул-музанинбин мадҳи била зийнат кўргузмак*” [Навоий, 1991: 14] деб номланади. У:

Анбиё сархайли султони русул, –

Ким эрур онинг туфайли жузви кулл [Навоий, 1996: 14], –

деган байт билан бошланади. Бунда бутун борлик (“жузви кулл”) айнан унинг туфайли яратилгани айтиляпти.

Улки Одамдин бурун ул бор эди,

Ҳам наби, ҳам соҳиби асрор эди [Навоий, 1996: 14], –

байти эса шу фикрни қувватлаб келган. Исбот шуки: “*Нури мавжуд офаринишдин бурун*” [Навоий, 1996: 14]. Демак, бутун борлик яратилишдан олдин Муҳаммад пайғамбар(с. а. в.)нинг нури бор эди. Одам Атодан то Муҳаммад(с. а. в.)нинг отаси Абдуллоҳга қадар барча инсонлар ана шу нур туфайли яратилди.

“Ул рисолат Қофи Анқосининг баландпарвозлиги ва Маҳбуби ҳақиқий васлига етиб, қуш тили била такаллум ва ҳамрозлиги” [Навоий, 1996: 16] дея номланган 4-бобда меърож таъриф ва тавсиф этилади. Меърож таъриф тавсифи “Хамса”даги ҳар бир дostonда ҳам бор. Лекин уларнинг ҳеч бири асар моҳиятига “Лисон ут-тайр”дагичалик бевоситалик билан боғланган эмас. Бу ерда пайғамбар(с. а. в.)нинг меърож кечасидаги парвози ҳақида гап кетаётганда, биринчидан, “Анқо” (қуши) истиораси тилга олинади, иккинчидан, “қуш тили била такаллум ва ҳамрозлиги” сўзларида ҳам асар воқеаси ва қуш қаҳрамонлари билан чамбарчас вобасталик бор.

“Лисон ут-тайр” – меърожнома асар, деган илмий хулоса Фаридиддин Атторнинг “Мантиқ ут-тайр” дostonига ҳам бирдай тегишли.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. *А б д у н а з а р* Ҳ. Фаридиддин Аттор // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ж. 9. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – Б. 189.
2. *Алихонтўра С о з у н и й*. Тарихи Муҳаммадий. Китоб 1. – Тошкент: Ёзувчи, 1991.
3. *Алишер Н а в о и й*. Асарлар. 15 томлик. Т. 14. – Тошкент: Фан, 1967.
4. *Алишер Н а в о и й*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 3. – Тошкент: Фан, 1988.
5. *Алишер Н а в о и й*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 4. – Тошкент: Фан, 1989. *Алишер Н а в о и й*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 5. – Тошкент: Фан, 1990.
6. *Алишер Н а в о и й*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 6. – Тошкент: Фан, 1990.
7. *Алишер Н а в о и й*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 9. – Тошкент: Фан, 1992.
8. *Алишер Н а в о и й*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 11. – Тошкент: Фан, 1993.
9. *Алишер Н а в о и й*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. Т. 12. – Тошкент: Фан, 1996.
10. *Алишер Н а в о и й*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 15. – Тошкент: Фан, 1999.
11. *Ал-Ҳаким а т - Т е р м и з и й*. Инсон одоби. Таржимон ва изоҳлар муаллифи: Комилжон Раҳимов. – Тошкент: Noshir, 2015.
12. *Аҳмад Я с с а в и й*. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990.

13. *Бобораҳим Машираб*. Куллиёт. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2017.
14. *Лутфиё*. Девон. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012.
15. *Носируддин Бурҳониддин Рабғузий*. Қиссаси Рабғузий. 2-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1991.
16. *Олим С.* Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
17. *Олим С.* Ишқ, ошиқ ва маъшук. – Тошкент: Фан, 1992.
18. *Олимов С.* Мунда Фоний бўлмади иш ўлмас тамом (“*Лисон ут-тайр*”ни қайта варақлаганда...). / Шарқ юлдузи, 1991 йил, № 2.
19. *Сулаймон Боқирғоний*. Боқирғон китоби. Шеърлар ва достон. – Тошкент: Ёзувчи, 1991.
20. *Фаридиддин Аттор*. Тазкират ул-авлиё. Туркча таржимадан ўзбек туркчасига Мирзо Кенжабек уйғунлаштирган / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993 йил, 18 июнь.
21. *Фаридуддин Аттор*. Хусравнома. – Душанбе: Ирфон, 1990.
22. Қуръони карим / Шарқ юлдузи, 1992 йил. № 8 – 9. – 18-оят.
23. *Ғиёсиддин Хондамир*. Макорим ул-ахлоқ. – Форс тилидан таржима, изоҳлар, кириш ва иловалар муаллифи Комилжон Раҳимов. – Тошкент: Akademnashr, 2017.

“САБЪАИ САЙЁР”ДАГИ АХИЙ ҲИКОЯТИДА ФУТУВВАТ ҒОЯСИНИНГ БАДИИЙ ИФОДАСИ

ARTISTIC EXPRESSION OF FUTUWWAT IDEA IN HIKAYATE AXI IN "SAB'AI SAYOR"

*Нурбой Жабборов**

Abstract

The article is devoted to the study of the artistic interpretation of the idea of futuwwat (the lexical meaning is "youth" as a term: being known for good qualities among the people, overcoming the needs of desire) of Ahi's hikayat in "Sab'ai Sayor" - the fourth dastan of "Khamsa" by Alisher Navoi. Hikayat is analyzed on the basis of the rules of three degrees of futuwwat, highlighted by Hussein Vaiz Kashifi: 1) sahovat (generosity), that is, not to regret what a person has; 2) sappho (impeccability), that is, keeping the heart pure from arrogance, anger and anger; 3) wafo (loyalty), that is, eternal service to the people. As a result, it was concluded that Ahi's hikayat reflects the essence of the creative concept, worldview of the great thinker Alisher Navoi.

Key words: hikayat, plot, image, futuwwat, generosity, purity of heart, patriotism, artistic skill, interpretation.

Футувват тасаввуф таълимоти ривожда алоҳида ўрин тутиши исбот талаб қилмайди. Ҳусайн Воиз Кошифий таъбирича: футувват – “тасаввуф ва тавҳид илмининг бир бўлаги” ҳисобланиб, унинг асосий мавзуи – инсон руҳи. Арабча “фатий” сўзи луғатда “ёш йигит” маъносини билдириши маълум. Истилоҳда эса, “омма орасида яхши сифатлар ва намунали ахлоқ билан машҳур бўлиш... Хос таъриф юзасидан эса футувват инсоний фитрат нури зухурининг нафсоний белгилар – зулматга қарши кўйилиши, (шу зулматни) ёриб ўтишидан иборатдир” [Кошифий 2019: 294]. Демак, камолот йўлидаги инсоннинг нафс билан курашда ундан ғолиб бўлиши – футувватнинг асосини ташкил этади. Шарқ мумтоз адабиётида футувват ғоясининг бадиий талқини етакчи ўрин тутиши сабаби шунда.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг “*Футувват барча қилмакдур, демак йўқ*” [Навоий 2011 (4):741], деган таърифи ушбу истилоҳнинг моҳиятини тўлақонли ифода этади. “Насойим ул-муҳаббат” асарида бу таълимотнинг асосларини ёритиб берган [Навоий 2011 (10)] буюк шоир “Сабъаи сайёр” достонида футувватнинг образли тасвирини беради. Жумладан, мутафаккир

*Филология фанлари доктори, профессор. Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университети,
jaborov-nurboy@rambler.ru

“Фарход, Масъуд, Саъд, Фаррух, Искандар, Шопур, Муқбил сингари ҳақиқий жавонмардлар тимсолида ўзининг бу масалага доир қарашларини етарли даражада ифодалай олган” [Исҳоқов 2002: 49]. “Сабъаи сайёр”даги Ахий ҳикоятида улуғ мутафаккир футувват ғоясини юксак маҳорат билан поэтик ифода этган. Ушбу ҳикоятни футувватнинг Ҳусайн Воиз Кошифий алоҳида ажратиб кўрсатган уч мартабаси кесимида таҳлил этиш, бизнингча, муаммо моҳиятини нисбатан чуқурроқ очиш имконини беради.

Саховат, яъни бор нарсасини ҳеч кимдан қизғанмаслик – футувватнинг биринчи мартабаси. “Сабъаи сайёр”даги биринчи мусофир ҳикоятида воқеа гарчи Ҳинд мулкининг шоҳи Жасрат ва унинг “*Бори илму камол аро моҳир, зотидин юз камол зоҳир*” бўлган ўғли Фаррух образлари тасвири билан бошланса ҳам, сюжетни ҳаракатлантирувчи образ Ахийдир. Ҳазрат Навоий ҳикоят асосига қўйган футувват ғоясининг асосида ҳам ана шу образ туради. Улуғ шоир Ахийни *Ҳалабда энг гани, меҳмондорлиқ шиору фани*, дея таърифлайди. Унинг табиатидаги саховат, яъни бор нарсасини ҳеч кимдан қизғанмаслик туйғуси асарда қуйидагича талқин этилади:

Қайда топса ғариби мазлуме,
Хастау номуроду маҳруме.

Бўлубон бир нафас анга ҳамдам,
Ёқибон кўнгли захмиға марҳам.

Негаким бўлса муқтазои зоти,
Айлабон ул қадар муурооти. [Навоий 2011 (7):408]

Ғариб, мазлум, номурод, маҳрум сифатлашлари воситасида Ахийнинг ҳаёт маслаги, яъни кимларга ҳамдам бўлгани-ю қай кўнгиллар ярасига малҳам қўйгани санъаткорона ифодаланган. Ҳазрат Навоий талқинича, футувват Ахийда тажриба давомида кейинчалик пайдо бўлиб қолган хусусият эмас, балки муқтазои зотий. Яъни футувватнинг асосий шартларидан бўлган сахийлик унинг асл табиатида бор. Май суҳбати боис кўнглини ёрган Фаррухнинг ҳикоятини тинглар экан, Ахийнинг жисмига тоб, қалбига изтироб тушади. Чунки меҳмони айтаётган маъшуқа ҳарами иффатига содиқ, яъни унинг жуфти ҳалоли эди. Шунга қарамай, Фаррухнинг ишқ таврида бу сифат содиқ эканини кўргач, мана бундай кутилмаган қарорга келади:

Деди, фикр айлабон мурувват ила,
Топти бу нуктани футувват ила –

Ким: Бу янглиғ ғарибу ҳам ошиқ,

Ишқ таврида бу сифат содиқ –

Ки, бу ғурбатни ихтиёр этган,
Тарк оламда ҳар не бор этган.

Ишқ аро кирмайин жаҳон кўзига,
Тутмиш ўлғой ўлумни ҳам ўзига.

Эмгакидек кишида эмгак йўқ,
Ҳажр аро ўлгусидурур шак йўқ.

Менки, онинг ғамиға қолурмен,
Дардиға чора айлай олурмен.

Қилмасам, ўлса, ул мурувват эмас
Они яхши мурувват аҳли демас.

Киши бу ишга чора қилмасму,
Манга аҳли ҳарам топилмасму? [Навоий 2011 (7):414]

Натижада ўз маҳбубасини талоқ қилмоқ, уни бу ишга ризо этмоқ учун бор ҳунарини ишга солиб, Ахийга никоҳлаб беради. Шу ўринда савол туғилади? Ахийдаги ўз номига муносиб футувватнинг – жўмардликнинг даражасини қарангки, ишқ таврида содиқ бегона бир бир ошиқ аҳволига раҳм қилиб, ўз жуфти ҳалолидан ҳам кечаётир. Бундай йўл тутишга уни нима мажбур қилди? Бизнингча, бу саволнинг жавобини ҳам тасаввуфнинг илдизларидан, ҳазрат Навоий дунёқарашининг асоси бўлган манбалардан кидирмоқ зарур.

Буюк шоир фалсафий қарашлари негизида Қуръони карим таълимоти туриши исбот талаб қилмайди. Оли Имрон сураси 14-оятда мана бундай дейилган: “Одамларга аёллардан, болалардан, тўп-тўп тилло ва кумушдан, гўзал отлардан, чорвадан, экин-тикиндан иборат шаҳватларнинг муҳаббати зийнатланди. Улар дунё ҳаётининг матоҳидир. Аллоҳнинг ҳузурида эса ҳуснли қайтар жой бор”. Мазкур ояти каримани Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф қуйидагича тафсир қилган: “Ояти каримада ушбу нарсаларнинг муҳаббати зийнатланди, дейилмоқда... Модомики, ушбу рағбатлар инсон табиатида бор экан, Аллоҳнинг Ўзи инсонни шундай яратган экан, бу нарсалар инсон ҳаётини муҳофаза қилишда, унинг гўзал ва завқли кечишида хизмат қилмоғи лозим. Шунинг учун ислом дини бу нарсаларни ман қилишни эмас, тартибга солишни йўлга қўйган. Ислом

кишиларни тарбия қилиб, шаҳват дарёсида ҳалок бўлмасликка чақиради. Инсон мазкур шаҳватларнинг қули бўлиб қолмаслиги керак. Балки, у уларнинг хожаси бўлиб, ўз тасарруфига олиши даркор” [Шайх Муҳаммад Содиқ 2008: 316-317].

Улуғ шоирнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидан олинган мана бу байт айни шу концептуал қарашни ифода этгани билан аҳамиятлидир:

Эй Навоий, эр эсанг дунё арусин қил талоқ,

Бир йўли бўлма забун бу золи маккор оллида. [Навоий 2011 (1): 47]

Буюк шоир шеърларида “дунё” тимсоли аксар “аёл” образи орқали сувратланади. Асли арабча сўз бўлган “дунё” аёл жинси (женский род)га мансуб экани маълум. Юқоридаги ояти каримада ҳам одамларга зийнат қилиб кўрсатилган шаҳватлар ҳақида сўз кетар экан, биринчи навбатда, “аёллар” тилга олинган. Ҳазрат Навоий дунё аруси – келинчагини талоқ қилишни эрликнинг муҳим шарти сифатида талқин этади. Зийнатланиб келин сувратида кўрингани билан у, аслида, “золи маккор” – макру хийлани ҳаётий аъмол қилган кампир эканини айтиб, унинг олдида ҳеч қачон забун бўлмасликка чақиради. Ўзаги “дун” бўлган “дунё” сўзи, бундан ташқари, “тубан”, “паст” маъноларини ҳам англатади. Яъни, буюк мутафаккир наздида, дунё – инсоннинг камолотга эришмоғи йўлидаги тўсиқ, уни тубанликка қулатгувчи иллатдир. Ҳам луғавий маъно, ҳам жинс, ҳам асл моҳият, ҳам бадий талқин жиҳатидан бу даражадаги уйғунлик – юксак балоғат ва фасоҳат самараси. Бундай мутаносиблик, биринчидан, ҳазрат Навоийнинг фалсафий ва поэтик тафаккури нечоғлиқ теран ва ўзаро уйғун эканини кўрсатса, иккинчидан, улуғ шоир асарларидаги ғоялар мўътабар манбалардан озиқлангани исботидир.

Ана шу дунёқараш асосида баҳоланса, Ахий ҳикоятидаги “аёл” – дунё тимсоли. Ахий унинг тимсолида ўз суюқлисини эмас, дунёни талоқ қилмоқда. Ўз навбатида, Фаррух ҳам – футувват соҳиби. Маъшуқа висолига эришаётганидан ўзини бахтиёр ҳис этган Фаррух ёр кўнглида дард, кўзида ёш кўргач, бунинг сабабини сўрайди. Асл моҳиятни билгач, мана бундай қарорга келади:

Гар анга бу қадар мурувват бор,

Бизда ҳам шаммаи футувват бор. [Навоий 2011 (7):420],

Натижада Фаррух ҳам, гарчи ҳикоятда бу сўз айтилмаган бўлса ҳам, ёрини талоқ қилиб, “Менга икки жаҳон сингил бўлғил”, дея у билан ака-сингил киришади. Футувватга футувват билан жавоб қайтаради. Деххудонинг тасаввуфга доир “Луғатнома”сида дунё тушунчасига “нокас, хасис аёл” дея изоҳ берилган [5]. Тасаввуфшунос Саййид Сажжодий фикрича: “Дунёнинг яна бир сеҳри (макри) шуки, у сенга дўст бўлиб

кўринади. Бу у сени ўзига ошиқ қилгунча давом этади. Ногоҳ бир вақт унинг сенга душманлиги кўринади. У нобакор аёлга ўхшайдики, эрга ўзининг келишган жойларини кўрсатиб ошиқ қилади ва хонасига бошлаб у ерда ҳалок қилади” [Сажжодий 1992: 394].

Ушбу изоҳлар Ахий ва Фаррухнинг аёлини талоқ қилиши замирида теран тасаввуфий-фалсафий маъно борлигини тасдиқлайди. Агар улар нафсга бўйсунганда, нафс йўриғига юрганда эди, аёл суратида дунёни талоқ қила олмаган бўлар эди.

Хусайн Воиз Кошифий таъкидлашича, футувватнинг иккинчи мартабаси – **сафо, яъни қалбни кибру ҳаво, гина-кудурат, қасд-ғазабдан покиза, пок тутиш**. Ҳикоят қаҳрамонлари табиатида ана шу фазилат тўлиқ мужассам экани кузатилади.

Фаррухнинг инсоний сифатларини таърифлар экан, ҳазрат Навоий мана бундай ёзади:

Зухду такво келиб шиори анинг,

Бўлубон поклик ҳисори анинг. [Навоий 2011 (7):396]

Яъни унинг учун ибодат ва такво ҳаётини аъмол даражасига кўтарилган. Шу боис вужуди поклик кўрғони билан ҳимоялангандир. Шоҳ Жасрат ўғлига бор мулку тахту тожини ҳам, Ҳинд молию Хито хирожини ҳам беришдан тафохур (ифтихор) туйса, кўнгли пок Фаррух кўнглида дунё матоҳига танофур (нафрат) ҳисси бор. Улуғ шоир бу орқали Фаррухнинг қалби табиатан сафога – покликка мойил бўлганини таъкидлайди. Бу пок кўнгил эгасининг ишқ талаби билан Қуддусга етгандаги ҳолати асарда мана бундай таъсирланади:

Фаррух ул пок ерга чун етти,

Пок кўнгли била тавоф этти. [Навоий 2011 (7):400]

Бу ўринда ҳазрат Навоийнинг “пок” сифатига урғу бергани бежиз эмас. Чунки Фаррухнинг кўнгли кибру ҳаво, гина-кудурат, қасд-ғазабдан холи. Унда нафратдан асар ҳам йўқ, пок қалби ишқ билан лиммо-лим. Қуддус тупроғига ниёз билан юз қўйиши, шам янглиғ гудоз билан йиғлаши сабаби шунда. Отаси уни қудратли лашкар билан юборган эди. Шаҳзоданинг барчага рухсат бериб, ёлғиз қолиши, шоҳона либосни эгнидан олиб, шомранг – қора палос кийиши замирида ҳам ниятнинг поклиги туради. Туъмаси – озиғи ҳам ишқ, қуввату қути ҳам ишқ билан дард бўлган Фаррух – ошиқи покбоз тимсоли. Унинг кўнгли шу қадар тозаки, ҳикоятнинг яна бир қаҳрамони Ахий аҳвол сўраганда, нечоғлиқ оғир аҳволда бўлмасин, ундан ҳеч нарса тама қилмайди. Аксинча, ғамининг асари унинг кўнглиги юқмаслиги, жонига қалбидаги ўтнинг шарари – учқуни тушмаслиги учун

ўзидан йироқ юришини ўтинади. Табиийки, *кўнгли раҳиму таъби сахий* дея сифатланган Ахий ҳам қароридан қайтмай, уни ўзи билан олиб кетади.

Нафс тақозосига нечоғлиқ зид бўлмасин, жуфти ҳалолдан воз кечиб, покбоз ошиққа никоҳлаб бергани Ахий кўнглининг дунё муҳаббатидан қанчалик пок экани тасдиғидир. Қалби соф бўлгани учун ҳам Ҳинд мулкига келиб, ота тахтини эгаллаган Фаррух тутинган синглисига Ҳалабда Ахий қасрида кўргани каби айнан мутаносиб шароит яратиб беради. Унга оққўнгиллик билан самимий акадек муносабатда бўлади.

Ҳикоятдаги Ахий – пир тимсоли, дейиш мумкин. У футувватнинг барча қоидаларига оғишмай риоя этади. Элга, шу жумладан Фаррухга кўрсатган саховатини заррача миннат қилмайди. Бу иши билан Фаррухга сабоқ беради. Ҳинд мулки подшоҳи даражасига етишган Фаррух саховатда айнан Ахий кўрсатган йўлдан боради. Ахийда футувват туйғуси шу қадар кучлики, экинига ҳалал етган, савдоси зиёнга юз тутган, зиндонбанд этилиб, бир амаллаб қутулган, бор-будидан айрилган ҳолида ҳам ўзида сабр ва сабот топа билади. Ҳинд мулкига келиб, Фаррухдан мерос қора палосни ёпиниб, ғариб ҳолда кун кечирганда ҳам эътиқодига содиқ қолади. Вайроналарга ҳам кириб, бечоралар ҳолидан хабар олишни одат қилган Фаррух уни харобадан топиб, ўз ёри висолига етишувида кўмак беради.

Футувватнинг учинчи мартабаси – **вафо**, яъни **ҳамма вақт халқ хизматида бўлиш** ҳам ҳикоят қаҳрамонларининг асл табиатида бор эканини таъкидлаш керак. Ҳикоятнинг асосий қаҳрамонлари Фаррух, Ахий ва унинг аёли – барчаси вафода тенгсиз инсонлар. Жумладан Ахий дунё молини Ҳақ таолонинг омонати деб билади. Топганини эл манфаати йўлига сарф этади. Унда комил инсонга хос барча фазилатлар мужассам. Айниқса, вафо – унинг характерига хос асосий хусусият. Футувват тақозосига кўра ёридан айрилишга аҳд қилган вақтда жуфти ҳалолига айтган мана бу сўзлари тақдирга ризолик орқали алмийсоқдаги ваъдасига вафони ифода этгани билан алоҳида аҳамиятга эга:

Ки: “Неким Тенгри айламиш тақдир,

Айлай олмас киши анга тадбир.

Сангау бизга васл даврони

Мунча ёзмиш қазойи Яздони”. [Навоий 2011 (7):416]

Ҳақ таоло ризоси учун нафс хоҳишига зид йўл тутар экан, Ахий заррача иккиланмайди. Ҳар қандай ҳолда дилида ҳам, тилида ҳам шукр қилади. Висол айёмида шод, қайғудан озод чоқларида қандай шукрона билан яшаган бўлса, “Эмди бўлди муфорақат чоғи, Шукр вожибдурур бу дам доғи” [Навоий 2011 (7):416], дея хижронда ҳам қалбида ана шу туйғуни ҳис этади.

Тангри таоло муҳаббатига вафо, дўстга вафо, халқ хизматига камарбасталик – умуман, унинг сурати ҳам, сийрати ҳам вафо расми асосига қурилган.

Ҳикоятда Ахий камолот ёшида ғарибу мискинлар хомийси, тайёр фатий сифатида намоён бўлса, Фаррухни болаликдан илму маърифатга рағбати кучли, дунё матоҳига – тожу тахтга эмас, ишққа толиб ошиқ сифатида таниймиз. Истаган нарсаи муҳайё қилиниши мумкин бўлган шахзода кезларида ҳам, сафарга йирик ададдаги лашкар билан кузатилган валиаҳд пайтида ҳам, тушда кўрган ёрини излаб топа олмай бечора хаста ҳолига тушган вақтида ҳам Фаррух покдил, ишққа вафодор шахс сифатида аҳдига содиқ қолади. У нафс бандаси эмас, ичию таши вафо билан йўғрилган инсон. Футувват қондасига кўра Ахий ўз ёрини унга никоҳлаб берганини билган заҳоти бу гўзал ўзининг эмас, дўстининг хасми эканини дилдан ҳис этади. Омонатга хиёнат қилмай, ўша дақиқадан уни маъшуқа эмас, сингил деб билади. Ахий учун асрайди ва уни топиши билан ҳалол-пок ҳолда дўстига никоҳлаб беради. Ҳикоятда футувватнинг учинчи мартабаси саналган вафо – ҳар иккала дўст учун ҳаётини аъмол экани уларнинг ҳар бир ҳаракатида, сўзида ва амалида мукамал тарзда намоён бўлади.

Аёл – ҳикоятда унинг номи тилга олинмайди, аслида, дунё тимсоли бўлган бу қаҳрамон ҳам вафо рамзи. Гарчи эри Ахий бу ишни ўз розилиги билан амалга оширган бўлса ҳам, Фаррухга никоҳлаб берилган гўзал кўз очиб кўрган ёрига вафодор эканини намоён этади. Кўнглидаги ғусса сабабини сўраган Фаррухга асл ҳақиқатни айтади. Бу образ орқали ҳазрат Алишер Навоий моҳиятан бевафо бўлган дунё ҳам вафо аҳлига вафо кўрсатиши мумкинлигини мукамал поэтик тасвирлайди. Дунёни бўйсундиришнинг ягона йўли – унга муҳаббат қўймаслик, футувват қондасига кўра яшамок эканини концептуал тарзда бадиий талқин этади.

Ҳикоятнинг асосий қаҳрамонлари Ахий ҳам, Фаррух ҳам ҳар доим эл хизматига шай туради. Мискину ғарибларнинг кўнглини шод этмоқни одат қилади. Уларга мурувват кўрсатади. Жумладан, жоҳу моли ҳисобу ададдан ташқари бўлган Ахий саховати билан барчани банда қилгани айтилади. Қадди ғамдан букилган мусофир Фаррухнинг кўнгил дардига малҳам қўймоқ учун у бор-будидан кечади. Ахийдан футувват сабоғини олган Фаррух унинг жуфтига Ҳалабдаги каби шароит яратади, ўз синглиси каби эъзозлайди. Шаҳарни мунтазам сайр қилиб, ғариблар кўнглини шод этмоқни одат қилади.

Ҳикоятда валиаҳд шахзода Фаррух Ҳинд мулкига келгунга қадар унинг отаси шоҳ Жасратнинг вафот этгани зикр этилади. Мамлакатга Ахий тарбияти билан фатийга айланган Фаррух ҳукмдор бўлади ҳамда давлатни футувват расмига мувофиқ тарзда бошқаради. Ҳазрат Навоий бу орқали, гарчи очик-ошкор бўлмаса-да, шоҳ қандай сифатларга эга бўлиши

масаласига алоҳида урғу бергани кузатилади. Яъни саховат, сафо ҳамда вафо сингари футувватнинг ҳар учала мартабасига эришган комил шахс фазилатларига эга идеал шоҳ ҳақидаги орзусини Фаррух образи воситасида сувратлантиради. Ахий ҳикоятидаги бу усул чинакам буюк ижодкор бадий асарда улкан ҳақиқатларни айтмасдан ҳам айта олишига ёрқин далилдир. Зеро, юксак бадиият намунасида баён эмас, ижодкор концепциясининг бадий ифодаси муҳимроқдир. Ҳақиқий мутафаккир шоир кичик бир ишора орқали ҳам катта маънони ифода эта билади. Буни англамоқ учун тагматнда акс этган маъно қатламларини уқиш талаб қилинади.

Хулоса қилиб айтганда, таҳлил этилган хусусиятлар ҳикоятда футувват гоёси теран бадий талқин этилганидан далолат беради. Умуман, “Сабъаи сайёр” достонидаги Ахий ҳикояти ҳазрат Алишер Навоий ижод концепциясининг, буюк мутафаккир дунёқарашининг асл моҳиятини ифода этгани билан алоҳида бадий-эстетик қимматга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
2. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўртинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
3. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Еттинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
4. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
5. Деххудо, Алиакбар. Луғатнома. - Техрон: Тажриш нашриёти, 1377.
6. Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Халқ мероси, 2002.
7. Кошифий, Хусайн Воиз. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати (Таржимон: Н.Комилов). –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2011.
8. Саййид Сажжодий. Фарҳанги истилоҳоти ва таъбироти ирфоний. Техрон, 1992.
9. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. Биринчи жуз. – Тошкент: Шарқ, 2008.
10. Qur'oni karim va o'zbek tilidagi ma'nolar tarjimasini (Tarjimon: Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf). – Toshkent: Hilol-Nashr, 2020.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА НАҚШБАНДИЙЛИК

*Сайфиддин РАФИДДИНОВ,
филология фанлари номзоди, ЎЗР ФА
Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтининг катта илмий ходими
alfaqir@mail.ru Тел: +99890-315-30-58*

Аннотация: Мазкур мақолада Алишер Навоийнинг нақшбандийлик тариқатига доир муносабати, фикр-қарашлари, асосий принциплари баён этилган. Бутун умри давомида нақшбандиянинг тарғиботчиси сифатида амалий ва назарий фаолият олиб борган шоирнинг ижодий ўзига хослигига эътибор қаратилган. Шунингдек, тасаввуфнинг бош ғоялари, етакчи образлари, хожагон-нақшбандия машойихлари ва ушбу тариқатнинг муҳим масалалари ҳам алоҳида тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: нақшбандийлик, тариқат, тасаввуф, образ, шайх, солик, муршид.

ANNOTATION: This article describes Alisher Navoi's attitude to the Naqshbandi sect, his views and basic principles. Emphasis is placed on the creative originality of the poet, who throughout his life has been engaged in practical and theoretical work as a promoter of Naqshbandi. The main ideas of mysticism, leading images, Khojagon-Naqshbandi mashayiks and important issues of this sect are also studied separately.

Keywords: naqshbandiylik, sect, mysticism, image, sheikh, solik.

Улуғ шоир Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли ҳақида тарихий ва илмий ва манбаларда кўп фикрлар билдирилган. Шу жумладан, унинг нақшбандия тариқатига бўлган муносабати ҳам у ёки бу даражада ёритилган³². Аммо шоир ҳаёти ва ижодидан чуқур жой олган бу мавзу янада теравроқ ўрганишни тақозо қилади.

Алишер Навоий 1476-1477-йиллар 35-36 ёшлар орасида ўз даврининг Ҳиротдаги машҳур шайхи Абдурахмон Жомийга расман кўл бериб нақшбандия тариқатини қабул қилади[8:63].

Навоий бутун умри давомида нақшбандиянинг тарғиботчиси сифатида амалий ва назарий фаолият олиб боради. Унинг бевосита тарбияси ва марҳаматларидан баҳраманд бўлган тарихчи Хондамир “Мақорим ул-ахлоқ” китобида шоирнинг кўплаб масжид-мадраса қургани, шайх-дарвешларни иззат-икром қилгани ва шоирнинг ёшлик пайтиданок дарвешваш ва

³² Алишер Навоийнинг ҳаёти ва нақшбандия муносабати ҳақида ўтмиш тарихчи олим ва шоирлардан Давлатшоҳ Самарқандий (1435-1495), Мирхонд (1433-1498), Хондамир (1475-1535), Зайниддин Восифий (1485-1566), Содикбек Содикий (1533-1610) кабилар ўз асарларида маълумот бериб ўтишган. Шунингдек ўтган ва ҳозирги асримизнинг бир қатор хорижлик ва ўзбек олимларидан: В.В. Бартольд, М.Никитский, А. Мирзоев, О. Шарафиддинов, С.Айний, Ойбек, В.Зоҳидов, В.Абдуллаев, И.Султонов, А. Ҳайитметов, А.Рустамов. Э. Рустамов, П. Шамсиев, А.Ўринбоев, С.Ғаниева, Ё.Исҳоқов, И.Ҳаққулов, М.Ҳасаний ва бошқаларнинг тадқиқотларида бу мавзу ҳақида фикру мулоҳазалар билдирилган.

тасаввуфга мойил бўлгани, ҳақида маълумот беради[9:62-63]. Навоий ҳар доим, ҳатто иши кўп бўлган мансабдорлик пайтларида ҳам тасаввуф йўлидан сусаймаган. Хондамирнинг хабар беришича, султон Ҳусайн Бойқаро 892 (1487) ҳижрий йилда Мозандарон вилоятини бошқаришни қатъий таклиф билан унга топширади. Амир Навоий икки ярим йилдан кейин ҳукумат ишларидан этак йиғиштириб, Ҳиротга қайтади. Шоир мана шундай лавозимларда ишлаган пайтларида ҳам “ҳеч қачон аҳли диллар ҳаракатига пайравлик қилишдан бир соат ҳам ғофил эмасди. Ҳар доим илм ва ирфон аҳлларига ихлос ва эътиқод қадами билан хизмат қиларди. Хусусан, олижаноб Маҳдумийга (Жомийга) яқин мулозаматда бўлиб, у киши ҳузурда дарвеш ва сўфиларнинг китобларини ўқиш билан шуғулланарди[9:65].

Маълум бўладики, Навоий бутун ҳаёти давомида тасаввуфга эътибор қаратган, юксак ахлоқ эгаси бўлган, нафсининг хою ҳавасларини тарк этиб, зикр ва ибодатларга жиддий аҳамият берган.

Хондамир яна “ Ул ҳазрат томонидан ҳам, машойих ва сўфия зикрида ва сайр -сулук йўллари баёнида асарлар юзага келган”ни ва “Насойимул-муҳаббат” ва Лисонут –тайр” китобларини зикр этади. Шунингдек “фуқаро ва дарвешларнинг фаровонлиги, ғариб ва мусофирларнинг фароғати учун Хуросон атрофларида кўп микдорда хонақоҳ, работ, ҳовуз ва ҳаммомлар қурган”лигини таъкидлаб уларнинг номларини келтириб ўтади[9:66-68].

Навоий тасаввуфни комиллик йўли деб билади. Тасаввуф ғоялари гоҳ ошкоро гоҳ яширин тарзда унинг кўплаб асарлари қатидан мустаҳкам жой олганки, улар алоҳида тадқиқотлар талаб қилади. Шоир “Фавойид ул-кибар” девонининг 306-ғазалида тасаввуфни шундай таърифлайди:

*Бировга мусаллам тариқи тасаввуф
Ки, зотида мавжуд эмастур тахаллуф .*

*Тасаввуф ризо аҳлидин яхши ахлоқ ,
Эрур истилоҳоти зебу такаллуф .*

*Тасаввуф эмас зуҳду тақво-ю тоат
Ки , анда риё йўл топар бетаваққуф .*

*Эрур маҳз тақво-ю лекин риёсиз
Убудият сарфу айни талаттуф .*

*Не эл қавлу феълига андин таадди ,
Не Ҳақ амру наҳйига андин тасарруф .*

*Ўзин уйла беихтиёр англабонким ,
Не қолиб тараддуд анга, не таассуф.*

*Қилиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий, мунки бил тариқи тасаввуф.*

Навоийнинг ёзишича тасаввуф йўлига кирган одамда асосан қуйидаги фазилатлар бўлиши керак:

- хилоф ишлар яъни шариат ва тариқатга зид ишлар бўлмаслик;
- Ризо аҳлидан бўлиб, хушахлоқ бўлишлик;
- Холис Аллоҳ учун ибодат ва риёзатли бўлиш;
- Зухду тақвою тоатида риё бўлмаслик, унинг тили ва феълидан халққа зарар етмаслик;
- Ҳақнинг амру наҳиларига тасарруф этмаслик яъни ўзбошимчалик билан ҳаракат қилмаслик;
- Ҳодисалар қаршисида тараддудга тушмаслик, қўлдан кетган нарсага афсус чекмаслик. Яъни содир бўлган воқеаларни Ҳақдан кўришлик.

– Ҳақ вужудида ўз вужудини маҳв этишлик. Яъни Аллоҳ ишқида фано бўлиш. Навоий бу ҳолатни тасаввуф деб атайди [5:71-72].

Шоир нақшбандияни “тариқати олия”, “қаноат тариқи” ва “фақр йўли” каби номлар билан атайди. У нақшбандия сулукига мансуб бўлган ҳолда бошқа тариқат шайхларига ҳам юксак эҳтиром кўрсатади. Нақшбандиянинг ўзига хос афзаллик жиҳатларини кўрсатиб беради. Маълумки, Навоий “Насойимул муҳаббат” асарида келган бошқа тариқат шайхларига фақат эҳтиром кўрсатиш эмас, балки, Жомий асарига киритилмаган машойихларни киритади. Шунингдек, Бобур “Бобурнома” асарида “Алишербек қошида мутасаввифлар йиғилиб, важд ва самоъ қилурлар эрди” [4:238.], дейди.

Кўриб ўтганимиздек, Навоий хуфя зикр тарафдори бўлган ҳолда жаҳрия зикрни ҳам инкор этмаган ва ўзи ҳам бу йиғинларда иштирок этган.

Навоий асарларида нақшбандийликнинг икки йўналишда кўзга ташланади:

1. *Хожагон-Нақшбандия шайхларининг зикри.*
2. *Нақшбандия арконлари ва қоидаларининг тарғиб этилиши.*

Навоий назм ва насрдаги асарларида тасаввуф арбобларини, айниқса, хожагон-нақшбандия машойихларини алоҳида бобларда келтиради. Хусусан, “Хамса”, “Хазойин ул-маоний”, “Насойим ул-муҳаббат” ва “Лисон ут-тайр” каби асарларида Хожа Баҳоваддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор, Хожа Муҳаммад Порсо ва Абдурахмон Жомий каби зотларнинг муборак номларини тилга олади ва улар билан боғлиқ баъзи ривоятлар келтиради, ўзининг муносабатларини ҳам билдириб ўтади.

Жумладан, Навоий буюк “Хамса” асарининг дастлабки достони “Ҳайрат ул-аброр”да Баҳоваддин Нақшбанд қуддуса сирруху мадҳидаким..”, деб бошланадиган алоҳида фаслини шундай сўзлар билан бошлайди: “Сунъ Наққоши ҳикмат хомаси била рўзгор саҳифасида анинг вужуди нақшин исломий тарҳ этти ва сурати иршоиди била куфр аҳли кўнгли варакидин хитойи ва фаранги нақши кетти ва Хожа Убайдуллоҳ салламаҳумуллоҳға ниёз арзиким, ул Ҳазратқа халафи мутлақ, балки халифаи барҳақдурур”. Шоир асарда 31 марта “нақш” сўзини турли-туман маъноларда қўллайди. Жумладан, Сунъ наққоши яъни Аллоҳнинг қалами гўзал нақшлар чизган ҳолда, Баҳоваддиннинг нақшидек дилбар нақшни бошқа яратмади. Унинг

кўнглидан аввало сахийлик нақши мустаҳкам ўрин олган, борлик саҳифасидан вужуд нақши ўчиб кетган, Чин нақшлари ҳам у ясаган нақшларга тенг эмас. Бутун олам унинг қўлида нақшли узукдек, у узукнинг нақшига моҳир наққош бўлган деғу парилар ҳам бўйсўнар эди... Унинг нақши осмон нақшларидан ҳам афзал. Ўзининг ажойиб нақшлари билан оламга танилган нақш солувчилар шоҳи Баҳоваддин Нақшбанддир, бошқа киши эмас. У азиз жонига ранжу машаққатлар чекар, жони нақшлар макони бўлгани сабабли, нақшдан бошқа ҳамма нарсалар фоний, унинг жонида боқийлик нақшидан бошқа нарса қолмагунча, бошқа бирор нақшга қарамади. Кўриб ўтганимиздек Баҳоуддиннинг лақаблари бевосита у кишининг кимхобга нақш солиш касбларидан олинган бўлса ҳам, ҳар хил фалсафий – тасаввуфий маъноларда шарҳлаш учун имкон беради[7:180-181].

Достонда Баҳоваддин ҳазратларининг таърифлари тугагандан кейин Хожа Аҳрори валий мадҳи бошланади. Навоий бу улўғ зотни Ҳазрат Нақшбандга ҳақиқий халафи мутлақи яъни ўринбосар, издош деб билади. Шоир таъкидлайдики, бу зот учун шоҳу гадо баробар, зиёратига подшоҳлар ошиқади ва мактубларини бош кийимлари орасига қистириб қўйишади, у кишининг бўз тўни ҳар бир ипи билан фақр тариқида юз пир учун занжирдир. У зот одамларга Худонинг ҳукмларини тушунтирар экан шоҳу гадо баробар. Улўғ пир суҳбатини топганлар жаҳон аҳлига эмас, осмондаги фаришталарга ҳам раҳнамодир, улар барча сулук аҳлига раҳбар бўлиб, қоронғу кечада йўлда қолганларга юлдуздирлар. Уларнинг юклари ичида фано бойлигидан тухфалар бўлиб, шу тухфалар орқали бой бўлишни истайдилар. Уларнинг кумуш тангалари фано конидан, дурлари эса йўқлик уммонидан, улар ҳамма ёқни кийим-кечак билан тўлдириб, дунёни тўрт томондан тўсганлар. Харидорлари зарар кўришдан кўрқсалар ҳам харид қилгач, фойда кўрганлар. Навоий шеър охирида Худога илтижо қилиб, Хожа Аҳрор руҳониятидан мадад етишини сўрайди:

*Ҳимматидин бизни ҳам этсун Ҳудой
Фақр йўлида гани, имонга бой [6:44-49].*

Навоий “Лисон ут-тайр” достонида ҳам Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳақидаги ҳикоя ва унинг сўзини мукаммал фонийлик тимсоли сифатида келтиради. Шоир ёзишича, “Хожаи олий сифоти аржманд, Шаҳ баҳоул-ҳақ вад-дин Нақшбанд” ўз вужудини нимага қиёс қилса ҳам ундан ўзини кам биларди. Ногаҳон Хожанинг кўзи мурдор бир итга тушади ва ўзини унга тенглаштиради. Шунда кўзидан ёш оқиб дейди:

*Деди: “Ул аҳли вафодур, мен-эмон,
Ўзни онинг бирла эмди тенг демон.*

*Ул Худовандига қилмас жуз вафо,
Лек менда зоҳир ўлмай жуз жафо.”*

Соҳиб назар бундай хаёлларга бориб тургандан кейин ит унинг олдидан ўтиб кетади. У зот тупроғда ит аёғининг изини кўради. “Мен ортиқманми ё бу из?”, деган хаёлга боради ва дарҳол “Эй инсофсиз, У из вафо аҳли аёғидан

нишон, сен эсанг этагингни судраб вафосизлик сари борасан”, дейди ва эгилиб, у изга кўзини суртади. Шоир қиссадан хулоса чиқариб: Аҳли Ҳақ ана шундай вужудларини инкор этадилар, борлиқларини бу каби сабаблар ила нобуд қиладилар. Ана шундай фано жомини ичиб ўзларидан асар қолмагандан кейин:

*Ҳақ вужудидин бақое топмайин,
Жоми ваҳдатда лиқое топмайин.*

*Чун фано хайлига дохил бўлдилар,
Боқийи Мутлаққа восил бўлдилар.*

Алишер Навоий ўзининг бир қатор китъаларида ҳам нақшбандия тариқининг адоси ҳақида тўхталиб ўтган. “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги “Қаноат нақшининг ифшосию нақшбандия тариқининг адоси” сарлавҳали 11 байтли китъаси шоирнинг нақшбандия тариқи ҳақидаги қарашларининг хулосасидир. Кўнгул Ҳақ тажаллисининг мазҳари бўлгани учун Шоир унга хитоб қилиб, қаноат тариқига киришини, шунда иззатга мушарраф бўлишини таъкидлайди:

*Қаноат тариқига кир, эй кўнгул
Ки, хатм ўлгай ойини иззат санга.*

Кейинги тўрт байтда шоир нақшбандия тариқининг соликка инъом этадиган маънавий мақом ва тухфалардан баҳс юритади ва олтинчи байтдан бошлаб ўзининг асл мақсадини, яъни нақшбандиянинг энг муҳим одобларини зикр этади.

*Десанг хилватим анжуман бўлмасун,
Керак анжуман ичра хилват санга.*

Агар хилватим анжуман бўлмасин десанг, анжуманда хилват сақлагин. Яъни, анжуман ичида ҳам Аллоҳ билан бирга бўл. Кейинги байтда шоир “сафар дар ватан” қоидасини эслатади. Сафарнинг ҳам ўзига яраша фойдалари бор. Бироқ сафар қилишда меҳнат-машаққат бўладиган бўлса, ватан ичида ҳам сафар қилиб, маънавий сайр қилиш керак

*Ватан ичра сокин бўлуб сойир ўл,
Сафардин агар бўлса меҳнат санга.*

Яна алардин (Ҳазрат Нақшбанддин) сўрдиларки :

Сизнинг тариқингизда зикри жаҳру хилват ва самоъ бўлур?

Дедиларки: Бўлмас!

Яна сўрдиларки :

Сизнинг тариқингиз биноси не ишгадур?

Дедиларки: Анжуманда хилват зоҳир юзидин халқ била ва ботин тарафидин Ҳақ субҳонаҳу ва таоло била.

Б а й т :

Аз дарун шав ошнову ва-з берун бегонаваш ,

Ин чунин зебо равиш кам мебувад андар жаҳон .

Маъноси:

Зоҳирда бегонадек ботиндан ошно бўл,

Бундай гўзал одат дунёда кам топилади[1:262].

Кейинги байтда “назар бар қадам” шиорига амал қилишга ундайди.

*Назарни қадамдин йироқ солмагил,
Бу йўл азми гар бўлса рағбат санга.*

Солик агар нақшбандия йўлида юришни қасд қилиб, рағбат кўрсатса ҳар бир қадамини билиб босиши ундан назарини узмаслиги, ғафлатда қолмаслиги керак. Навбатдаги байтда шоир “ҳуш дардам” қоидасини шарҳлайди:

*Дамингдин йироқ тутмагил ҳушини
Ки, юзланмагай ҳар дам офат санга.*

(Тариқатнинг йўллари хатари кўп) дейди Аҳмад Яссавий бир ҳикматида. Агар солик бир лаҳза ғафлатда қолса унга офатлар юзланиши мумкин. Шу боис “ҳуш дардам” яъни ҳар бир нафас олиш ва чиқаришда ҳушёр ва огоҳ бўлиш, ғафлатда қолмаслик лозим. Кўриб ўтганимиздек юқоридаги тўрт байтда Навоий нақшбандиянинг энг муҳим қоидаларидан баҳс юритган ва уларга бефарқ бўлмасликни таъкидлаб ўтган. Аслида бу тўрт қоидани Юсуф Ҳамадоний нақшбандияга жорий қилган.

Навоий кўнглига хитоб қилиб бу тўрт иш билан рубъи маскун яъни ер юзининг тўртдан бирига шоҳ бўлсанг, сенга қутлов ноғоралари чалинса ажаб эмас!, дейди.

*Бу тўрт иш била рубъи маскун аро,
Чалинмоқ не тонг кўси давлат санга.*

Қитъанинг охириги байтида Навоий нақшбанд бўлиш шартини тўрт иш яъни тўрт қоидани бажаришга боғлайди. Ва айтадики: Эй Навоий, агар сенга навбат етса бу оҳанг ила (тўрт иш воситасида чалинган давлат ноғорасининг оҳанги билан) нақшбанд бўласан.

*Бу оҳанг ила бўлгасен нақшбанд,
Навоий, агар етса навбат санга.*

Навоий “Бадоеъ ул-васат” девонидаги бир қитъасида “Ал косибу ҳабибуллоҳ” ҳадисини ҳазрат Нақшбанд томонидан қилинган талқинига тўхталади. Қитъанинг матни қуйидагича:

Ҳадис мазмуниким “ал-косиб ҳабибуллоҳ” ҳазрат Хожаи Нақшбанд куддиса сирруху мундоқ баён қилибдурким:

*Нукта асносида Ҳабибуллоҳ
Деди: “ Ал-косибу ҳабибуллоҳ”.*

*Маъни айтур бу сўзга пири комил
Ки , сўзи эрди Ҳақ сари шомил .*

*Ғараз эрмас бу касбдин дунё ,
Бал эрур касбдин мурод фано*

Ҳадис мазмуни “косиб Аллоҳнинг дўсти” дегани. Навоий Ҳазрат Нақшбанднинг ҳадисни ботиний маънода тафсир қилганларига эътибор қаратади. У зотнинг касбдан мақсад бу дунёга ружуъ қўйиш, тирикчиликка

шўнғиб кетиш эмас, Аллоҳга интилиш, Унинг ишқида фано бўлиш, деган талқинларини келтиради.

Алишер Навоий “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги “ўзликдан қутулмоқ суубатида ва аноният тарки шиддатида” сарлавҳали бир китъасида кўнгилга хитоб қилиб “тан тахтасининг бу тубсиз гирдобдан (шайтоний майлу ҳаваслардан) соҳилга чиқишини истасанг бу осон эмас” дейди:

*Эй кўнгул, тан тахтасин бу қаъри йўқ гирдобдин,
Истасанг соҳилга чекмак, билки, бу – осон эмас.*

Шоир кейинги байтда бу ишнинг чораси сифатида тасаввуф йўлини кўрсатади ва уни амалга ошириш учун нима қилиш лозимлигини айтади.

*Пиру истъедоду тавфиқ ўлмаса, бўлмас бу иш,
Кимдурурким, бағру бу хасратдин онинг қон эмас.*

Демак, байт мазмунидан англашилмоқдаки, тасаввуфда муваффақият қозониш, ўзлик юкидан халос бўлиш учун уч нарса лозим: 1) Пир, яъни муршиди комил; 2) истъедод, яъни муриднинг сулук йўлида оқилона ва қатъият билан ҳаракат қилиши.

Маноқиблардан маълумки, Ҳазрат Нақшбанд Бухоро мазорларини зиёрат қилиш пайтида хожагон шайхлари хусусан, Хожа Хожа Абдухолик Гиждувоний ҳазратларининг руҳоният билан учрашади. Навоий ҳам бу руҳоний мулоқотни “Насойим ул-муҳаббат” тазкирасида келтиради. Ҳазрат Нақшбанд айтган эканлар: “Мабодии аҳволда бир кеча ғалаботи жазаботдин Бухоро мазоротидин уч мазорға етишдим. Ҳар мазорда бир чироғдон кўрдум ёнадурғон, ёғи тўла ва фатилалари ёғ ичинда. Аммо фатилаларға бирор нима ҳаракат бермак керак эрдик, яхши туташқой ва ёруғой”. Бу ҳолни Абдухолик Гиждувоний ҳазратлари изоҳлаб шундай дейдилар: “Ул чироғларки, ул кайфият била сенга кўргуздилар ишорату башоратдур сенга бу йўл қобилият ва истъедодидин. Аммо истъедод фатиласин ҳаракатға келтурмак керак, то ёруғай ва асрор зухур қилғай[2:262]. Демак, бу йўлда истъедод Худонинг улуғ неъматидир. 3) тавфиқ яъни Аллоҳнинг рушди ҳидояти. Баъзилар тавфиқ сўзини “пир билан истъедод эгасининг мақсадлари мувофиқ келиши” деб изоҳлаганлар[7:93].

Шоир “Ғавоийид ул-кибар” девонининг 309-ғазалида юқоридаги китъага ҳамоҳанг бир қатор тасаввуфнинг муҳим масалаларидан баҳс юритади. Биринчи байтда, “фано дайри”даги “пири тариқ”нинг бетариққа Ҳақнинг ҳидояту тавфиқи етмас, деган нозик сўзи келтирилади. “Бетариқ” тариқатсиз дегани. Аммо бу тариқат нима ва қандай йўл, бу саволга иккинчи байтда жавоб берилади:

*Тариқ жоддаи шаръ эрур бу дайр ичра
Ки, анда кимки сулук этти -бўлди аҳли тариқ.*

Демак, “Тариқ”дан мақсад, бу жодаи шаръ, яъни шариат йўли, шариат аҳкомлари экан. Кимки, шариат доирасида сулук этсагина у ҳақиқий маънода аҳли тариқатдир. Сўрадилар (ҳазрат Нақшбанддан) сизнинг тариқангизни қандай топиш мумкин: Айтдилар: “Шариатни маҳкам тутиш ва Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам суннатларига тўлиқ амал қилиш билан” [3:78].

Навбатдаги байтда “тавфиқ” сўзига урғу берилади. Аҳли тариқат бўлиш, унда маънавий мақомларни забт этишнинг яна бир шарти, ҳидоятга тавфиқдурким, Ҳақ томонидан ҳақиқат кишварига қатъий йўл олиш истагининг пайдо бўлишидир.

*Яна ҳидояти тавфиқ улки , бергай Ҳақ ,
Кўнгулга дағдагаи азми кишвари таҳқиқ .*

Аммо бу кишвари таҳқиқни забт этиш осонми? Йўқ, асло. Шоирнинг ёзишича Унинг йўли жуда ҳам бўртоқ, нотекис, туни зулмату дашти олис. Тариқ аҳли унда кўпу аммо ҳеч кимга рафиқ, йўлдош йўқ.

*Йўл осру бўртоқ эрур , тун қоронғу , дашт узун ,
Кўп осру қатъи тариқ аҳли-ю йўқ анда рафиқ .*

Шундай бир шароитда қандай йўл тутиш керак? Шоир куйидаги байтда чорасини айтади:

*Кишига бўлмаса ҳодий , надид эмас мақсад ,
Ҳидоят ўлмай анинг қатъин этмагил тасдиқ .*

Ҳа, демак, байтда икки асосий нарсага эътибор қаратилмоқда. Аллоҳнинг ҳидояти, иккинчиси, ҳодий яъни ҳидоятга бошловчи пир лозим. Агар шу иккиси бўлмаса, у йўлни забт этиб бўлмайди. Бу даштни қатъ этиб, ҳақиқатга етиш оғирлигини эътироф этган шоир илоҳий ишқдан сармаст қиладиган соқийга – пирга мурожаат этади ва агар қадаҳ ғами қадар чуқур бўлса ҳам уни тўлдириб май беришини сўрайди:

*Бу дашт қатъи ажаб саъб эрур , тут , эй соқий ,
Тўла қадаҳки , ғамим баҳри янглиз ўлса амиқ .*

Шоир ҳақиқати кишварини бир денгизга ўхшатади ва шу денгиз ичига шавқ кемасини суриб ҳам ўзлим ҳам ўзим унда ғарқ бўлсам, дейди.

*Ким уйла баҳр ичига шавқ заврақин сурсам
Ҳам ўзлукум , ҳам ўзум бўлгай анда барча ғариқ .*

Бу денгиз оддий денгиз эмас, харобот денгизидир яъни ошиқларнинг сармаст бўладиган бепоён макондир. Кошки унда муғбачалар интизор ва шафқатли бўлиб ишқ жомининг майдан тутсалар.

*Эрур бу баҳри харобот ишқ жоми майи,
Тутарға муғбачалар бўлса дилпазиру шафиқ.*

Ғазал сўнигида шоир ўзига хитоб қилиб: “Эй Навоий, балки, сени маст ҳолда кўрган киши ҳақиқат баҳрида ғарқ бўлган деб ўйлагандир”:

*Навоиё, сени ул баҳрнинг ғариқи деган
Магарки маст кўруб, бўйла айлади таҳқиқ.*

Кўриб ўтканимиздек шоир бу ғазалида юқоридаги қитъага ҳамоҳанг фикр ва туйғуларини изҳор этади ва қайсидир маънода тасаввуфга бўлган муносабатини акс эттиради. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Навоий сохта шайх ва риёкор сўфийларни қаттиқ танқид қилади. Сохта шайхни мазаммат қилиб “шайх” радифли алоҳида ғазал ҳам битган. Умуман, Навоий тариқат йўлидаги риёкорликни аямайди. “Маҳбуб ул-қулуб” асарига “Риёи шайхлар зикрида” сохта шайхнинг сурат ва сийратини ҳажв қилади. Сохта шайхни ташқарисига олтин юритилган мисга ўхшатади. Унинг “Таши хушнамо, ичи

нохуш”. “Оросталиғи барча қайд ва каромати тамом шайд. Амомаси риёсат юки, бошида ҳар фосид хаёл ҳар туки. Ридоси уюбининг пардадори ва риё чархи игирган ҳар тори. Мисвоки тамаъ тишин элтурга суҳон; шонадонида ришханд олати ниҳон. ...узунроқ намоздин ғарази эл кўрмак. Кулоҳи давлат ул давлатмандға дастор ва узунроқ алоқаси тулку қуйруқидин намудор. Маҳалсиз сайҳаси бағоят совуқ, андоққи, вақтсиз ун тортқон товук”. “...Воқеаси бари ясалғон. Уйғоқлиғида дегани барча ёлғон”

Аммо афсуски, бундай тоифаларга мурид ҳам топилади. Шоир ана шу муридлар ҳолига ҳам афсусланади: “Бу хабиc зотға мунча оройиш, эранлар ҳолидин анда намоиш.

Ҳайҳот-ҳайҳот, уят, юз минг уят. Турфа буқим, бу мазҳарға муридлар ҳам бор, хизматида барча шефтау қарор. Ул бу дўконни юрутиб тадбир била ва маъракани қуруб тазвир билаким, шаётинға маҳалли ҳайратдур ва деви лаинға мужиби ибрат ва нафратдур”[1:44].

Шунинг учун ҳам Навоий муршиднинг комил ва муриднинг сулук йўлида астойдил бўлишни асарларида қайта-қайта таъкидлайди. Бир байтида бунга ишора қилиб айтади:

*Шоир айламасанг нақшбанд ойинини,
Риёю зуҳд била бўлма нақшбин боре.*

Яъни, Нақшбанд тариқини ўзингга шоир қилмасанг, риёю зуҳд билан ўзингни кўз-кўз қилмагин, дейди.

Хуллас, Алишер Навоий ҳаёти ва ижодида нақшбандия тариқати таълимотининг тамойиллари, йўриқлари, одобу арконлари ва яшаш тарзи теран ўз аксини топган. Тасаввуф таълимотини, нақшбандия тариқатини яхши билмасдан туриб шоир асарларининг мазмун-моҳиятига тўла эришиб бўлмайди.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик, 14-жилд. Тошкент. “Фан” нашриёти, 1998.
2. Алишер Навоий. МАТ. 20 жилдлик, 17-жилд. Тошкент. “Фан” нашриёти, 1998.
3. Баҳоуддин Балогардон. Тошкент, “Ёзувчи” нашриёти. 1993.
4. Бобурнома. Т.: ФАН. 1960.
5. Қаранг: Алийбег Рустамий. Ҳазрат-и Навоийнинг эътиқоди. - Тошкент: EXTREMUM PRESS, 2010.
6. Иззат Султон. Баҳоваддин Нақшбанд абадияти. – Тошкент: “Фан” нашриёти. 1994.
7. Султонмурод Олим. Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
8. Ўзбек адабиёти тарихи. V жилдлик. II жилд. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1977.
9. Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Ғафур Ғулум номидаги бадиий нашриёти. Тошкент. 1967.

АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА НУБУВВАТ ҲАҚИҚАТЛАРИ БАДИИЙ ТАЛҚИНИГА ДОИР

*СамДУ доценти,
филология фанлари доктори
У.У.Қобилов*

Аннотация: Ушбу илмий мақола Алишер Навоий шеъриятида нубувват (профетология) ҳақиқати бадиий талқини масалаларининг айрим жиҳатларини ёритишга бағишланади. Унда нубувват тушунчаси ва унинг шоир лирикасида тасвирланган баъзи рамзий-мажозий ифодалари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Алишер Навоий шеърияти, нубувват таълимоти, образли тасвир, бадиий талқин, рамзий-мажозий ифодалар, тимсол ва таҳлил.

Аннотация: Данная научная статья посвящена решению некоторых аспектов художественного осмысления пророческой истины в поэзии Алишера Навои. В нём обсуждается концепция пророчества и некоторые его символические выражения, описанные в лирике поэта.

Ключевые слова: Поэзия Алишера Навои, учение пророчества, изображение, художественная интерпретация, символично-метафорические выражения, символ и анализ

Abstract: This scientific article is devoted to solving some aspects of the artistic interpretation of prophetic truth in the poetry of Alisher Navoi. It discusses the concept of prophecy and some of its symbolic expressions described in the poet's lyrics.

Key words: Poetry of Alisher Navoi, nubuwat teaching, image, artistic interpretation, symbolic and metaphorical expressions, symbol and analysis.

Алишер Навоий ижоди туркий-ўзбек ва умуман жаҳон бадиий тафаккур тараққиётида бетакрор бир ҳодиса ҳисобланади. У дунё бадиий ижод соҳиблари орасида жуда кам кузатиладиган қобилият, иқтидор ва маҳоратга эга бўлган шахсиятдир. Алишер Навоий бошқа ижодкорлардан ўзининг теран бадиий концепциялари, олам ва одам ҳақидаги теран фалсафий-маърифий қарашлари, илмий-назарий фикрлари билан ажралиб туради. Бугунги навоийшунослик шоир ижодида бундай теранлик ва комиллик руҳини таъминлаган жиҳатларга алоҳида эътибор бериши талаб этилади. Шунга кўра, Алишер Навоий шеърияти жозибадорлиги ва оламшумуллигини белгилаган жиҳатлардан бири, шубҳасиз, нубувват маърифати саналади.

Бизнинг назаримизда, нубувват таълимоти мутафаккир яратган мухташам ижод биносининг мустаҳкам пойдевори ва чинаккам илҳомбахш замини ҳисобланади. Манбаларга биноан сўз юритганда, нубувват тушунчасининг маъно қирралари ранг-барангдир. У қадимги иврий-араб тилларида бир неча асосдан иборатлиги айтилади. Нубувват “набъун” – хабар, “набва” (нубув) – юксалиш, “наби” – пайғамбар маъноларини билдиради[6.45]. Шу маънода “набъун” – Ҳақдан юборилган “муқаддас сўзлар”, “набва” – самовий юксалиш, “наби” – “хабарчи” маъноларини англатади. Кўринадики, “илоҳий хабар”, “ваҳий”, “нузул” тушунчанинг бирламчи маъносидир. Жаҳон адабиётшунослигида унга синоним сифатида профетология термини ишлатилади. Профетология “пророк” ва “логос” сўзларидан олинган бўлиб, “пайғамбарлик таълимоти” маъносини билдиради. Тадқиқотларга кўра, Қуръони Каримнинг тўртдан бир қисми пайғамбарлар қиссаларидан иборат, нубувват-пайғамбар калимаси эса саксон етти маротаба зикр этилади. Шарқ-ислом адабиёти мумтозлиги тавҳид-нубувват бадий ифодаси биландир. Шу боис тадқиқотларда Шарқ ва Ғарб адабиётидаги ўзига хослик ҳақида гап кетганда тавҳид-нубувват Шарқ адабиётининг оламшумуллиги сифатида қаралади. Шарқ-ислом адабиёт ва манбаларида “барча пайғамбарлар йўли – тавҳид йўли”, “ислом – барча пайғамбарлар дини” эканлиги дарж этилади. Тасаввуф адабиётида нубувват “Аллоҳдан етган таблиғ”, “Ҳақдан келган хабар”, “малакдан келган илоҳий билим” сифатида баҳоланади. Манбаларда пайғамбарларга нубувват келиши ҳодисасининг қирқ олти тури қайд этилади (“Солиҳ туш – нубувватнинг қирқ олти жузидан биридир”). Дин ва пайғамбарлик таълимоти нузул қоидаларида ниҳоятда жиддий масала ҳисобланади. Калом илмида “ваҳий ҳолати” алоҳида ботиний илм соҳаси сифатида қаралади. У инсон тафаккури ва онгидан хорижда бўлган илоҳий ҳодиса саналади. Айтиш лозимки, иймон ёки ботил ҳодисалар нубувват-ваҳий масалалари эътирофида намоён бўлади. Манбаларга кўра, ваҳий Аллоҳдан пайғамбарларга юборилган ҳар қандай нарсани англатади. У луғатларда ишорат, китобат, нома, хат, мактуб, хабар, махфий калом, махфий хабар, яширин сўз, Худонинг хабари ва илҳоми, Худонинг пайғамбарларига илқо қилинган нарсалари, Худойи Таоло томонидан бошқа суратда анбиёларга илқо (тушириладиган) қилинадиган сўз ёки ёзув каби маъноларда изоҳланади, истилоҳий маънода Худонинг шаърий каломи деб тушунтирилади. Шундан пайғамбарларга тушириладиган ҳодиса - “ваҳий”, пайғамбар бўлмаганлар билан фаришта сўзлашиши - “кашф”, ғайбий масдардан тушган “илҳом” деб юритилади. Бунда ваҳий – анбиёлар, кашф – авлиёлар, илҳом – инсонлар улуши деб қаралади. Қуръон оятлари тасдиқ этишича, “нубувват-хабар” биринчидан, “ваҳий-илҳом”, иккинчидан, “парда

ортидан”, учинчидан, “элчи-фаришта” орқали индирилиши таъкидланади. Демак, ислом илоҳиётида нубувват-вахий инсон қалби ва руҳига йўл олган фикр, яъни “илҳом” маъносида келади. У “туш” шаклида ҳам намоён бўлади. Шу боис “пайғамбар туши – ваҳий” (руъё ал-анбиё – ваҳй) дейилади. Олимлар Қуръон оятларига таяниб, нубувват келишини асал арининг ҳосил йиғишига қиёслашади. Бу ҳақда Наҳл сурасида ниҳоятда ажойиб оят ҳам нозил этилган. Ундан кўринадики, асалари фаолияти “амри ваҳий” туфайлидир. Бу ҳолат ваҳий таққоси учун ниҳоятда жозибатор ва мантиқли қиёсдир. Асалари энг чиройли гуллардан энг тотли ва энг фойдали маҳсулотни келтиради. Шунга кўра, “вахий ҳолати” асалари хизматига таққосланади. Кейинги йиллар адабиётшунослигида бу қиёс ижодий илҳомга нисбатан ҳам ишлатилди. Айтиш мумкинки, илоҳий ваҳий етти хил кўринишда: 1) туш кўриш шаклида; 2) қалбга қўйилиш тарзида; 3) кўнғироқ жарангидек овозда; 4) фариштанинг инсон суратига кирган шаклида; 5) Жаброилнинг ўз самовий қиёфасида; 6) парда ортидан гапириш ва 7) сўзлашиш (баъзан тушда) тарзида намоён бўлади. Шулардан Жаброил фаришта томонидан нубувват келтирилиши кўп қайд этилади. Чунончи, “Османий китоблар” ҳам айнан Жаброил орқали нозил этилганлиги дарж этилади. Алишер Навоий шеъриятида нубувват-вахий ҳодисасининг ўзига хос образли ифодалари мавжуд бўлиб, улардан “субҳ”, “жон”, “руҳ”, “парвона”, “Худхуд”, “кабутар”, “лаъли лаб” ва бошқалар, айниқса, кенг қўлланади. Масалан, “Бадоеъ ул-бидоя” девонида кабутар тимсолига монанд талқин этади.

*Эй кабутар, восил ўлдум, нома келтурмакни қўй,
Ким ҳарими ломаконда маҳрам эрмас Жабраил.*

Шеърый байтда ошиқнинг васл ҳолати тасвирга олинган бўлиб, лирик қаҳрамон кабутарга “висолга етдим, энди сен ёрдан нома-хат келтиришни қўйгин, Ломаконда Жаброил ҳам маҳрам, сирдош бўла олмайди”, - деган маънода фикр юритади. Бу ўринда уруж ҳоли назарда тутилган бўлиб, кабутарнинг хабарчи эканлиги Жаброилнинг шу вазифасига монандлашади. Ўзтибор берилса, байтнинг ҳар мисрасида бир ўзига хос лирик манзара кашф этилади. Биринчи мисрада “восил ўлдим” қўшма феъли масалани ҳал қилиб қўйгандек таассурот уйғотади. Шундан муҳибнинг маҳбуб дийдорига эришганлиги ҳолати гавдаланади. Кабутарнинг хабар келтириши шу маънода мажозлашади. Иккинчи мисрада уруж талқини масала моҳиятини ташкил этади. Бунда Жаброил фаришта манзилгача бўлган ҳамроҳ деб талқин этилади. Висол мақоми эса кабутарни Жаброил билан тамсиллаштиришда ботинан ҳам, зоҳиран ҳам диққатга сазавор бадий талқин ҳисобланади. Шу

сингари талқин “Бадоеъ ул-васат”да ҳам учрайди. Бунда “Жаброили амин” билан “номабар қуш” тимсоллари ўзга бир маънода ташбих этилади.

*Сўзунг номабар қуш йизар, айлагандек,
Наби нуктасин Жабраили амин жам.*

Бу ўринда “номабар қуш” бирикмасида “нома” ва “бар” сўзлари маъно қатламларига кўра, мисрада “қуш”нинг аниқловчиси сифатида “хат” ва “ташимок” мазмунини ифода этиб келмоқда. Айтиб ўтилганидек, малаклар кўпинча қушлар тимсолида тасаввур этилади. Шунда ҳам яшиндан тез, чақмоқдан илдамлиги, ирода этилиши биланок ҳар он ва жойда ҳозир бўла олиши қайд этилади. Байтда “Жаброили амин набиуллоҳ теран маъноли сўзларини ўзида жам этгани сингари сенинг сўзингни хат ташувчи қуш, яъни каптар йиғади”, – мазмунида фикр билдирилади. Бунда “наби нуктаси” бирор калимада Ҳақ ҳукмидан холи бўлмаслиги уни Жаброили амин, яъни Мутлоқ зотнинг мураққаб фариштаси томонидан худди шундай сифатларга эга вакилларига келтиришидир. Агар қайд этилган сатрларда каптар образи Жаброил тимсолига мажоз сифатида тасвирланган бўлса, бошқа бир мисраларда шу вазифани “парвона” образи ўтаганлиги кўринади. Каптарнинг мамлакатдан мамлакатга хабар элтувчилиги бадий ифодада маъшукдан ошиққа нома етказувчи сифатида талқин этилиб, бу манзара Жаброилнинг Ҳақдан набийга ваҳий келтиришига тамсиллик касб эттирилади. Алишер Навоийнинг “Бадоеъ ул-васат” девонидаги тавсифда эса бундай тамсиллик санъати, яъни Жаброилнинг Ҳақ теғрасидан набийларга пайғом келтириш учун вакиллиги парвонанинг шам атрофида айланиши ҳолатига нисбатан мажоз вазифасини бажаради. Байтда “агар ғам тунида кишига висол хабарини қоронғулик шамъи мисол етказса, сен уни парвона дема, Жаброил деб атагин”, – деган мазмундаги бадий фикр ифодаланади. Қоронғулик талқини бу поэтик манзарадаги тасвир табиийлиги ва бадий мантиқни таъминлайди. Шам қоронғу кечада ёкилади, парвона унга тунда айланади. Талқинларда ваҳдат ва унинг бадий ифодаси висол тасвирига ёрқин тамсил бўлган меърож воқеаси ҳам тунда содир бўлганлиги қайд этилади. Ғам ҳам шодликка нисбатан акс тасвир бўлиб, ички моҳиятидан қоронғулик ва ёруғликни англади.

*Дема парвона, де Жибрил, агар бир ғам туни ногаҳ,
Кишига берса бир шамъи шабистон васли пайғомини.*

Шеърятда бу сингари оҳорий тамсил-ташбеҳлардан бири Худхуд тимсолида ўз ифодасини топади. Фикримизча, нубувват ҳақиқатида Жаброил қандай ўринга эга бўлса, унинг бадий ифодаси мумтоз адабий талқинларда Худхуд тимсолида шундай вазифани бажаради. Худхуд Куръони Каримда ҳам зикр этилган жонивор саналади. Нубувват тариқида Ҳақ, Жаброил ва

набий учлиги бўлса, бадий талқинда Симурғ, Худхуд ва кушлар учлиги мантиқий уйғунлик касб этади. Бунда Фаридуддин Аттор “Мантиқ ут-тайр”, Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” дostonлари ҳам ўзгача бир бадий рамзиятлар ифодалагани кўринади. Аслида Худхуд афсонавий куш бўлиб, рамзий талқинларда бошқа кушларга Симурғдан хабар беради. Унинг ана шу вазифаси “Бадойиъ ул-бидоя”да Жаброилнинг Ҳақдан набийларга хабар келтириши ҳолатига таққосланади.

*Чу қурб Қофига еттинг, етишмади Жибрил,
Не навъ Худхуд Симурғ ила бўлур йўлдош?*

Байтда келтирилган Қоф ер юзидаги барча бойликлар билан ўраб олинган, зумраддан кўтарилган афсонавий тоғни билдиради. Талқинларга кўра, ер юзидаги ҳамма тоғлар у билан боғланади. Аллоҳнинг иродаси билан Қоф чўққисидан зилзила келиб чиқади. Унинг орқа томонини Яъжуж ва Маъжуж халқлари эгаллаган. Тоғ кундузи ўсишда давом этади. Шунинг учун бу халқлар ҳеч қачон ер юзига туша олмайди. Бу ишга Искандар Зулқарнайн ёрдамлашиб, Қоф тоғини ҳеч қачон бузилмайдиган ва ошиб ўтишнинг имкони бўлмайдиган девор-сад билан ўраб ташлайди. Шунинг учун Қуръонда “сад-девор” зикр этилади. Бу тоғ ҳақида кўплаб қизиқарли мифологик афсоналар учрайди. Баъзиларида у ерда эртак шаҳарлар ва мамлакатлар жойлашгани, мўъжизакор аҳолилар борлиги, хур ва парилар яшаётганликлари ҳақида сўз боради. Шеърда ташқи томондан Қофнинг шундай муаззамлиги назарда тутилиб, “сен қурб Қофига етдинг, Жаброил сенга етишмади. Ўйла, Худхуд қандай қилиб Симурғга йўлдош бўла олади?” – деган мазмунда фикр юритилади. Энди масала Жаброил тимсолида тасвир этилаётганлиги нуқтаи назаридан баҳоланса, ўзгача бир тафсилот келиб чиқади. Бу ўринда Қоф қурбнинг сифатловчиси бўлиб келмоқда. Асосий эътибор қурб мартабасига қаратилади. Қурб луғавий маънода яқинликдир. Умуман қурб ва Қоф ҳақида турли қараш ва талқинлар мавжудлигини айтиш керак. Лекин бир нарса аниқки, мазкур шеърда қурб фаришта Жаброил сифати бўлган муқаррабликка нисбатан олинган. Олдинги байтда масала қоронғулик тасвири асосида очилган бўлса, бу байтда талқин мана шу қурб тасвирида ёритилганлиги кўринади. Жаброил Аллоҳнинг қурб фаришталаридан бўлса, Худхуд Сулаймон пайғамбарнинг яқин кушларидан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Ҳазрат Алишер Навоий Худхудни бир ўринда “пайғамбарга маҳрам” дейди. Жаброилнинг Ҳаққа яқинлигидан набийларга ҳукмларини келтирса, Худхуд Симурғ ҳолига қурблиги боис ундан кушларга хабар бериб боради. Аммо қурбнинг висол, яъни уруж ҳолидаги қобақавсайн қадар яқинлиги Жибрилни ҳам ортда қолдиради. Бунинг далили қанча яқин бўлса-да, ҳеч қачон Худхуд Симурғга йўлдош

бўла олмаслигидир. Алишер Навоий ушбу фикрларини “Лисон ут-тайр” достони 16-бобида ўзга бир руҳиятда таъриф этади. Унда “Худхуд Симуруғдин хабар бергач, қушлар хушхол бўлиб, таҳдид қилғонлари” баён этилади. Бобда энди Ҳақ, Жаброил ва Расулуллоҳ учлиги тавсифи Билқис, Худхуд ва Сулаймон тимсоллари талқини билан мажозий ифода касб этади. Шарқ-ислом адабиётларида Сулаймон пайғамбар қиссаларида Худхуд образи тасвирланади. Худхуднинг жаҳон шоҳи ва пайғамбар Сулаймонга Билқис паридан “мужда” олиб келганлиги воқеаси мароқли бир қиссадир, лекин мажозий маънода Билқис – Ҳақ, Худхуд – Рух ул-Қудус Жаброил, Сулаймон – ўзи ёки Расулуллоҳ тимсолига монанд талқин этилиши бадиий тафаккур кашфиётидир. Достонда бу қушлар тилидан роз айтилади. Жаброил Муҳаммад Мустафога Ҳақнинг хабарларини етказгани сингари Худхуд Сулаймонга Сабо шахридаги Билқисдан хабар-нишон келтиради. Шу боис ислом манбаларида Худхуд жаннатга киритилиши ваъда қилинган ўнта ҳайвон-жониворнинг бири деб талқин этилади. Шоир асарда Худхуд Сулаймон пайғамбарга қандай мақомда эканлигини Жаброил Муҳаммад алайҳиссаломга шундай яқинлиги асносида қиёсий талқин этади. Айтиб ўтганимиз сингари Жаброил Аллоҳдан Муҳаммад алайҳиссаломга ваҳий келтиргани воқеоти учун Худхуднинг Билқисдан Сулаймонга хабар келтириши мажоз ифодаси бўлиб келади.

Хуллас, Ҳазрат Алишер Навоий шеърятда бундай тафсилий-мажозий талқинлар нубувват ҳақиқатлари бадиий ифодалари сифатида намоён бўлади ва ранг-баранг рамзий тимсоллар орқали поэтик маъноларни юзага чиқаради.

Адабиётлар:

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Farhod va Shirin. – Toshkent: O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 812 b.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Биринчи том. Бадойиё ул-бидоя. – Тошкент: “Фан”, 1987. – 724 бет.
3. Алишер Навоий: Қомусий луғат. 1-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2016. – 536 бет.
4. Алишер Навоий: Қомусий луғат. 2-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2016. – 480 бет.
5. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 784 бет.
6. Жавҳар Шулул. Нубувват фалсафаси. Истанбул. 2010, 45 – бет
7. Қуръони Карим (Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 544 б.

ХАМСАНАВИСЛИК АНЪАНАСИНИНГ АЙРИМ ЖИХАТЛАРИ ХУСУСИДА

Собирожн ТОҲИРОВ

*Самарқанд давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди*

Annotation. This article analyzes Alisher Navoiy's attitudes towards the literatural traditions of "xamsa". Xamsa's motives, traditions and originality, historical realities and artistic compositions are studied.

Key words: tradition and singularity, story and composition, literature surroundings of Harasan, comparative analyze.

Маълумки, Амир Хусрав Дехлавийдан кейин хамсанавислик анъанасига нисбатан икки хил муносабат: Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавий анъаналарига содиқлик ҳамда бу анъаналарни ўзгартиришга интилиш кузатилади. Хусусан, темурийлар даври адабиётида ҳам нафақат бевосита хамсанависликда, балки умуман ижодий жараёнда қадимий афсоналарга нисбатан танқидий муносабат тобора кучайиб борганлиги илмий манбаларда қайд этилади [1. 99-103]. Навоийнинг пири ва ижод йўлидаги асосий устози Абдурахмон Жомий ҳам Низомий анъаналаридан қисман чекиниб, «Хусрав ва Ширин» ҳамда «Шоҳ Баҳром» мавзуларини четлаб ўтган эди. Бу ҳақда «Юсуф ва Зулайҳо» ҳамда «Хирадномаи Искандарий» дostonларида изоҳ бериб, «Хусрав ва Ширин» ўрнида «Юсуф ва Зулайҳо», Баҳром ҳақидаги дoston ўрнида «Сабҳат ул-аброр»ни «неъмалбадал»³³ [2. 246-247] қилганлигини айтган эди.

Шундай вазиятда Алишер Навоий ҳам жуда мураккаб танлов олдида туради: «Хамсатайн»нинг умумий қонуниятларига содиқ қолиб анъанани давом эттириш ёхуд ижодий эркинликка йўл бериб, янги мавзуларда асарлар яратиш. Алишер Навоий биринчи – нисбатан оғир ва қайсидир маънода хавфли йўлни танлади. Зеро унинг мақсади нафақат туркий тилда илк хамсани майдонга келтириш, балки «назираи беназир» асар яратиш бу анъанани янада такомиллаштириш, яъни «хамса такмили» эди.

Айтиш жоизки, Шарқ адабиётининг мазкур мураккаб адабий ҳодисаси Алишер Навоий бадиий тафаккурини аввалдан жалб этган эди.³⁴ У Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган мактубида 24-25 ёшларидаёқ ўзида хамса яратишдек

³³ Бирон нарсани ундан яхшироқ нарса билан алмаштириш.

³⁴ Бир қатор илмий манбаларда "Садди Искандарий" дostonи таркибидаги ушбу байтларда ҳам хамсанавис салафлари Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Дехлавийга бағишланганлиги қайд этилади:

Кичик эрконимдин бўлуб қошима,

Улуғ муддао солдингиз бошима. [23. 34]

Бироқ бу байтлар "толеъи саъд" ва "бахти баланд"га қаратилган бўлиб Навоий салафларига алоқаси йўқ. Бу ҳақда қаранг: Тоҳиров С. Ангоким етар иккингиздин мадад... // Ўзбек адабиётшунослиги ва тилшунослигининг баъзи муаммолари (Илмий мақолалар тўплами). 1-қисм. – Сам.: СамДУнашри, 2008. 34-39-бетлар.

улкан ижодий салоҳият хис қилаётганлигини фахрия байтлар воситасида ифода этган эди:

Умидим буким айлабон фатҳи боб,
Қўлум бергай ул панжаға тоғи тоб
Ўтуз йилки они Низомий демиш,
Қошимда эрур икки-уч йиллик иш.

Хусайний «Рисола»сида келтирган [3. 13] бу байтлар кейинчалик «Хазойин ул-маъони»га киритилаётганда тушириб қолдирилган. Алишер Навоий ҳамса ёзишга киришишдан олдин ниҳоятда катта тайёргарлик босқичидан ўтганлиги аниқ. Навоийшунос А.Еркинов бу жараён таркибий қисмларини қуйидагича тавсифлайди:

1. Мавзу билан боғлиқ барча тарихий асарларни кўриб чиқиш.
2. Янги фикр ва хулосалар айтиш.
3. Тарихий ҳақиқат масаласи.
4. Ишқ ва дарднинг муштарак тасвири.
5. Асос масаласи [1. 120].

Хамсанависликнинг Навоий таъкидлаган ушбу беш жиҳати ҳақида илмий мулоҳаза юритишда қуйидаги масалаларни ҳам эътибордан четда қолдирмаслик керак бўлади.

1. Ҳамса дostonларига нисбатан бу каби муносабат (олдингиларни такрорламаслик, янги фикр ва хулосалар айтиш) ҳам анъанавий ва қайсидир маънода хамсанависликнинг таркибий қисмларидан саналади.

Низомий Ганжавийнинг «Панж ганж»и таркибидаги дostonларидан бошлаб салафлар (Низомий «Хусрав ва Ширин», «Ҳафт пайкар» ва «Искандарнома» дostonларида Фирдавсийни салаф деб билган) асарларига ҳам эҳтиром ҳам танқидий муносабат ифодаланади. Жумладан, «Хусрав ва Ширин»да:

Ҳакиме к-ин ҳикоят шарҳ кардаст,
Ҳадиси ишқ аз эшон тарҳ кардаст...
Нагуфтам ҳар чи доно гуфт аз оғоз,
Ки фарраҳ нест гуфтан гуфтаре боз. [4. 53]

Мазмуни: *Бу ҳикояни шарҳлаган донишманд ундан ишқ сўзини ажратиб қўйди... У донишманднинг айтганларини мен айтмадим. Зеро айтилганни яна такрорлашда файз йўқдир.*

Ёхуд Искандар ҳақидаги дostonларини ёзишдан олдин кўплаб тарихий манбаларни «титкила»ганлигини эътироф этган эди:

Зиёдат зи торихҳойи нави,
Яхудию насронию паҳлави.

Хусрав Дехлавий ўз навбатида Низомийни устоз, йўлбошловчи деб билса-да, асарларига нисбатан нозик ишоралар билан танқидий муносабат ҳам билдирган. Хусрав, Баҳром, Искандар ҳақидаги дostonларини яратиш жараёнида янги тарихий манбаларни ўрганиб чиққанлигини таъкидлайди.

Демак, бу ҳам ўзига хос анъана. Хусусан, янги сўз айтиш, олдинги асарларни такрорламаслик принципи ҳар бир муаллифнинг асосий мақсадларидан бири бўлган, бироқ бунинг қай даражада амалга ошганлиги бошқа масала.

2. Навоийнинг танқидий фикрлари барча дostonларида эмас, асосан, «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Сабъайи сайёр»да акс этган.

Хамсаларнинг илк дostonлари ягона сюжетга эга эмас. Ҳар бир муаллиф шакл жиҳатдан муайян қоидаларга бўй сунган ҳолда, мавзу ва мазмунни ўзи истаган тарзда танлаши ҳамда ўзи истаган мундарижа асосида жойлаштириши мумкин. Бинобарин, у ёки бу асарга таяниш, аниқроғи ундан узоқлашишга интилиш шарт эмас. Шу туфайли илк дostonларнинг биронтасида салафларга нисбатан танқидий фикр учрамайди.

«Хусрав ва Ширин» дostonини, аниқроғи, унинг мавзусига Низомий ўз хоҳиши билан эмас замона аҳлининг талаб ва эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда мурожаат этган;

Маро чун «Махзан ул-асрор» ганже,
Чи бояд дар ҳавас паймуд ранже.
Ва лекин дар жаҳон имрўз кас нест,
Ки ўро дар ҳаваснома ҳавас нест. [4. 52]

Мазмуни: *Менинг «Махзан ул-асрор»дек хазинам бор, ҳавасни деб ранж чекишимга не ҳожат? Аммо бугунги кунда оламда бирон бир инсон йўқки, унда ҳавасномаларга иштиёқ бўлмаса.*

Демак Низомий учун Хусрав ва Ширин қиссаси тафаккур нуқтаи назаридан ўртаҳол аудиторияни қизиқтирадиган романтик сюжет. Бироқ буюк мутафаккир фақат бу тоифадаги китобхон учун асар ярата олмайди. Бинобарин, муаллиф шу сюжет ёрдамида юксак дид ва тафаккур эгаларини ҳам қониқтирадиган асар яратиши лозим. Бунинг учун у «Ишқ» тушунчаси талқинларига мурожаат этади ва сюжетнинг ҳар бир эпизодини шу тушунчанинг таркибий қисмларига айлантиради. Шу мақсадда Низомий Хусравни эмас Ширинни бош тимсол сифатида танлаган. Дostonнинг муқаддима бобларида ҳам асосан Ширин тимсоли тилга олинади.

Шу нуқтада «Хусрав ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» сюжетлари бир-биридан кескин фарқ қилади. Лайли ва Қайс афсонаси айнан телбалик даражасигача борган ошиқ йигит тимсолини акс эттириш учун яратилган. Илк манбалардан бошлаб сюжетнинг ҳар бир эпизоди шу ғояга хизмат қилади. Муаллифлар бадиий тафаккури ҳамда тасвирланаётган ишқнинг табиатидан келиб чиқиб (мажозий ва ҳақиқий, авом ишқи, хос ишқи, сиддиқлар ишқи, сурат ва маъни ишқи ва ҳоказо) эпизодларни танлайди ва ишлов беради. Бироқ бу эпизодларнинг ҳеч қайсиси ишқ тушунчасига зид эмас. Шу туфайли «Лайли ва Мажнун» дostonларида салафларнинг асарларига нисбатан танқидий фикр (айрим умумий қайдларни инобатга олмаганда) деярли учрамайди. Бунинг иккинчи сабаби, кўпинча қийёсланадиган хамсалардаги дostonлар сюжет нуқтаи назаридан Низомий Ганжавий дostonини, у эса ўз навбатида араб манбаларидаги воқеаларни такрорлайди. Бу эса нафақат дostonларнинг сюжети балки умуман

архитектоникасига ҳам таъсир этган. Достонларнинг илк байтларини киёслашнинг ўзи фикрни тасдиқлаши мумкин:

Эй номи ту беҳтарин сароғоз,
Бе номи ту нома кай кунам боз. **Низомий**

Эй исми бошланишларнинг энг яхшиси бўлган Зот, Сенинг исминсиз қандай қилиб нома (асар) бошлайин?

Эй дода ба дил хазинаи роз,
Ақл аз ту шуда хазинапардоз. **Хусрав Дехлавий**

Эй кўнгилга сирлар хазинасини берган Зот, ақл Сен туйфайли хазинабон бўлди.

Эй хоки ту тожи сарбаландон,
Мажнуни ту ақли хушмандон. **Жомий**

Эй тупроғи сарбаландлар (боши кўкка етганлар)нинг тожи бўлган Зот, ҳуш эгаларининг ақли Сенинг мажнунингдир (Сенинг даргоҳингда мажнун кабидир).

Эй яхши отинг била сароғоз,
Анжомифақим етар ҳар оғоз. **Навоий**

Эйки ҳар қандай яхши бошланишлар Сенинг исминг билан бошланиб ниҳоясига етадиган Зот.

Бу ҳолат «Хусрав ва Ширин» мавзусидаги достонларда кузатилмайди. Зеро Низомийдан бошлаб ҳар бир муаллиф Алишер Навоий қайд қилганидек, «тасвир дилкаш» бўлиши учун «авзоиға тағйир» қилишга мажбур бўлган. Бунини асослаш учун эса олдинги достонларга муносабат билдириш шарт. Жумладан, Низомий «Шоҳнома»да келтирилган Ширин Марямни заҳарлаганлиги ҳақидаги маълумотни инкор этади:

Дарандеш, эй ҳаким, аз кори айём,
Ки подоши амал бошад саранжом...
Чунон афтод тақдири илоҳий,
Ки бар Марям сар омад подшоҳи. [4. 239]

Эй ҳаким (Фирдавсий) бу айём ишларидан эҳтиёт бўл, зеро амалнинг оқибати тайёр (ўзини куттирмайди)... Тақдири илоҳий шундай бўлдики, Марям давлати (умри) ниҳоясига етди.

Ширин ҳатто рашк ўтида ёнишига сабаб бўлган рақибининг вафотидан қувонмайди. Зеро:

Ба дигар навъ ғамгин гашту дилсўз,
Ки оқил буду метарсид аз он рўз. [4. 240]

(У) Ўзгача ғамга ботди ва юраги оғриди, Зеро у оқила эди ва охирад ёки қиймат куни ҳисобидан қўрқар эди.

Низомий достонига хос бўлган бу тенденция ҳам беихтиёр кейинги муаллифларнинг асарларига кўчган.

3. Ҳамса достонларининг тарихий ҳақиқат билан ҳамоҳанглиги масаласини муҳокама қилишда тарихий ҳақиқатнинг бугунги кунда маълум бўлган суратини эмас достонлар яратилган даврдаги ҳолатини, бошқача қилиб айтганда, у ёки бу воқеа

хақида муаллифларнинг маълумотлар базасини инобатга олиш лозим.

Искандар (Александр Македонский), Баҳром (Варахран V), Хусрав (Хусрав II Парвиз) хақидаги бугунги тарих илми эга бўлган маълумотлар билан ўрта асрларда маълум бўлган маълумот ва қарашлар ўртасида айрим тафовутлар мавжуд. Зеро бугунги тарих кўп жиҳатдан Европа илмининг ютуқларига, археология, генетика сингари ёндош соҳаларнинг ёрдамига таянади. Шарқда эса кўпроқ инсоният тарихининг умумий, даврий қонуниятларига таяниш мумкин. Айтайлик, Искандарнинг шиша сандиқ ясаб сув ости дунёсини забт этганлиги (ўрганганлиги) бирон-бир замонвий тарихий манбада қайд этилмайди. Бироқ Низомий ҳам унинг салафу халафлари ҳам бу воқеага ишонган ва уни турлича талқин этишга ҳаракат қилишган. Бинобарин, буни анъанавий бадиий тўқима деб бўлмайди.

Алишер Навоий айнан «Фарҳод ва Ширин» достонида тарихийлик ва тарихий манбаларга алоҳида урғу қаратган. Бунинг боиси мавзунинг тарихий воқелиги дoston (иккинчи дostonлар) учун танланган концепция – «Ишқ» талқини учун тўлалигича мос келмайди. Мавзу ҳам йўналиш ҳам аниқ бўлгани ҳолда сюжет тубдан ўзгартирилмаса, Низомий достонининг айнан такрори бўлиб қолиш хавфи юзага келар эди. Хусрав Дехлавий вазиятдан чиқиш учун Ширин тимсолига эмас Хусрав образига асосий урғуни қаратди, уни такомиллаштиришга, «ошиқ» тимсолига имкон қадар яқинлаштиришга ҳаракат қилди. Буни у сюжетни тубдан ўзгартириш йўли билан эмас, Хусравнинг камчиликлари кўриниб қоладиган эпизодларни имкон қадар ташлаб юбориш (Хусравнинг шахзодалиқ даври), характерли эпизодларни таҳрир қилиш (Ширин билан учрашув, ота тахти учун кураш, Шакар билан учрашув, Фарҳод билан суҳбат ва ҳоказо) ҳамда имкон туғилди дегунча Хусравни таъриф ва тавсифлаш каби воситалар ёрдамида амалга оширди:

Чунон орошт мулк аз донишу дод,
Ки шахр осуда гашту кишвар обод.

*У (Хусрав) донишмандлик ва адолат билан мамлакатга оро берди.
Натижада, шахар (лар) осуда, юрт обод бўлди.*

Бу усул Хусрав достонининг аригиналлигини таъминлаган бўлса-да, ишқ концепцияси ифодаси учун етарли эмас эди. Алишер Навоийнинг «Саросар бўлдилар Хусравга маддох» ибораси кўприқ Хусрав Дехлавий асарига қаратилганлигини сезиш қийин эмас. Чунки Хусрав образига қанчалик ишлов берилмасин, у «гаҳе маҳбуб ўлуб гоҳи парастор» бўлган «подшаҳвор» ошиқдир.

Хўш, Алишер Навоий тарихий манбалардан нимани излади? Табиийки, буюк мутафаккир Фарҳод тимсолини биринчи планга олиб чиқиш имкониятларини излайди. Агар Фарҳод тимсолининг Низомийдан Навоийга қадар эволюциясини кўз олдимизга келтирадиган бўлсак, бу ғоянинг етилиб қолганлигини сезиш қийин эмас. Хусрав Дехлавий достонида энди Фарҳод шунчаки хунарманд эмас, Моний ва Аржангдан хунар ўрганган Чин шахзодаси, шоҳлик илмларидан кўра хунар ўрганишни афзал билганлиги

туфайли қувғинга учраган ўғил. Ягона муаммо унинг Арман диёрига келиб қолишини Ширин билан боғлаш. Алишер Навоий аниқлаган тарихий манбаларда ойна воқеаси, Юнонистон сафари, Фарҳоднинг Хусрав қўшини Арманистонга кириб боришига тўсқинлик қилганлиги, Баҳром (Баҳром Чубин)нинг Хусрав билан эмас Шируя билан жанг қилганлиги ҳақида тарихий фактларни аниқлаган бўлиши мумкинми? Бундай эҳтимол жуда ҳам оз. Бу сюжетни бадиий интерпретация қилишнинг навоиёна юксак истеъдод намунаси. Бизнингча, Алишер Навоий излаган асосий масала ва муаммо Хусравни Ширин билан учраштирамаслик, барча асарларда қайд этиладиганидек, шахзода Хусравнинг Ширин билан учрашиб ўртада муҳаббат ёки ҳавас (Низомий) уйғонганлиги эпизодини ташлаб юбориш имконияти. Зеро Навоий достонини мутолаа қилган киши фақат шу масалада жиддий эътироз билдириши мумкин эди. Достондаги қолган воқеаларнинг биронтасини тарихий манбалар буткул инкор эта олмайди.

Демак мумтоз достонларда тарихий ҳақиқат масаласи деганда шуни инобатга олишимиз керакки, асарда ифодаланган воқелик тарихий манбалар билан тасдиқланмаслиги мумкин, бироқ инкор этилмаслиги шарт. Муаллифлар ростлик, рост сўзлаш деганда айнан шуни назарда тутганлар.

«Садди Искандарий» достонини бошлаш жараёнида Искандарнинг насл-насаби масаласи жумбоқлигича қолади. Алишер Навоий шу мавзуда достон ёзаётган Жомий даргоҳига бориб маслаҳат сўрайди:

Анингдекки аслин Низомий деди,
Ҳамул навъ фарзона Жомий деди.

Низомий бу масаланинг асл ҳақиқатини қандай айтган бўлса, Жомий ҳам шу фикрни тасдиқлади.

Умуман, «Садди Искандарий»нинг мазкур XV боби (аниқроғи, бобнинг дастлабки қисми) жузъий ўзгаришлар билан Низомийнинг достонидаги «Оғози достон ва насаби Искандар» бобининг таржимасидир. Бу бежиз эмас. Искандар шахсиятига оид энг мунозарали, ноаниқ масала унинг насл-насабидир. Шу туфайли Алишер Навоий бу борада масъулиятни Низомий бўйнига қўйиб унинг фикрларини келтириш билан чекланган. Бинобарин, бу боб Искандар саргузаштларининг бошланиши эмас, аннотатсиясидир. Шунингдек, Искандар аслида Файлақуснинг ўз ўғли эканлигини Алишер Навоий ҳам Низомий каби тасдиқлаган.

Хуллас, Алишер Навоийнинг хамсанавислик ва хамсанависларга муносабати, ижодий тамойиллари: тарих ва тарихийлик, воқеавийлик ва ишқу дард муносабати, мантиқий мутаносиблик, олдинги асарларни такрорламаслик, танқидий муносабат билдириш кабилар ҳақида мулоҳаза ва муҳокама юритиш анча мураккаб масала. Уни ёритишда Алишер Навоийнинг фикрлари билангина чекланмаслик лозим бўлади.

Адабиётлар

1. Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқини манбалари. – Т.: Tamaddun, 2018.

2. Абдурахмони Жоми. Осори мунтахаб. Жилди панжӯм. Лайли ва Мажнун. Хирадномаи Искандарий (Ба чоп тайёркунандагон А.Афсахов, А.Зухуриддинов). – Душанбе: Ирфон, 1964.
3. Шоҳ ва шоир Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Девон. – Т.: Шарқ, 1995.
4. Низомии Ганжави. Куллиёт. Жилди якум. Хусрав ва Ширин (Нашрга тайёрловчи З.Ахрорӣ). – Душанбе: Ирфон, 1983.

АЛИШЕР НАВОИЙ ЛИРИКАСИДА МАДҲ МАВЗУСИ

*Олимжон Давлатов,
филология фанлари
бўйича фалсафа доктори (PhD),
Алишер Навоий номидаги
халқаро жамоат фонди ижроочи директори*

Алишер Навоийнинг ижодий биографиясида мадҳ мавзуси салмоқли ўрин эгаллайди. Султон Ҳусайн Бойқаро ҳокимият тепасига келгач, Ҳиротга қайтган Навоийнинг дастлабки асари – янги ҳукмдор мадҳидаги “Ҳилолия” қасидаси бўлди. Шунингдек, биографик тусдаги “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” ва “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарларини ҳисобга олмаганда, мутафаккир шоирнинг барча асарлари Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган бўлиб, уларда “Шоҳи Ғозий” энг олий даражадаги таърифу тавсифлар билан эсланган.

Навоийнинг мадҳ оҳангида битилган сатрлари, асарларидаги мадҳ мавзуси алоҳида тадқиқот учун мавзу. Шўро замонида Навоийдек шоир замон ҳукмдорини мадҳ этиши хато ҳисобланган бўлса, янги даврда бу масалага дахл қилиш ва Навоийнинг мадҳнома (мадҳия сўзи муносиброк бўлса-да, ҳозирги тилимизда гимн маъносини билдиргани сабабли қўлламадик)лари замонамиз маддоҳларига “адабий дастак” бўлиши мумкинлигининг хавотири билан ушбу мавзу “ёпиқ”лигича қолди.

Мумтоз адабиётда мадҳ мавзусида қалам тебратмаган шоир санокли. Жумладан, Алишер Навоий ғазалнависликда устоз деб билган шоирлар – Амир Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдурахмон Жомийларнинг ижодида ҳам мадҳномалар салмоқли ўрин эгаллайди. Аммо буларнинг бағишловлари ва мадҳлари Фаррухий, Муиззий, Заҳир Форёбийларнинг қасидаларидан буткул фарқ қилади. Биргина мисол келтирайлик: Фаррухий Систоний Султон Маҳмуд Ғазнавийга бағишлаган бир қасидасида шундай

бир фикр баён этади: “Каҳф” сурасида унинг ҳақида оятлар нозил бўлган Искандар Зулқарнайннинг Маҳмуд Ғазнавийдан тафовути – охирзамон пайғамбаридан аввал яшаб ўтганидир, холос. Агар, дейди Фаррухий, ислом пайғамбаридан кейин ваҳй эшиклари ёпилмаганда, Қуръоннинг камида учдан бир қисми Маҳмуди Ғозийнинг қаҳрамонликлари ҳақида бўларди.

Алишер Навоий ва унинг салафлари эса, мадҳни тарбиявий қуролга айлантириб, султонни тавсиф ва мақташ орқали тўғри йўлга ҳидоят қилишни асосий мақсад қилиб олганлар. Навоий мадҳларининг бошқаларникига ўхшамаган яна бир жиҳати бор: мадҳ йўсинида ёзилган шеърларда талаб қисми мавжуд бўлиб, унда шоир мамдуҳ, яъни мадҳ қилинган одамдан ўзига керакли нарсани нозик шоирона ишоралар орқали тилаб олади. Навоий шеърларининг бирор жойида шундай таъма ва тилак оҳангидаги сатрларни учратмаймиз. Унинг мадҳлари самимий ва чин юракдан, бирор ғараз ё таъмасиз ёзилган. Иккинчи жиҳати – унинг лирик жанрлардаги мадҳномаларда шундай услуб қўлланилганки, унда мамдуҳ реал шахс ёки тимсол эканлигини аниқлаш қийин кечади. Жумладан, таҳлил қилинаётган ғазалдаги биринчи байтда айнан кимга – Султон Ҳусайн Бойқаро, ёки севикли маҳбуба ва ёинки Аллоҳ таолога мурожаат қилинганини англаш қийин:

Эй гадойингнинг гадойи барча аҳли тахту тож,

Ким гадойингдур, анга йўқ тахт ила тож эҳтиёж.

Иккинчи байтда манзурнинг хумор кўзлари арзимас гуноҳ учун ҳам итобга олиниши, учинчи байтда эса чамандаги санавбар ва чинор дарахтининг ёр қомати расолиги учун қилган муноқашалари тасвирга олингани бу ғазалга ошиқона руҳ бағишлаган бўлса, тўртинчи ва бешинчи байтдаги маънолар ошиқона бўлиш баробарида ижтимоийлик руҳи ҳам устувор. Айниқса, мазҳаби каломий (ўз матлабининг исботи учун латофат билан далил келтириш) санъати орқали иккинчи мисрада айтилган фикрлар – вайрона бўлган мулкка хирож солиб бўлмаслик (тўртинчи байт) ҳамда подшоҳи золим бўлган ўлкада бошқалар ҳам ҳукмдордан ўрناق олиб зулм ва ситам қилишлари (бешинчи байт) шунчаки ишқий матлабни далиллаштириш учун келтирилган оддий гаплар эмас. Навоий Султон Ҳусайн Бойқаронинг нозик таъби ҳамда шеърни англашдаги дақиқ заковатини биларди (бу ҳақда у ғазалнинг иккинчи байтида ишора ҳам қилган). Шунинг учун, у очиқ-ойдин насихатгўйликка киришмасдан, мулкнинг ободлиги хазина маъмурлигига сабаб бўлиши, бунинг учун эса одилона сиёсат юритилиши лозим эканлиги каби ҳақиқатларни шоирона лутф ва образли сўзлар ёрдамида айтишга эришган:

Эйки, кўнглумни бузуб, дерсен, хаёлимни чиқар,

*Ҳеч ким вайронадин ганж истамас ҳаргиз хирож.
Сен жафо қилгач, кўнгул жон бирла тарким туттилар,
Бўлса шаҳ золим, эл ичра зулмга эрмиш ривож.*

Шоҳнинг энг содиқ маслаҳатгўйи ва беғараз дўстининг хижронда қолиши, яъни бевосита жараёнда фаол аралашмасдан, четда назарда қолиши сабаб бўлган. Шундай адолатсизликларнинг олдини олиш ва зулм ривожига барҳам бериш учун Навоий шоҳнинг ёнида бўлишни истаб мурожаат қилади. Подшоҳнинг ушбу масалага ижобий кўз билан қарамаслиги унинг дардини янада кучайтириб, тоқатини тоқ қилади. Чунки, ҳаёт – ўткинчи, бутун оламнинг якка ҳукмдорлари ҳам вақт-соати келиб бу фоний дунёни тарк этиши муқаррарлигини билган мутафаккир берилган умр ва фурсатдан тўғри фойдаланиб, султон кўмакчиси бўлиб адолатни барқарор этишда ўз ҳиссасини қўшмоқни истайди. Бир соатлик адолат икки олам аҳлининг бир йиллик ибодатидан афзаллигини англаган киши шоирнинг бу изтиробини нақадар улуғвор эканини жуда яхши ҳис этади:

*Ҳажрдин дод истадим, дединг, сабур ўл, вой ким
Тоза доғимга ёнар ўт бирла айларсен илож.*

*Чун фано гарди ёпар, не суд тахти жоҳинга
Кўкнинг анжумдин мукалал атласин қилсанг дувож.*

Навоийнинг бу ёниб-куйишлари мансаб ва мартаба илинжида эмас. Султон Хусайн салтанатининг ишончли одами бўлиш – у учун барча тожу тахтдан афзал. Адолатли султоннинг хизматида бўлмоқлик олам подшоҳлигидан улуғроқ саодат эканини таъкидлаб, шоир тантанавор оҳангда ғазалга яқун ясайди. У бу чақириқ ва даъватлар султон томонидан жавобсиз қолмаслигига ишонарди ва бунга ҳаёти давомида кўплаб мартаба гувоҳ бўлганди. Шу билан бирга, Навоийнинг ушбу мурожаатини Ҳақ таоло даргоҳига муножот ўлароқ талқин қилиш ҳам мумкин. Бу талқинлар бири-бирини рад этмасдан, балки моҳият эътибори ила бир-бирини тўлдиради. Чунки, ал-Адл сифатининг соҳиби бўлган Аллоҳ таоло одил подшоҳларнинг ёри ва мададкоридир:

*То гадойингдур Навоий тахт ила тож истамас,
Эй гадойингнинг гадойи барча аҳли тахту тож.*

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 1 Ж. Фаройиб ус-сиғар. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
2. Алишер Навоий: қомусий луғат. 2 жилдлик. 1 Ж. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2016.

3. Н.Комилов. Маънолар оламига сафар. –Тошкент: Тамаддун, 2012.
4. М.Муҳиддинов. Кўнгил хайратлари. –Тошкент: Тамаддун, 2021.
5. И.Ҳаққул. Навоийга қайтиш. 4-китоб. –Тошкент: Тафаккур, 2021.

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ТАРИХ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Отабек ЖЎРАБОЕВ

*филология фанлари номзоди, доцент,
ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат
адабиёт музейи директор ўринбосари.
atabekrj@gmail.com*

Annotation. The article examines the historical views of Alisher Navoi. His historical works "Tarihi anbiyo va hukamo" and "Tarihi muluki ajam" focus on his originality and originality in the creation of historical works. It is also noted that Navoi was a teacher of historians of his time.

Key words: Alisher Navoi, history, source, historical thinking.

Буюк Алишер Навоийнинг алоҳида феномен сифатида XV аср тарихида тутган ўрни жуда муҳим бўлиш билан бирга, унинг ўз даври тарихи ва умуман тарихга муносабатини, тарихий қарашларини ўрганиш бирмунча аҳамиятлидир. Мазкур масала эса, фикримизча, қуйидаги жиҳатларда кўринади:

1. Алишер Навоийнинг тарихшунос сифатида яратган тарихий асарларида;
2. Навоий қаламига мансуб ёднома-хотира (мемуар) асарларда тарихий шахс ва воқеликнинг баён этилишида (“Хамсат-ул-мутаҳаййирин”, “Холоти Сайид Ҳасан Ардашер”, “Холоти Паҳлавон Муҳаммад”);
3. Бошқа (лирик, эпик ва прозаик) асарларда у ёки бу тарихий ҳодиса, шахс ёки воқеликка муаллиф муносабатида (“Хамса”, “Мажолис-ун-нафоис”, “Ҳазойин-ул-маоний” ва бошқ.).

Хусусан, дастлабки икки жиҳатда биз кўзда тутмоқчи бўлган масала аниқ-равшан акс этган. Сўзимиз аввалида яна бир муҳим фактни эътиборга олиш зарур, деб биламиз. У ҳам бўлса Навоийнинг ўша давр тарих фани ривожига қўшган беқиёс ҳиссасидир.

Алишер Навоийнинг адабиёт ва санъат тараққиётига ҳомийлик қилиши, илму фан ривожига, айниқса тарихга кенг эътибор бергани маълум. Ҳиротда яшаган кўпгина тарихчилар Навойдан маслаҳатлар олишган. Жумладан, “Мирхонд, Хондамир каби машҳур тарихчилар тўғридан-тўғри Навоий раҳбарлиги остида, унинг моддий кўмаги ва ташвиқи билан катта тарих асарлари устида ишлаганлар” [Ойбек, 1979: 32].

Муҳаммад ибн Ховандшоҳ Мирхонд (1433-1498) “Равзат-ус-сафо фи сияри-л-анбиё вал-мулук вал-хулафо” (Набийлар, маликлар ва халифалар таржимаи ҳолида софлик боғи) асарини Навоийнинг маслаҳати ва раҳбарлиги остида яратган.

Жумладан, Мирхонд ёзади: “... *Ва чун бо ақл маиварат кардам гуфт ки, ҳарчанд ў дар таърихдони ягонаи замонаст, ҳануз ба шунидани воқеаҳои таърих бисёр иштиёқ дорад. Бинобар ин бо таълифи китоби таърих ба ў наздики жуст... ва чун сухани ҳидоятсори ақл маъқул намуда баъд аз истижоза маърузи рои оламорои гаит. Ин ҳадис мустаҳсан ва матбуи табъи ваққодаш омада ишорати олий нофиз гаит ки, бар муқтазои савобдиди он мужтаҳиди мусиб бар тартиби таърихи муборидат бояд намуд ки, иборат аз хатту холи мажоз ва истиора холий ва аз вусмати сирқату орият ори бошад... ва муштамал бар муқаддима ва ҳафт қисм ва хотима намуд...*” [Мирхонд, 2^б].

Маълум бўладики, Навоийнинг таъкидлашича, Мирхонд “Равзат-ус-сафо”ни ёзар экан – 1) асарнинг услуби ва тили турли хил ортиқча мажоз ва истиоралардан холи бўлиши, 2) бошқа тарихий асарлардан катта-катта кўчирмалар олиб тўлдирилмаслиги, 3) муболағали ва ноаниқ жумлалардан тоза бўлмоғи керак.

Айнан мана шу уч хусусият ўрта асрлар Шарқ тарихнавислигига хос бўлиб, бу ўринда Навоий чиндан ҳам “тарихни билишда замонасининг ягонаси” сифатида муҳим жиҳатга урғу бермоқда.

Энди Навоийнинг тарихий асарларига тўхталсак.

Хондамир Навоий ҳақидаги мемуарида келтиради: “... *ўша замонда иккита қисқача тарих: бири – пайғамбарлар тўғрисида, иккинчиси – ажсам подшоларининг аҳволлари ҳақида тасниф қилганлар. Бу икки қимматли нусхага қизиқ ҳикоялар ва ажойиб ривоятлар ёзганлар*” [Хондамир, 1967: 58].

Навоийнинг ўзи ҳам “Муҳокаматул-луғатайн” асарида ижод маҳсулларида бир қанчасини санаб, шундай таъкидлайди: “...*“Хамса” шуглидин чун фарозат топибмен, тахайюлим гетийнаварддин салотин таърихи даштига чопибмен, чун нома саводи зулматидин “Зубдатут-таворих” адосин тузупмен, салотин ўлган отин бу ҳайвон суйи била тиргузупмен*” [Навоий, 2000: 26].

Яъни: «Хамса»ни ёзиб бўлгач, жаҳонкезар хаёлотим оти султонлар тарихи даштига қараб чопди; битикларнинг қора зулматидан “Тарихлар қаймоғи”ни чиқариб, асар туздим ва бу билан подшоҳларнинг ўлган номларини бу тириклик суви билан тирилтирдим».

Бироқ, Навоийнинг “Зубдат-ут-таворих” номли асари ҳанузгача фанга маълум эмас (ёки топилмаган). Академик А.Қаюмовнинг фикрича, Навоий Султон Ҳусайн ва унинг давлати тарихини ёзишга киришган. Аммо унинг бошланғич бўлақларигина ёзилиб битган, холос [Қаюмов, 2011: 234].

Бу фикрга маълум қадар кўшилиш мумкин. Сабаби, ўрта асрлар мусулмон тарихшунослигидаги муайян анъаналардан бири – бирор давлат ёхуд ҳукмдор тарихини ёзишдан аввал, бироз бўлса-да, пайғамбарлар ва асар

қаратилган подшоҳ ҳукмдорлик қилаётган регион (бу ўринда *ажам* – араб бўлмаган)даги тўрт сулола тарихини ҳам қаламга олиш зарур бўлган.

Ана шу зарурат туфайли бунёд бўлган “бу икки қимматли нусха” эса – “Тарихи анбиё ва ҳукамо” (Набийлар ва ҳақимлар тарихи) ва “Тарихи мулуки ажам” (Ажам маликлари тарихи)дир. Ҳақиқатан, Навоийнинг ушбу икки тарихий асари яратилиши режалаштирилган (ёки тугалланган) “Зубдатут-таворих”нинг дастлабки қисмлари эканлигига бу каби айрим жиҳатлар ишора беради. Мисол учун, Навоий “Тарихи мулуки ажам”да Баҳром бинни Язджирд ҳақида ҳикоя қилар экан унинг Журжон навоҳисидида оз киши билан тунда ҳужум қилиб уч юз минглик қўшинни енгганини келтиради ва бундай ишни ундан аввал ҳам, кейин ҳам ҳеч бир подшоҳ қилмаганини айтади. Сўнгра Навоий фақатгина Султон Ҳусайнгина бунга муяссар бўлганини таъкидлаб, ўша воқеани воқеа ичида қисқача баён қилади. Ва бу тарихий ҳодисани “*иншоаллоҳул-азизким, ўз маҳалида шарҳ била битилгай ва нақиру қатирига дегинча шарҳ қилилгай*” дея таъкидлайди [Навоий, 2000: 236].

Бироқ, ушбу икки асарни Навоий яна бошқа ниятларни ҳам кўзда тутган ҳолда ижод қилганига оид асосли тахминлар ҳам қилинади.

Навоийнинг олим, хусусан, тарихшунос олим сифатидаги фаолияти ҳам айнан мазкур икки асар билан белгиланади. Ҳар икки асар ҳам қисқа бўлса-да, муаллиф ёритмоқчи бўлган тарихнинг энг муҳим жиҳатларини акс эттира олганлиги, услубининг бу тахлит бошқа асарлардан фарқланиши билан ажралиб туради. Шунингдек, муаллиф ўзигача яратилган кўплаб бошқа тарихий асарлардан бохабар эканлиги, улардан унумли ва танқидий фойдаланганлиги ҳар икки асар матнидан маълум бўлиб боради.

Масалан, Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Насихатул-мулк”, Абу Жаъфар Табарийнинг “Тарих-ул-умам вал-мулк” (бошқа номлари – “Тарихи Табарий”, “Тарихи Жаъфарий”), Абу Али Мискавайҳнинг “Одоб-ул-араб вал-фурус”, Қози Байзовийнинг “Низом-ут-таворих”, Ҳамидуллоҳ Қазвинийнинг “Тарихи гузида”, Абу Сулаймон Банокатийнинг “Девон-ул-насаб” ва “Жомеъ-ут-таворих”, Алоуддин Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонкушой”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” ва Мирхонднинг “Равзат-ус-сафо” асарларидан Алишер Навоий “Тарихи анбиё ва ҳукамо” ҳамда “Тарихи мулуки ажам” асарини яратишда фойдаланган ва уларни тилга олган.

Аввало, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”га тўхталадиган бўлсак; асарда исломгача яшаган пайғамбарлар ҳамда ҳақим (донишманд) зотларнинг қисқача тарихлари баён қилинган. Муаллиф, пайғамбарлар билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларга тўхталар экан, бу маълумотларнинг бош манбаи – Куръони карим эканлигига ишора қилади ва ўз фикрларини асослаш мақсадида бир неча ўринларда оятларга ҳаволалар беради (масалан, Одам алайҳиссалом ҳақидаги дастлабки парчада “Бақара” сураси 31-оят, “Ҳижр” сураси 19-, 35-, 50-оятлар, “Моиди” сураси 31-оят; Иброҳим а. ҳақидаги ўринларда эса “Анъом” сураси 76-, 78-оятлар, “Иброҳим” сураси 37-оят; Юсуф а. ҳақидаги қисмда эса “Шўро” сураси 11-оят, “Юсуф” сураси 4-, 31-,

37-, 57-, 100-оятлар келтирилган); набийлар билан содир бўлган турли хил ибратли ва қизиқарли воқеаларни қаламга олади. Шу билан бирга, Навоий ўзигача ижод қилган мусулмон муаррихларидан ўзгачароқ йўл тутган. Улар қуйидагиларда кўринади:

а) пайғамбарлар тарихига оид аксарият асарларда ҳазрати Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)гача бўлган набийлар ҳақида жуда қисқача бериб, асосий ўрин Расулulloҳ тарихига бағишланган. Навоийда эса исломгача келган пайғамбарлар тарихи ҳақида, муфассал бўлмаса-да, баён қилинади (Одам, Нух, Мусо, Юсуф, Исо алайҳиссаломлар каби). Аммо Расулulloҳ тарихига тўхталинмайди. Бу жиҳат бизнингча, муаллифга қадар Расулulloҳ тарихларининг кўп яратилганлиги, аввалги пайғамбарларга эса нисбатан кам эътибор берилганлиги бўлиб, Навоий ўз диққатини ана шу “кемтиклик”ни маълум қадар тўлдиришга интилагандир;

б) Навоий ортиқча муболағали тафсилот, ҳаёлот доирасидан ўта узоқ ва шубҳали жиҳатларга тўхталмаган. Аксинча, бу борада бир неча ўринларда ўз танқидий мулоҳазаларини билдириб ўтган. Бу хусус “Тарихи мулуки аҷам” учун ҳам хос бўлиб, муаллифнинг тарихга ўзига хос ва холис ёндашувини кўрсатади;

в) асарнинг “ҳукамо” (ҳаким-донишмандлар)га оид бўлаги эса анбиёлар қисмидан ҳам ўта қисқа бўлиб, унда умумий маълумот бериш билан чекланилган. Навоий Қуръони каримда номи кечган Лукмони ҳаким³⁵ билан бошлаб, қадимги юнон файласуфлари – Фишоғурс (Пифагор), Букрот (Гиппократ), Сукрот (Сократ), Афлотун (Платон), Аристотилис (Арасту), форс донишмандларидан – Содик, Бузуржмехр кабиларга тўхталган (жами 13 олим). Ҳар бир пайғамбар ва ҳаким ҳақидаги баёндан сўнгра яқунловчи бир байт шеър илова қилинган.

Баъзи мисолларга мурожаат қиламиз. Навоий Нух пайғамбар авлодидан бўлган Ҳом ҳақида ёзар экан, унинг авлодлари турли мулкларга тарқалишининг тарихий манбаларда ихтилофли эканлигига урғу бериб, бу борада яқдил фикр йўқлиги ва шу билан сўзни узатмай қисқа қилиш лозимлигини таъкидлайди. Акс ҳолда бундай ихтилофли сўзлар ўқувчида шубҳа туғилишига сабаб бўлади.

“...Бу тарихни мутолаа қилур маҳодим арзига еткурулурким, таворихики битибдурлар, бу мавзуъдин паришонроқ ер йўқтур. Асру кўп мухталиф ақвол бу ерда мазкурдурурким, битмаги ўқур элга мужибити тараддуд бўлур. Ул жиҳатдин баъзи муътабар кутубдин ушмунча сўз била ихтисор қилилди” [Навоий, 2000: 106].

Ёки, “Зулқарнайни Акбар” ҳақидаги ўринда Зулқарнайнинг девор кўтариши ҳамда яъжуж ва маъжуж “сифотида” тарих китобларида шундай муболағалар қилинганки, ҳатто *“бу фақир қаламига ул қобилият йўқдурким, аҳли тарих биткондин таҳрир қилгай”* дея айтилади [Навоий, 2000: 112].

³⁵ Навоий уни набийлар қисмида ҳам келтирган ва “тарих аҳлидин баъзи они ҳукамо силкида мазкур қилибдурлар. Ва кўбрак эл ани пайғамбар дебдурлар” дея таъкид этади (МАТ. 16-жилд..., 168-бет). “Ҳукамо зикри” қисмида эса: “Чун Лукмоннинг ҳикмати ва нубуввати орасида ихтилофдур” сўзлари билан ҳамда “Анбиё зумрасида битилди ва ҳукамо орасида ҳам мазкур қилилди” дея қайд этади (190-бет).

Яъни, Навоийдек улуғ ва қудратли ижодкор ҳам тарих аҳли йўл қўйган ўта даражадаги муболағаларни таҳрир қилишда “қобилиятсиз”дир. Албатта, бундай камтарликнинг ортида бироз ирония (киноя) ҳам бор. Чунки, Навоий худди шу парча якунидаги шеърда тарих аҳлининг ихтилофи кўплиги, аксар тарихий асарлар “Шоҳнома”дек сермуболаға лофга бойлиги, баъзи мутаассиблар эса фақат ўз сўзини тўғри деб туриб олишини айтади:

*Тарих аҳлининг ихтилофи кўптур,
“Шаҳнома”нинг ул навъки лофи кўптур.
Баъзи мутаассиб эл газофи кўптур,
Сен ёзғали ҳам нуктаи вофи кўптур.*

Демакки, Алишер Навоий диний мазмун ва характердаги асарларда ҳам тарихий ҳақиқат ўнг планда бўлиши лозимлиги, пайғамбарлардек улуғ инсонларни эса биринчи галда реал тарихий шахс сифатида гавдалантиришга аҳамият беради. Асарнинг донишмандларга доир қисмида ҳам ҳар бир ҳаким (ёки файласуф) тарихига қисқача биографик характеристика беради, у кимнинг даврида яшаганлиги, устози ким эканлигини эслатиб, ундан қолган ҳикматли сўзлардан намуна келтиради. Ва шу билан уларни ҳам тарихий шахс сифатида тасвирлайди.

Бундай тамойилни унинг иккинчи тарихий асари “Тарихи мулуки ажам”да ҳам кўриш мумкин. Навоий ушбу асарни ёзиш билан ўзигача яратилган ажам подшоҳлари тарихи ёки замонавий тарзда айтилса: Эрон ҳукмдор сулолалари ҳақидаги тарихий хроникани анча тизимга солди. Унда қадимги даврларда Турон ва Эрон мулкида ҳукмронлик қилган тўрт асосий сулола: *пешдодийлар, каёнийлар, ашконийлар* ва *сосонийлар* тарихи ҳақида ҳикоя қилади. Навоий номларини келтирган 63 нафар подшоҳ Каюмарсдан бошлаб, Кисро Меҳрижис билан тугайди. Уларнинг ичида учта аёл ҳукмдор ҳам бор (Хумой-Хумон, Турондўхт, Озармдўхт). Бунда ҳам ҳар бир подшоҳ ҳақида тўхталгач, якунида хулосавий шеър берилади.

Навоий ушбу асар баёни давомида тарих билимдони, воқеликка муносиб баҳо бера олувчи ўтқир ақл соҳиби сифатида ҳам намоён бўлган. Асарда юзлаб географик ва шахс номлари, кўплаб воқеа-ҳодисаларнинг ўз ўрнида келиши муаллифнинг ўтқир зақоси, муаррих сифатида нуктадонлиги, хотира ва билим доирасининг кенглигига ҳам далолат қилади. «“Тарихи мулуки ажам” автори ўз олдида асосий вазифа қилиб подшоҳларнинг шахсий ҳаётларини ёритишни эмас, балки уларнинг жамиятга, халқ ва мамлакат манфаатларига муносабатларини кўрсатишни қўйган. Ана шу ижобий факт Навоийдаги тарихни объектив тушуниш тенденциясини кўрсатади.» [Ўзбек адабиёти тарихи, 1977: 443].

Масалан, Жамшид ҳақида тўхталар экан, “*Чун салтанатқа ўлтурди, жаҳон мулкин адл ва дод била тузди. Ва ҳусну жамолда дилпазир ва фазлу камолда беназир эрди*” дея алоҳида таъкид этади [Навоий, 2000: 199].

Бу ўринда Навоий фақат Навоийгагина хос бўлган услуб ва бадиият билан ўз фикрини изҳор қилган ва асослаган. Диққат этилса, матнда дастлаб Жамшиднинг подшоҳлик тахтига ўтириши ва ўтирган заҳоти мамлакатни

адолат билан бошқара бошлаганлиги келмоқда. Сўнг эса, унинг шахсий сифати яъни, хусну жамоли дилни ўртовчилиги ва фазлу камолда ҳам ўхшашсизлиги айтилмоқда. Бу эса, Навоийга кўра ҳукмдорнинг шахсий фазилатларидан ҳам адолатли шоҳ сифатидаги ўрни бирламчи эканлигига урғу бермоқда. Шу билан бирга, матндаги тағмоти – иккиламчи маъно ҳам ўз-ўзидан юзага чиқади. Бу билан улуғ мутафаккир адиб инсон қанчалик адолатли ва халқ учун манфаатли бўлса, унинг ҳусни ва камолоти яна зиёда бўлади, деган эзгу ғояни илгари суради. Мана Навоийнинг тарихий шахс, хусусан, ҳукмдорга муносабатининг асос жиҳати.

Тарихнавислик учун яна бир муҳим масалага Навоий ўз нуқтаи назарини “Тарихи мулуки ажам” орқали билдириб кетган. У ҳам бўлса юқорироқда ёдга олинган “ихтилоф” масаласидир. Фақат бу ўринда янада аниқроқ ва лўндароқ акс этади. Мисол учун, Яздигирд бинни Баҳром ҳақидаги парчада унинг салтанат муддатини тарихчилар турлича беришлари айтилади: жумладан, Қазвиний “Тарихи гузида”да 1 йил, Банокатий “Девон-ул-насаб”да 10 йил, “Жомеъ-ут-таворих”да 17 йил, Қози Байзовий “Низомут-таворих”да 18 йил. Навоий ана шуларни келтиради, лекин бу масалага ойдинлик киритмайди. Аксинча, “аҳли тарих” бу йилларни аниқлашда кўп ихтилофга борганлигини, бу эса фойдасизлигини билдиради.

Айтиш керакки, бу каби ўринларда Навоийнинг тарихга муносабатидаги принципиал ёндашуви маълум бўлади. У тарихий воқеа-ҳодисаларни мавҳум ва ихтилофли саналардан ҳам кўра уларнинг моҳиятига, шахсларни эса фаолият даражасига кўра баҳо беради. Зероки, “ўтмишни баҳолашнинг энг тўғри ва холисона йўли унга ҳаёт ҳақиқати, инсон ва жамият ўртасидаги боғлиқлик, уйғунлик, кишилиқ ҳаётининг узлуксиз тараққиёти замирида ётган муносабатлар, қарама-қаршилиқлар, манфаатлар орқали баҳо беришдир” [Жўраев, 2008: 17]. Айнан мана шу жиҳатлар Алишер Навоийнинг тарихни англаши, унда содир бўлган воқеа-ҳодисаларни баҳолаши ва инсон омилини тарихий тараққиётда қай тарзда кўра билганлигини кўрсатади.

“Навоий тарихий темада асар ёзганда тарихни бузмасликни, уни қандай бўлса шундай тасвирлашни, бунинг учун тарихий фактларни пухта ўрганишни талаб этар эди” [Ҳайитметов, 1959: 163]. Худди шу талабга муаллифнинг ўзи ҳам ҳар икки тарихий асарида қатъий амал қилган. Негаки, Навоий учун тарихий ҳақиқат бевосита аниқ-конкрет давр кишилари ҳаёти ва ҳаёт мантиғидир. Тарихда эса мавҳум ҳодиса ёки тушунча бўлмаслиги маълум. Тарих ҳам мантиқан, ҳам табиатан аниқлик орқали идрок этилади ва у аниқ воқелик натижасида ўз мазмуни, фалсафаси, ёки бошқачароқ айтганда, ўз ҳукмини кўрсата олади. Навоийнинг ажам подшоҳлари тарихига доир асарида ҳам мана шу ҳақиқат ва мантиқнинг юксак даражада бажо келтирилганига гувоҳ бўламиз.

Фикримиз исботи учун яна шуни ҳам айтиш мумкинки, Навоийнинг ушбу асари кейинги йилларда тарихий нуқтаи назардан янада қизиқарли ва асосли тадқиқотлар учун манба бўлиб хизмат қилмоқда. Масалан, “Тарихи

мулуки ажам” асаридан қадимги Эроннинг қўшни давлатлар ва халқлар, энг аввало, ўша даврнинг буюк империялари бўлган Турк хоқонлиги ва Рим (Византия) билан муносабатлари ва алоқаларига доир маълумотлар ҳам ўрин олган” [Эргашев, 2013: 25].

Бу каби жиҳатлар эса мазкур асарнинг нафақат Эрон тарихида ўтган тўрт ҳукмдор сулола, балки умумшарқ тарихига оид яна бошқа турли масалаларни ҳам ёритиб беришга хизмат қила оладиган бир мунча маълумотларга бой манба эканлигини ҳам кўрсатади. Демак, Навоийнинг тарихга принципиал, илмий ва холисона ёндашуви натижасида юзага келган бу икки асар ўз қамровининг кенглиги, ёритилаётган масалаларнинг ранг-баранглиги, ҳикоя қилинаётган воқеа-ҳодисаларнинг қизиқарли эканлиги билан бирга айна дамда ҳаққоний асосга эга эканлигини ҳам исбот этади.

Умумхулоса қилганда, ўзбек адабиётини янги ва юксак поғонага кўтарган Алишер Навоий тарихий мавзудаги асарлари билан ҳам ўз давридан бир қадар илгарилай олди. Унинг асарларидаги ижтимоий мазмундорлик айнан тарихий асарларида тарихга муносабатнинг акс этишида яққол кўзга ташланади. Жумладан, Навоий ижодиётида биринчи ўринда турувчи инсон ва инсонийлик мавзуи тарихий планда, тарихий шахсларни тарихий жараёнда тасвирланишида ҳам сезиларли даражада акс этган.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, Навоийнинг тарихий асарларидаги реал шахслар тасвири билан дostonлари ёки бошқа битикларидаги қаҳрамонлар тасвиридан фарқ қилади. Улар янада аниқроқ, янада конкретроқ ва янада ҳаққонийроқ тасвир этилган. Лекин шу жиҳат ҳам борки, Навоийнинг бир қанча машхур образлари (Фарход, Қайс-Мажнун, Баҳром, Искандар каби) реал тарихий прототипга эга қаҳрамонлардир.

Навоий ҳар бир асарини аниқ бир мақсад билан яратар экан, унинг тарихий асарлари ҳам ўз даври ва келгуси авлодга тарихни қандай тушуниш ва англаш кераклигини, тарих воқеа-ҳодисасига, тарихий шахсларга нисбатан қарашларини, изчил ва принципиал муносабатини, илмий ва бадиий жиҳатдан асосли заминга эга кузатишларини тақдим этган. Гарчанд у, ўзидан аввал ўтган тарихчилар каби, тарихни асосан шахсларга боғлаб тушунтиришда давом этган бўлса-да, лекин ёзиш ва баён қилиш услуби, тарихий асарга қараш нуқтаи назаридан тамоман мустақил йўл тутган муаррихдир. Улуғ Навоий диний-фалсафий заминга эга “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, ижтимоий-сиёсий мазмунга эга “Тарихи мулуки ажам” асарлари орқали “ҳеч нарса айтмай кўп нарса айта олиш маҳорати” билан ўзбек тилида тарихий асар ёзишнинг янги бир услубини ярата олди. Унга қадар ўзбек тилида шу типда ва айнан шу тахлит асар яратилганлиги ҳануз маълум эмас.

Навоий, юқорироқда таъкидланганлардан ташқари, айнан шу жиҳатлари билан ҳам **оригинал тарихчи сифатида баҳоланишга муносиб**дир. Негаки, Навоий тарихий асарлари билан ўтмиш воқеа-ҳодисаларини ўз давридаги ўткир ижтимоий-сиёсий муаммоларга боғлаб ёрита олган ва бу жиҳатни юксак бадиий маҳорат орқали ифодалай билган улкан ижодкордир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 16-жилд. –Тошкент: Фан, 2000.
2. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. –Тошкент: Маънавият, 2008.
3. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 13-том. Адабий-танқидий мақолалар. –Тошкент: Фан, 1979.
4. Эргашев Қ. Ўзбек насрида иншо. –Тошкент: Muhattir, 2011.
5. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 2-том. –Тошкент: Фан, 1977.
6. Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2011
7. Гиёсиддин Хондамир. Макорим-ул-ахлоқ. Форсчадан М.Фахридинов ва П.Шамсиев таржимаси. –Тошкент: Бадиий адабиёт, 1967.
8. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. –Тошкент: ЎзФАН, 1959.

БИР РУБОИЙ МАЪРИФАТИ

Алишер РАЗЗОҚОВ

*Самарқанд давлат университети ўқитувчиси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори*

Annotation. This article analyzes a rubai from Alisher Navoi's “Nazm ul-javohir”. The religious-mystical, enlightenment essence of the issues raised in the rubai is analyzed with the help of sources on the subject.

Keywords: Navoi, “Nazm ul-javohir”, rubai, Islam, sufizm, gnosis, enlightenment.

Миллий маънавиятимиз, адабиётимиз тарихида ўчмас из қолдирган Ҳазрат Низомиддин Мир Алишер Навоий ҳам шахсий ҳаёти, ҳам фикру дунёқараши ва бой адабий ижоди билан том маънодаги исломий маърифатнинг тимсолидир. Шу сабабдан ҳам ислом дининг маърифий асосларини теран англамасдан туриб Алишер Навоий ижодининг моҳиятини тўлалигича тушуниб етиш, мағзини чақиш имконсиздир. Ҳазрат Навоий учун бадиий ижод кўнгил майли эмас, балки эътиқод даражасидаги улуғ иш эди. Бу ижодни нафақат ақлан, балки қалбан англаган инсон ислом динининг қанчалик маърифат ва ҳаёт дини эканлигини ўз учун қайтадан кашф этади. Шунинг учун ҳам Ҳазрат Навоий асарлари қадим-қадимдан олиму фузалолар хонадонининг азиз мулки бўлиб келган.

Таҳлил қилмоқчи бўлганимиз Алишер Навоийнинг “Назм ул-жавоҳир” асаридан олинган қуйидаги рубоий ҳам шоир тафаккур хазинасидан бир гавҳардир:

*Ирфон аҳлига эл ниёзи яхши,
Таъзим ила лутфи дилнавози яхши,
Гар маърифат ўлса чорасози яхши,
Тоат кўпидин маърифат ози яхши* [Навоий. 2, 2011: 61].

Мазкур рубоийнинг тўрт мисрасида бир-бирини қувватлайдиган, тўлдирадиган тўрт хил фикр баён қилинган. “Яхши” сўзи радиф сифатида шу фикрларнинг афзаллигини таъкидлаш мақсадида тўрт бора такрорланган. Навоий маъқуллаётган тўрт хил ҳолат қуйидагилар: 1. Инсонларнинг ирфон аҳлига ҳожатмандлиги, муҳтожлиги; 2. Инсонларнинг аҳли маърифатга доимо таъзимда бўлиб, уларга лутфу марҳамат кўрсатиши; 3. Одамларга маърифатнинг “чорасоз” – муаммоларига ечим бўлмоғи; 4. Кўп тоатдан кўра оз бўлса ҳам маърифатнинг афзаллиги. Мумтоз адабиётда рубоий жанри қонуниятига кўра охирги мисра умумлаштирувчи, хулосавий аҳамиятга эгидир. Демак, бу рубоийда шоирнинг хулосаси ҳам шу – кўп ибодатдан оз маърифат афзалдир!

Ҳазрат Навоийнинг бундай хулосага келишига сабаб нимада? Шу саволга оз бўлса ҳам жавоб излашга ҳаракат қилиб кўрамиз. Аввало, шуни эътибордан соқит қилмаслигимиз лозимки, шеърда тилга олган “маърифат” сўзига бугунги замонавий таърифлар асосида эмас, балки Навоий яшаган даврлар дуёқараши нуқтаи назаридан муносабатда бўлишимиз лозим. Шунинг билан бирга Алишер Навоий бу шеъри орқали маърифатнинг ўзи бўлса кифоя, ибодат шарт эмас ҳам демаган. Навоий бу ўринда зинҳор ва зинҳор фарз ибодатларни назарда тутмаган. Ислом тарихида, айниқса шоир замони кишиси учун илм ва амал бир-биридан ажратилмаган. Навоийнинг ўзи бундан ҳатто тасаввур ҳам қилмаган ва у ўзининг бутун онгли ҳаётини исломиятда яшаб ўтказган. Унинг сўнгги нафасигача бирга бўлган замондоши тарихчи Ғиёсиддин Хондамир шундай гувоҳлик беради: “Бандалар ва ибодат қилувчиларнинг пушти паноҳи бўлган бу зот (Навоий – А.Р.)нинг жума ва жамоат намозларини ўқишни ташкиллаштиришдаги саъй-ҳаракатлари ва ғайратлари шу даражада эдики, Марғаний боғи ичида ўта чиройли безаклар билан зийнатланган бир масжид куриб, ўз замонаси қориларининг сараси бўлган Хожа Ҳофиз Муҳаммад Султоншоҳни ушбу масжид имомлигига тайинлагандилар ва ўзлари ҳам бу ерда беш маҳал жамоат билан ўқиладиган намозларнинг барчасида қатнашардилар” [Хонадамир, 2018: 127]. Бошқа тарихчи муаллифларнинг асарларида ҳам Алишер Навоий шахсияти билан боғлиқ бундай маълумотлар албатта кўзга ташланади. Бас, шундай бўлгач, Алишер Навоийнинг ҳаёти билан ижоди ўртасида бир-бирини инкор қиладиган зиддиятли ҳодиса бўлмаган. Шоирнинг ўзи ҳам ғазалларидан бирида тавҳид маърифатини билишни истаган киши шариат чегарасидан чиқган киши йўлдан адашишини шундай тушунтирган:

*Эйки дебсенким, билай тавҳид сирридин хабар,
Шаръдин неким тажовуз айлади илҳод бил* [Навоий. 1, 2011:
385].

Алишер Навоийга кичик замондош бўлган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам Хожа Аҳрор Валийнинг “Рисолаи Волидийя” асари шеърий таржимасида маърифат Ҳазрат Пайғамбар с.а.в.га тобе бўлмасдан ҳосил бўлмайди, бу йўлнинг етакчиси ҳам табаъийят – тобелиқдир дейди:

Маърифат бетабаъийят бўлмас,

Қоиди роҳ табаъийятдуру бас [Бобур, 2014: 382].

Гап шундаки, Алишер Навоий назарда тутаётган маърифатнинг маъноси бугун кўпчиликнинг тасаввуридагидан кўра кенг ва бошқачадир. Буни тушуниш учун ислом ва тасаввуф алломаларининг маърифат ҳақидаги таърифларини ўрганиш лозим. Шундай муаллифлардан бири маърифатни куйидагича тушунтиради: “ Маърифат Аллоҳ таоло бандаларига фарз қилаган биринчи фарздир. Бунга ушбу ояти карима далилдир: **Яъни, Мен жинлар ва инсонларни фақат Ўзимга ибодат қилишлари учунгина яратдим** (Зориёт сураси, 56-оят). Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоҳу оят тафсирида шундай деган: “яъни, Мени танимоқлари учун...” [Суламий, 2020: 21]. Демак, маърифат Аллоҳни таниш, имон келтириш ва Унга ибодатнинг муқаддимаси сифатида ҳам талқин этилмоқда. Ҳаким Термизий эса маърифатни янада кенгрок, ўзгачарок йўсинда таърифлайди: “Маърифат – Аллоҳ таолонинг муваҳҳидлар қалбларига эккан кўчатдир. Улар шу кўчат тарбияси, яъни ўстиришга масъулдирлар. Парваришлари баробарида унинг самарасини кўрадилар. Кўчат бўй чўзган сари катталашади, йўғонлашиб боради. Илдиз ва шохлари бақувват, мевалари сархил, мазаси лаззатлироқ бўлиши учун бу дарахтнинг суви – илм, тупроғи – хайрли амаллар, кўрикчиси – парҳезкорлик бўлади. Бу дарахтнинг ҳаёти – Аллоҳни таниш, қуввати – амаллар, мевасининг сархиллиги – парҳез билан бўлади. Зеро, парҳезкорлик маърифатнинг кўрғонидир” [Термизий, 2018: 305 – 306].

Бу таърифлардан Алишер Навоийнинг қандай маърифатни назарда тутганини англагандек бўлдиқ. Чин маънодаги маърифат фақат кўплар тушунганидек фақат илмнинг ўзигина эмас, балки у, аввало, холис иймон, тафаккур ва шариатга тобелиқнинг уйғунлиги экан. Бундай маърифат ва тафаккур ўз соҳибини, албатта, ибодатга, тақвога, парҳезкорликка бошламасдан кўймайди. Зеро, “...тафаккур иймонга етакловчи, иймонга қувват бўлувчи омилдир. Шунинг учун ҳам холис тафаккур холис ибодатнинг олий даражасидир” [Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, 2018: 73].

“Назм ул-жавоҳир” рубоийларини махсус тадқиқ қилган адабиётшунос олима М.Ражабованинг таъкидлашича, “Назм ул-жавоҳир”даги рубоийларда ҳам, унга манба ҳисобланган “Наср ул-лаолий” ҳикматларида ҳам ислом дини арконлари, шариат қонун-қоидалари тарғиби билан бирга ижтимоий-маиший, ахлоқий-маърифий масалалар ҳам қамраб олинади. Зеро, Ҳазрат Али ҳикматларидаги ғоя ва қарашларга давр ўз муҳрини босган бўлса-да,

уларнинг аксарияти Навоий замонасида ҳам эскирмаган, долзарблигини йўқотмаган эди”[Ражабова, 2006: 16]. Биз бунга кўшимча тарзида айтишимиз мумкинки, “Назм ул-жавоҳир”даги рубоийларда кўтарилган масалалар нафақат Навоий даври учун, балки ҳамма замонлар учун бирдек аҳамиятлидир. Чунки Ислом ғояларининг аҳамияти фақат бир замон ва макон билангина чегараланиб қолмаган, у барча макон ва замонлар учун бирдек салоҳиятли таълимотдир. Буни тўғри англаш учун одамзотга маърифат лозим. Балки шунинг учун ҳам Ҳазрат Навоий бир ғазалида инсоннинг жаҳолатда ҳаёт кечириб вафот этишини жуда оғир иш – фожеа санаб, аксинча маърифатда комилликка эришган инсон учун ўлим ҳам нуқсон бўла олмаслигини таъкидлайди:

Эй Навоий, жаҳл ила ўлмак қатиқ ишдур, вале

Чун камоли маърифат касб ўлди, не нуқсон ўлум.

Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, Алишер Навоий ислом дини асосларини жуда пухта билган ва уларга шахсан ўзи намуна бўлиб амал қилган, лекин зинҳор мутаассибликни тарғиб қилмаган. Унинг учун ибодат Аллоҳ таолога чинакам сидқу ихлос ила бандалик қилиш ва бунинг моҳиятини англаш эса маърифатнинг бир қисмидир, холос. Маърифат билан уйғунлашган ибодат, албатта, ўз эгасининг ахлоқини, ҳаётини гўзаллаштиради, бундай инсонлар кўпайган жамиятнинг ҳам маънавий киёфаси гўзаллашади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизий. Орифлар тасаллиси. – Тошкент: Movarounnahr, 2018.
2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 1-жилд. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги нашриёт матбаа уйи, 2011.
3. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик: 10-жилд. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги нашриёт матбаа уйи, 2011.
4. Заҳируддин Муҳаммад Бобур. Мубайян ва насрий баёни. “Рисолаи Волидийя” асари назмий таржимаси ва шарҳи. – Тошкент: Sharq, 2014.
5. Имом Абу Абдураҳмон Сулабий. Тасаввуф ва унинг ҳақиқати ҳақида муқаддима. Абдулҳамид Муҳаммад Турсун таржимаси. – Тошкент: Nilol-Nashr, 2020.
6. Ражабова М.Б. Алишер Навоий “Назм ул-жавоҳир” асарининг манбалари ва бадиияти. Филол.фан.номз.дисс.автореферати. – Самарқанд, 2006.
7. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нақшбандия: вазифалар, зикрлар. – Тошкент: Nilol-Nashr, 2018.
8. Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Форс тилидан К.Раҳимов таржимаси. – Тошкент: Akademnashr, 2018.

“ХАМСАТ УЛ-МУТАҲАЙЙИРИН”ДА АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ НАҚШБАНДИЙ СИЙМО СИФАТИДА

*Фаррухбек ОЛИМ*³⁶

Аннотация: Мақолада “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарида Навоийнинг пири ва устози Абдурахмон Жомийнинг нақшбандий сўфийлиги, маломатия йўналишига амал қилиши ҳақида сўз боради. Асарда қахрамоннинг сўфийлик ва пирлик сифатлари қандай ёритилгани таҳлилга тортилади.

Калит сўзлар: нақшбандийлик, маломатия, сўфийлик, маломат, пир, мурид, хорик ул-одот ҳодисалар

NAQSHBANDI CHARACTER OF ABDURAHMAN JAMI IN THE WORK OF "KHAMSAT UL-MUTAHAYYIRIN"

Annotation: The article examines Navoi's mentor and Pir the Naqshbandi Sufiy Abdurahman Jami in the work "Khamsat ul-mutahayyirin". In the work analyzes how the protagonist's Sufism and pyrism are emphasized.

Key words: Naqshbandi, Malomatiya, Sufism, Malomat, Pir, Murid, Khoriq ul-odot.

Буюк бобокалонимиз Алишер Навоийнинг пири ва устози улуғ шоир ва мутафаккир, нақшбандийлик тариқатининг йирик арбоби Абдурахмон Жомий эканини ҳаммамиз яхши биламиз. Навоийнинг ҳаёти ва ижодини Жомийсиз, Жомий фаолиятини эса Навоийсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Навоий устози ҳақида жамулжам фикрларини айтиш, унинг хотирасини абадийлаштириш мақсадида Жомий вафотидан икки йил кейин, яъни 1494 йили у ҳақда махсус “Хамсат ул-мутаҳаййирин” (“Ҳайратланарли бешлик”) асарини яратади.

Мазкур асар – муқаддима, уч мақолат ва хотимадан иборат. Шунингдек, асарнинг “Бисмилло...” билан бошланувчи махсус қисми ҳам бор. “Бисмилло...”да Навоий асарнинг ҳар бир қисмида айнан қайси масалаларни ёритмоқчи бўлганини алоҳида қайд этиб ўтади.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин”да ёзилишича, Жомий ўша даврдаги нақшбандийлик тариқатининг комил муршидларидан бири бўлмиш Саъдуддин Кошғарийга(Ҳиротнинг машҳур шайхларидан бири. 1456 йили вафот этган. Жомий Саъдуддин Кошғарийнинг неварасига уйланган)га мурид тушади. Бундан ташқари, муаллиф асарда устозининг Шайх Баҳоуддин Умар,

³⁶ филология фанлари бўйича фалсафа доктори, Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети (DSc) докторанти, farolimbek@gmail.com

Мавлоно Боязид Туроний, Мавлоно Муҳаммад Асад каби улуғ тасаввуф шайхлари суҳбатига ҳам мушарраф бўлганини қайд этади[Навоий, 1999:12].

Навоий асарда Жомийнинг, зоҳирий илмлар билан бир қаторда, ботиний илмларни ҳам эгаллаганини таъкидлаб, уларни алоҳида санаб ўтади:

Биринчиси – шеър, Жомий унинг ҳар турида ижод қилиб, барча шоирлардан кўра ҳам шуҳрат қозонди.

Иккинчиси – олдин ўтган шайх ва авлиёларнинг тасаввуфга оид, тушуниш мураккаб бўлган турли китобларини шундай шарҳлаш санъатини қўлга киритдики, бундан кўплаб эҳтиёжмандлар баҳраманд бўлди.

Учинчиси – тариқат одоби бобида шундай нозик йўл тутдики, унинг дунёвий илмлар, шеърятдан ҳам улуғроқ бўлган ниҳоний иш, яъни тасаввуф билан машғул бўлганларини атрофдагилар билмади ва фаҳхламади ҳам[Навоий, 1999:12].

Жомий тасаввуфда нақшбандия тариқатининг йирик вакили эди. Нақшбандияга руҳан мос бўлган маломатия оқимиға, одобига амал қилар эди. *“Маломатия ва қаландария оқимлари ҳам моҳиятан ошиқона тасаввуфнинг шохобчасидир. Маломатийлар хокисорлик ва ўз-ўзини маломат қилиш билан Тангрига ихлосни ҳаддан ошириб, яъни ифротий тарзда ифодаляйдилар. Улар ўзларини халқдан ажратмайдилар, авом ва хос тушунчаларини тан олмайдилар”*[Комилов, 1996:47].

Маломатийларнинг ботиний олами зоҳирда акс этмаслиги, яъни улар ташқи тарафдан оддий одамлардан фарқланмаслиги, шунингдек, уларнинг сўфийлигини ҳеч ким сезмаслиги керак. Улар ўта камтарлик билан ўзларига маломат ёғдиришни исташган. Бирор киши маломат қилса, буни улар фахр деб билишган.

Абдурахмон Жомий ҳам камтарликнинг олий намунасини кўрсатган. Навоий бу ҳақда: *“Аларнинг камолоти овозасин эшитиб, йироқ йўллар қатъ қилиб, муборак суҳбатларига мушарраф бўлурға келганлар аларни асҳоб орасида зояти бетаайюнлигдин мутлақо танимаслар эдиким, ўлтурур-қўпарда ва айтмоқу эшитмоқ ва емоқу киймоқда ўзлари билан сойир мулозимлари орасида тафовут йўқ эрди”* [Навоий, 1999:13], – дейди.

Навоий Жомийнинг сўфийлик ва пирлик сифатларини “Хамсат ул-мутаҳаййирин”нинг “Муқаддима”си ва “Аввалги мақолат”ида бироз тилга олган бўлса ҳам, Жомийнинг ботиний қиёфасини, асосан, асарнинг сўнги боби, яъни “Хотима” қисмида тасвирлайди. Бу бобда Навоий Жомийнинг маломатия йўналишида экани, буни шоирлик ва муллаглик йўлида яширин тутиб юришини, ул зот ҳаётида баъзан ғаройиб нарсалар, фавқулодда воқеалар, хорик ул-одот ҳодисалар содир бўлишини айтади. Шунингдек, ғайритабиий воқеалар акс этган бешта ҳикоят келтиради.

“Хотима”нинг бешинчи ҳикоятида Жомийнинг ўлими билан боғлиқ воқеа келтирилган. Жомий вафотидан ўттиз беш йил олдин Хожа Дехдор тушида Ҳазратни кўрибди. Улар тушда Дехдорга: *“Қуръон ўқи!”* – дебдилар. Етти-саккиз йил ўтиб, Дехдор тушида кўргани бу воқеани Навоийга айтиб берибди. Шунда Навоий, пир ишорат қилган бўлсалар, Қуръонни ёдлаш керак, деган фикрга келади. Улуғ ўзбек шоирининг даъвати билан Хожа Дехдор Қуръонни ёдлаб, қироат билан ўқийдиган қори бўлиб етишади.

Жомийнинг вафоти йилида Навоий Хожа Дехдорни айрим ишлар билан Астрободга жўнатади. У юмушларни битириб қайтаётганида бир манзилда оғир юкларини қолдириб, бесабаб шошилиб, шаҳарга кириб келади. Айни шу вақтда Жомий ўлим тўшагида эди. Аммо ҳазратнинг бошида Қуръон ўқийдиган одам топилмаётган бўлади. Кутилмаганда етиб келган Хожа Дехдор видо дийдорига мушарраф бўлиб, Қуръон ўқий бошлайди. Хатмни тугатиши биланок, ҳазрат жон беради.

Бу жуда ғаройиб каромат! Навоий: *“Бу навъ каромат авлиёнинг камидин воқеъ бўлмиш бўлгайким, ўттуз йил ортуқрогдин сўнгра натижа зоҳир бўлмиш бўлгай”* [Навоий, 1999:76], – дейди. Муаллиф шу ўринда яна Жомийнинг: *“навъ ҳолол ва камолол ва каромат”*лари ҳақида Мавлоно Абулвосеъ, Мавлоно Аҳмад Пир Шамслар ўз китоб ва рисоаларида ёзиб қолдиришгани, истаганлар улардан ўқиб олиши мумкинлиги ва ўзи эса кўрган-билганларининг юздан бирини ёзса ҳам, сўз узайиб кетишини, шу сабаб уч-тўрт воқеанигина баён этиш билан кифояланганини айтади.

Жомийнинг кароматлари ҳақидаги ҳикоятлардан кейин Навоий устозининг вафоти баёнига ўтади. Воқеани ҳикоя қилиш давомида улуғ пир ўлим олдидан нақшбандия тариқати вакиллари анъанаси асосида яширин, яъни хуфия зикр тушганини алоҳида таъкидлайди. Бу мисол ҳам Жомийнинг ҳақиқий нақшбандий пир бўлганини яна бир қарра исботлайди.

Мустабид тузум даврида Жомийнинг ҳаёти, илмий-адабий мероси хусусида талайгина тадқиқотлар қилинган. Бироқ унинг сўфийлиги, айниқса, Навоийга муршидлиги масаласини етарлича ўрганишга имкон берилмаган. Шунинг учун ҳам бугунги кун Жомий ва Навоий ҳаётининг тасаввуфий жиҳатларини янада чуқурроқ ўрганишни талаб этади.

Биз фақат “Хамсат ул-мутаҳаййирин”даги Жомийнинг тасаввуф арбоби ва Навоийнинг пири сифатида акс этган энг ёрқин нуқталаргагина назар ташладик, холос. Аслида, бутун асарнинг ўзи Навоийнинг Жомийга бўлган ҳақиқий муридлик муҳаббати билан йўғрилган. Буни унинг исталган бир саҳифасини варақлаб ҳам англаш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. *Алишер Навоий*. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 15-жилд. Хамсат ул-мутахаййирин. – Т.: “Фан” нашриёти. 1999.
2. *Комитов Н.* Тасаввуф. Биринчи китоб. – Т.: “Ёзувчи” нашриёти. 1996.

НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ИШҚ МАВЗУСИ ВА ЛИРИК ҚАҲРАМОН ТАЛҚИНИ

*Мақсуд Асадов,
филология фанлари доктори,
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтининг етакчи илмий ходими
E-mail: alpbek202@mail.ru*

Аннотация: Мазкур мақолада буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий шеъриятининг ўзига хос жиҳатлари, хусусан, ундаги ишқ мавзуси ва ошиқ образи ҳақида баҳс юритилган. Улуғ шоир лирик қаҳрамонининг ошиқлик тарихи, маънавий-ахлоқий қиёфаси ёрқин мисоллар билан очиб берилган.

Калит сўзлар: ишқ, лирик қаҳрамон, ошиқ, ошиқлик тарихи, солиқ, шайх, аласт базми, ваҳдат

THE LOVE THEME IN NAVOI'S POETRY AND THE INTERPRETATION OF A LYRIC HERO

Maksud Asadov,
doctor of philological sciences,
Leading scientific worker of the Institute of Uzbek language, literature and
folklore
E-mail: alpbek202@mail.ru

Annotation: This article discusses the peculiarities of the great thinker Alisher Navoi's poetry, in particular, the love theme in it and the image of the lover. The history of the poet's lyrical hero of glory, his spiritual and moral appearance are revealed with vivid examples.

Keywords: Ishk (love), lyrical hero, lover (ashik), history of love, solik, sheikh, alast bazmi, unity

Маълумки, ишқ тушунчасисиз мумтоз адабиётимизни, жумладан, буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий ижодини ҳам сира тасаввур этиб бўлмайди. Бу адабиётда “ишқ инсонни маърифатга олиб борадиган қудрат, уни моддий асосдан покловчи, холи этувчи муқаддас олов, солиқ вужудини куйдириб, руҳини мусаффо этувчи ўт” [Н.Комилов, 2009: 43] тимсоли сифатида талқин қилинган. Чунончи, “Лисон ут-тайр” достонида бу ҳақиқат куйидагича ёритилган: *“Ишқ барқи хонумонни куйдурур, Хонумон йўқким, жаҳонни куйдурур”* [Алишер Навоий, 2011: 270]. Ишқ ошиқликка, ошиқлик эса тириклик ва яшаш завқу сурурини тўла ҳис этиб, ҳаёт ҳақиқатларини теран англашга йўл очаверади. Чинакам ошиқ – Ҳақ муҳибу мухлиси, ишқ маслагидан ўзга мақсаду матлаби бўлмаган, қалбу руҳиятида – бутун борлиғида маъшуқа ёди ҳукмронлик қилувчи маънавий етуклик эгасидир. Шу боис, улуғ мутасаввиф Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бирида тариқат йўлидаги ҳақиқий ишқ толибларни ана шундай ошиқликка даъват қилиб, “Зоҳид бўлма, обид бўлма, ошиқ бўлғил” дейди. Аммо ишқнинг мояси қайда, ошиқликнинг асоси нимада деган табиий савол туғилади? Биз мазкур мақолада буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги лирик қаҳрамоннинг ошиқлик тарихи хусусида тўхталамиз.

Навоий ғазалларида, хусусан, “Ғаройиб ус-сиғар”да ишқ ва ошиқлик масаласи кўпинча қисмат ёки тақдири азал билан боғлаб талқин қилинган. Қуйидаги байтда ҳам лирик қаҳрамон ўзига ишқ ўтини ўчиришга журъат топишини, чора ахтаришини буюрган “шайх”га мурожаат қилиб, мана нима дейди:

Ўчарга ишқ ўти чора қил дединг, эй шайх,

Бўлурму қисматим ўлғон балоға чора қилиб? [Алишер Навоий, 2011: 85]

Бу ўринда “шайх” – ҳақиқий муҳаббатдан маҳрум, унинг мазмун-моҳиятини тўла англашга қодир бўлмаган сохтакор образ сифатида гавдалантирилган. Лирик қаҳрамон – ошиқ эса “шайх”нинг тамоман акси: қалб хуррияти, руҳ ҳаловати, тийнату фитрат софлигини фақатгина ишқдан топа олган бенуқсон тимсол. Ошиқликда ранжу машаққат – ҳаловатга, ғам-ҳасрат – шодликка, ғурбату ғариблик – шоҳликка теппа-тенг. Тақдир ҳукми бўлган “балоға” тадбир топиш ишқ бандаси – лирик қаҳрамоннинг имконидан хориж бир ишдир. Маърифий адабиётда бало Ҳақнинг қулини таниши. Солиқ ўзида мавжуд бўлган яхши амалларга соҳиб ва содиқ бўлиши учун унга юборилган синов, азобу ранж демак. Бало қулнинг Ҳаққа яқинлигини ҳам билдиради. Ҳадисда айтилишича, “Энг шиддатли балоларга дучор бўлганлар пайғамбарлардир, сўнгра валилар” [Uludağ 1995: 92]. Юқоридаги байтда бало сўзи мана шундай маъноларни ҳам ифода этади.

Таниқли адабиётшунос А.Ҳайитметовнинг ёзишича, “Навоий лирикасида лирик қаҳрамон, яъни ошиқ ва шоир образини бир-биридан бутунлай ажралган ҳолда тушуниш асло мумкин эмас. Чунки лирик қаҳрамоннинг қалби шоир қалбидан ҳарорат олади, тафаккури шоир тафаккуридан озикланади. У ёки бу ғазалнинг асосий қаҳрамони шоирнинг ўзи бўлганида, бундай асар кўпинча ҳаётий мазмун касб этади” [А.Ҳайитметов 2015: 86]. Ишқий мавзудаги шеърларда эса ҳаётийлик, ҳаққонийлик ва ижтимоий руҳ ифодаси, кўпинча, талмеҳ санъати орқали юзага чиқади. Жумладан, Фарҳоднинг Ширинга, Мажнуннинг Лайлига, Баҳромнинг Дилоромга, Сулаймоннинг Билқисга бўлган соф, самимий муҳаббатини ифодалаш орқали ошиқнинг завқу шавқини, қалб кечинмаларини, маънавий-руҳий ҳолатини теран англаш мумкин. Аммо улуғ шоир шеъриятида, хусусан, “Ғаройиб ус-сиғар”да лирик қаҳрамонининг ошиқлик тарихи яна-да олдинроқдан, яъни одамнинг пайдо бўлиши ёки Одам атодан бошланади:

Одам ўлмишмен, ишқ аҳли менга авлод эрур,

Йўқса ёшдин менча кимнинг юз сари атфоли бор. [Алишер Навоий, 2011: 176]

Мумтоз адабиётда ишқ – борлиқнинг асоси, тириклик моҳияти, инсоний камолот йўлидир. Ошиқ учун ягона мақсад ҳам, аслида, ана шу – ишқ. “Фарҳод ва Ширин” достонида Хусравнинг “Недур сенга оламда пеша” деган сўроғига Фарҳод аниқ ва қатъий қилиб: “Ишқ ичра мажнунлиғ ҳамиша” деб жавоб беради. Дарҳақиқат, Ҳақ ошиғи учун ишқ водийсида “мажнунлик” – улуғ мақом. “Мажнун”ликнинг яна бир белгиси – ихтиёрсизлик. Тасаввуфда ишқнинг 8 та босқичи борлиги айтилиб, сўнгги – саккизинчи босқичда ошиқ ўз хоҳиш-истакларидан тамомила воз кечиб, севгилининг хоҳиш-истаклари билан яшай бошлайди. Дарҳақиқат, ошиқ қалбида севги, муҳаббат ва ёр соғинчи ҳамиша ҳукмрон бўлади. Аммо ишқ мақомига кўтарилган ошиқнинг иродаси, бутун борлиғи – ишққа тобелиқдир. Шу сабабли, лирик қаҳрамон:

Мени ёзғурмангиз қилсам сабуҳийким, азал субҳи,

Чиқиптур ихтиёр илгимдину иш ихтиёримдин, [Алишер Навоий, 2011: 495]

– дейди.

Ирфоний шеърятда сабуҳий бода илоҳий файз, маърифату ирфон завқи, пок ишқ тимсоли. Субҳ эса қалбда ваҳдат нурининг порлашидир. Ринд, яъни ошиқнинг “азал субҳида” “сабуҳий” қилиши қалбда ишқ туғени жўш уришини, ошиқликнинг илк босқичини тамсил этади. “Ихтиёр”нинг “илиғ”дин “чик”ишию “иш”нинг “ихтиёр” – хоҳиш-истакдан бегоналиги – ошиқнинг ишққа фанийлигини англатади. Чунки ихтиёр деганда ўз орзу-

истаклари, ўй-кечинмалари – иродасидан буткул халос бўлиб, ошиқнинг маъшуқа хаёли билан яшай бошлаши ҳам тушунилади.

Буюк шоир ўзининг “Ғаройиб ус-сиғар”даги илк ғазалида май, жом, майи ваҳдат, зарф, сингон сафол каби бир қатор тимсолларни қўллаган. Таниқли олим Н.Комиловга кўра “ушбу ғазал ўзидан кейин келадиган ғазаллар учун маълум маънода дастурий хусусиятга эга”. Яъни “мазкур ғазал маъноларини тўғри тушунган одам Навоий девонларидаги бошқа ғазалларни ҳам англаб етишга калит топади”. Чунки “унда улуғ шоир дунёқарашининг асосий йўналиши акс этган ва у кейинги ғазалларда давом эттирилган”. Олимнинг изоҳлашича, “ғазалда оламнинг илоҳий моҳияти ва буни англаган инсон завқи шавқи, қалб сурури ифодаланган” [Н.Комилов 2021: 14]. Дарҳақиқат, Навоий ижодиётида қўлланган май образи, унинг мазмун-моҳияти ҳам, энг аввало, мазкур ғазалда тўғри ва аниқ очиб берилган.

Сен гумон қилгондин ўзга жому май мавжуд эрур,

Билмайин нафй этма майхона аҳлин, зоҳидо. [Алишер Навоий, 2011: 12]

Мумтоз адабиётда май, бода, шароб, жом, қадаҳ хаётий ва илоҳий ҳақиқатларни ошкор этувчи ўзига хос тисоллардир. Шунингдек, улар ишқ ва ошиқликнинг турли даражаларини ҳам юзага чиқаради. Масалан, май “ишқнинг ғалаботи”, муҳаббат шавқи ила “масти мусрағрак” бўлишни англатади [Сажжодий, 1332: 302]. Қадаҳ эса ишқ куёши порлаган тоза, беғубор қалб тимсоли. Шу сабабли, қуйидаги байтда лирик қаҳрамон – ошиқ ишқ қадаҳидан илоҳий шароб ичиш ўзи учун қисмати азал эканини айтади:

Қадаҳ ичмак ёзук деб асру мардуд этмагил, эй шайх,

Бу қисм эрса азалдин, бежихатдур бизни ёзгурмоқ. [Алишер Навоий, 2011: 316]

Тасаввуфдаги ваҳдат ёки тавҳид таълимоти Қуръони каримдаги “Аласту би-роббикум” – “Мен сизнинг роббингиз эмасманми”, сўровига асосланиши маълум. Яъни “*Аъроф*” сурасида келтирилишича, Тангрининг “*мен сизнинг Раббингиз эмасманми?*” – деган саволига, руҳлар “*Раббимизсан*”, – дея жавоб қайтаришган [Қуръони карим, *Аъроф*:172]. Ваҳдат ул-вужуд таълимотига кўра, инсон ва умуман башариятнинг бутун ҳаёти ана ўша илоҳий аҳдни бажо айлаш ва “азалий ватан”га қайтиш ҳодисасидан иборат. Профессор И.Ҳаққулга кўра, ваҳднинг охирги босқичи “камол ва ниҳоя” ҳам мана шудир [Иброҳим Ҳаққул 2001: 56]. Мумтоз адабиётда “аласт хамри”, “аласт базми” каби поэтик бирикмалар ҳам кўплаб учрайди. Бу орқали инсон яратилмасидан аввал Оллоҳ билан уларнинг руҳлари орасида кечган ана ўша аҳдлашувга ишора қилинади. Алишер Навоий шеърлятида ошиқлик тарихининг илк асоси, маънавий негизи, энг аввало, мана шу – аласт базми, аласт майи, аласт жоми билан бевосита боғлиқдир. Масалан:

Мени усрук кўрубон жомим ушутма, эй шайх,
Ким, бу янглиғ мени маст этган эрур жоми аласт. [Алишер Навоий, 2011:
77]

Ошиқ кўнглига маънавий фараҳ етказувчи бу илоҳий шароб ҳақида қудсий ҳадисда шундай дейилган: “Эй Аҳмад (яъни Муҳаммад алайҳиссалом), менинг ҳузуримда дўстларим учун бир шароб бор. Қачонки (дўстларим) уни ичсалар маст бўладилар, агар маст бўлсалар хурсанд бўладилар, агар хурсанд бўлсалар талаб қиладилар, агар талаб қилсалар топадилар, агар топсалар тавба қиладилар, агар тавба қилсалар халос бўладилар, агар халос бўлсалар етадилар, агар бирлашсалар улар билан менинг орамда ҳеч қандай фарқ қолмайди”. Сўфий олим Ибн ул-Фарид: “*Биз жонон жамолига етмоқ учун ишқ шаробини ичиб, маст бўлганимизда узум ҳануз пайдо бўлмаган эди*”, – деб майнинг ана шу мазмунини назарда тутган [М.Асадов, 2020: 94]. Машҳур озарбайжон шоири Имодиддин Насимий ҳам мана бу шеърида майнинг юқоридаги маъносига ишора қилади:

*Бу дунё маъмур ўлмаган,
Мусога ҳам Тур ўлмаган,
Бу оби ангур ўлмаган,
Ман ишқи жонон мастиям [Насимий, 1985: 151].*

Демак, лирик қаҳрамон – ошиқнинг насибаси бўлган илоҳий ишқ шаробидан ичиб, ишқ қисматини бошидан кечирмоғига ягона сабаб ҳам маъшуқи азалдир. Шу сабабли, илк бора “азал субҳи”да юзланган ошиқлик саодати уни то “абад шоми”га қадар “маст”лик, яъни маънавий ҳузур ҳолига мушарраф этади:

Тонг эмас бўлса Навоий маст то шоми абад,
Ким, азал субҳида бўлмиш қисмати жоми аласт. [Алишер Навоий, 2011:
88]

Шу тариқа, “жоми аласт”дан ичилган ваҳдат, яъни бирлик, ягоналик майи ошиқни пок ишқ ичра масту мустағрақ қилиб, завқ ва ҳузур мақомига юксалтиради. Яъни маърифат босқичларидан ўтиб, ишқ завқу шавқини ўзида теран ҳис қила олган чин ошиққина ҳақиқий камолот соҳиби бўла олади.

Кўринадики, Алишер Навоий шеъриятида, хусусан, “Ғаройиб ус-сиғар” девонида лирик қаҳрамоннинг ошиқлик завқу шавқи, маънавий сурури, энг аввало, инсон ва унинг моҳияти, ҳаёт ва тириклик асосини теран идрок қилиши билан белгиланади. Улуғ шоир ижодидаги лирик қаҳрамоннинг ошиқлик тарихини текшириш эса нафақат ишқ ва унинг ўзига хос хусусиятлари, балки Навоий ижодида ўз ва ўзлик масаласи, фано ва тавҳид таълимоти, қолаверса, буюк шоир дунёқарашининг характерли жиҳатларини кенгроқ тушунишга ҳам имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. 9-жилд. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги НМИУ, 2011. – 768 б.
2. Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Тошкент: Тафаккур, 2020. – 356 б. .
3. Имоиддин Насимий. Танланган асарлар // Озарбайжон классик адабиёти кутубхонаси. 20 жилдлик. 5-жилд. – Боку, 1985. – 468 б.
4. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннаҳр-Ўзбекистон, 2009. – 398 б.
5. Сажжодий Сайид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 ҳ. – 622 с.
6. Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – 378 б.
7. Қуръони карим маъноларининг ўзбекча тафсири. Араб тилидан Абдулазиз Мансур таржимаси. – “Аъроф” сураси, 172-оят.
8. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси (тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр). – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 390 б.
9. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – 226 б.

АҲЛИ ФАНО ВА ФАҚР МУРШИДИ (THE MURSHID (MENTOR) OF THE FANATICS AND THE POOR)

Зулайхо РАҲМОНОВА,

*ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
катта илмий ходими, филология фанлари бўйича фалсафа доктори
zuleyha2008@mail.ru Тел: 97-7587926*

Аннотация: Алишер Навоийнинг Сайид Ҳасан Ардашерга мактуби ёзилиш даври, жойи ва жанрий хусусиятлари жиҳатидан бир неча бор тадқиқ этилган. Мазкур мақолада эса шоирнинг маънавий фарзанд сифатида Ардашерга муносабати ҳақида тўхталганиб, унинг тасаввуф ҳақидаги фикр-қарашларига ойдинлик киритилди. Шунингдек, муршиди комилларининг улуг мутасаввиф Навоий тақдирига таъсиридан баҳс юритилди.

Калим сўзлар: тасаввуф, тариқат, сафар, фано, фақр, таваккул, муршид, солиқ, ирфон, ишқ.

Annotation: The period of Alisher Navoi's letter to Sayyid Hasan Ardasher has been studied several times in terms of place and genre. This article focuses on

the poet's attitude to Ardasher as a spiritual child and clarifies his views on mysticism. As well as, the influence of the murshid on the fate of the great mystic Navoi was also discussed.

Keywords: *mysticism, sect, travel, fano, faqr, hope (tawakkul), sheikh, solik, irfon, love.*

Улуғ мутафаккир шоир Алишер Навоийнинг мураккаб ҳаёт йўли ва асарлари хусусидаги холис мулоҳазалар унинг устозлари билан ҳам бир қадар боғлиқ. Албатта, темурийлар салтанатида обрўли мавқега эга Гиёсиддин кичкина оиласида таваллуд топган Алишер Навоий ўз даврининг энг илғор мураббийлари кўлида таҳсил олди. Илми бадиъдан илми нужумгача пухта ўрганди. Бироқ унинг қисматида қалб оламига таъсир қилган, рухий тарбия этган муршиди комилларнинг ўрни алоҳида эътиборга молик. Ўз даврининг етук шахслари саналган бундай пири комиллар билан унинг муносабатини атрофлича ўрганиш лозим. Шунда шоирнинг салтанатда кечган зиддиятли умри, халқ тақдиридаги ўрни ва асарларидаги мақсаду маслаги бир қадар ойдинлашади. Хожа Аҳрор Вали, Абдурахмон Жомий каби шоир шахсияти шаклланишида муҳим роль ўйнаган муршиди комиллардан бири, шубҳасиз, Сайид Ҳасан Ардашердир.

Навоийнинг Сайид Ҳасан Ардашерга бўлган муҳаббати, ўзаро муносабати ўзига хос. У ҳақида махсус “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер” номли рисоласидан ташқари қатор асарларида юрак изҳорлари бор. Шулардан бири маснавий номасидир³⁷. Маълумки, маснавий Ватан соғинчи ила юрак ёниб, яқинлар меҳрини дил қўмсаб Самарқанд ихрожи даврларида ёзилган ҳасби ҳол ҳисобланади. Навоийнинг Сайид Ҳасан Ардашерга бағишланган асарлари ва бағишловларида шоирнинг кўнгил оламини акс эттирувчи ўзига хос жиҳатлар бор. Бу ҳол бошқа ҳолотларида, номаларида ёрқин кўринмайди. Аввало, Навоий ўзини маънавий бир фарзанд образида тасвирлайди. Шу боис унинг дарду изҳори, фикр-қарашлари бевосита тасаввуф ирфонининг ўзига хос томонларини қамраб олган. Яъни кўз ўнгимизда Навоий мазкур шеърий мактубда Ҳақ йўлини истаётган бир солиқ сифатида гавдаланади. Мактуб Аллоҳ таолога ҳамд ва Расулуллоҳ (с.а.в.)га наът билан бошланади. Айтиш мумкинки, бу асарда ўзига хос ҳол мавжуд. Бунда Навоий гўё ўтар дунёнинг бир фоний йўловчиси рухий ҳолида ўз фикрларини баён қилади. Ўн саккиз минг оламнинг яратилиш сабаби ва

³⁷ Ушбу шеърий мактуб бир неча машҳур тадқиқотчилар томонидан турли нуқтаи назардан ўрганилган. Унинг ёзилиш санаси, жойи ҳақидаги қарашлар мунозарали бўлган. Шунингдек, унинг жанрий хусусиятлари ҳам илмий изланишларга сабаб бўлган. “Маснавий”, “Ҳасби ҳол”, “Сайид Ҳасан Ардашерга мактуб” каби ҳар хил номлар билан берилишининг ўзиёқ фикримизни қувватлайди (бу ҳақида қаранг: Е.Э.Бертельс. Наваи. – Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948; О.Шарафитдинов. Алишер Навоий. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1948; А.Ҳайитметов. Навоий лирикаси. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2015).

инсоннинг моҳиятидан сўз очади. Одам авлодларининг заминга туширилиши ва бу ердаги бир муддатлик имтиҳон ҳақида Навоий ҳикматли қарашларини ўртага ташлайди. Ўтмиш, бугун ва охираддан иборат маънавий сафарнинг сир-асрорларини тўла англашга уринади. Мана шундай ўй-хаёллар оғушида Сайид Ҳасан Ардашерни эслаши ва унга мактуб ёзиши табиийдир. Зеро, у “солики фоний ва гавҳари коний, орифи маоний [4:90]” бўлиш билан бирга Навоий таъкидлаганидек: “фақирни фақр тариқиға далолат ва иршод қилурлар эрди ва назм айтурға тарғиб кўргузурлар эрди [4:91]”. Шоир дунё ғурбатхонасида инсон бир мусофир, овора, бечора солиқ эканлигини айтarkan, ушбу йўлда Аллоҳ таоло ёрдамчи, раҳбар бўлишини эслатади. Зеро, инсонга ишқ дардини неъмат айланиши ва овораликни насиб этиши ҳам Парвардигорнинг лутфу карамидир. Дашти балода Ҳақ йўлчисига йўл озиғи таваккул бўлган. Мактубда ана шундай тариқатдаги муҳим масалаларнинг ўртага ташланиши бежиз эмас. Чунки нома “*фано шомининг ёруғ шамъи*”, “*Адам хонақоҳида ихтиёр этган*”, “*жалол ва камолда тенгсиз*”, “*вафоу сахо кони*” Сайид Ҳасан Ардашерга ёзилмоқда. Шоирнинг унга маънавий бир робитаси борки:

*Зиҳи равзадин хулқунг ортуқ баса,
Келиб боғи қадрингда тубо хаса.*

*Чу сенсен бугун олам аҳлида фард,
Ки ҳолин дейолгай санга аҳли дард.*

*Мангаким, видодингга хурсандмен,
Жанобингга шогирду фарзандмен [2:526], –*

дейди. Навоий Сайид Ҳасан Ардашернинг ўзига бўлган муҳаббатидан бахтиёр. Бошқа асарларидаги каби унинг устоди пир, ўзининг унга фарзанд эканлигидан ифтихор туяди. Кўнгили ором олувчи бир хилват орзу қилган “*оввора мусофир*” беихтиёр қалб табиби – пирини эслайди:

*Сен эрдингки, ҳар ишда ёрим эдинг,
Не гамким етар, гамгусорим эдинг.*

*Сени ҳам сипеҳри муҳолифмазоқ,
Ўқуш реви ила солди мендин йироқ [2:533].*

Ғаму андуҳ ичида қолган Навоийнинг Яратган, олам ва одам ҳақидаги қарашларини баён қилиши ҳам, албатта, дардкашининг маънавий мақоми билан боғлиқ:

*Эмас эрди мақсуд жуз одамий,
Ки Ҳақ сиррининг бўлғай ул маҳрами.*

*Баридин гараз гарчи инсон эди,
Анга дағи мақсуд ирфон эди.*

*Бу сўз сидқига дағи бетаъну танз,
Далолат қилур ояти «кунту канз» [2:535].*

Дунёнинг яратилишидан мақсад инсон, инсондан ғараз эса ирфондир. Бу ҳақиқатни ирфоний асарларда кўп бора тилга олинадиган “*Кунту канзан махфийян фааҳбабту ан уърафа фахалақтул халқа*”, яъни “*Мен яширин бир хазина эдим, билинишни истадим ва мени билсинлар дея махлуқотни яратдим*”, қудсий ҳадиси орқали изоҳлайди. Тассавуф манбаларида ушбу ҳадисга муҳим аҳамият қаратилиб, батафсил шарҳлар яратилган. Мутасаввифларнинг наздида, махфий хазина бўлган Аллоҳ аза ва жалла “ан урафа”, яъни танилишни “аҳбабту”, яъни хуб, муҳаббат ила ихтиёр этган. Шундай оятлардан бири: “Мен жин ва инсни ўзимга ибодат қилишлари учун яратдим (Зориат: 51/56)”дир. Нажмиддин Кубро ҳазратлари: “*Менга ибодат қилсинлар*” ифодасини Ибн Аббос (р.а.) “*Мени билсинлар*”, дея изоҳлаган”, – дейди. Бу истакка жавоб берувчи эса махлуқотларнинг гултожи – комил инсон эди. Инсоннинг яратилиши билан оламларнинг яратилиши якун топди. Тажаллигоҳ бўлган оламнинг жилоси Инсон бўлди ва борлиқлар ичра жузъий ирода ва идрок этиш қобилияти ҳам унга берилди. Демак, инсон ишқ ва ирфон соҳиби бўлгандагина яширин хазинанинг сиррига етади. Бу муҳаббат ишқуллоҳ, бу ирфон – маърифатуллоҳдир. Ушбу юксак даражага эришмоқнинг икки йўли бор. Биринчиси ҳақида Навоий шундай дейди:

*Бири буки, бир жазба Ҳақдин этиб,
Кўнгулни якин жомидин маст этиб.*

*...Анга қолмағай ҳам ўзидин хабар,
Ўзидин неким, ўзлугидин асар.*

*Бўлуб рафъ имкони мавжудлуг,
Топиб Ҳақ вужудида нобудлуг [2:535].*

Демак, илк тарик мажзублар йўли бўлиб, уларга жазба Ҳақдан етади. Аллоҳ маҳбуб бандаларига воситасиз “яқийн жоми”дан насиб айлайдики, мастликда дунёи дундан этак силкиб, ҳақиқат сари от чоптиришда эҳтиёжсиз этади. Улар ўзлигини маҳв этиб, “ҳақ вужуди”да неки мавжуд бўлса нобуд айлаб, ваҳдатга эришадилар. Улар манзилга етган, бироқ йўл сиррини англамаган мажзублардир. Иккинчиси эса:

*Яна бир будурким, гадо гар мулук
Талаб йўлида қилгай онча сулук.*

*Бурун муришиди комил истай юруб,
Ани топқач ўзин анга топишуруб.*

*Сулук амрида урмайин бешу кам,
Анинг амридин айру дам ё қадам.*

*Фано даштида сайри бўлгач тамом,
Ҳақ андин сўнг эткай ато ул мақом [2:535], –*

яъни тарикатдир дейди шоир. Сайри сулукда, аввало, бир пири комил топиб, унга том таслимият ила байъат қилинади. Фано даштида ҳам йўл охирига, ҳам йўл сиррига етган сулук аҳлига ваҳдат мақоми насиб этади. Агар ўз розидан мушарраф айлаган маҳбубу мажзубларидан қилмаса, пир этагидан маҳкам тутиш лозим. Навоий бу икки савдо иштиёқида беқарорлиги, мабодо умри ўзлукни топиш йўлида талаф бўлса, унга энг олий шарафлигини бу йўлнинг “*фақиру фоний*”си “*гамхўр*”, “*ёвару*” “*ёр*”ига га изҳор этади. Фано даштидаги саргардонликда Сайид Ҳасан Ардашердан ҳиммату мадад сўрайди. Навоий ҳақиқатидан бир пир остонасига бош уриб, тарикат ҳаётини орзу қилган Ҳақ йўлчиларидан эди. Самарқандда яшаган даврларида кўнгил сайрига иштиёқ жуда баланд бўлганлиги аниқ. Муаррих Ғиёсиддин Хондамир “Мақорим ул-ахлоқ”да шундай хабар беради: “Ёзувчиларнинг жимжимадор сўзлари ва котибларнинг мақтовларисиз ҳам пок Парвардигор илтифотлари марказларида бўлган ул зот ёшлик ва йигитлик даврининг гуллаб-яшнаган чоғларида ҳам ҳар доим “улар туриб ҳам, ўтириб ҳам, ётиб ҳам Аллоҳни зикр этадилар (Оли Имрон: 191)” ояти улар борасида туширилган дарвешлар билан мулоқотга бўлишга интилиб юрар, кўлидан келганича ва имконияти етганича иродат ва ихлос билан олий мартабали ушбу тоифага мансуб кишиларнинг хизматида бўлардилар [5: 208]”. Сайид Ҳасан Ардашер мана шундай улуғ зотлардан эди. Навоийда ҳамиша Сайид Ҳасан Ардашер соғинчи бўлган. Мана шундай руҳдаги сатрларидан бири:

Фақр манзилларининг раҳрави бал раҳбари,

Ҳодийи аҳли фано муршиди аҳрор қани?

Мени мотамзадага ҳам ота, ҳам муршиду пир,

Балки ҳам ғамхўру ҳам ёвару ҳам ёр қани? [3: 531]

Бу мисралар фано аҳлининг муршиди вафоти муносабати билан ёзилган. Навоий ижодида Фано етакчи мавзулардан, Фановашлик эса асосий ҳоллардан саналади. Бироқ шоир фано мақомидан сўз очаркан, Сайид Ҳасан Ардашер номини тилга олади ёхуд Сайид Ҳасан Ардашерни хотирларган фаноликдан баҳс юритади. Мотамзадалиқда яралган марсияда ҳам:

Эй фалак, айтким ул солики атвор қани,

Фақри атвори аро қошифи асрор қани?

Ташлаб ўзлукни фано бодиясин қатъ эткан,

Ушбу йўл ҳолидин огоҳу хабардор қани?

дея фалакка арзу дод этади. Аслида кўнгил ижодкорининг кўплаб асарлари фано мақомига юксалиш асрорларини очишга, йўл-йўриқларини кўрсатишга қаратилган. Шу маънода Алишер Навоий ижодидаги маънан етук образлардан бири – комил инсон – Фонийдир. Фақру фано мақоми ҳақиқатларини очишда “*фақр манзилларининг раҳбари*”, “*фано муршиди*”нинг маънавий таъсири беқиёс бўлган. Ва айтиш мумкинки, Навоий асарларида фақру фано мартабасининг соҳиби Сайид Ҳасан Ардашер сиймосида тасвир этилади. Шу маънода икки улуғ шахсиятнинг ўзаро муносабатини чуқурроқ ўрганиш, навоийшуносликда тўғри таҳлил ва теран талқинларга йўл очади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бертельс. Е.Э. Наваи. – Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948.
2. Навоий А. МАТ. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988.
3. Навоий А. МАТ. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1988.
4. Навоий А. МАТ. 15-жилд. – Тошкент: Фан, 1999.
5. Хондамир Ғ. “Макорим ул-ахлоқ”. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2015.
6. Шарафитдинов.О. Алишер Навоий. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1948.
7. Ҳайитметов. А. Навоий лирикаси. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2015.

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАРКИББАНДИДА САЙИД ҲАСАН АРДАШЕР ТАЛҚИНИ

Дилрабо Казакбаева,

Ўзбекистон Миллий университети катта ўқитувчиси

dilrabokazakbayeva0707@mail.com

+99893 561-12-01

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Navodir ush-shabob” devoniga kirgan tarkibbandi tahlilga tortilgan. Navoiy qarashlariga muallifning munosabati bildirilgan.*

***Kalit soʻzlar:** Navoiy, tarkibband, Sayyid Hasan Ardasher, marsiya.*

***Annotation:** This article analyzes the first of tarkibband Alisher Navoi's divan “Navodir ush-shabob”. The author's attitude to Navoi's views is expressed.*

***Key words:** Navoi, tarkibband, Sayyid Hasan Ardasher, marsiya.*

Таркиббанд инсон руҳий оламини кашф этишда, моддий борлиққа бўлган муносабатларини теран ифодалашда шоирга кенг имкониятлар берадиган ўзига хос шеърӣ жанрдир. Аммо таркиббанд ўзбек мумтоз адабиётида нисбатан кам ижод қилинган. Бу мазкур жанрнинг бир қадар мураккаб тузилиши, ҳажми ва ифода усули билан ҳам боғлиқ. Таркиббанд ҳақида назарӣ адабиётлар ва луғатларда ҳам қисқароқ маълумотлар келтирилган. Жумладан, “Ғиёс ул-луғот” муаллифи³⁸ ва XII аср назарӣётчиси Рашидиддин Ватвот таркиббандни таржибанддан ўсиб чиққан, деб ҳисоблайдилар³⁹. Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида ҳам таркиббанд ҳақидаги қарашлар юқоридагиларга ўхшаш: “Ва бешинчи қисми улким, ҳар бандининг қофияси бир тариқа бўлур ва таржиъ байтлари тақи ҳар бири алоҳида қофия била келур ва мукаррар қилмаслар. Ва бу қисмда марсия ва мадҳ айтилурур”⁴⁰.

Кўринадики, таркиббанд шаклан мураккаб тузилишга эга бўлган таркиб байтлардан иборат бўлса-да, мазмунан марсия характеридадир. “Девони Фоний”да Абдурахмон Жомий вафоти муносабати билан ёзилган “Марсияи ҳазрати Маҳдум” номли таркиббанд келтирилган. “Наводир уш-шабоб” девонига эса Саййид Ҳасан Ардашер вафоти муносабати билан ёзилган таркиббанд киритилган. Мақолада адабиётшунослигимизда деярли тадқиқ

³⁸ Ғиёсиддин Муҳаммад. Ғиёс ул-луғот / Таҳиян матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А.Нуров. Чилдт 1. Душанбе: Адиб, 1987. - Б. 187.

³⁹ Ватвот Рашид ад-Дин. Сады волшебства в тонкостях поэзии. Перевод с персидского. Исследование и комментарий Н.Ю.Чалисовой. - Москва, 1985. - С.323.

⁴⁰ Шайх Аҳмад ибн Ҳудайдод Тарозий. Фунун ул-балоға. - Тошкент: MUMTOZ SOʻZ, 2017. - Б. 55.

қилинмаган Саййид Ҳасан Ардашерга бағишланган ана шу таркиббанднинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр боради.

Таркиббандда Навоий меҳрибон устози ва дўсти Саййид Ҳасаннинг вафоти уни чуқур изтиробга солганлигини айтади. Саййид Ҳасан Навоийнинг ота-онаси вафот этганидан сўнг унинг тарбияси билан шуғулланган илм-маърифатда етук кишиларидан эди. Биз буни Навоийнинг Саййид Ҳасанга шеърий мактуби ва “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” номли рисоласи билан танишганимизда ҳам билиб оламиз. Шунингдек, Навоийнинг хабар беришича, Саййид Ҳасан Ардашер Лутфий ва Ҳофиздек забардаст шоирлар шеъриятининг аксар қисмини ёд билар эди ва адабий мажлисларда мароқ билан ўқир эди.

Саййид Ҳасан гўзал хислатлари ва ёқимли феъл-атвори билан катта-кичик ва яхши-ёмон кишилар қошида азиз ва мукааррам бўлган. Подшоҳ ўз фарзандларининг айрим феъли, ишлари ўзига мақбул бўлмаса, Саййид Ҳасанни кўзда тутиб: “Не бўлғай, сенинг афъол ва ҳисолинг ҳам фалониға ўхшаса эрди!”, дея уларга танбеҳ ҳам берган. Бу ҳақдаги маълумотларга академик Азиз Қаюмовнинг Навоий ижодига бағишланган асарларида⁴¹ ҳам дуч келамиз.

Навоий таркиббандининг ҳар банди саккиз байтли бўлиб, етти банддан ташкил топган, жами 56 байт. Ҳар бир банд охирида мустақил байт келтирилади ва бу байтнинг мисралари ўзаро қофияланади. Биринчи бандида дунёнинг жафокор ва бевафолигидан шикоят қилинади:

*Даҳр боғики жафо шоршидур ҳар чамани,
Жуз жафо аҳлига сончилмади анинг тикани.
Кимдаким доғи вафо кўрса шаҳид айламаса,
Лоласининг не учун қонга бўялмиш кафани.*

Бу дунёнинг ҳар чаманида жафо бор, лекин унинг тикани жафочиларга санчилмади. Кимда ким вафоли бўлса, бу даҳр, яъни дунёнинг тикани шу вафолига санчилди. Шунинг учун ҳам лоланинг бағри қон. Таркиббанднинг охирги байтида шоир устози Саййид Ҳасан Ардашерни етти иқлим кўрмаган пок инсон сифатида таърифлайди.

*Баҳри урфон дури Саййид Ҳасан улким афлок
Етти дуржи аро бир кўрмади андоқ дури пок⁴².*

Навоий таркиббандининг кейинги учинчи ва тўртинчи бандларига эътиборимизни қаратайлик. Бу бандларда мамдуҳ (мадҳ этилаётган шахс)нинг оламдан ўтиш хабари ва унинг тавсифи берилади:

⁴¹ Қаюмов А. Асарлар. 3-жилд. - Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2009, - Б. 231.

Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. - Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2011. - Б.43-52.

⁴² Алишер Навоий. МАТ. Т.4. –Тошкент: 1989. Б.497-501. Кейинги мисоллар ҳам шу саҳифалардан олинди.

*Гарчи фақр аҳлига бу навъ азо кам тушти,
Мени савдозадага ўзгача мотам тушти.*

Тўртинчи бандда мамдуҳ дунёқараши ва характери очиб берилади ва унинг мухтасар тавсифи ёритилади:

*Сенсизин даҳр элидин асру малолим бордур,
Кошки келсангу кўрсангки, не ҳолим бордур.*

Яъни бу дунё Устозсиз менга малол келади. Зеро, устозсиз инсон йўлини йўқотган йўловчи кабидир. Бешинчи бандда мамдуҳ руҳи билан мулоқотининг гувоҳи бўламиз:

*Дўстлар бир-бирингиздин тиламанг жоми висол,
Десангиз ичмали ҳижрон қадаҳин маломол бўлгай.*

Навоийнинг аламига алам кўшган яна бир нарса шуки, бу шеърдан ва шоирнинг “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” номли асаридан маълум бўлишича, Саййид Ҳасан вафот этган вақтда Навоий Ҳиротда эмас эди. Шунинг учун у устози билан видолаша олмай қолади ва унинг дафн этилиши маросимида ҳам қатнаша олмайди. Устозининг ёнида бўлиб, фарзандлик бурчини бажара олмаганлигидан афсус-надоматлар чекади:

*Гаҳ бошингни тузатиб, гоҳ аёгингни ётиб,
Эврулиб бошинга фарзандлиг айлаб изҳор.*

Гарчанд Навоий ўз бошига тушган кулфатни инсон тақдири, дунёнинг фонийлиги каби мавҳум фикрлар билан боғлаб, асарга қисман фалсафий-тасаввуфий оҳанг берса ҳам, унда ҳаётининг деталлар, реал ҳис-туйғулар етакчи ўрин тутди. Буни, айниқса, таркиббанднинг олтинчи бандида равшан ифоланади; мазкур бандни ўз яқин кишиси билан видолаша олмай қолган инсоннинг қалб нидолари, афсуномаси деб баҳолаш мумкин:

*Чора йўқтур бу чу навъ эрмас экандур тақдир,
Мумкин эрмас киши тақдирга бермак тағйир.*

Навоий Саййид Ҳасанни нафақат ота ўрнида кўради, балки маънавий йўлбошчиси, пир-муршиди деб билади. “Навоий учун Саййид Ҳасан Ардашер – инсони комил тимсоли. Навоий “Хамса” дostonларида яратилган ижобий-ибратли тимсоллар билан Саййид Ҳасан орасида ўхшашлик кўп, агар “Хамса” образлари бадиий орзу-мушоҳада асосида вужудга келган таҳайюлий-романтик типлар бўлса, Саййид Ҳасан муайян тарихий шахс, яъни улуғ шоир ўзининг хаёлотидаги идеал инсоннинг хусусиятларини ўз замондошида кўра олган, дейиш мумкин”⁴³. Адабиётшунос М.Асадов шоир шеърлятида ринд тимсолининг реал, ҳаётининг асоси, прототиби мавжуд. Бу Саййид Ҳасан Ардашердир⁴⁴, дея, унинг риндлар, дарвешлар билан

⁴³ Комилов Н. Тасаввуф. - Тошкент: Мовороуннаҳр-Ўзбекистон, 2009. - Б.357.

⁴⁴ Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. - Тошкент: Тафаккур, 2020. - Б. 209.

муносабатини чуқур ёритиб берган. Дарҳақиқат, Навоий ва Фахрий Ҳиравий маълумотларига кўра, Саййид Ҳасан Ардашер давлат ишларидан чекиниб, дарвешлик, риндлик мақомида бўлишни ҳам афзал билган.

Таркиббанднинг охириги – еттинчи банди юқоридаги бандларининг умумий хулосаларидир:

*Дўстлар, даҳр вафосини хаёл айламангиз,
Буржу кохига тамаъ гайри завол айламангиз.
...Ҳар киши комил эрур, бас анга ҳақ бандалиги,
Мундин ўзга тамаъи касби камол айламангиз.*

Навоийнинг мазкур асари “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” номли асаридан сўнг ўқилганда унинг моҳияти, шоирнинг умумлаштириш қобилияти ва поэтик маҳорати яна ҳам ёрқинроқ намоён бўлади. Яъни бу асарлар ҳам мазмунан, ҳам поэтик жиҳатдан бир-бирини тўлдиради.

Шеър бошидан охиригача шоирнинг ички кечинмаларини ҳаққоний равишда, чуқур лиризм билан акс эттиради. Шеър аслида чин инсоний ҳис-туйғулар асосига қурилгани учун, ундаги унча-мунча анъанавий тасвирий образ ва иборалар унинг таъсир кучини камайтира олмайди ва шеър, умуман, лириканинг гўзал намунаси ҳисобланади⁴⁵. Шу билан бирга, Навоий таркиббанднинг ҳар банд охиридаги байтида ўз фикрларини ҳаётий хулосалари билан уйғун тарзда ифодалайди.

Навоий таркиббандни рамали мусаммани солими маҳбуну маҳзуф вазнида ёзди.

<i>Ҳар</i>	<i>ки</i>	<i>ши</i>	<i>ко</i>	<i>ми</i>	<i>лэ</i>	<i>рур</i>	<i>бас</i>	<i>ан</i>	<i>га</i>	<i>ҳақ</i>	<i>бан</i>	<i>да</i>	<i>ли</i>	<i>ги</i>
-														

Фо и ло тун фа и ло тун фа и ло тун фа и лун

<i>Мун</i>	<i>ди</i>	<i>нўз</i>	<i>га</i>	<i>та</i>	<i>ма</i>	<i>и</i>	<i>кас</i>	<i>би</i>	<i>ка</i>	<i>мо</i>	<i>лай</i>	<i>ла</i>	<i>ма</i>	<i>нгиз</i>
-														

Фо и ло тун фа и ло тун фа и ло тун фа и лун

Хуллас, Навоий таркиббанди тузилиш жиҳатдан ниҳоятда пухта бўлиб, мамдуҳ дунёкараши ва характерининг умумлашган, мухтасар тавсифини яратишга имкон берган. Таркиббандда бандлар охиридаги маснавийдек қофияланган байтлар унинг жанр хусусиятини ифода этиб келган. Навоий

⁴⁵ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. -Тошкент: -Б.1961.

таркиббандида тахаллус кўллангани ҳам унинг яна бир ўзига хослигини далиллайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. - Тошкент: Тафаккур, 2020.
2. Ватват Рашид ад-Дин. Сады волшебства в тонкостях поэзии. Перевод с персидского. Исследование и комментарий Н.Ю.Чалисовой. - Москва, 1985.
3. Комилов Н. Тасаввуф. - Тошкент: Мовороуннахр-Ўзбекистон, 2009.
4. Алишер Навоий. МАТ. Т. 4. - Тошкент: 1989.
5. Шайх Ахмад ибн Худайдод Тарозий. Фунун ул-балоға. - Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2017.
6. Носиров О., Жамолов С., Зиёвуддинов М. Ўзбек классик шеърляти жанрлари. - Тошкент: Ўқитувчи, 1979.
7. Қаюмов А. Асарлар. 3-жилд. - Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2009. - Б. 231.
231. Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва рухафзо ашъорлар. - Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2011.
8. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. - Тошкент: - Б.1961.

“ЛИСОНУ-Т-ТАЙР”ДА БАДИИЙ ТУШ ВА САФАР УЙҒУНЛИГИ HARMONY OF ARTISTIC DREAM AND TRAVEL AT “LISONU-T- TAYR” (THE LANGUAGE OF BIRDS)

***Одилжон АВАЗНАЗАРОВ,**
филология фанлари бўйича фалсафа доктори,
Қарши давлат университети
odiljon.avaznazarov@mail.ru*

Annotation. The article examines the artistic dream and the motive of the trip in Alisher Navoi's epic "The language of birds".

Key words: epic, birds, dream, journey, psyche.

Алишер Навоий ижодида туш мотивининг ўзига хос ўрни бор. Унинг деярли барча асарларида, жумладан, “Хамса”да қахрамонларнинг ички кечинмалари, рухият тасвири туш орқали очиб берилганига, умуман олганда, туш Навоий ижодида алоҳида аҳамиятга эга ҳодиса эканига амин бўламиз.

Тушлар, асосан, йўл, йўловчи образлари ҳамда сафар мотиви билан уйғунликда рўй беради. Жумладан, “Лисону-т-тайр” достонида бу яққол кўзга ташланади. Достонининг етакчи ғояларини чуқурроқ англашда Шайх Санъон ва Тарсо малика билан боғлиқ туш эпизодлари муҳим аҳамият касб этади. Бу хусусида тадқиқотчи олимлардан бири Ф.Исомиддинов ҳам ўзининг “Шайх Санъон ҳақидаги қиссаларнинг қиёсий таҳлили” номли

номзодлик ишида Аттор ҳамда Навоий ижодида тушлар муҳим ўрин тутгани таъкидлайди. “Лисону-т-тайр”нинг уч бобидаги (LXXIX, CXXXIV, CLX) ҳикоятларда тушлар сюжет ҳалқаларининг маълум бир қисмларига тааллуқли ҳисобланиб, ўзлари қатнашган ҳикоятларни шакллантиришга, ғоявий-бадий қувватини юксалтиришга хизмат қилади.

Ушбу тушларнинг дастлабкиси LXXIX бобдаги тушлардир. Шайх Санъон ва Тарсо қиз ҳақидаги бу ҳикоятнинг уч ўрнида туш эпизодлари учрайди. Ижодкор айна тушлар воситасида бадий олам ичида янги бадий олам яратади. Айтиш ўринлики, “Лисону-т-тайр” достонини Шайх Санъон ва Тарсо малика ҳақидаги ҳикоясиз, ҳикояни эса Шайх Санъон ва Тарсо маликанинг тушларисиз тасаввур қилиш мушкул. Тушда кечадиган ҳодисалар асарнинг ажралмас қисмига айланади. Шайх Санъон қиссасидаги тушларнинг ўрнини аниқлаш учун достондаги бош – қолипловчи ҳикояни ҳамда Шайх Санъон қиссасини қиёслаб ўрганиш лозим бўлади. Чунки икки ҳикоядан ҳам чиқадиган хулоса бир: олам – борлиқ Оллоҳнинг зухуридан иборатдир.

Шу маънода, достонда дунё қушларининг Симурғни излаб йўлга тушиши ҳақидаги қолипловчи ҳикоя Шайх Санъон қиссасининг рамзлаштирилган вариантыдир. Шайх Санъон қиссаси рамзий шаклдаги қолипловчи ҳикояни реалликка яқинлаштиради. Бу эса асар моҳиятини янада равшанлаштиради. Икки ҳикоянинг ҳам сюжет тизимини синчиклаб қиёслаганда, уларнинг бир хиллигини, инсоннинг минг-минглаб яхши-ю ёмон хислатлари, ҳисларининг тимсоли бўлган қушлар – Шайх Санъон эканлигини англаш мумкин. Худхуд Симурғдан афсона айтгач, қушлар табиатида шавқ ўти алангаланиб, йўлга чиқадилар. Шайх Санъон тарсо қиз ҳақидаги тушни такрор-такрор кўргач, унга ошиқ бўлади ва сафарга отланади.

Аслида қушлар ҳам, шайх ҳам Оллоҳ висолини истаб йўлга тушган эдилар. Улар бу йўлда жуда кўп машаққатлар, захматлар чекадилар. Асл муддаога етгунга қадар қушлар минглаб ҳамроҳларидан, шайх эса саллаю дастори, динидан айриладилар ва тупроқ билан барабар бўладилар. Ушбу ўринда сийрат учун суратдан воз кечилганлигини кўриш мумкин. Ҳикоялар сўнгига келиб қушлар ва шайх висолга етдик деганларида, йўлларида яна бир тўсиқ пайдо бўлади. Бу – умидсизлик тўсиғи бўлиб, у қушлар келиб қолган манзилларида ўзларини ожиз ҳис қилиб, “Бу даргоҳ шундай азим ва кўрқинчли эканки, бу ерда бизга на сон бор экан, на салмоқ!”, дея “во ҳасрато” айта бошлаганларида ҳамда шайх тарсо қиз висолига етмай туриб, эгнига яна хирқа кийиб, Каъба сари отланганида кўринади.

Ўрни келганда таъкидлаш керакки, шайхнинг ўз йўлидан қайтишга уринишида энг яқин муридининг илтижолари сабабдир. Чунки Оллоҳ ҳар бир суюкли бандаларининг яхши ният билан қилган дуоларини ижобат қилади. Мурид ҳам чексиз тоат-у ибодатлари натижаси ўлароқ бир кеча туш кўради. Тушида Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) кириб дейдилар:

Сидқ ила туз нийятингга офарин!

*Саъю олий ҳимматингга офарин!
Онча зоҳир айладинг ажзу ниёз,
Ким тараҳҳум бирла ҳайи корсоз –
Айлади ажзу ниёзингни қабул,
Нолау сўзу гудозингни қабул [Навоий, 2011:121].*

Қушлар фанога эришишдан умидсизликка тушиб турганларида, Худхуднинг тўғри йўл кўрсатгани туфайли уларда қувват ҳосил бўлади. Шайх Санъон эса худди шундай ҳолатга тушиб ортга қайтаётганда, тарсо қиз туш кўради:

*Ноз уйқусида эрди ул пари,
Кўрди тушким инди меҳри ховари [Навоий, 2011:124].*

Тушида Исо пайғамбар уни вафо бобида танқид қилиб, энди шайхнинг ортидан боришини буюриб, “Бот этиб, бўлғил мушарраф диниға, Узрунг айтиб, кир анинг оиниға”, дея таъкидлайди. Энди тарсо қиз сафарга отланади, шайхнинг ортидан йўлга чиқади.

Эътиборлиси шундаки, юқоридаги икки ҳолатда – қалбга ишқ ўтини солишда ва умидсизлик ҳолатида висолдан дарак беришда қолипловчи ҳикояда Худхуд бажарган вазифани Шайх Санъон қиссасида туш мотиви бажаради. Айтиш мумкинки, “Лисону-т-тайр”нинг қолипловчи ҳикоясида Худхуд қанчалик аҳамиятга молик бўлса, Шайх Санъон қиссасида туш шунчалик аҳамиятлидир. Худхуд ва туш образлари замирида инсон қалбида, руҳиятида мудом чарх уриб турувчи олий туйғу – Оллоҳга бўлган интилиш туйғуси борлигини кўриш мумкин. Чунки, инсон туйғулари рамзи бўлган қушларни Худхуд тимсолида, шайхни эса инсон руҳиятининг кўзгуси бўлган туш тимсолида сафарга чорлаган куч ана шу олий туйғудир.

“Лисону-т-тайр”нинг СХХХIV бобида келтирилган тушнинг ўрнини белгилашдан аввал ушбу ҳикоятнинг қандай ғояни исботлашга хизмат қилаётганини аниқлаб олиш керак. Достоннинг СХХХII бобида бир қуш Худхудга “Эй йўл кезувчи! Мен тангри хаёли билан доимо ўзимни хуш тутаман. Мен ундан шу тарика бир нафас ҳам айрилиқда бўлмаганим ҳолда, у томонга сафар қилишимнинг нима ҳожати бор”, дея савол беради. У қушнинг Худхудга берган саволидан “Мен Оллоҳнинг зуҳуриман, шунинг учун сафар қилсам ҳам, қилмасам ҳам, барибир, бир куни унга қайтаман-ку”, деган мазмун келиб чиқади. СХХХIII бобда Худхуд савол берувчи қушга жавоб қилади: “Сен тангри менинг қалбимда, деб қанчалик лоф урганинг билан у сенинг сўзингни қабул қилмаса, бекордир”. Худхуд ўз фикрларининг исботи сифатида СХХХIV бобда Шайх Бистомий ўлимидан сўнг бир куни муридининг тушига кирганлиги ҳақидаги ҳикоятни келтиради. Тушида мурид шайхдан “Бизга ҳолингдин аён этгил хабар, Ким санга не қилди ҳайи додгар?” дея аҳвол сўрайди. Шайх шундай жавоб қилади: “Лаҳад қаърига кирганимдан сўнг, савол берувчи малоиклар мандан: сенинг яратувчинг ва абадий мураббийинг ким? деб сўрадилар.

*Мен дедим: “Бу сўзни мендин сўрмангиз,
Гар жавобе демасам ёзурмангиз.*

*Айлангиз бориб савол андинки: ул –
Бандалиғ сори манга берурму йўл?
Куллуғумга гар қабул ўлса хитоб,
Ул хитоб-ўқ сизга кофийдур жавоб [Навоий, 2011:188].*

Фаришталар шайхдан шу жавобни олиб турганларида, юқоридан олий хитоб келади:

*“К-эй савол аҳли, буким масъулдур
Бандаи мустаҳсану мақбулдур.
Бўлмайин равшан онинг нурига кўз,
Ўз демоқлик бирла келмас рост сўз” [Навоий, 2011:189].*

Мазкур ҳикоят Худхуд фикрини далиллашда қанчалик аҳамиятли бўлса, ушбу ҳикоят структурасида туш шунчалик аҳамиятли ва муҳимдир. Сабаби, тасаввуфда “туш бирор бир ғояни, эътиқодни тасдиқлаш, ўз йўлининг тўғрилигига ишора этиш ва бунинг учун улуғ салафлардан мадад ва шафоат тилаш истагига хизмат қилган” [Комилов, 2009:60].

Достондаги учинчи, яъни CLX бобдаги туш Ҳайрат водийсига берилган таърифни исботлашга хизмат қилади. Унда жаҳонни забт этган бир подшоҳнинг гўзал қизи бир йигитга ошиқу беқарор бўлади. Сабаби қуйидагича:

*Иттифоқо бир кеча туш кўрди ул,
Пайкареким тоқатиға урди йўл.
Рухдин бўлгон мужассам пайкари,
Хусн авжи узра меҳри ховари [Навоий, 2011:228].*

Мазкур тушда ҳикоянинг келгуси воқеалари ҳақида ҳам башорат қилинади:

*Бу – чароғи меҳру, ул – бадри мунир,
Иккиси бир тахт уза оромгир.
Дам-бадам нўш айлабон жоми висол,
Бир-бирисидин олиб коми висол [Навоий, 2011:228-229].*

Малика юқоридаги тушни кўргач, уйқудан беқарор бўлиб уйғонади ва кўнгил мулкидан қарори йўқолади. Энди унда руҳий сафар жараёнлари бошланади.

Ҳайрат водийсига қадам қўйган кишининг кўнглида ишқ ўти бўлиши керак. Чунки ишқ ўтида қуйган кишигина барча ҳодисотдан ҳайратга тушади. Демак, ишқ Ҳайрат водийсига қадам қўйиш учун зарур. Бу водийга қадам қўйиб ундан эсон-омон ўта олган кишигина Фано водийсига ўта олиши, ундан сўнг эса асл муддаога – Оллоҳ висолига етиши мумкин экан. Навоий эса ҳикоя қаҳрамони қалбида ана шу ишқни пайдо қилишда тушдан фойдаланади. Зеро, кароматли тушлар уйқуда ғайбнинг тажалли этишидир. Ғайб эса ойнадек пок ва шаффоф кўнгиллардагина жилва қилади.

Демак, асардаги бадиий тушлар қаҳрамонларга Ҳақ йўлни кўрсатади, уларни сафарга чорлайди. Шу сабабдан достон қомпозициясидаги бадиий тушларни сафар мотиви билан уйғунликда тадқиқ қилиш асар мазмуни, бадиияти ва ғоясини янада чуқур англашга имкон беради.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Тўла асарлар тўплами. – Тошкент: Фафур Гулом, 2011. Ж. 9. – 768 б.
2. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннахр, 2009. – 448 б.

КИМКИ БИР ШИДДАТ АРО САБРУ ТАҲАММУЛ АЙЛАДИ...

HAS ANYONE HAD THE PATIENCE OF A CHALLENGE...

*Хайдаров Ойбек Шавкат ўгли**.

*Илмий раҳбар: Тош ДЎТАУ ректори,
филология фанлари доктори,*

профессор Шухрат Самариддинович Сирожиддинов.

Annotation: This article is about the story from Alisher Navoi's „Mahbub ul-Qulub“, section 2, chapter 5 (about Patience). The universal meaning of this story is scientifically based, since it represents an abbreviated module of life. The article is also based on the author's ability to add meaning to short lines.

Калит сўзлар: Қисқалик, умумбашарийлик, сабр-тоқат, кичрайтирилган ҳаёт модели, шоирнинг бадиий маҳорати, шоирнинг шахсий сифатлари, ҳикоятга асос бўлган воқеа, ҳикоятнинг маъно кўлами, рамзийлик.

Алишер Навоий – қисқа сатрларга олам-олам маъно юклай олган шоирдир. Бу худди зарра бағрига Қуёш қувватини сиғдира билишдай гап. Улкан Қуёш ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун ўша заррага бир назар ташласангиз кифоя – кўзингиз қамашиб, бу зарра нурига дош бера олмай ерга қарайсиз. Ҳайрат денгизига ғарқ бўласиз. Унинг ҳарорати жисмингизни куйдиради, равшанлигидан қалб кўзингиз-да қамашиб кетади.

Навоий ижодининг бир зарраси бўлган, «Маҳбуб ул-қулуб» асари 2-қисми 5-(Сабр зикрида) бобидан ўрин олган ҳажман икки саҳифага тенг бўлган сатрлар, Навоийдек адабиёт қуёши ижодининг бутун ҳароратини ўзида жамлаган. Унинг буюклиги мана шу икки саҳифада бор кўлами ила намоён бўлади. Олдинга ўтиб шуни айтишимиз мумкинки, «Сабр зикрида» боби инсон ҳаётининг кичрайтирилган модулидир.

Хўш, бу бобнинг ўзига хос жиҳати нимада? Бу қадар кенг кўламли ҳодисани Навоий қандай қилиб кичик бир бобга сиғдира олди? Бу йўлда у қандай воситалардан фойдаланди?

Аслида, «Маҳбуб ул-қулуб»нинг ҳар бир боби, ҳар бир фасли, ҳар бир ҳикояти, ҳар бир мисраси, ўзига хос жиҳатлари билан бир-биридан ажралиб туради. Ҳатто асарнинг 3-қисмидан ўрин олган кичик-кичик ҳажли 127 танбехнинг ҳар бири кўплаб тадқиқотларга, бадиий асарларга ғоялар бера олади. Асарни диққат билан ўқиган, унга кўнгил кўзи билан қараган, унинг маънолар мағзини чақа олган китобхон бунга амин бўлади. «Забр зикрида» бобининг бизни ҳайратга солган жиҳати ҳам ўзига хосдир.

Маълумки, Навоий ўз услубига содиқ қолган ҳолда нафақат бутун «Маҳбуб ул-қулуб»ни, балки ҳар бир боб, фасл, танбихни ҳам тезис-антитезис-синтез тизими асосида қуради. Аввал бир ҳукм айтилади, кейин унинг далили берилади, ундан сўнг эса фикрлар яна умулаштирилади. Навоийнинг бу асардаги яна бир ўзига хос усули – бир мавзуга бир неча бор ҳукм беради, бир неча бор далил, ўхшатишлар келтиради. Бир неча бор хулосалайди. Фикрдан-фикрга маъно кўлами кучайиб боради ва охириги хулосада умумий ҳукм бериб кетилади. Ҳатто асарнинг биргина абзацини олиб таҳлил қилсангиз, унда ҳам айнан тезис-антитезис-синтез тизимидан четга чиқилмаганлигига гувоҳ бўласиз. Шунингдек, Навоий ҳар бир мавзуга, унинг долзарблиги, аҳамияти, мураккаблиги, уни қандай қилиб содда ва тушунарли тарзда ифодалаб бериш масалаларидан келиб чиқиб ёндашади. Мисол учун, оддийроқ мавзуларга қисқароқ, умумлашма ҳукмлар билан зеб беришга ҳаракат қилади. Унга бўлган муносабати эса мавзунинг аҳамиятига қараб ё кескин, ё мўътадил, ёки хайрихоҳлик руҳида бўлади. Мураккаброқ мавзуларга келганда эса, бироз ёйикроқ фикрларга (антитезис қисмида), далилу ўхшатишларга кенгроқ ўрин бериладики, китобхон бу мавзуларни тушунишда қийнчиликка дуч келмасин.

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг мана шундай мураккаб мавзулар қаламга олинган 2- (Ҳамида афъол ва замима ҳисол хосияти) қисми саналади. Бунда Навоий ҳар ким ҳам осонликча тушуна олмайдиган – рухий тарбия масаласига мурожаат қилади. Унда жамланган мавзуларнинг мураккаблиги, аҳамиятини ҳисобга олиб, муаллиф бу қисмда бадиий ифода шакллари сонини кўпайтиради. Улардан бири – ҳикоятлардир.

Маълумки, биринчи ва учинчи қисмда Навоий ҳикоятларга мурожаат қилмайди. Асосан, саж (насрий) қофия асосида тузилган матн ва уни хулосалаш учун икки ёки тўрт мисра шеър бериб ўтади ва бу унсурлар мазкур қисмлардаги мавзулар моҳиятини очиб беришга кифоя қилади.

Биринчи қисмда, асосан, жамият, ундаги ижтимоий табақалар, давлатчилик, уларнинг қандай бўлиши ва қандай бўлмаслиги ҳақида сўз боради ва ҳар қандай одам ҳам биринчи қисмда қаламга олинганларга реал ҳаётда дуч келиши мумкин. Учинчи қисм, асосан, қисқа-қисқа умумлашма

ўғитлар, мақолсифат сатрлардан иборат. Шу сабабдан, мазкур қисмда сўз юритилган мавзуларни тушунтира олиш (Навоий учун) унчалик мураккаб эмас. Шунинг учун ҳам улар нисбатан қисқа-қисқа сатрларда ифодаланади. Аммо иккинчи қисм – маъно кўлами жиҳатидан жуда кенг, моҳиятан ўта мураккаб бўлган тасаввуф, руҳий тарбия билан боғлиқдирки, уни ифодалаш, китобхонга етказиб бериш учун нимадир қўшмаса бўлмас эди. Бу муаммони ҳал этиш учун Навоий, ҳикоятларга муржаат қилади. Биринчи ва учинчи қисмда зикр қилинган мавзулар, ижтимоий табақалар, ҳаётда кўп учрайди ва уни китобхоннинг тушуниши ҳам унчалик қийин эмас, лекин тавба, зуҳд, таваккул, зикр, таважжух, ризо, ишқ каби мавзулар, бу йўлни тутган инсонлар кам бўлганлиги (Ҳатто ҳозирги замонда бўлиши мумкинлиги ҳам инсонларни ҳайратлантиради) учун, шу йўлдан оғишмай юриб валоят (авлиёлик, валийлик) даражасига етган тарихий зотлар ҳаётидаги ибратли воқеалар келтириб ўтилади. Натижада, китобхонда сўз юритилаётган мавзу ҳақида аниқроқ, тушунарлироқ тасаввур ҳосил бўлади. Масалан, тавба ҳақидаги бобда шайх Абдуллоҳ Муборак, (вафоти 787–788), зуҳдга бағишланган бобда мавлоно Шамсиддин Муидди Уча (XV асрда Жомда яшаган суфийлар бошлиғи), таваккул бобида шайх Иброҳим Ситнаба (Иброҳим Адҳамнинг издошларидан) каби улуғлар ҳаётида рўй берган воқеаларни юқорида келтирган таърифларига, ўхшатишларига параллел тарзда жойлаштиради ва мавзунинг янада яхшироқ очилишини таъмин этади.

Биз тўхталмоқчи бўлган масала ҳам айнан ҳикоятлар, аниқроғи, «Сабр зикрида» бобига илова қилинган машҳур ҳикоят билан боғлиқ. Бу бобдаги ҳикоятнинг бошқаларидан фарқи, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, инсон ҳаётининг кичик бир моделини ўзида мужассам этганлигида кўринади. Яна бир ўзига хос томони, бу ҳикоятда Навоий, бошқаларидан фарқли равишда, ҳикоят қаҳрамонининг исмини очик айтмайди. Лекин эътибор билан қаралса, тилгна олинган воқеа ва унинг қаҳрамони бутун ислом оламида жуда машҳурдир. Шунингдек, Навоий ҳикоятнинг баъзи бир ўринларида шундай ишоралар бериб кетадики, улардан ҳам воқеани бошидан кечирган шахс исми ойдинлашади. Бу ҳақда сал кейинроқ батафсил тўхталиб ўтамиз.

Дастлаб, ҳикоятга асос бўлган воқеа ҳақида. Бу воқеа бутун инсоният ҳаёти моҳиятини, унинг энг асосий шартини акс эттиргани, ҳаёт портретини, бу ўнқир-чўнқир йўл харитасини ихчам шаклда тасвирлагани билан аҳамиятлидир. Воқеанинг қисқача мазмуни қуйидагича: бир «нотавон» кўнглига бир гулюзнинг ишқи тушади. Бу ишқ йўлида у бечора кўплаб тухматларга учраб, охири зиндонбанд этилади. Уни, айбингни тан ол, дея қийноққа соладилар, ҳисобсиз калтаклар билан баданини тимдалаб, қизил қонига бўяйдилар. Аммо ошиқ ноҳақ қўйилган айбни бўйнига олмайди. Азоб

берувчилар ура-ура ҳолдан тоядилар ҳамки, аммо ошиқнинг иродасини бука олмайдилар. Золимлар азоб беришни бас қилгач, мазлум оғзидан бир танга чиқаради. Тиш захмидан майда-майда бўлиб кетган танга. Яъни ошиқнинг сабри пўлат тангадан бақувват бўлиб чиқади. Яна маълум бўлишича, унинг бу азобларини Маъшук кузатиб турган экан. Ва ошиқ буни ҳис қилиб, ундан куч олиб, тишини тангага босиб, бу азобларга сабр қилган экан. Ниҳоят, Маъшук, ошиқ ёнига келиб, унинг яраларини даволайди. Ошиқ эса Маъшук кўз ўнгида ҳисобсиз қийноқларга саб этароқ ўз мартабасини оширади ва Маъшук висолига етади. Ҳатто хаёл ҳам ета олмайдиган ҳисобсиз неъматлар оғушида қолади.

Бир қарашда (зоҳиран) ҳикоят, бир қизга ошиқ бўлган бечора бир йигитнинг севгилиси висоли йўлида дуч келган жабр-ситамларга чидаб, охири муродига етишига ўхшаган жўнгина таассурот қолдиради. Ҳикоятнинг улуғворлиги ҳам ана шу оддийликнинг буюклик сирларини ўзида яширганидадир.

Тасаввур қилайликки, бир сўлим гўшага бомоқчимиз. Аммо у маскан жуда узоқ. Йўли ўнқир-чўнқир, ҳавоси жазирама, зиён-заҳматларга тўла. Шу йўл ўтилса бас, у ёғи роҳат-фароғат. Ҳар бир яхши нарса қиммат бўлгани каби, бу сўлим гўшага етишнинг бадали ҳам, йўл давомида дуч келадиган синовларга сабр қилишдир.

Шу каби бу фоний дунё ҳам бир азобли йўл, демокчи бўлади Навоий. Унда тухмат-маломат, зиён-заҳмат, азоб укубатдан бошқа нарса йўқ. Ошиқнинг елкасида синган ҳисобсиз калтаклар ана шу азобларнинг умумлашма образидир. Ошиқ эса, Ҳақ йўл (Сироти мустақим)ни қасд қилган йўлчи, яъни солиҳ инсон рамзи. Унинг барча азобларини кўриб турган, яқунда барча яраларга малҳам қўйган Маъшук эса, Аллоҳ таолодир.

Хўш, кичик бир ҳикоятнинг бу қадар улкан маънони ўзига сиғдира олишининг сабаби нимада? Навоий ҳикоят бадииятини кучайтириш учун қандай воситалардан фойдаланган?

1. Ҳикоят мавзусининг умумбашарийлиги. Бу энг муҳим жиҳатлардан биридир. Чунки сабр ҳар қандай одам боласи ҳаёти билан узвий боғлиқ бўлган, унинг касб этиши зарурий ҳисобланган хислатларидан биридир. Мавзу умумбашарий бўлгач эса, у ҳар қандай инсон учун бирдек тегишли ва аҳамиятли бўлади. Қандай шахс ўқимасин, унга ўзини муқояса қилиб кўраверади. Янги-янги нарсаларни кашф этади, ибратланади. Дунёқарашидан келиб чиқиб, уни кимдир зоҳирий, кимдир эса ботиний (асл) маъносини тушунади ва бу ходиса оддийликдан мураккабликка томон ўсиб бораверади.

2. Ҳикоятнинг рамзлар-ла зийнатланганлиги. Ҳикоятдаги образлар ҳам деталлар ҳам рамзийлик пардасига ўралганки, натижада, ҳикоятнинг

бадиияти кучайиб, турли хил маъно қирраларини ифодалашга йўл очилган. Масалан, Ошиқ образи зоҳиран, кимнидир севиб қолган бир йигитни, ботинан эса Ҳақ ишқи кўнглига тушган солиҳ инсонни ифодалайди. Уни азоблаётган зиндонийлар зоҳиран қамоқхона хизматчилари, ботинан эса бу фоний дунё синовларининг айнан ўзи. Маъшуқ зоҳиран бир гулрухсор қиз бўлса, ботинан эса Аллоҳ таолога ишорадир. Ҳикоятдаги дирам (танга) ҳам ошиқ бошига тушган азобнинг нақадар қаттиқ эканининг гўзал бир бадиий ифодасидир. Маълумки, металл танга жуда қаттиқ бўлиб, унча-мунчага, синиш тугул, ҳатто эгилмайди ҳам. Ошиқнинг сабр олмосидан бўлган ўткир тишлари эса, бу қаттиқ метални пора-пора қилиб ташлайди. Ҳикоятда ошиқ азоблар тугаб, золимлар тақдирга тан бергандан кейингина оғзидагини кўрсатади. Бу эса мазлумнинг шундай қаттиқ зулм устидан ғалаба қозонгани ва бунга параллел ўлароқ шу вақтда металл дирамнинг ҳам майда-майда бўлиб кетгани ифодасидир. Бу тасвир билан муаллиф, инсон сабри, темирдек қаттиқ азоблардан ҳам устун келади, дейди гўё. Навоийнинг маҳорати ҳам, мана шу биргина детал орқали сабрнинг кучини гўзал шаклда кўрсатиб бера олганидадир.

3. Ҳикоятнинг макон-замон кўлами икки замонни (фоний ва боқий дунёни) қамраб олганлиги. Буни оддий қилиб тушунтирадиган бўлсак, бир ҳақ ошиғи туғилди, бу дунё ситамларига сабр қилди, синовлардан муваффақиятли ўтди ва синовлар тугагач (ҳаёт шами сўнгач), бу сабри туфайли у ҳар қандай жароҳатлар унутилиб кетадиган, мангу мукофот ва роҳат макони бўлган Жаннати фирдавсга ва Ҳақ висолига етишди. Ҳикоятдаги азобларнинг тугаши тасвири, аслида, қаҳрамоннинг ёруғ дунёни (қачондир) тарк этишига ишора. Ва шу нуқтадан иккинчи бир макон-замон кенгликлари бошланади. Ҳикоятда Машуқнинг ошиқ олдига келиши, яраларига малҳам қўйиши воқеалари ўша тарафларда содир бўлади. У ёқда ошиқни Маъшуқ висолидек хаёл ҳам ета олмас мукофот кутади.

4. Ҳикоятда ҳаётда юз берган реал воқеа қаламга олинганлиги. Фикримизча, бу воқеа Ислом оламининг буюк муҳаддиси, Ҳанафий мазҳабининг асосчиси Имом Аъзам (Абу Ҳанифа роҳматуллоҳи алайҳ) ҳаётларида содир бўлган ўша машҳур ходисанинг айнан ўзи.

Маълумки, Имом Аъзам раҳматуллоҳи алайҳ даврларида Қуръон махлуқми (яъни бошқа нарсалар каби яратилганми, ёки Аллоҳнинг зотида азалдан бор эдими) ёки махлуқ эмасми, деган масала устида баҳслар, илмий мунозаралар, ақийдавий зиддиятлар кенг тарқалган, энг ёмони, Қуръон махлуқ дея иддао қилаётганлар ҳокимиятни эгаллаб олган, ҳатто халифани ҳам шунга ишонтирган эдилар. Ўзлари адашганлари етмагандек, бутун ислом умматини ҳам ўзлари билан залолат ботқоғига тортиш учун, даврининг энг

забардаст уламози бўлган, бир гапи билан халқни ортидан эргаштира биладиган Имом Аъзам роҳматуллоҳи алаёҳга босим ўтказадилар. Қуръон махлуқ, дея тан оласан ва буни оммага эълон қиласан, дея буюк имомни мажбурлай бошлайдилар. Таҳдидлар самара бермагач эса уни зиндонбанд этиб, мисликўрилмаган азобларга дучор этадилар. Лекин, Навоий ҳикоятда ёзганидек, золимлар азоб беришдан чарчайдилар ҳамки, Имомнинг иродаси букилмайди. У ўз муҳаббатига (Аллоҳга, Унинг Расулига, динига, соф ақидага, уммати исломга, Ватанга) содиқ қолади. Имомнинг бу жасорати, ниҳоят, халифанинг кўзидаги ғафлат пардаси йиртилишига сабаб бўлади ва воқеалар ривожи умуман бошқа томонга бурилади. Золимлар жазоланади, уммати ислом эса катта бир фалокатдан қутулиб қолади. Имом Аъзам эса (Аллоҳ у кишини раҳматига олган бўлсин) ҳам фоний ҳам боқий дунё саодатига эришадилар. Буларнинг барчасига эса у зотдаги туганмас сабр васила бўлган эди. Йиллар ўтиб бу воқеа сабрнинг мукамал мисолига, Имом Аъзам эса сабр қилувчиларнинг энг улуғларидан бирига айланадилар.

Кўринадики, Ҳикоятда келтирилган ва Имом Аъзам ҳаётларида содир бўлган воқеа айнан мос келади. Бундан ташқари, Навоий ҳикоятда воқеа қаҳрамонининг исмини тилга олмаса-да, баъзи бир ишоралар бериб кетадики, улар бизни айнан Абу Ҳанифага элтади. Мисол учун «...*Таёқ аъзосин андоқ афғор қилдиким, қон ул маракани лолазор қилди. Мазлум мутлақо дам урмади ва иқрор такаллумин тилга сурмади*» [Навоий, 1998: 57] жумласида келтирилган қийноқлар тасвири Имом Аъзамга етказилган азоблар тасвири билан бир хил. Шунингдек, Навоий «Иқрор калимасин тилга сурмади», деб ёзади. Золимларнинг Абу Ҳанифадан истаклари ҳам шу биргина *иқрор* эди.

5. Муаллифнинг маънан баланд шахслиги, мавзуга мос келадиган воқеани топа олганлиги. Албатта, Умумбашарий мавзуни қаламга олиш учун, муаллиф ҳам маънан баланд шахс бўлиши керак. Унумдор ердангина ҳосилдор дарахт униб чиқади. Навоий ана шундай балоғат касб этмай туриб қалам сурмаган, ўзи моҳиятига етган, амал қилган нарсасинигина ёзган. Шунингдек, унинг учун сабр мавзусида тайёр ҳаётий воқеа бор эди ва Навоий уни ўз жойига қўя олди. Воқеани бадиият безаклари билан зийнатлади.

Хулоса қилиб айтганда, «Маҳбуб ул-қулуб»нинг ҳар бир сатрида чуқур маъно, ибрат бор. 2-қисми руҳий тарбияга бағишланган. Бу қисмнинг сабр ҳақидаги 5-боби ҳажман Навоий ижодининг бир зарраси бўлса-да, унинг ижод қуёши ҳароратини бера олади. Мазкур боб кичрайтирилган ҳаёт моделини, бахтга етишишнинг энг муҳим шартларидан бирини бадий акс эттиргани билан аҳамиятлидир. Бобга илова қилинган ҳикоят, шоир фикрларини қувватловчи кучли далил (антитезис) вазифасини ўтаган. У

Ўзидан олдинги, сабр ҳақидаги тезислар билан бир хил тош босади. Уларга параллел қўйилади. Ҳикоят мавзунинг бадиийлик даражасини ҳам оширган. Бизнингча, ҳикоятга асос бўлган воқеа Абу Ҳанифа роҳматуллоҳи алайҳ ҳаётларида содир бўлган. Навоийнинг боб охирига илова қилган байти эса, мавзуни умумлаштирувчи хулоса (синтез) функциясини бажарган. Биз ҳам фикрларимизнинг хулоса қисмини ушбу икки мисра билан қувватлашни, умулаштиришни лозим топдик.

*Кимки бир ишдат аро сабру таҳаммул айлади,
Бахт анинг нишини нўшу хорини гул айлади [Навоий, 1998: 58]...*

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. [Навоий, 1998: 57].

2. [Навоий, 1998: 58]

*Тош ДЎТАУ 2-босқич магистранти. <https://navoiy-uni.uz>

ALISHER NAVOIY IJODIDA FUTUVVAT G‘OYALARINING BADIY TALQINI (Uchinchi iqlim yo‘lidan kelgan musofir hikoyati misolida).

Sardorbek UMAROV

O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti kichik ilmiy xodim.

@ s.umar.91 mail.ru.

Alisher Navoiy Sa’d hikoyati orqali o‘zining hayotiy-falsafiy, irfoniy, ishq va futuvvat g‘oyalarini ilgari suradi. Asardagi yashil rang tiriklik va yoshlik ramzidir. Ushbu hikoyatda Navoiyning tiriklik va hayot haqidagi konsepsiyalari bilan birgalikda ishq-muhabbat vasfi ham tarannum etiladi. Bu hikoyatda insonning qismati oldindan belgilab qo‘yilganligiga va inson shu qismatga bo‘ysinishi bayon etiladi.

Hikoyatda Sa’dning butun faoliyati oldindan belgilangan qismat ya’ni taqdiri azal taqazosiga ko‘ra amalga oshiriladi. Navoiy hikoyatga Sa’d obrazini bekorga kiritmadi. Chunki baxt va saxiylik timsoli edi. Uning ismining ma’nosini o‘zida bu mazmun anglashilib turadi. Sa’dning baxtiyorligi avval ishq bilan emas, balki himmat va saxovat bilan edi. Sa’d hikoyatda ilm-ma’rifatli, ochiqqo‘l, saxiy, marhamatli, beva-bechoralarga mehribon, mehmondo‘st, zakiy inson sifatida tasvirlanadi. Navoiy Sa’d obrazi orqali javonmardlik, fatiylik, axiylik g‘oyalarini ilgari suradi. Navoiyshunos olim Yoqubjon Is’hoqov “Naqshbandiya ta’limoti va o‘zbek adabiyoti” tadqiqotida “Sab’ai sayyor” dostonidagi yetti hikoyatdagi bir qancha javonmard timsollar borligini va Sa’d timsolida ham ana shunday sifatlar

mavjudligini aytadi.⁴⁶ Buni biz Sa'dning mehmonnavozligidan va saxiyligidan bilishimiz mumkin. Sa'ddagi bunday sifatlar unga otasidan o'tgan. Odatda futuvvatning yana bir talablaridan biri mehmonnavozlilikdir. Husayn Voiz Koshifiy "Futuvvatnomayi sultoniya" kitobida bu haqida shunday deydi: "Futuvvat barchani o'zingdan afzal bilish va o'zini hech kimdan yuqori qo'ymaslikdir. Futuvvat takallufni tark etmoq va uyda nima bo'lsa, mehmon uchun hozir qilmoqdir":

*Borimizni mehr dasturxoniga hozir ayladik,
Garchi arpa noni-yu sirkodin o'zga narsa yo'q*⁴⁷.

Navoiy oiladagi ta'lim-tarbiya bolaga butun umr ta'sir qilishini ham aytib o'tadi. Hikoyatda ota va og'il maxsus mehmonxona qurib u yerda musofirlarga mehribonlik ko'rsatar edilar. Sa'd bu ishlarni shuhratparastlik maqsadida emas, balki insonlarning suhbatini tinglash orqali o'z dunyoqarashini o'stirar edi. Navoiy bu hikoyat orqali bizga afsona, ertak aytayotgani yo'q, balki o'zi yashab turgan zamonda va o'zidan oldingi davrlarda ham mana shunday marhamatli, himmatli, saxiy, futuvvatli insonlar yashaganligini o'rnak sifatida ko'rsatmoqchi. U Sa'dning odamlarga yuksak himmatini, saxovatini va ularga ko'rsatgan lutf-u inoyatlarini bayon etish orqali uning fazl-u kamoli va bilim doirasi qanchalar ortganini namoyon etmoqda.

Hikoyatda keltirilgan ikki musofir mehmonlar zangori sabzazorlarga ko'milgan Shahrisabz shahridan edilar. Bu mamlakatning tabiati boy, yashil bog'lari ko'p edi. Uni Kesh ham deb ataydilar. Mehmonlar yana Sa'dga Shahrisabz yaqinidagi Kitvar degan joy to'g'risida, u yerdagi ajoyib butxona, unda tunagan odamning boshiga tushadigan turli savdolar to'g'risida so'zlab beradilar. Shunga ahamiyat berish kerakki, o'sha davrlarda kishilarning bilim doirasini kengaytiruvchi vosita asosan ana shunday suhbat va muuloqotlar bo'lgan. Sa'd bilan bu ikki musofir o'rtasidagi hamkorlik to'g'risida hikoyatning oxirigacha davom etadi. Musofirlar Sa'dga Shahrisabz safarida hamroh bo'ladilar, uni Shahrisabz shohi huzuriga olib keladilar. Demak, Sa'd va musofirlar badiiy chizig'i hikoyatning boshidan oxirigacha izchillik bilan davom ettiriladi.

Butxonada tunashga qaror qilgan Sa'dning ichki holati, hayajonlari, vahima va nadomati, uning vujudini, qoplagan ta'sirli kechinmalar aniq va xilma-xil bo'yoqlarda tasvir etilgan.

*Dayr davrida Sa'd edi noshod,
Qilg'onidin o'ziga ul bedod,
Anga xud vahm ul sifat g'olib.
Ki bo'lib chiqmog'iga ko'p tolib.
Juz nadomat xayolig'a yetmay,
Ul nadomat va lek sud etmay,
Mutaazzir ko'ziga uyqu ishi.
Bo'lmayin uyqu tush ko'rarmi kishi?*

⁴⁶ Исхоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Т.: Халқ мероси, 2002

⁴⁷ Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султониёи ёхуд жавонмардлик тарикати (Таржимон: Н.Комилов). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2011.

Ana shundan boshlab Sa'dning hayoti belgilab qo'yilgan qismat yo'ldan ketadi. Hatto uning mastlik behushligida dev Qatron qo'lga bandilikka tushishi, garchi bu voqealar mantiqidan kelib chiqqan bo'lsa-da, baribir yozmish tomonidan belgilab qo'yilgan edi. Lekin shuni unutmash kerakki, Sa'd sarguzashtlarining zamirida bu yigitning bilish ya'ni ilm olishga intilishi yotardi. Inson hamisha atrofidagi dunyoni, odamlarni, o'zini imkon boricha ko'proq, chuqurroq bilishga harakat qilishi kerak. Chunki futuvvatning yetmish ikki shartidan biri ko'proq ilm olishdir. Ilm insonni ulug'laydi, Allohni ma'rifatini anglashga undaydi. Shuning uchun ham bilishga intilish, komillikni o'ziga kasb qilish nainki futuvvatning, balki inson faoliyatining mohiyatini belgilovchi omildir.

Shu o'rinda yana bir bor voqealarning mantiqiy rivojiga nazar solaylik. Sa'd faqat ertangi kurash hayajoni bilangina emas, balki go'zal yor visolining ishtiyoqi bilan ham to'liqlanardi. Shuning uchun bazm davomida ishq va boda uning ko'nglidagi jang xavotirini tarqatib yuborgach, yor jozibasi uni o'rab oldi va «ichibon may ko'ngul murodi bila sanami mohchehra yodi bila» dildor dargohi sari yo'l soldi. Mastlikka cho'mgan bazm ahli Sa'dning tashqariga chiqib ketganidan ogoh bo'lmadilar. Mana yigit yor qo'rg'oni atrofida mastona gir kezadi. Bu yerda tasvir suvratda chizilgan singari aniq:

*Urar erdi hisor davrida gom,
Ihila-qo'pa tutmayin orom,
Oshiqona chekib surud navo,
Hardam aylab yuqori ko'ngli havo.*

Sa'dning qo'rg'on homiysi dev bilan duch kelishi lavhasi ham tasvirning aniqligi, voqealarning haqiqiyliigi, ular o'rtasidagi mantiqiy jipslikning zo'rliigi bilan ajralib turadi. Sa'd nola chekib qo'rg'on atrofida mast tentirab yurganida o'sha «Zangiyi xunxor» ham:

*Qal'a davrin kezib tutar edi pos,
Ko'nglida biym yo'q, ichinda haros.*

Soqchining qulog'iga Sa'd chekayotgan un kelib yetadi. Devning «g'azabdin boshig'a chiqti tutun» va behush telbani tutib bandilikka soldi. Ammo dev bu asir o'zining ertangi raqibi ekanini bilmas edi. Shunday qilib birinchi qush aytgan fol ro'yobga chiqdi. Bu hol Sa'd xarakterining va Sa'dni o'ragan sharoitning taqozosiga ko'ra yuz berdi. Bu voqealarning mohiyati, rivoji va natijasida biror noaniqlik, ayniqsa sun'iylik zarracha ham yo'q. Ana shunday tasvir badiiy mahoratning kichik, ammo yorqin bir ko'rinishidir. Sa'd bilan Qatron o'rtasidagi kurashning tafsiloti berilmagan. Lekin muhra yordamida uxlatilgan devni Sa'd dast ko'tarib boshi ustidan oshirib yerga otishi g'oyat aniq va puxta ifodalarda ko'rsatilgan:

*(Devning) Ko'zu chun bo'ldi uyhuning vatani,
Sa'd andoq qo'nqordi yerdin ani,
Kim chu chiqti boshi uza ul dev
Yetti ul xalqdin falakka g'irev.*

Sa'dning devni yenggandan keyingi harakatlari uning xarakteridagi g'oliblik, qahramonlik, javonmardlik va fatiylik belgilarini ochadi, yana uning o'z

g'alabasidan mamnunlik kayfiyatiga mos keladi. Ikkinchi qo'rg'on soqchisi hakimni o'ziga mute qilib bo'lgach, Sa'd shohga dadil murojaat qiladi.

*Ki ne ishga yana shuru' qilay,
Qilur ish qaysidur, dengizki bilay!*

Navoiy ana shu kichik bir lavhada katta va chuqur, fikrni izhor etgan. Ushbu obrazlar tasavvufiy ma'no insonning kasrat olamidagi salbiy nafsi ammoraning istaklaridir. Sa'd o'zida nafsni ilm, ishq va futuvsat kuchi bilan yengidi. Har qanday fusun va firibgarlik ilm-hikmat va jasorat qarshisida ojizdir. Hiyla va aldanchilikning tagi puch. U bir qat'iy zarba berilsa, yer bilan yakson bo'ladi. Uchinchi iqlim musofirining hikoyasida barcha voqealar Sa'd bilan bog'langan. Uning harakatlari hikoyatning asos mohiyatini tashkil etadi. Ammo bu harakatlarning kelib chiqishi va yo'nalishida Faylaqusning ham o'rni bor. Faylaqus aqldonish, ezgulik va futuvsatli inson timsoli. U g'or ichida yuz yil yashab o'z nafsini yengib yuksak kamol kasb etdi. Faylaqusning taqdiri ezgulikning g'alabasiga ishonchni bildiradi. Bu g'alaba sabr va doimo kamolotga intilish orqali qo'lga kiritiladi. Ammo Faylaqusning faoliyati faqat uning so'zlari orqaligina berilgan. Biz uning o'zini biror harakatda ko'rmaymiz. Hikoyat voqealarning rivoji shuni taqozo qilar edi. Hikoyadagi boshqa obrazlar: ikki musofir, shoh, malika, dev Qatron, Hakim o'ziga xos xarakterga ega. Lekin har birining voqealar taraqqiyotida o'z o'rni bor. Ulardan birortasi bo'lmasa hikoyaning mazmunidagi to'liqlik yo'qoladi. Boshqa hikoyalar kabi uchinchi iqlim musofirining hikoyasi ham g'oyat siqiq va lo'nda qilib tuzilgan. Zangori rang bahor, tiriklik va navqironlik rangidir. Navoiy ushbu rang orqali fatiy yigitga xos bo'lgan yoshlik va navqironlikni ilgari suradi. Shoir bu rang xususiyatini ta'riflab bunday deb yozadi:

*Rangi axzar bahor rangi erur,
Sabzau marg'zor rangi erur,
Af'iyin g'am chu elga ayladi zo'r,
Ani jomi zumurrad ayladi, ko'r!*

(Ma'nosi: Zangor rang bahor rangidir, sabza va o'tloqlar rangidir. G'am iloni elga zo'rlik qilganda uning ko'zini zumrad (zangor) qadah ko'r qildi (yashil may g'amni yo'qotdi) Bu Bahrom ko'nglidagi dardlarning sal-sal yuvila boshlagani, baxtli visol umidi sabzalarining una boshlaganidan bir nishona edi.

Navoiy bu hikoyati orqali har qanday saxovat va himmatning ostida ilohiy ishq yotishini va bu ilohiy ishq futuvsat ilmining bir bo'lagi bo'lgan tavid ilmi bilan birgalikda insonni Allohga yaqinlashtirishini bayon qiladi. Shoir Sa'd timsolida o'zini va o'zligini anglashga intilgan ma'rifatli oshiq timsolini ko'radi.

ADABIYOTLAR:

1. Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Т.: Халқ мероси, 2002.
2. Хусайн Воиз Кошифий. Футуvsатномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати (Таржимон: Н.Комилов). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2011.

3. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов).
– Тошкент: Гофур Ғулом номидаги нашриёт матбаа бирлашаси. 1991.

НАВОИЙ ТАХАЙЮЛИ МЎЪЖИЗАЛАРИДАН

Муминова Д.Д.

*СамДУ Мумтоз адабиёт
тарихи кафедраси ўқитувчиси,*

Ахророва Д.Д.

*Самарқанд тумани ХТБга
қарашли 23-умумтаълим мактаби
ўқитувчиси*

Алишер Навоий даҳосининг сон-саноксиз кирралари орасида ажойиб тахайюли, замонавий истилоҳлар билан айтганда, илмий фантастиканинг ҳайратомуз намуналари ҳам тилга олинади. Хусусан, “Фарҳод ва Ширин”даги “ойинаи жаҳоннамо” ва “темиртан”, “Сабъаи сайёр”даги ҳаракатланувчи пиллапоя ва тахт, “Садди Искандарий” достонидаги Кашмир жодусини енгиш учун ихтиро этилган сирли қурол, сув ости дунёсини “забт этиш” учун ясалган шиша сандиқ (батискаф) кабилар бир неча асрлар ўтиб юзага чиққан илмий фантазиялар сифатида эътироф этилади. Албатта, бундай илмий ихтироларнинг айримлари Алишер Навоийдан олдин ҳам турли халқлар фольклорида ва ёзма адабиётда мавжуд эди. Шунга қарамай, Ҳазрат Навоий илмий тахайюлининг бойлиги, келажакни кўра олиш қобилияти кишини ҳайратлантирмай қолмайди.

Шундай “ихтиро”лардан бири - “Садди Искандарий” достонидаги сирли қурол ҳақида академик Б.Валихўжаев шундай ёзадилар: “Кашмирдаги сеҳрли қалъани олиш учун ишлатилган қуролнинг кашф этилиши, унинг тузилиши ва сифатлари тасвири кишини ҳайратга қолдиради. Бу қурол гўй-катта шар шаклида бўлиб, ичига турли хил моддалар жойлаштирилади. Шарга пилик қўядилар ва отганда пиликни ёндирадилар. Шар мўлжалланган жойга тушгач, ҳалиги пиликнинг олови унинг ичидаги моддаларга ўтади, натижада, шар портлайди. Шунда ундан, биринчидан, ниҳоят баҳайбат, кўрқинчли садо-овоз чиқадики, у сеҳрларни бузади; иккинчидан, шундай шўъла-нур, ўт-олов тарқаладики, у қалъанинг эшикларини бузиб ташлайди; учинчидан, ундан қора тутун тарқалиб, ҳамма жойни қорайтиради; тўртинчидан эса ундан ниҳоят зарарли ҳид тарқалади ва одамларнинг сезги аъзоларига зарар

етказади. Ўйлаб кўрилса, бу қурилма XX асрда ихтиро қилинган атом бомбасининг ўзига хос бир кўриниши-моделига ўхшашдир”.

Тилга олинган “илмий мўъжиза”лардан ташқари «Фарҳод ва Ширин» достонида яна бир ўзига хос илмий фантазия намунасини кўришимиз мумкин. Достон композициясида энг муҳим ўринни эгаллайдиган қисмлардан бири XXV боб бўлиб, унда Юнонистон мамлакатада тилсимлардан ўтган Фарҳоднинг Жамшид Жоми ёрдамида Сукрот яшайдиган ғорни топиши, Сукротнинг Хоқон ва Мулқоро билан суҳбати ҳамда Фарҳодга насиҳатлари ўз ифодасини топган.

Маълумки, Жамшид Жоми («Жоми Жам») ҳақидаги афсоналар Шарқ халқлари фолклори ва ёзма адабиётида қадимдан кенг тарқалган бўлиб, уларда Жомнинг асосан икки хил хусусияти тилга олинади:

1. Унинг ичидаги суюқлик (май) ҳеч қачон тугамайди.
2. Унда бутун олам кўришиб туради (жаҳоннамо).

Ушбу машҳур байтда Жомнинг биринчи фазилатига кўпроқ ишора этилган:

Жоми Жам бирла Хизр суйи насибимдур мудом,
Соқиё, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санго.

«Хазойин ул-маъоний”нинг илк ғазалидаги байтда эса, иккинчи фазилати (гетинамо) таъкидланади:

Эй хуш ул майким анга зарф ўлса бир синғон сафол,
Жом ўлур гетинамо, Жамшид ани ичган гадо.

“Фарҳод ва Ширин” достонидаги Жамшид Жоми Сукрот ғорини топиш учун восита сифатида иштирок этади. Бироқ Фарҳод, баъзи манбаларда қайд этилганидек, «Жом гардишидаги Сукрот ҳузурига борадиган йўлни кўрсатувчи ёзув» ёрдамида эмас, бутун бошли мураккаб тизим ёрдамида ғорни топади. Мазкур сахна достонда ниҳоятда мароқли яратилган. Унда Алишер Навоийнинг тахайюл дунёси нақадар бой эканлигига яна бир бор гувоҳ бўлиш мумкин:

Анга қилғоч назар истаб кушойиш,
Жаҳон тимсолиға топти намойиш.
Қаён бокқач қилиб равшанназарлиқ,
Бир иқлим этти зоҳир жилвагарлиқ.
Бурун офоқ мулкин қилди таслим,
Жудо қилди яко-як етти иқлим.

Фарҳод Жомга «кушойиш» истаб назар солганда, унда «жаҳон тимсолини» (дунё харитаси ёки макети)ни кўрди. Оламни бир бутун ҳолга келтириб (макетлаштириб), етти иқлимни бир-биридан ажратди, яъни

чегараларни аниқлади. Албатта, Алишер Навоий яшаган давргача бўлган географик атамалар, маълумотлар ва қарашлар бугунгидан кескин фарқ қилади. Қадимда қуруқликнинг маданий қисми (Евроосиё ва Африканинг маълум ҳудудлари) етти иқлимга ажратилганлиги маълум. Шу туфайли Ер харитаси деганда фақат шу ҳудудлар назарда тутилган.

Фарҳод Жомда етти иқлимни ажратгач, Юнонистон иқлимини белгилаб олди. У дунё гўзалликларига чалғимасдан, асосий мақсадига киришди:

Мамолик жилвасидин кўзни ёпти
Ки, Юнон мулкин ул жом ичра топти.
Қилиб ҳар ён назарлар хайлин иблоғ,
Анга еткурдиким бор эрди ул тоғ.

Мантикий савол туғилади. Бутун олам кўриниб турадиган жомда (гарчанд, у катта бўлса ҳам) тоғни кўриш мумкинми. Йўқ, албатта. Бинобарин, Фарҳод Юнонистон иқлимининг ўзини белгилаб олиб, уни катталаштирди, деган хулосага келишимиз мумкин. Кейинги байтлар шу фикрни тасдиқлайди:

Чу тоғ аҳволини қилди шумора,
Етиб ҳар ғорнинг жавфин назора.
Назар топти ҳамул ғор ичра анжом
Ки, топмиш эрди Сукрот анда ором.

Фарҳод ўзи олдида турган тоғни топгач, ундаги ғорларни бирин-кетин кузата бошлади. Сукрот яшайдиган ғорнинг қандайдир белгилари Фарҳодга маълум эдими? Бу ҳақда дostonда маълумот йўқ. Бинобарин, «Сукрот яшайдиган ғорни топди» жумласини яшаши мумкин бўлган ғорни аниқлаб олди, деган маънода тушунсак, балки тўғри бўлар. Бироқ ғорни (экранда) топишнинг ўзи етарли эмас, унга олиб борадиган йўлни аниқлаб олиш керак, бунинг учун эса замонавий тил билан айтганда навигация илмидан («кўп фикр ила») хабардор бўлиш керак:

Топиб **кўп фикр ила** ғор оғзиға йўл,
Киши топқон киби ёр оғзиға йўл.

Ушбу тасвирлар Жамшид Жомининг бир томондан анъанавий (жаҳоннамо), иккинчи томондан фавқулодда янги, оригинал қирраларини номоён этади. У кўз олдимизда сунъий йўлдош билан уланган андрондлик қурилма ёки google maps дастурининг белгиларини номоён этади.

Дostonда Жомнинг яна бир хусусияти - ўзидан ёруғлик таратиб атрофни ёритиши ҳам қайд этилади:

Дедиким: олибон кирдилар аввал,
Жаҳонбин жомни, андоқки машъал.

Алишер Навоий асарларида бу каби илмий мўъжизалар, олий тахайюл маҳсули бўлган келажак чизгилари талайгина бўлиб, улардан адабиёт таълими жараёнида унумли фойдаланиш ёш авлоднинг буюк даҳо адабий меросига бўлган қизиқишини янада оширишга хизмат қилади.

NAVOIY SHE'RIYATIDA TALMEH SAN'ATINING QO'LLANILISHI

Nafisa ABDUMANNATOVA

Samarqand Davlat universiteti magistranti.

Annotation. The article analyzes Alisher Navoi's poems based on the art of talmeh. It is also noted that in the works of Alisher Navoi, the use of talmeh art is dominated by bytes related to historical figures, attributing them to the heroes of famous works, referring to a famous historical place and historical event.

Keywords: poetic arts, Navoi lyrics, poetic art, spiritual art, talmeh, “Gharaib us-sigar”, “Khazayn ulmaoniy”.

Nizomiddin Mir Alisher Navoiyning lirik janrlar doirasini kengaytirish va poetik jihatdan rivojlantirish, ularning ijtimoiy mohiyatini oshirish borasidagi tashabbuslari yuksak g'oyalarning mukammal badiiy shaklda ifodalanishi uchun imkon beradigan poetik vositalar topib, ijod jarayoniga keng joriy etish yuzasidan olib borgan jiddiy izlanishlari bilan bevosita qo'shilib ketgan. Binobarin, Navoiy lirikasining g'oyaviy-badiiy qimmatini, shoir san'atkorligining o'ziga xos qirralari uning badiiy tasvir vositalari doirasi, shuningdek, ularni qo'llash usullarida yanada aniq namoyon bo'ladi. 16 ta lirik janrdan tashkil topgan “Xazoyin ul-maoniy” devonida ma'naviy, lafziy va mushtarak san'atlarning yuzdan ortiq turi mavjud bo'lib, ularning har biri xilma-xil yo'nalishlarda ishlatilgan. Shulardan mutafakkirning ma'naviy san'atlar qo'llanilgan qator g'azallari, ruboiylari, qit'a va masnaviylari borki, ular navoiyshunos olimlar tomonidan tahlilga tortilgan. Shunday bo'lsa-da, ularni yetarlicha deb bo'lmaydi. Shoir she'riyati badiyatini chuqur va atroflicha, tizimli tadqiq etish navoiyshunoslik oldidagi muhim vazifalardan biridir.

Navoiy ijodini poetik jihatdan tadqiq etish masalasi qator olimlarni izlanishga chorladi. Ustoz shoir Maqsud Shayxzodaning “Alisher Navoiy lirikasining ba'zi bir poetik usullari haqida”, “Ustodning san'atxonasida”, “G'azal mulkining sultoni” nomli tadqiqotlarida (6 tomlik 4-tom 1972), Samarqand maktabining atoqli namoyondasi Boturxon Valixo'jayevning “Alisher Navoiy she'riyati” o'quv qo'llanmasiga kiritilgan g'azallar tahlilida [Valixo'jayev, 2002. 96], Alibek Rustamovning “Navoiyning badiiy mahorati” kitobi [Rustamov A., 1979], Abduqodir Hayitmetovning “Navoiy lirikasi” (Toshkent, 1960) monografiyasida [Hayitmetov A., 1961], Yoqubjon Is'hoqovning “Navoiy

poetikasi” [Is’hoqov Yo. 1983] asarining 2-bobida, shuningdek, ayni shu muallifning “So‘z san’ati so‘zligi” asarida [Is’hoqov Yo., 2006], Najmiddin Komilovning “Ma’nolar olamiga safar” [Komilov N., 2012: 316], Suyima G’aniyeva, Muslihiddin Muhiddinov, Dilorom Salohiy kabi ko‘plab navoiyshunos olimlarimiz tadqiqotlarida ma’naviy san’atlar, xususan, tanosib, talmeh, tajohulul-orif san’atlari badiyatiga asoslangan g‘azal va ruboiylar mohirona tahlil qilingan.

Alisher Navoiy she’riyatidagi teran ma’nolar hayotiy tasvir va go‘zal tashbehtar nafis va serbo‘yoq so‘zlar jozibasi, umuman, mutafakkir qalamining sehrli kuchi asrlar osha she’rxonlarning qalbini rom etib kelmoqda. Hazrat Alisher Navoiy benazir va ulug‘ lirik shoirdir. U Sa’diy, Hofiz, Xusrav, Jomiy, Lutfiy kabi o‘lmas so‘z san’atkorlarining an’analarini munosib davom ettirib, o‘zidan ming yilliklarga tatigulik tengsiz xazina qoldirdi. Alisher Navoiy she’riyatida fikrning obrazlilik va jozibadorligini ta’minlay oladigan, ma’noni bo‘rttirishga xizmat qiladigan ko‘plab ma’naviy san’atlarga murojaat qilgan. Shunday ma’naviy san’atlardan biri talmehdir.

Ilmi bade‘ga bag‘ishlangan ko‘plab adabiyotlarda talmehga alohida ta’rif berib o‘tiladi. Bunday adabiyotlar sirasida muayyan lug‘atlarni ham aytib o‘tish mumkin. Xususan, Attoullah Husayniyning „Badoye us-sanoye” asarida talmeh san’atiga quyidagicha ta’rif beriladi: „Talmeh kalomda mashhur qissa yo mashhur nodir she’r yoki mashhur maqolg‘a ishorat etmaktin iborattur. Talmeh lug‘atga bir nimaga nazar solmoqtur va bu san’atga she’r va andin o‘zga nimalarga ishorat etilgani uchun ani talmeh atapturlar”. [Atoullah Husayniy, 1981: 43]. Asarda muallif talmeh san’ati bilan bog‘liq turli ulamolar fikrlarini ham keltirib o‘tadi. Xususan, Allomayi Taftazoniyni talmeh va tamlihi alohida-alohida ta’kidlaganligini aytib o‘tadi. Unga ko‘ra tamlihi bir nimani kelturmakturkim, anda malohat-u mahz xatodur va bu xatoning manbayi esa allomayi Sheroziyga borib taqalishi, u har ikkalasini bir xil talqin qilishi asnosida chalkashlik vujudga kelganligini ta’kidlaydi. Adabiyotshunos olim R.Orzibekov „She’riy san’atlar” nomli o‘quv qo‘llanamsida talmehga kengroq ta’rif berib o‘tadi. V.Rahmonovning „She’r san’atlari” asarida talmeh san’ati haqida quyidagilarni uchratish mumkin: „Talmeh – arabcha: yashin chaqnashi. Ko‘z qirini tashlash, yalt etib qarash degan ma’nolarni ifodalaydigan so‘zdir. Shoir o‘z fikriy yo‘nalishi davomida tasvirlanayotgan ob’ekt, voqelik yoki obraz holatini yanada yorqinroq ifodalashga erishish uchun dunyo klassik adabiyoti, jahon tarixi va xalq og‘zaki ijodida bo‘lgan hodisalar yoki qahramonlarni yo‘l-yo‘lakay eslatib o‘tadi. [Rahmonov V., 1997, 21]

Talmeh san’atini qo‘llashdan maqsad shu voqea yoki tipning konkret sharoitdagi ahvolini qadimgi yoki yaqin o‘tmishdagi ma’lum va mashhur hodisalar foni yoniga ko‘chirib, o‘z fikrini ham aniqroq, ham to‘laroq, ham mubolag‘aliroq tarzda gavdalantirishdan iborat. Shuni ham alohida ta’kidlab o‘tish kerakki, eslatilayotgan hodisa yoki shaxs qadimiy bo‘lishi shart emas. Adabiyotshunos Yo.Is’hoqov esa „So‘z san’ati so‘zligi” asarida talmeh san’ati haqidagi nazariy ma’lumotlarni keltirishda shu davrgacha mavjud ilmi bade‘ga bag‘ishlangan ayrim manbalardan foydalanadi. Mumtoz she’riyatda keng qo‘llaniladigan ma’naviy

san'atlarning eng xarakterlilaridan biri bo'lib, o'zbek shoirlari ijodida ham uchrab turadi. Mumtoz poetikaga oid bir qator asarlarda berilgan bu san'atning ta'rifi asosan bir-biriga mos keladi. Masalan, „Al mo'jam fi ma'oir-ul ash'or al-Ajam”da: „Shoir ozgina so'z bilan ko'p ma'noni ifodalasa, ana shunga talmeh deyiladi. Bu san'at balog'at egalari nazarida itnobdan (gapni cho'zishdan) ko'ra maqbulroqdir” – deyilsa, „Maboyin ul-insho”da “Talmeh sabqati zikri voqe' o'lmaksizin qissaya yoxud masali soir hukmida bo'lg'on bir she'rga ishorat aylamakdir” – deb izohlanadi.

A.Hojjahmedovning „Mumtoz badiiyat lug'ati”da talmeh san'ati ham keltiriladi. Jumladan, lug'atda quyidagi izohga duch kelish mumkin: „She'r yoki nasrda mashhur tarixiy voqealar, afsonalar qahramonlari, xalq maqollari va iboralariga ishora qilmoq san'atidir. Shoirlar muhabbat mavzisidagi asarlarda, ko'pincha, Sharqda keng tarqalgan “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Vomiy va Uzro”, “Tohir va Zuhra” kabi qissalar, dostonlarning qahramonlariga ishora qiladilar. O'quvchi u yoki bu nomga ishorani ko'rar ekan, uning ko'z oldida o'sha qissa, doston, afsona mazmuni, uning qahramonlari hayoti, sevgisi, kurashi, fojiali taqdiri jonlanib, shoir demoqchi bo'lgan g'oyani, fikrni, tuyg'uni yorqinroq tasavvur qiladi, chuqurroq anglab yetadi. Zero bu jarayonda o'quvchi o'zi mutolaa qilayotgan asar qahramoni hayoti, tuyg'ulari, ma'naviy qiyofasini o'sha mashhur qissa afsona qahramoni bilan qiyoslaydi. [Hojjahmedov A. 1999: 16]

Bizningcha, Alisher Navoiy ijodida talmeh san'ati qo'llanilishida quyidagi jihatlarga diqqat qilish lozim:

1. Tarixiy shaxslar bilan bog'liq g'azallar. Bunday turdagi g'azallarni ham o'z navbatida quyidagicha kichik guruhlarga ajratish lozim:

a) payg'ambarlar va ularning hayoti, faoliyatiga ishora qiluvchi g'azallar;

b) hukmdorlarga ishora qiluvchi g'azallar.

2. Mashhur asarlar qahramonlariga nisbat beruvchi g'azallar.

3. Biror mashhur tarixiy joy, biror tarixiy voqeaga ishora qiluvchi g'azallar.

Navoiy ijodida talmeh san'ati aynan ana shu ko'rsatilgan yo'nalishlar asosida vujudga keladi. Bunda ko'rsatilgan uch yo'nalishdagi talmeh san'ati salmoqli bo'lganligi uchun, ana shu jihatdan tahlil qilish maqsadga muvofiq. Birinchi yo'nalishdagi g'azallar sirasida asosiy o'rinda payg'ambarlar bilan bog'liq baytlar yetakchi o'rinda turadi. Bunda muallif payg'ambarlarning hayoti, shaxsiy sifatleri, karomatlariga nisbat berib o'tadi. Xususan, Navoiy lirikasida asosiy qahramon sifatida Iso Masih obrazi keltiriladi. Bunda Iso(s.a.v) „Masih”, „Masiho nafas”, „Masiho anfos”, „Masihvash” degan tavsiflar bilan keltiriladi. Masih Iso payg'ambarning laqabi. Diniy afsonalarga ko'ra, Isoning o'z nafasi bilan o'lganlarni tiriltirish, jon bag'ishlash qobiliyatiga eg bo'lgan deyiladi. Adabiyotda uning aynan ana shu sifatiga urg'u bergan holda yor va uning labini Masih, Masihoga o'xshatiladi. Navoiyning „G'aroyib us-sig'ar” devonidan o'rin olgan „Vahki ishqing zohir etsam vahm erur o'lmak manga” g'azalining ikkinchi baytida talmeh an'ati Iso Masih nomi bilan bog'liq ravishda keltiriladi:

Kelgan ermish ul Masih o'lganlarin tirguzgali,

Men tirig, vah, yaxshiroq bu umrdin o‘lmak manga.
(„Garoyib us-sig‘ar”. 11-g‘azal).

G‘azal ishqiy mavzuda. Unda yor vaslidan umidvor oshiq ruhiyati, tuyg‘ulari va holati tasviri keltiriladi. G‘azalning matla’sida ishqni zohir etish va pinhona saqlash oraliq‘ida turgan oshiq, oshkor etsa, o‘limning qo‘rquv uyg‘otishi, pinhona saqlasa jon xavfi yana tug‘ilishi haqida yozadi:

Vahki ishqing zohir etsam vahm erur o‘lmak manga,
Gar nihon tutsam dag‘i jon xavfidur beshak manga.

Matla’ orqali yuqoridagi keltirilgan ikkinchi baytni sharhlash imkoniyati tug‘iladi. G‘azal matla’si bizga talmehga murojaat qilingan ikkinchi bayt mazmunini tushunish imkoniyatini tug‘diradi. Ikkinchi baytda oshiq ma’shuqasiga nisbat bergan holda Masih nomini keltiradi. Masih o‘lganlarni tiriltirmoqlik uchun keladi. Shu sababdan ham oshiq tiriklikdan o‘lumni afzal biladi. Boshqa g‘azallarda ham Iso Masih nomi uning „tiriltiruchi” sifatiga nisbat bergan holda keltiriladi. Anbiyolar tarixiga bag‘ishlangan „Tarixi anbiyo va hukamo” asarida hazrat Navoiy Iso paygambarga ajratilgan o‘rinda uning „masih” sifatiga to‘xtalib, Qur’oni karim oyatlari bilan dalillaydi: „Masih lafzida so‘z ko‘ptur. Va Iso (s. a.v.) valodatida ham so‘z ko‘ptur..” boshqa bir o‘rinda: „Bir yerda bo‘lmas erdi, doyim sayrda erdi. Ro‘zi uchun kasb qilmadi, har ne yetdi qone’ bo‘ldi. Chun havoriyun iltimos qildilarkim, bir markab mingilkim, yayog‘liq mashaqqati kamroq bo‘lg‘ay. Aning yemak va muhofazati tashvishidin rad qildi...Va soyir mujizotidin biri xuffoshdirkim, bolchig‘din ul hay‘ot bila yasab, nafasin anga surdi. Va ul nafasdin ruh topib uchdi va endigicha bor”.

Iso alayhissalom yashab o‘tgan davrda tabobat ilmi shu qadar taraqqiy qilgan ekanki, davo topilmagan dard qolmagan emish. O‘liklarga jon bag‘ishlagan Hazrat Isoning mo‘jizaviy nafasi bu jarayonga ravnaq bag‘ishlagan ekan. „Oli Imron” surasining 49-oyatida shunday xabar beriladi: „Men (o‘zimning Haq payg‘ambar ekanligim haqida) sizlarga Parvardigordan oyat dalil keltirdim. Men sizlarga loydan qush timsolini yasab, unga puflasam, U Ollohning izn–irodasi bilan haqiqiy qush bo‘ldi. Va yana ko‘r, pes kasallarni tuzata olaman va Ollohning izni bilan o‘liklarni tiriltiraman hamda sizlarga yeydigan, uylaringizda saqlaydigan narsalaringizni aytib berishga qodirman. Agar mo‘min bo‘lsangizlar, albatta, bu ishlarda sizlarga oyat-dalillar bordur”. Agar Olloh bu karomatini unga ato etib, hayratli mo‘jizalar sirini ochishni xohlamaganida, hatto bir kishiga ham shifo berishni uddalay olmasdi. Ushbu oyati karima yuqorida qayd etilgan „Tarixi muluki Ajam”da ham o‘z ifodasini topgan: “Qolallohu taolo, Ani ahluqu lakum minat-tiyni kahikayut-taayri faanfuhu fih fayakunu tayran biznillohi ubriul-akmaha val-abrasa” yan ulkim, duo bila o‘lukni turguzdik, va uhyil mavta biiznillohi va ubriul”.

„G‘aroyib us-sig‘ar”dan o‘rin olgan qator g‘azallarda, xususan, „Gar kalomingni Masih anfosi dedim, ey habib” (3.18) “Bu o‘lganlarga umi Xizr bergay

gar yana nogoh” (3.24), “Yer-u ko’kta istabon paydo emas, Xizr-u Masih”(3.57), „Masihim chu faryodim yetmadi” (3.67), “Ko’p Masihodin dam urma” (3.73), Masih ignasi Maryam egirgan ip bila go’yo chigilib, egniga jon baxshlig‘ to’ni tikilibtur” (3.146) singarilarda **Masih** obrazi ishtirok etadi. Ushbu nomlari ko’rsatilgan g‘azallarda ham Iso (a.s)ning „masih” sifatiga nisbat beriladi. “Ey alifdek qomating mayli buzulg‘on jon aro” g‘azalining uchinchi baytida ham Masih obrazini keltirish orqali talmeh san’ati qo‘llangan. G‘azal tadrij san’ati asosiga qurilgan. Unda yorning sifatlari har bir baytda navbati bilan ta’riflab o‘tiladi. To‘qqiz baytdan tarkib topgan ushbu g‘azalning birinchi baytida yorning alifdek qomati ta’rif etilsa, ikkinchi batida yorning guli xandonlarga nisbat berilgan kulgusiga to‘xtaladi. Uchinchi baytda esa, uning kalomi haqida so‘z yuritib, „Masih anfosi” deya ta’rif etiladi:

Gar kalomingni Masih anfosi dedim, ey habib,
Ayb qilmaki, g‘alat tushar gohe qur’on aro (3.18).

Navoiy she’riyatida hayotiy haqiqatlar, falsafiy-irfoniy mulohazalar ko‘pincha ramz va ishoralar, timsol va tashbehlar tilidan bayon etiladi. Asrlar davomida tadrijiy rivojlanib, turli rang va ohang kasb etgan obrazlar hamda mazkur istiorali hamda ishorali obrazlarning ma’no qatlamlari ko‘payishi muayyan bir bayt yo she’rda aynan qaysi ma’noda kelganini to‘g‘ri belgilash uchun faqat she’riy matnning ichki talabi yoki faqat bosh mohiyatining hisobga olish yetarli emas. Buning uchun turli lug‘atlar, diniy, ilmiy, badiiy asarlarga ham murojaat qilishga to‘g‘ri keladi. Yuqoridagi baytda ham muqaddas Qur’oni karimga ishora borligini ilg‘ash mumkin. Yuqorida alohida qayd etilganidek, Iso (a,s) Olloh taoloning izni ila, o‘z nafasi orqali loydan yaralgan qushga jon baxsh etadi. Baytda ham yorning kalomi ana shunday xususiyatga ega ekanligiga nisbat berib o‘tadi.

Mumtoz adabiyotda lab – Masih, xat – Xizr, xol – Bilol, ko‘z – Muhammad (s.a.v) timsollari bilan shunday ramziylik kasb etib, bunda she’riyatning badiiy olami jozibadorligi behad darajada yuksak ramz ma’nosi va majoz ifodasini vujudga keltirganligi ravshan bo‘ladi. Bunda masalan, ko‘z-nabiy, ya’ni komil insonga, uning qoraligi, ya’ni komillikning mukammalligi ma’nosida Muhammad (s.a.v) siymosiga nisbatan ramz vazifasini bajaradi. Xat ham tasvirda alohida ahamiyat kasb etadi. Bunda diniy afsonalarga ko‘ra doim yashil to‘n kiyib yuruvchi, Xizr alayhissalomga nisbat beriladi. Xizr, ya’ni lug‘aviy ma’noga ko‘ra yashil, ko‘karchin singari va uning ayni shu sifatiga, qolaversa, abadiylik suvini ichganligiga ham ishora qiladi. Uning ayni ana shu sifatlari nisbat berilgan holda g‘azallarda talmeh bog‘lanadi. Navoiy lirikasida ham Xizr alayhissalom nomi keltirilgan g‘azallar salmoqli o‘rin tutadi:

Labing xat zohir etdi Xizr umr bersalar o‘lgum,
Xususankim, Xizrg‘a hamdam obi hayvoning (3. 359).

Yuqorida lab orqali Iso alayhissalomning „Masih” sifatiga ishora qilinishi aytib o‘tiladi. G‘azalda ko‘rinadiki, yor labi xat zohir etgan, ya’ni unda ham „masihli”, ham „yashnatish, tiriltirish” sifatlari uyg‘unlashib mukammallik kasb etgan. Nosiruddin Rabg‘uziyning „Qissasi Rabg‘uziy”, Alisher Navoiyning „Tarixi anbiyo va hukamo” asarlarida Xizr alayhissalom hayoti va karomatlari bilan bog‘liq hikoytlar keltiriladi. „Tarixi anbiyo va hukamo”da Xizr payg‘ambarga qisqacha ta’rif berib o‘tiladi: „Xizr a.sni mursal debdurlar... Zulqarnayn zamonida aning mulozimi erdi. Zulqarnayn hayvon suvi xayoli birla zulomotga kirganda Xizr a.s.ni boshlab kirdi. Va derlarkim, Ilyos a.s dog‘i birga erdi. Ul suvni Tengri taolo bu ikkovga nasib qildi va Zulqarnayn mahrum yondi. Va ba’zi debdurlarkim, haq taolo Xizr a.s ga ilmi ladunni nasib qildi va hayvon suyi iborat ondindur...”. Ko‘rinadiki, obi hayvonni ichishlik Xizr a.s.ga va Ilyos a.s.ga nasib qilgan, abadiylikni da’vo qilgan Zulqarnayn esa bundan benasib qolgan. Shu sababdan Xizr a.s. umri jovidlikka erishgan deb qaraladi. Yuqoridagi baytda yor xati orqali Xizrga nisbat berilsa, quyidagi baytda aynan „Xizr suyi” keltiriladi:

Orzu aylar labing ollida jon bermakni Xizr,
Xizr suyidin o‘lug umr aylagandek orzu (3.512).

Tiriklik baxsh etmoqqa qodir yor labi oldida umri jovidonlikka erishgan Xizr ham jon bermoqni istaydi. Xuddiki o‘lug umr Xizr suyidin orzu aylagandek. Bunda yorning labi Xizr suyi yanglig‘ hayot baxsh etuvchi, tiriklik beruvchidir. G‘azal boshdan oyoq Xizr (a.s.)ning ana shu sifatiga nisbat berish asosida yaratilgan. Keyingi baytlar fikrlarimizni dalillashga yordam beradi:

Sharbati la’ling qo‘yub no‘sh aylagan hayvon suyi,
Bo‘lg‘ay andoqkim, qo‘yub hayvon suyi ichkay og‘u.

Xat timsoli majozan ma’shuqa labi ustidagi tuklarga ishora qiladi. Uning badiiy ifodasi esa Xizr, ya’ni yashillik, ko‘karish kabi lug‘aviy ma’nolarni kasb ettirgan badiiy timsolga talmeh sifatida bog‘lanadi. Bunda ham tiriltirish, yashnatish, xizrpaylik, tiriklik esa Xizr timsolida ramziylik kasb etadi. Masih kabi Masihosolik ham, Xizr kabi xizrpaylik ham mumtoz adabiyotimizda turli ma’no qirralariga ega ramzlaridan hisoblanadi. Xat timsolining lab (la’li lab) yoki ko‘z (qaro ko‘z) kabi quyuqlashtiruvchi, bo‘rttiruvchi darajasi yo‘qligi ham uni ramzlashtirishda biror nabiy timsoli emas, balki Xizrga nisbatan olinganga o‘xshaydi. Chunki nubuvvat maqomining o‘zida ham maqom darajalari bor. [33;55] G‘ariyib us-sig‘ar”dan o‘rin olgan „Erur ishq ahli go‘ristoniyu yuz ming mazor anda” (3.24), „O‘lukni turguzar la’ling Masihoso kalom aylab” (3.59), „Kiyik charmi zaif egnimga majnunlig‘ nishoni bas” (3.225), „Yor bo‘lmish o‘rtag‘a hijron tariqin solg‘udek” (3.334), „Jafo sarlavhida qildi alif mashqi, ko‘zung yoxud” (3.59), „Men jahondin kechtimu, kechmas mening jonimdin el”(3.370), „Masihodin labing afsah, quyoshtin orazing ahsan(3.488), „Vahki, ul

sho‘x borib, jonima o‘t soldi yana” (3.542) singari g‘azallarda Xizr alayhissalom sifatiga bog‘langan talmeh san‘atini vujudga keltirgan baytlar mavjud.

Talmeh san‘ati qo‘llangan g‘azallarda, shaxslar timsolida payg‘ambarlar, hukmdorlar, tarixiy shaxslar, Navoiyning ustozlari e‘tirof etilishi aytib o‘tiladi. Hukmdorlarga ishora qiluvchi g‘azallarda asosan Shoh G‘oziy (Husayn Boyqaro) va Jamshid hamda Faridun obrazlariga ishora qiladi.

„G‘aroyib us-sig‘ar”dan o‘rin olgan „Dahr elidin agar naf yo‘qdur, zarar ham bo‘lmasa” nomli g‘azalida „Shoh G‘oziy” nomi keltiriladi. Navoiyning ko‘pgina asarlarida, xususan, „Xamsa” tarkibiga kiruvchi „Hayrat ul-abror”dan ma‘lumki, Shoh G‘oziy deganda Husayn Boyqaro nazarda tutiladi. G‘azalda ham aynan shunday keltiriladi:

Kim, tuzay mastona Shohi G‘oziy avsofida savt,
Bu ko‘ngul gar bo‘lsa o‘z holida, gar bo‘lmasa ham. (3.27)

Talmeh sana‘atining uchinchi ko‘rinishida muayyan tarixiy joy nomlari, voqea hodisalar va qissalarga ishora qilinishi aytib o‘tiladi. Bunda muallif tasvir haqida aniq tasavvur paydo qilish, holatni ana shu tasvirga yaqin tasvirlashni maqsad qiladi. Mumtoz she‘riyatda Xo‘tan go‘zallari tavsifi alohida o‘rin tutadi. Oshiq o‘z mahubasini tasvirlashda, uni Xo‘tan ohulariga qiyos etadi. Navoiy ijodida ham Xo‘tan vodiysining go‘zallariga nisbat berilgan g‘azallar salmoqli o‘rin tutadi:

Surma bilanmu ul oy ko‘zni qora aylamish,
Yo‘qsa Xo‘tan jayrani mushk ichida ag‘namish. (3.264)

Xo‘tan sanamlarining ko‘zlari mushk yanglug‘ qora bo‘lishiga nisbat bergan holda, ul oy, ya‘ni mahbuba ko‘zini surmadan qora aylagan, yoki Xo‘tan jayroni mushk ichida ag‘nagan. Joy nomlari ifodalangan g‘azallarda „Ka‘ba” „Makkayi Madina”, „Dashti Adam” singlarlar keltirib o‘tiladi. Xususan, Ka‘ba tasviri keltirilgan quyidagi baytda zohiran muqaddas Kabatulloh nazarda tutilsa, aslida ko‘ngil ka‘basiga ishora qilinadi:

Ko‘ngul baytulharomi tavgig‘a moni’ xavotirdur,
Safarg‘a Ka‘ba sari o‘ylakim bo‘lg‘ay xatar mone’ (3.294)

„G‘aroyib us-sig‘ar” devonida o‘rin olgan 144, 272 va 462-g‘azallarda Yaqub (a.s) va uning o‘gli Yusuf (a.s) bilan bog‘liq hikoyatga ishora qilinadi. Diniy manbalardan bilamizki, Yusuf (a.s) ni akalari hasad o‘tidan cho‘lda adashtirib, uning liboslarini Yaqub (a.s) ga keltirib berishadi va ukalarini bo‘ri yeb ketganligini aytib yolg‘on gapirishadi. O‘g‘lidan judolikdan tinimsiz ko‘z yosh to‘kkan Ya‘qub (a.s)ning ko‘zlari ko‘rmay qoladi. Qachonki, Ka‘nondan kelayotgan karvonlar safida Yusuf (a.s)ning xabari keltirilgandagina uning

ko‘zlariga nur qaytadi. Yuqorida keltirilgan g‘azallarda ana shu tasvirga ishora seziladi. Birinchi g‘azalda shunday tasvirlanadi:

Noma qosid ilgidin, qosid habibim ollidin,
Mujdayi jon eldinu, el mohi Kanondin kelur(3.144)

Unga atalgan noma habibining oldidan keltirilgan, bu jon mujdasi eldan, el esa Ka‘nondan kelayotganligi aytiladi. Kanondan kelayotgan el olib kelayotgan xabar, oshiq taniga jon bag‘ishlaydi (Xuddi Ya‘qub (a.s)ning ko‘zlariga nur qaytgandek).

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy g‘azallarida qo‘llanilgan Talmeh san‘ati o‘quvchi ko‘z o‘ngida voqealar silsilasini birma-bir gavdalantirish, tasvirning qabariqligini ta‘minlash, g‘azalxonni baytda tasvirlangan holat va muhitga olib kirish kabi muhim vazifalarni ifoda etganligi bilan ham ahamiyatlidir. Mutafakkir ijodida qo‘llanilgan mazkur badiiy san‘at g‘azalning badiiy qimmatini oshirish bilan bir qatorda, o‘quvchiga estetik zavq bag‘ishlash, uni tafakkur qilishga, baytlar zamiridagi yashirin ma‘noni ilg‘ashga undaydi. Qolaversa, bunday o‘rinlarda ijodkor badiiy dahosi ham kashf etila boradi. Navoiy ijodiyoti ana shunday keng ko‘lami, ijtimoiy-siyosiy falsafasi, ma‘naviy-ma‘rifiy g‘oyalari, bashariyat kamolotiga xizmat qiluvchi fikrlari bilan barcha davrlarda va barcha xalqlarda birday qadrlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. 20 томлик, 2- том. – Тошкент: Фан, 1987.
2. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний: Фаройиб ус-сиғар. МАТ. 20 томлик, 3-том. – Тошкент: Фан, 1988.
3. Хусайний А. Бадоеъу-с-саноеъ. –Тошкент: Фафур Фулом, 1981.
4. Исҳоқов Ё. Навоий поетикаси. – Тошкент: Фан, 1983.
5. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Зарқалам, 2006.
6. Мақсуд Шайхзода. Ғазал мулкининг султони. 6 томлик, 4 том. – Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.

ALISHER NAVOIY G‘AZALLARIDA SHE‘RIY SAN‘ATLAR (TANOSUB SAN‘ATI MISOLIDA)

Naima ERGASHEVA

NamDU talabasi,

Nozima DADABOYEVA,

Namangan shahar, 10-maktab o‘qituvchisi.

Annotatsiya: mazkur maqolada g‘azal mulkining sultoni, ulkan so‘z ustasi, bebaho va takrorlanmas asarlar muallifi Alisher Navoiyning g‘azallarida qo‘llangan tanosib san‘ati namunalari keltirilgan.

Kalit soʻzlar: tanosub, lafziy sanʼatlar, “Shams ul-millat”, gʻazal, uyadosh soʻzlar, “Badoye ul- bidoya “, sheʼriy sanʼatlar.

Biz yaxshi bilamizki, Nizomiddin Mir Alisher Navoiy nafaqat turkiy xalqlar, balki jahon adabiyotining yirik namoyandalaridan biridir. Zabardast alloma xalqimizning tengsiz ijodkori ekanligi qalblarimizni faxrlanish tuygʻulariga toʻldirib turadi. Chindan ham, Alisher Navoiy butun bir bashariyat tarixida oʻchmas iz qoldirgan ulugʻ siymodir. Uning ijod sarchashmalaridan bahramand boʻlmagan, umumbashariyat madaniy xazinasidan oʻrin olgan oʻlmas asarlaridan oziqlanmagan kitobxon topilmasa kerak. U bir buyuk daho ediki, u tufayli turkiy til jahon tillari orasida oʻz mavqeyiga ega boʻldi, boyidi va takomillashdi. Alisher Navoiy turkiy tilni ulkan boylik sifatida bildi va hikmatlar xazinasini oʻzida jamlagan umrboqiy satrlarini shu tilda bitdi.

Gʻazalnavis shoir Alisher Navoiyning badiiy sanʼatlarni mahorat bilan qoʻllagan baytlaridan bahramand boʻlar ekanmiz, uning yuksak soʻz sanʼatkori ekanligidan hayratlanmay ilojimiz yoʻq. Ayniqsa, tanosub sanʼatining takrorlanmas namunalari koʻproq uchraydi.

Maʼlumki sheʼriy sanʼatlar badiiy asardan oʻrin olgan gʻoyalarning hayotiyroq, taʼsirchanroq ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalantirilishiga, misralar, baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyliги jozibadorligini taʼminlashga xizmat qilgan. Sharq poetikasiga doir asarlarda nasr va nazmda qoʻllanilgan badiiy sanʼatlardan 120 ga yaqini (tarmoqlari bilan yuz ellikdan oshadi) haqida maʼlumot berilgan. Ana shu sanʼatlar mohiyat eʼtibori bilan uch guruhga boʻlingan: lafziy sanʼatlar, maʼnaviy sanʼatlar, mushtarak sanʼatlar.

Lafziy sanʼatlar - nutqning ifoda usuli bilan aloqador badiiy sanʼatlar majmuasi. Ushbu sanʼatlar turiga tajnis, tanosib, tarse, iyhom va boshqa mashhur sanʼatlarni kiritishimiz mumkin. Tanosub- sheʼr baytlarida maʼno jihatdan bir-biriga yaqin tushunchalarni anglatuvchi soʻzlarni qoʻllab, ular vositasida obrazli ifodalar, lavhalar yaratish sanʼatidir. Quyida hazrat Navoiyning durdona baytlarida ifodalangan tanosib sanʼati namunalari bilan tanishamiz:

Jon yetib ogʻzimgʻa, topmon dard-u hijrondin xalos,
Jonni hijrondin xalos et, yo meni jondin xalos.
(“Badoye ul-bidoya “ 300-gʻazal)

Baytda oshiq maʼshuqasiga jonim ogʻzimga kelib, bir kun dard va hijrondan halos boʻlarman. Sen meni jonimni hijrondan halos et yo meni jondin halos et deya xitob qilmoqda. **Dard, hijron** soʻzlari tanosib sanʼatini shakllantirib, baytdagi mazmuni kuchaytirib bermoqda.

Chiqsa jonim, ayb qilma jismi bemoringʻa boq,
Kuysa jismim, hayrat etma, nolayi zoringʻa boq.

(“Badoye ul-bidoya” 421-gʻazal)

Jonim chiqsa ayb qilmagin, ishqingda bemor boʻlgan jismimga boq. Agar jismim kuysa hayratlanmagin, sen tomonga yoʻllayotgan nola va zorlarimga quloq tutgin demoqda yor hajrida istirob chekayotgan maʼshuq. Ushbu satrlarda **jon** va **jism; nola** va **zor** soʻzlari tanosib sanʼatini vujudga keltirgan.

*Orazin yopqach ko'zimdin, sochilur har lahza yosh,
O'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lg'ach quyosh.*

("Badoye ul-bidoya" 285-g'azal)

Navoiyning eng mashhur g'azallaridan birining ushbu baytida **oraz, ko'z; yopmoq, nihon bo'lmoq** hamda **yulduz** va **quyosh** so'zlari tanosib san'atini hosil qilgan.

*O'rtanurmen kechalar hajringda andog'kim charog',
Ravshan ayla: rishta jismimdir, ko'ngil – o't ashk-yog'.*

Baytda tunni chirog' bilan yoritish voqeasi bilan bog'liq **kecha, charog', rishta, o't, yog'** hamda hijron iztiroblari bilan aloqador **hajr, ko'ngil jism, ashk, o'rtanmoq** so'zlari o'zaro bog'lanib oshiqning ichki olami g'oyat ta'sirchan ifodalangan.

*Gul chog'i bog'ingg'akim yo'l bermading, ey bog'bon,
Chinmidur day bulg'ali derlar safosi qolmamish.*

("Badoye ul-bidoya" 275-g'azal)

Gul sayli bilan bog'liq ushbu baytda **gul, bog', bog'bon** so'zlari tanosib san'atining go'zal namunasini yaratgan.

*Labing yetgan qadah taryoqidin yetkurgil, ey soqiy,
Ki hajr achchig'lig'i jonim aro mayni og'u qilmish.*

("Badoye ul-bidoya" 277-g'azal)

Baytda labing yetgan qadaxda ya'ni may ichgan qadaxingda may kelturgin ey soqiy, hajrning achchig'lig'i shu qadar kuchaydiki, jonim aro mayni ham og'uga aylantirmoqda demoqda ma'shuq. Bu yerda **qadah, soqiy, may** so'zlari tanosib san'atini shakllantirib kelmoqda .

*Xurram o'ldi bog'u bir guldin ichimda g'am hanuz,
Kuldi har yon g'unchavu ko'nglim ishi motam hanuz.*

("Badoye ul-bidoya" 243-g'azal)

G'arib oshiq butun bir bog' xurram bo'ldi, quvonchga to'ldi, lekin bir gulning dastidan ichimda hanuz g'am bordir, har yonda g'unchalar kuldi lekin hamon ko'nglim ishi motamdir, deya mahzun ko'ngil nolalarini izhor qilmoqda. Tanosib san'atini vujudga keltirgan **bog', gul, g'uncha** hamda **g'am, motam** so'zlari baytning yanada ta'sirliroq chiqishini ta'minlamoqda.

She'riy san'atlarning qimmatini baytda yaratilgan badiiy lavhalar, timsollarning yangiligi betakrorligi bilan belgilanadi. Navoiyning deyarli barcha baytida shunday ohoriy san'atlarga duch kelamiz. Navoiy ijodi bir ulkan ummondiki, uni bir necha asrlar davomida o'rganib hali hamon tubiga yetmay kelmoqdamiz. Dolzarb va hayotiy hikmatlaridan bugungi kungacha saboq olishda davom etyapmiz. Navoiy ijodini o'rganish biz yoshlarda sog'lom tafakkur tarzi shakllanishiga ,ma'naviy dunyoyimizning mukammal bo'lishiga va o'zbek adabiyoti tarixining eng muhim davri haqida ma'lumotga ega bo'lishimizga katta yordam bermoqda.

ADABIYOTLAR:

1. Husayniy Atoullloh. Bado'yi-s-sanoyi'. Toshkent, 1981.

2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami, birinchi tom. Badoye ul-bidoya. - Toshkent: Fan, 1998.
3. Ishoqov Y. So‘z san‘ati so‘zligi. – Toshkent: Zarqalam, 2006.
4. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat malohati. – Toshkent: Sharq, 1999.
5. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy manbalarining qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili. – T., Akademnashr, 2011.

ALISHER NAVOIYNING ‘LISON UT-TAYR’ DOSTONIDA ME’ROJ TALQINI

(Interpretation of ascension in epic poem “Lisonut-tayr” by Alisher Navai)

Shaxnoza GAFUROVA

Samarqand davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
shaxnozagafurova1984@mail.ru

Abstract. The interpretation of history of ascension in chapter of epic poem “Lisonut-tayr” is analysed in this article

Key words: chapters of ascension, history of ascension, hyperbole

Sharq adabiyotida epik asarlar an’anaviy muqaddima boblar bilan boshlanadi. Avval Ollohga hamd, munojot, so‘ng Payg‘ambar (s.a.v.)ga na‘t boblari keltiriladi. Na‘t boblari orasida Payg‘ambar (s.a.v.)ning vasfi, mo‘jizalari bilan birga Me’rojga bag‘ishlangan boblar va baytlar ham uchraydi. Me’roj hodisasi islom olamida, jumladan, islom adabiyotida muhim o‘rin tutadi. “Me’roj” – zinapoya, ko‘tarilish, yuksalmoq ma’nolarini bildiradi. Navoiy asarlari tilining izohli lug‘atida “Me’roj – Muhammad Payg‘ambar (s.a.v.)ning osmon va arshi a’loga chiqishi” deb keltiriladi [4. 299-bet.]. Alisher Navoiy epik asarlarida an’anaviy muqaddima boblarga alohida ahamiyat beradi hamda ularni to‘liq keltirishga harakat qiladi. Jumladan, me’roj ta’rifiga bag‘ishlangan bob har bitta dostonida bor. “Lison ut-tayr” dostonida IV bob Payg‘ambar (s.a.v.) me’rojiga bag‘ishlangan. Ushbu bob “Xamsa” dagi me’rojnoma boblardan nisbatan kichikroq: ellik uch baytdan iborat. Bobda Navoiy me’roj voqeasini hikoya qilib beradi:

Ul kechakim, ul shahi gardunmaqom,
Kim oni haq istadi gardunxirom.

Baytda gardunmaqom va gardunxirom so‘zlari yordamida ishtiyoq san‘ati qo‘llangan. Martabasi falakka yetadigan shohning falakni sayr etishini Haq istagan kecha ta’rifi. Keyingi baytda Navoiy Payg‘ambar (s.a.v.)ni Ummahoniy uyida dam olayotgan edi deb keltiradi:

Ummahoniy hujrasida erdi xush,
Dahri dun ashg‘olidin osudavash.

“Lison ut-tayr” dostonining nasriy bayonini tayyorlagan Sharafiddin Sharipov “...u tuban falak tashvishlaridan forig‘ bo‘lib, o‘z hujrasida yaxshi

kayfiyatda o‘tirardi”, deb keltiradi [1.287]. Lekin Navoiy me’rojnoma- laridagi baytlarni tahlil qilganda boshqacha xulosa kelib chiqadi. “Layli va Majnun” da:

Bir xobgahi nihoni ichra,
Manzilgohi Ummahoni ichra.

“Sab’ ai sayyor” da:

Bo‘yla tun ul mohi Muniri Jahon
Ummahoniy uyida erdi nihon.

“Saddi Iskandariy” da:

Quyoshdek ulusdin nihoniy bo‘lub,
Yeri hujrai Ummahoniy bo‘lub.

Baytlarni ko‘rib xulosa qilishimiz mumkinki, Navoiy Payg‘ambar (s.a.v.)ning ammasi – amakisi Abu Tolibning qizi Ummahoniyni nazarda tutgan bo‘lishi mumkin. Biz baytlarni shu jihatdan tahlil qildik.

Keyingi baytlarda Jabroil (a.s.)ning me’roj xabarini keltirishi va Buroq otiga minib safarga chiqishi tasvirlangan. Payg‘ambar (s.a.v.)ning me’rojga chiqishida falaklar tasviri va sayyoralar tasvirini Navoiy juda batafsil tasvirlab beradi. Me’roj tasviri har bir doston- da borligiga qaramasdan ulardagi original tasvirlar, o‘xshatishlar bir- birini takrorlamaydi. Dastlab Oy uchradi va Muhammad (s.a.v.)ning sharofati bilan yo‘lin oyga aylanadi.

Chun qamarg‘a mavkibidin yeti qadr.
Ul quyosh tashrifidin oy bo‘ldi badr.

Navoiy ushbu baytda me’rojning oy oxirlarida – rajab oyining yigirma olti- yigirma yettinchi kechasi voqe bo‘lganligiga ishora qilgan bo‘lishi mumkin. Keyin Atorud, Zuhro, Bahrom, Zuhal, Mushtariy tasvirlari keltiriladi. Sakkizinchi falakda Payg‘ambar (s.a.v.) o‘n ikkita burjga duch keladi va bu burjlar ham uning sharofatidan bahramand bo‘lishadi. Bu baytlarda Navoiy tashbeh va mubolag‘a san’atlaridan foydalanadi:

Farridin topti qo‘zi qo‘chqorlig,
Savrg‘a yetti asadkirdorlig‘.
Xidmatig‘a bog‘ladi Javzo kamar,
Bo‘ldi Saraton rostravliqqa samar.
Arslon itidek oyog‘ig‘a tushub,
Xo‘sha tuxumi dur bo‘lurg‘a yovushib...

Yil boshidagi birinchi burj – Hamal qo‘y shaklida tasavvur qilinadi, Navoiy shuni nazarda tutgan holda qo‘zi Payg‘ambar (s.a.v.) sharofatidan qo‘chqorga aylanganini ta’kidlaydi. Ikkinchi burj Savr – buzoq sherlik xususiyatiga ega bo‘ldi. Qisqichbaqa teskari – orqaga qarab yurishi fandan ma’lum. Shoir shu ma’lumotni nazarda tutib, qisqichbaqa rostlik sari yuz burganini aytadi. Arslon esa it kabi yuvosh tortib Rasululloh (s.a.v.)ning oyoqlariga bosh qo‘ydi. Xo‘sha – boshqning urug‘lari durga aylandi...

Burjlar tasviridan so‘ng Arsh, Kursi maqomlari tasviri hamda Lomakon maydonida Jabroil (a.s.) va Buroq Payg‘ambar (s.a.v.)dan ajrab qolganliklari tasvirlangan. Navoiy bu holatni tasvirlashda Jabroil (a.s.) va Buroqni uchayotgan qushdan tushib qolgan parga o‘xshatib tashbeh san’atini qo‘llaydi:

Payk ila markab qolib ul sayrdin,
Ikki par tushgan masallik tayrdin.

Bu maqomda Payg‘ambar (s.a.v.) bashariyat yaratilishining asosi bo‘lmish to‘rt unsur – shamol, tuproq, o‘t va suvdan xalos bo‘lganini ta’kidlaydi:

O‘zni o‘z luk qaydidin aylab xalos,
Topib o‘z din o‘z galikka ixtisos.
Yelu tufrog‘u o‘tu sudin orib,
Ham menu sen ham ulu budin orib.

Navoiy bundan keyingi misralarda Rasululloh (s.a.v.)ning ‘qoba qavsayn’ (ikki yoy oralig‘icha yaqin) darajasiga erishganini tasvirlaydi:

Li ma’ Olloh ostonin yostonib
Qoba qavsayn ittihadin qizg‘onib.
‘Li’ bila ‘ma’ni ham o‘z din solibon
Bu soling‘och, ne qolur ul qolibon.
Yorutub aynini mozog‘ al-basar,
Raf‘ o‘lub andeshai fiyan-nazar.
Topibon ul rutbakim topmay kishi,
Kim emas bu ish kishilikning ishi.

Darhaqiqat, bu martabaga inson zotidan hali hech kim erishmagan. Navoiy hech qaysi asarida Olloh Taolo va Muhammad (s.a.v.) suhbatlarini keltirmaydi. Zero islom dinida Me’roj voqeasini tahlil qilish emas unga ishonish buyurilgan. Navoiy shu aqidaga amal qilgan holda suhbat asnosini keltirmaydi, faqatgina Muhammad (s.a.v.) Olloh Taolodan ummatlarining gunohlarini so‘rab olganini keltiradi:

Osi ummatning gunohin istabon,
Borcha ahvoli tabohin istabon.
Har ne istab Hayyi mutlaqdin topib,
Haq tilab haqdin tilab haqdin topib.

Doston ichida bu haqda bir hikoyat ham keltiriladi. Bu hikoyat Tavhid vodiysiga tegishli: Mansur Xalloy Me’roj voqeasi haqida o‘ylab, Muhammad (s.a.v.) ummatlari gunohini so‘rab olganini mushohada qilib chuqur o‘yga toladi. Uni Payg‘ambar (s.a.v.)ning nega aynan ummatlari gunohini so‘rab olgani hayratga solardi. Shunday kunlarning birida Payg‘ambar (s.a.v.) uning tushiga kirib tanbeh beradi:

K-ey fuzul ayvonida o‘lturg‘uchi,
Lofi vahdatdin ‘Anal-haq’ urg‘uchi.
Bilmadingkim, ul sifat oliy buruj
Kim men aylab erdim ul oqshom uruj.
Onda menlikning xayoli yo‘q edi,
Balki bu lafz ehtimoli yo‘q edi.
Eltg‘an ham ul erdi, boshlag‘on ham ul
Istag‘on ham ul, bag‘ishlag‘on ham ul.

Ya’ni bu hikoyat orqali Navoiy Me’rojning ilohiy inoyat ekanligini, Rasululloh (s.a.v.)ning so‘ragan tilaklari ham Olloh Taoloning irodasi ekanligini

va o‘sha paytda Payg‘ambar (s.a.v.)ning istig‘roq holatida bo‘lganliklarini yana bir bor ta’kidlaydi.

Bob oxirida Payg‘ambar (s.a.v.) ushbu maqomdan ajib bir holatda qaytib kelganini tashbeh san’ati yordamida tasvirlaydi:

Borg‘onida bore di durri shigarf,
Lek yong‘onda kelib daryoi jarf.

Navoiy me’rojnoma boblarining hammasini O‘llah Taolodan Rasululloh (s.a.v.) gunohlarini so‘rab olgan ummatlar safida bo‘lishni istovchi satrlar bilan tugatadi shu jumladan ushbu bobni ham:

Bo‘lg‘usi ul xayl aro Foni dog‘i,
Qilmog‘oyesen noumid oni dog‘i.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Navoiy me’rojnoma boblarida Payg‘ambar (s.a.v.)ning buyukligini, barchaga birdek sevimli ekanligini ta’kidlashga harakat qiladi. Bunda koinot jismlaridan foydalanadi. Payg‘ambar (s.a.v.) sharofatidan sayyoralar, burjlar saodat topadi. Hattoki Arsh, Kursi, Lavhga ham uning qadami baxt ato etadi. ‘Lison ut-tayr’ dostonida me’rojnoma bobidan tashqari boshqa hikoyatlarda ham me’roj voqeasiga ko‘p murojaat qilingan. ‘Qushlarning fano husulidin baqo vusulig‘a yetkoni’ bobida qushlarning Simurg‘ga yetishganlari tasvirlanadi. Bu holatni Navoiy shunday tasvirlaydi:

Ko‘rdilar o‘zni qayonkim tushti ko‘z,
O‘llah-olloh ne ajoyibdur bu so‘z.
Kim qilib Simurg‘ o‘ttiz qush havas,
O‘zlarin ko‘rdilar ul si murg‘u bas.

Bu baytlar Payg‘ambar (s.a.v.)ning ‘qoba qavsayn’ darajasiga erishganlari tasviri bilan bir xil ma’noga ega. Bu doston haqida juda ko‘p fikrlar aytish mumkin bo‘lsa-da, shoirning quyidagi baytiga zid borishni ma’qul ko‘rmaganimiz sababli so‘zimizni muxtasar qildik:

Shart bukim, onlag‘on sharh etmagay,
To tilidin boshqa ofat yetmagay.

Adabiyotlar:

1. Muhiddinov M. Sharq xamsachiligida Hazrati Payg‘ambar siymosi. Navoiyga armug‘on. 3-kitob. –Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2003. 50-61-betlar.
2. Muhiddinov M., Asqarov A. Alisher Navoiy “Xamsa”sida ma’naviy pok inson talqini. –Samarqand, 1991.
3. Navoiy Alisher. Lison ut-tayr. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005.
4. Navoiy Alisher. Layli va Majnun. O‘zbek adabiyoti bo‘stoni. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1990.
5. Navoiy Alisher. Sab’ai sayyor. O‘zbek adabiyoti bo‘stoni. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot. 1991.

6. Navoiy Alisher. Saddi Iskandariy. O‘zbek adabiyoti bo‘stoni. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1991.
7. Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 4 tomlik. 2-tom. –Toshkent: Fan, 1983.

**NAVOIY SHE’RIYATIDA ISHQ MANZILINING MAJOZIY
IFODALARI**
(Metaphorical expressions of love conversion in the poetry
of Alisher Navoi)

U.Sanaqulov
SamDCHTI o‘qituvchisi,

Abstract. The purpose of this article is to reveal the address of love and its figurative interpretation in the gazelle of Alisher Navoi. The article is based on the poems of the poet's gazelles included in the Devons "Badoye ul-bidoya", "Navodir un-nihoya", "Navodir ush-shabbob".

Key words: love, vision, separation, pain, sadness, lover, heart, spirit world, steppe, desert, whirlwind, mountain, valley, Farhod, Majnun.

Alisher Navoiy ijodi o‘ziga xos poetik olamdir. Bu badiiy olamnining salmoqli qismini shubhasiz, ulug‘ shoirning she’riyati tashkil etadi. Navoiy lirikasining muhim jihatlaridan biri uning turfa xil ramziy va majoziy ifodalarga boyligidir. Jumladan, shoirning ishq manzili borasidagi uslubi haqida ham shu fikrni bildirish mumkin. Alisher Navoiy g‘azallaridan birida ushbu maskanni quyidagicha tasvirlaydi:

*Ko‘ringlar ishq dashtinkim, nasim-u loladin har yon,
Gahe jonbaxsh salqindur, gahe muhlik sharor anda.*

[Навоий, 1987: 42]

Baytda dasht, shamol, lola, uchqun(sharor) so‘zlariga majoziy tus berilgan bo‘lib, bunda dasht – ruhiy olam, shamol – ishqning tafti, lola – oshiqning g‘amgin qalbi, uchqun esa ishq keltirgan zahmat tuyg‘ulari deyish mumkin. Aytish lozimki, ishqiy mavzudagi g‘azallarda ko‘proq visol, hijron, ashk, oh, dard, firoq, g‘am, balo kabi abstrakt(mavhum) tushunchalar ko‘pchilik uchun aniq bo‘lgan detallar vositasiga ko‘chiriladi. Bu borada hazrat Navoiyning ham tanlovi bor. Oshiqning ishq dardida hijron azoblaridan o‘rtanishi, oh-nola tortishi, fig‘onlari, ko‘z yosh to‘kishi, g‘am chekkan holatlarini muayyan so‘zga sig‘dirib bo‘lmaydi. Shuning uchun Navoiy o‘z g‘azallarida buni kengroq aspektda tasvirlashni maqsad qiladi. Shoirning bu boradagi tanlovi katta asarlarida bo‘lgani kabi dasht, sahro, tog‘, vodiylarga ko‘chadi.

Ulug‘ shoir she’riyatida dasht, sahro, tog‘, biyobon, bog‘, vodiylarini orqali oshiqlikning turli holat va kechinmalarini tasvirlashni ko‘zda tutadi. Muallif ularning har birini o‘z o‘rnida qo‘llaydi, har biriga alohida poetik vazifa yuklaydi. Shu sabab ular ishq dashti, g‘am(balo)dashti, visol dashti, balo tog‘i, fano dashti,

junun sahrosi kabi o'ziga xos turli istioralar bilan ifoda etiladi. Bu esa mazmunga aniqlik, estetik ta'sirchanlik olib kiradi:

*Notavon nargisidek ayladi bemor meni,
Sunbuli domi aro qildi giriftor meni.
Yor ko'yida gar o'lsam g'am emas o'lturadur,
Ko'yidin buki qovar har nafas ag'yor meni.
Dard tog'iyu balo dashtida ko'rkim, qilmish
Ishq Farhod ila Majnung'a namudor meni.. [Навоий, 1989: 449]*

Navoiy she'riyatining ushbu jihati xususida olimalarimizdan biri "Oshiqona g'azallarda ma'shuqa tavsifi, oshiqning sharhi holi ifodasida ishq maskani tavsifi ham muhim o'rin tutadi. Oshiq-shoir bu maskanni goh ishq bog'i, hayrat vodiysi, goh sarhadsiz sahro, fano dashti, ishq dashti, balo tog'i, adam sahrosi, goh talab dashti qiyofasida tasavvur etadi... vodiyy, sahro, biyobon, dasht, tog' singari mafhumlar g'azallarda, asosan, ruhoniy olam mazmunida qo'llanilgan. Ishq vodiysi – ruhoniyat olami [Mullaxo'jayeva, 2021: 209], deb aytar ekan, masalaga irfoniy nuqtayi nazardan yondoshmoq kerakligiga e'tiborini qaratadi. Jumladan, quyidagi baytdan ushbu holatni sezish qiyin emas:

*Ne muhlik vodiyy ermish ishq dashtikim, kishi anda,
Qadam urg'an dam-o'q ko'zga bo'lur mulki adam paydo.*

[Навоий, 1987: 12]

(Bu ishq dashti qanday halokatli vodiyy ekanki, unga qadam bosgan zahoting ko'zingga yo'qlik olami paydo bo'ladi). Baytda muallif ishq dashtining halokatli(muhlik) ekanligiga diqqatimizni qaratib, so'fiy(solik) qalbiga ishora etgan. Shoirning lirik qahramoni ham bu maydonga sayr qilar ekan, unda ishqning barcha mashaqqat va zahmatlarini boshidan kechiradi. Masalan, tubanda berilgan baytda lirik qahramonning ishq dashtini maskan tutishi va bundan uning qanchalik qayg'uga botganini bilsa bo'ladi:

*Meni Majnundek tutubtur dasht, demankim bu dasht,
Tog'lar erdiki, homun qildi ko'nglum qayg'usi. [Навоий, 1987: 530]*

Keltirilgan baytda dasht, tog', va tekislik(vodiyy) tasvirlari shoir qalbini aniqroq anglashimizga ko'maklashadi: "Meni dasht Majnundek o'z bag'riga oldi. Dasht demang, u bir paytlar u tog'lik edi. Ko'nglimning g'am-qayg'ulari esa bu tog'ni tekislikka aylantirdi. Shoir behad mubolag'a bilan aytmoqchiki, "mening ko'nglim qayg'usi shunchalar o'g'ir, uni hatto bu tog'lar ham ko'tara olmadi", deb. Shoir mana shu ahvolini yana turli baytlar bilan asoslaydiki, Majnun, Farhod timsollari bilan oshiq-shoir dardlari uyg'unlashib ketadi:

*Tog'u vodiyy ichra andog'sa'b holim borkim,
Ko'rsa, gar Farhod, agar Majnunki yuz hayrat qilur.*

[Навоий, 1987: 116]

Ya'ni, oshiq-shoir qiyin, og'ir dard bilan bu tog' va vodiyyda qolgan. Agar bu ahvolni Farhod bilan Majnun ko'rsa yuz hayratda qoladi. Alisher Navoiy g'azallari borasida tadqiqot olib borgan olim Husniddin Eshonqulov Navoiy she'riyatidagi Farhod va Majnun timsollarini ishq yo'lida oshiqqa maslakdosh va unga ruhiy-ma'naviy yaqinlik hosil qiluvchi obrazlar sifatida qayd etadi [Eshonqulov, 2020:

77]. Bundan Navoiyning bu ishq maskanlarini nima uchun ko‘p bora tilga olishi oydinlashadi:

*Meni gah dasht, gah tog‘ uzra ko‘rgan,
Tirilmish, sog‘inur Majnunni Farhod.* [Навоий, 1987: 111]

Shoirning lirik qahramoni xayolan o‘z darddoshlari bilan uchrashish sharfiga muyassar bo‘ladi. Oshiqlik dardlarini tortaverib og‘ir ahvolda yashayotgan lirik qahramon bu dard biyobonida endi mezbon, Majnun va Farhod esa mehmon bo‘lib ishq maskanida gavdalanishadi:

*Yomon holimga hayrat qilmang, ey Farhod ila Majnun,
Bukun siz mehmonsizkim, tarab birla maoshimdur.*

[Навоий, 1989: 137]

Baytda oshiq-shoir darddoshlarini yomon ahvolidan hayratlanmaslikka chaqiradi. U bunday yashashni o‘ziga xursandchilik deb biladi. Haqiqatdan ham shoir ishq bobida buyuk xayolot egasi. Uning oshiq Farhod ishqiga bo‘lgan e‘tiqodi chindan. Zotan, shoir Farhod so‘zining har bir harfiga haqiqiy oshiqqa xos xislatlar: firoq, ashk, rashk, hajr va oh deb joylaganida teran ma‘no bor. Majnunning dashtni maskan tutishi ham chin oshiqlikning ko‘rinshi. Ularni zohiriy ma‘noda ham botiniy ma‘noda ham sharh etish mumkin. Biroq shunisi muhimki, shoirning dasht, vodiy, tog‘, sahro kabi badiiy istioralarini aniqroq tasavvur etish uchun albatta, katta asarlariga e‘tibor qaratish lozim. Hazrat Navoiyning ko‘pgina g‘azallarda ana shu maydonda turli majoziy tasvirlarda o‘z holatini ifodalab ko‘rsata olganini guvohi bo‘lamiz:

Tong yo‘q, urmoq yuz bu sargardonu mahzun har taraf.

Ne ajab, ursa quyundek po‘ya Majnun har taraf.

Ko‘zlarim bog‘i guliston bo‘lmish ul yuz shavqidin,

Bargi gullardur sochilg‘an ashk gulgun har taraf.

Dasht aro Majnunmen, ammo tog‘ aro Farhod edim,

Tog‘lar dardim yukidin bo‘ldi homun har taraf... [Навоий, 1987: 221]

G‘azalda bog‘, dasht, tog‘ kabi istioralar ishqiy manzilning majoziy ifodasi sifatida talqin etilib, uning mazmun va badiiy poetik mukammalligini oshirgan. Shuningdek, g‘azalda shoirning shu manzillarga xos bo‘lgan adabiy qahramonlar (Farhod, Majnun) va detallarga (quyun, gul, barg) diqqat qaratgani ham ahamiyatga molik. Shoir o‘zini mashhur oshiq-qahramonlar - Farhod, Majnunga qiyoslab qalban va ruhan ishq manzilini sayr etganini yodga oladi. Demak, buyuk shoir she‘riyatida ishq manzili uning qalbiga juda yaqin, o‘z qahramonlarining maskani hisoblanadi. Ya‘ni Farhod zahmat chekkan tog‘lar, Majnun darbadar kezgan dasht, sahro, vodiy-u biyobonlardir. Shunday ekan, mohir san‘atkor ma‘noni o‘ziga mos va turli-tuman suvratlarda jilvalantiradi va har bir suvrat zaminidagi ma‘noni ravshanlashtiradi [Русанов А.1979: 212].

Xullas, Navoiy she‘riyatida dasht, bog‘(gulshan), sahro, tog‘, biyobon, vodiy tasvirlari oshiq uchun ishq manziligohi sifatida qaralib, mazkur tasvirlar oshiqning maqsadini, uning turli ruhiy holat va kechinmalarini tasvirlashi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Bu maydonda oshiq ishqning barcha mashaqqat va zahmatlarini boshidan kechiradi. O‘z asarlarida ishq mavzusini nazariy va adabiy

jihatdan tahlil qilgan mutafakkir shoirning bu boradagi qarashlari har jihatdan qimmatli.

Adabiyotlar:

1. Алишер Navoiy. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – 689 б.
2. Алишер Navoiy. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – 622 б.
3. Алишер Navoiy. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989. – 560 б.
4. Eshonqulov H. Alisher Navoiy g‘azaliyotida ishq poetikasining qiyosiy-tipologik tahlili (filologiya fanlari doktori Dsc avtoreferati), - Samarqand, 2020.
5. Mulla xo‘jayeva K. Irfoniy ma‘noning badiiy talqinida tabiat tasvirining o‘rni (Alisher Navoiy va XXI asr: ilmiy-nazariy materiallar), - Toshkent, 2021, 277 b.
6. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати, Тошкент, 1979, 212-б.

“SAB’AI SAYYOR”DOSTONIDA RAMZ VA TIMSOLLAR OLAMI

Nigora RASULOVA
SamDU magistranti

Anotatsiya. *Alisher Navoiy dostonlarining o‘ziga xosligi, “Sab’ai sayyor” dostonida ramz va timsollarning shoir g‘oyasini berishdagi roli.*

Kalit so‘zlar: *“Sab’ai sayyor”, shoh Bahrom, hikoyatlar, timsollar, ramziy obrazlar .*

Yoshlarni yuksak ma‘naviyatli, komil insoniy xislatlar ruhida tarbiyalashda badiiy adabiyotning roli katta. Ayniqsa, ulug‘ bobokalonlarimiz adabiy asarlarini o‘rganish, ularda ifodalangan insonparvarlik g‘oyalarini yoshlarga singdirish bugungi kunda muhim ahamiyatga ega.⁴⁸

Bobokalonimiz Mir Alisher Navoiy butun hayoti davomida ona tili mavqieni ko‘tarishga, uning fors tilidan hech bir jihatdan kam emasligini o‘z ijodi orqali isbotlab berishga astoydil harakat qiladi. O‘z maqsadini amalga oshirishda xalq og‘zaki ijodiga ham katta e‘tibor qaratadi. Navoiy “Xamsa”ning to‘rtinchi dostoni bo‘lmish “Sab’ai sayyor” dostoni ham xalq og‘zaki ijodidagi qoliplash usulidan unumli foydalanib yaratilgan dostonidir. Navoiy dostonidagi Bahrom Go‘r timsolini yorqin ifodalashda Sharqda mashhur bo‘lgan afsona va rivoyatlarning mazmunidan foydalangan bo‘lsa, Bahrom va Dilorom tarixini bayon qilish asnosida hikoya ichida hikoya tarzda bergan yetti hikoyatida ham qadimgi xalq afsona va rivoyatlari yotadi. “Sab’ai sayyor”dagi bu yetti hikoyat dostonning g‘oyaviy-badiiy qimmatining oshishiga katta hissa qo‘shgan. Shunga ko‘ra Navoiy ham:

⁴⁸ Karimov, I.A. Yuksak manaviyat -yengilmas kuch. - T.: Ma‘naviyat, 2008.

Lutf bu nazm aro bag‘oyatdur,
G‘araz ammo bu yetti hikoyatdur,⁴⁹ - degan edi.

Asar bosh qahramoni - shoh Bahrom. Bahrom Sharqda Mars yulduzining nomi. Arabchasi – Mirrix. Bahrom ko‘pincha jang-u jadallar, fitna-yo‘g‘onlar timsoli sifatida keladi. Tarixchilar bu nomni Eronning sosoniylar hukmdori Varaxan (420-438-yillar podshohlik qilgan) bilan bog‘laydilar. U xalq orasida “Bahrom Go‘r” laqabi bilan mashhur bo‘lgan. Go‘r deb qulonni aytganlar. Navoiy xamsachilik an‘anasiga muvofiq Bahromni yetti iqlim shohi deb ta‘riflaydi. Shoir podshohning adolatli ekanligini tasvirlash bilan birga xalqni ham bunday zamonda yaxshi yashashini ko‘rsatadi. Ammo o‘rtaga maishat, dabdabavozlik oshiqlik aralashib vaziyat o‘zgaradi. Bu o‘rinda Bahrom timsoli shoir maqsadiga xizmat qiladi. Bahrom timsoli orqali Navoiy zamona podshohi Husayn Boyqaro va temuriy shahzodalarga pand bermoqqa urinadi. Bahrom Moniy ismli rassomdan Diloromning suratini oladi va ishq dardiga muhtal bo‘ladi. Chin mamlakatidan olinadigan bir yillik xiroji evaziga Diloromni qo‘lga kiritadi. Shoh aysh-u ishratga berilib, xalqini yodidan chiqaradi. Yurtga podshohlik qilish va oshiqlik bir-birini inkor etadi. Navoiy buni quyidagicha izohlaydi:

Ishq ila shohlik muvofiq emas,
Ishq lofida shoh sodiq emas.

Navoiy shohning zimmasida yurt tashvishi bilan yashash qismati borligiga alohida urg‘u beradi. Bahrom oshiq bo‘lib, Diloromni sevadi, lekin shohlik qilib sevgilisining, arzimagan aybi uchun kimsasiz biyobonga tashlab ketadi. Bu voqeadan so‘ng Bahromning ayriliqdagi hayoti boshlanadi. U Diloromini topolmay qattiq iztirobga tushadi. Yetti iqlim hukmdorlari o‘zaro kelishib, yetti kunga atab yetti xil rangdagi yettita qasr qurishga kirishib ketadilar. Bahrom har bir qasrda tunaganda qasr yonidan o‘tib ketayotgan musofirning hikoyasini eshitishni odat qiladi. Shanba (Saturn-Kayvon kuni)-qora qasrda Farrux va Axiy; yakshanba (Quyosh kuni)- sariq qasrda Zayd; dushanba (Oy kuni)-yashil qasrda Sa‘d; seshanba (Mars-Mirrix kuni)-qizil qasrda Mas‘ud va shoh Juna; chorshanba (Merkuriy-Atorud kuni)-nilufar qasrda Mehr va Suhayl; payshanba (Yupiter-Mushtariy kuni)-sandal tusli qasrda Muqbil va Mudbir; juma (Venera-Zuhra kuni)-oq qasrda xorazmlik mashshoqning hikoyatlarini eshitadi. Bahrom yettinchi hikoyada Diloromning daragini eshitadi va yoriga yetishadi. Shoh yana aysh-u ishratga beriladi, ovni kanda qilmay juda ko‘p hayvonlarning qonini to‘kadi. Oxir-oqibat botqoqqa botib xalok bo‘ladi. Buning yagona sababi Bahromning intizomni buzishidir. Navoiy bejizga yetti kunni yetti sayyora nomi bilan nomlamaydi, sababi ular haq taolo buyurgan intizom asosida harakatlanadi. Shu bilan birga qasrlar bo‘yalgan ranglar ham ramziy ma‘no ifodalaydi. Ular bir o‘rinda sayyoralar holatiga nisbat bersa, yana bir o‘rindan Bahromning ruhiy holatini ham ifodalashga xizmat qiladi. Bahrom birinchi hikoyani o‘z ruhiy holati kabi qora qasrda, qora libosda tinglagan edi, chunki u o‘z Diloromidan ayrilgan, hijron zulmatiga giriftor bo‘lgan edi. Yettinchi hikoyani esa oq qasrda oq libosda tinglaydi va bu hikoyat unga visol umididan darak beradi, qalbiga yorug‘lik olib kiradi. Shu kabi dostonda

⁴⁹ Alisher Navoiy. Sab‘ai sayyor. Mukammal asarlar to‘plami. 20-jildlik. 10-jild - T.: Fan, 1992.

ranglardan ustalik bilan foydalanilgan. Shu bilan birga doston qahramonlariga berilgan nomlar ham qahramonlarning fe'l-atvori, taqdiridan darak beruvchi belgi vazifasini bajaradi. Masalan, Sa'd – yaxshilik, Mas'ud-saodatli, Jobir-dushmanlik, Mehr–muhabbatli, Suhayl-yorug' yulduz, Muqbil-iqboli, baxtli, Mudbir–ishi orqaga ketgan, baxtsiz degan ma'nolarni ifodalaydi.

Alisher Navoiy buyuk olim, faylasuf sifatida har bir bayt mazmuniga tarbiyaviy o'g'it bulog'ini singdirishga harakat qiladi. Doston so'ngida doston taassurotlari bilan band bo'lgan bir paytda tush ko'rganini, tushida shoh va kaniz uni taxtga o'tqazishga harakat qilayotgani va ijodini maqtaganini yozadi. Suhbatdoshlari nutqidan:

Emdi shohingga de salomimni,
So'ngra mundoq etur payomimni.
Ki: Jahon kimsaga vafo qilmas,
Shohlik tarkiga kiro qilmas.⁵⁰

Bu baytlari orqali shoir o'z zamonasining shoh va shahzodalariga hayotning o'tkinchiligini, vaqtning cheklanganligini uqtirishga intiladi. Har bir inson o'zidan yaxshi nom qoldirishga urinishi lozimligini ta'kidlaydi.

Shunday qilib, hech ikkilanmay aytishimiz mumkinki, "Sab'ai sayyor" dostoni o'zbek mumtoz adabiyotining bebaho namunasidir.

ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. Sab'ai sayyor. Mukammal asarlar to'plami. 20-jildlik. 10-jild. - T.: Fan, 1992.
2. Hasanov C. Navoiyning yetti tuhfasini. -T.: Adabiyot va san'at, 1991.
3. Madayev O. Navoiy suhbatlari. -T.: O'qituvchi, 2018.
4. Muhiddinov M. Nurli qalblar gulshani. -T.: Fan, 2007.
5. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. -T.: Tamaddun, 2019.

ALISHER NAVOIY RUBOIYLARIDA BADIY SAN`ATLAR

Durdonaxon DADAJONOVA
NamDU talabasi
Ilhomjon DARMONOV
AL o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiyning ruboiylarida qo'llanilgan badiiy san`atlar va ularning o'rnini, asarga bo'lgan mazmuniy ta'sirini yoritib berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, badiiy san`at, tazod, tanosub, zulqavofiy, istiora, shoir, ruboiy, to'rtlik, misra.

⁵⁰ Alisher Navoiy. Sab'ai sayyor. Mukammal asarlar to'plami. 20-jildlik. 10-jild - T.: Fan, 1992.

Buyuk mutaffakkir, olim, musiqachi, rassom va davlat arbobi, o‘zbek adabiy tilining asoschisi, shoir Nizomiddin Mir Alisher Navoiy o‘z zamonasidan hozirga qadar ma‘lum va mashhurdir. Uning mag‘zi to‘q va ma‘noga boy bo‘lgan adabiy merosi – bitmas-tuganmas xazina sifatida doimo kitobxonlar nigohida. Hazrat Navoiy adabiyot ilmining deyarli barcha sohalarida yetuk ijod namunalarini yaratgan. Lekin adabiyotshunos olim Dilmurod Quronov ta‘kidlaganidek: “Badiiy adabiyotda aytishgina emas, qanday aytish ham muhimdir.”⁵¹ Buyuk bobokalonimiz esa nafaqat yirik asarlarida, balki kichik hajmli ruboiylarida ham mahorat bilan olam haqiqatlari, insoniylik tuyg‘ulari va komillikka eltuvchi fazilatlar tog‘risida qalam tebratgan.

*Gar oshiq esang zeb-u takallufni unut,
Yaxshi-yu yomon ishda taxallufni unut.
O‘tgan gar erur yomon taassufni unut,
Kelgan gar erur yaxshi tasarrufni unut.*⁵²

Yuqoridagi misralarda yaxshi va yomon, o‘tgan va kelgan so‘zlari o‘zaro qarama -qarshi tushunchalarni ifodalab, taqobilu tazod san‘atini; takalluf, taxalluf (ixtilof, ziddiyat), taassuf (afsus), tasarruf (egalik qilish) kabi o‘zaro qofiyadosh so‘zlar esa zulqavofiy san‘atini yuzaga keltirgan hamda ruboiyning mazmundorlik darajasini oshirgan. Ruboiydagi misralar ma‘no-mazmunini quyidagicha ifodalash mumkin:

*Agar oshiq bo‘lsang, yasama soxtalikni unut (ishqda sof bo‘l),
Yaxshi-yu yomon (har qaysi) ishda kelishmovchilik va ziddiyatlarni unut.
Boshingdan o‘tgan yomonliklardan afsusni unut va qayta nadomat qilma,
Kelgan yaxshiliklarga bir o‘zing ega chiqishni unut, birodarlaring birla
baham ko‘rishni o‘rgan.*

Navoiy qalami ostidan chiqqan bebaho bitiklar o‘z ma‘no tovlanishlari bilan namoyon bo‘lar ekan, mutolaa davomida o‘quvchining hayrati ortadi va qalbi huzur topadi. Badiiy san‘atlarning yuksak did bilan qo‘llanganligi hamda ruboiy mazmuniga monandligi har jihatdan mukammallik kasb etgan. Quyida keltirilgan ruboiyda ham tanosub (zulf, ko‘z, qosh), tazod (vobasta-qaram qilmoq, vorasta-ozod etmoq), zulqavofiy (vobasta, xasta, payvasta, vorasta) san‘atlaridan o‘z o‘rnida, to‘rtlik ma‘nosiga mos tarzda foydalanilgan.

*Har zulf xamig‘a qilma vobasta meni,
Har ko‘z xavasidin etmag‘il xasta meni.
Har qosh tamaig‘a solma payvasta meni,
Yo rab, borisidin ayla vorasta meni.*

Ruboiyda tasvirlanishicha oshiq yordan: “Sochlari xamiga bog‘lab qaram qilmasligini, ko‘zlarining ehtirosli nigohidan xasta (bemor) etmasligini, qoshlarining tammanosiga payvasta (tutashtirmoq) solmasligini so‘raydi va Allohga iltijo qilib, yo rab, barchasidin xalos et meni!” – deya zorlanadi.

⁵¹ Quronov Dilmurod. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2018. 183 b.

⁵² Rahmatov O‘tkir. Abadiyat gulshani. – Toshkent: Sharq, 2016. 172-175 b.

Bilamizki, she`riy san`atlar shoir badiiy iqtidorini namoyish qilish emas, balki ijodkor badiiy tafakkuri dahosining ko`lamini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Butun turk millatining dahosi Hazrat Navoiy ruboiylarida badiiy san`at asosida inson qalbidagi hayajon, quvonch, iztirob, muhabbat, o`z nozikliklari bilan to`la namoyon bo`ladi:

La`lingni qilib nuktasaro, ey qorako`z,
Ishq ahli hayotig`a yaro, ey qorako`z.
Chekma yana surma ko`z aro, ey qorako`z,
El qonig`a qilma ko`z qaro, ey qorako`z.

Ushbu ruboiyda shoir istiora san`atidan o`rinli tarzda foydalanib, yoriga qorako`z deya murojaat qiladi, uning labini esa la`li (yoqut)ga qiyoslaydi. *Ey la`li labli, qorako`zli yor nuktasaro qilib (chiroyli so`zlar aytib), ishq ahli hayotig`a yara, Valekin ko`zlaring aro surma tortma, chunki ul surma elning qonidin yaralmish!*

Alisher Navoiy – bu ona tilimiz, qalbimiz, ehtiroslarimiz, g`am-anduhlarimiz, quvonch-u shodliklarimiz, orzu va umidlarimizning kuychisi, butun millatimizni komillik sari chorlab kelgan alloma. Uning kichik ruboiylaridan tortib, yirik dostonlarigacha bo`lgan asarlari kitobxonlar qalbida mudom yashab kelmoqda. Shunday ekan, buyuk bobomizning hayot yo`li va ijodiy merosi avlodlar qalbida saodat kaliti bo`lib, mangu qolajak!

Adabiyotlar:

1. B. To`xliyev va boshq. Adabiyot. Darslik-majmua. – T., 2017.
2. Rahmatov O`. Abadiyat gulshani. – Toshkent: Sharq, 2016.
3. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. Toshkent, 2018.
4. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat lug`ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.
5. Sirojiddinov Sh., Umarova S. O`zbek matnshunosligi qirralari. - Toshkent, 2015.

“LISON UT-TAYR” DOSTONIDA QOLIPLOVCHI HIKOYATLARNING O`RNI

*Ximmatov Umarjon, SamDU talabasi
Ilmiy rahbar: PhD A.Razzoqov*

Annotation: This article discusses the importance of Alisher Navoi's stories in “Lison ut-tayr” in illuminating the main content. The author's methodological skill is proven by comparison and contrast.

Key words: Alisher Navoi, Lison ut-tayr, Farididdin Attor, tatabbu, sufism, hudhud.

Hazrat Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” tatabbusi uning ijodida juda muhim o‘rin egallaydi. Va bu tadqiqotlar natijasida yanada oydinlashgan fikrdir. Zero “Lison ut-tayr”ni Navoiy ijodining o‘ziga xos xulosasi, kulminatsion nuqtasi desak, xato bo‘lmaydi. Muallif doston so‘ngida bu asarga umr bo‘yi tayyorlanganini va o‘z lirikasida ushbu dostonning o‘rnini vasf etib shunday deydi:

Turk nazmida chu men tortib alam,
Ayladim ul mamlakatni yakqalam.
To‘rt devon birla nazmi panj ganj,
Dast berdi chekmayin anduhu ranj.
Nazmu nasrim kotibi taxminshunos,
Yozsa, yuz ming bayt etar erdi qiyos.
Munchakim nazm ichra qildim ishtig‘ol,
Xotirimdin chiqmas erdi bu xayol.
Kim bu daftarg‘a berib tavfiq haq,
Tarjuma rasmi bila yozsam varaq.
Lek so‘z dushvor edi, men notavon
Bormas erdi xomag‘a ilkim ravon,
Oqibat ko‘rdumki umr aylar shitob,
O‘lsamu qolsa deyilmay bu kitob.
Ul jahon sori bu armon eltkum,
Bo‘yla o‘tdin dog‘i hirmon eltkum.
Necha bu ishga ko‘ngul mash‘uf edi,
Go‘iyokim vaqtig‘a mavquf edi.
Oltmishqa umr qo‘yg‘onda qadam,
Qush tilin sharh etgali yo‘ndum qalam.

Yoshlik chog‘ida Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr”i yuragiga solgan cho‘g‘ Navoiyga tinchlik bermaydi va umrining so‘nggi yillarda bu dostonni yaratishga azm etadi.

Doston an’anaviy tarzda, hamd va na’t bilan boshlangan. E’tiborlisi shundaki, keyingi qismlarda dostonni yoritishda hikoyatlarning roli muhim o‘rin tutadi. “Lison ut-tayr”da oltmishdan ortiq har xil hikoyatlar bor. Ularda tariqat va shariat, irfoniy bilish masalalari bilan bog‘liq bo‘lgan, shuningdek, inson axloqiga oid masalalar ustida fikr yuritiladi. Hikoyatlar xalq ijodiyoti xazinasidan olingan. Ammo ulardan kelib chiqadigan ibratli xulosalar (“qissadan hissa”) so‘fiyona ma’nolar talqiniga moslashtiriladi” [Komilov, 2009: 146].

Qushlar o‘rtasidagi har bir suhbat va shonasar (Hudhud)ning ularga javobidan so‘ng bir hikoyat keltiriladi va aytilgan fikr dalillanadi. Shu tariqa doston bir maromdagi uslub bilan yoritib boriladi. Attorning “qush tili”sidan Navoiyning

“qush tili”sining bir farqi ham shunda ko‘zga tashlanadi. “Mantiq ut-tayr”da esa bir qancha hikoyatlar ketma-ket kelgan holatlarni ham ko‘p uchratamiz.

Attorning qushlar tilidan yozilgan dostonida irfoniy ehtiros nihoyatda jo‘shqindir. Navoiy esa bosiq voqeband tasvirga urg‘u beradi, qushlar sarguzashti va ichki hikoyalarda hayotiylikni kuchaytiradi [Imomnazarov, 2001: 230].

Muallif hikoyatlarni qo‘llashda ularning solik(qushlar) va pir(Hudhud) o‘rtasidagi suhbatga aloqadorligi, dolzarbligi, hayotiyliigi va tushunariligi masalalarini yuqori o‘ringa qo‘yadi, zero Navoiy hikoyatlarni mazmunni yorituvchi sham kabi qo‘llaydi. Shu o‘rinda bir misol keltirish joiz: Qushlardan biri Hudhudga biz bu mashaqqatli safarda borar ekanmiz Simurg‘(Alloh) huzuriga qanday sovg‘a bilan borishimiz mumkin, degan g‘ayritabiiy savol bilan murojaat qiladi. Hudhud ham unga neki g‘aroyibotlar bo‘lsa, Simurg‘ dargohida baridan ming karra ortig‘i mavjudligi va unung ehtiyojdan holi ekanini ayta turib, sen unung huzuriga g‘am-tashvish va dard olib borishing mukiin deb javob qiladi:

Sen o‘zung birla niyozu dard elt,
Jismi zoru joni g‘amparvard elt.
Kim bu tuhfa yo‘qtur ul dargohda,
Ne tilar ajzu zabunlug‘ shohda.

Bir o‘qishda anglash mushkul bo‘lgan bu xitobni Navoiy keyingi o‘rinda hikoyat bilan sharhlaydi. Hikoyatda keltirilishicha bir podshohning husnu ko‘rkamlikda tengi yo‘q o‘g‘li bo‘lib, uning husnidan olamga o‘t tushmasin uchun o‘g‘lini mudom pana joyda asrar edi. Lekin shoh vafot etib, alal oqibat taxtni o‘g‘li egallaydi va uning jamoli tajallisidan butun xalq oshiqu devona bo‘lib qoladi. Shoh kimda kim o‘z hunari bilan meni hushnud eta olsa, o‘sha mening yonimda turib, mulozimim bo‘lishga muyassar boladi, deya shart qo‘yadi. Hamma o‘z hunariga sho‘ng‘ib, shohga yoqish uchun turli g‘aroyibotlarni hozir qiladilar. Ammo bularning barisi shoh xazinasida bisyorligi va hatto bulardanda ortigi borligidan shohning xafsalasi pir bo‘ladi. Xalq ichida shoh husniga muhtalo bo‘gan yana bir majnunsifat bor ediki, uning qo‘lida shohga taqdim etishga o‘tli ishq va hasrat to‘la yuragidan boshqa narsasi yo‘q edi:

Oni qilg‘on ishq jondin noumid,
Hajr paydou nihondin noumid.
Bag‘rining xunobini ul notavon,
Ko‘z yo‘lidin har taraf aylab ravon.
Qon bila tufrog‘ aro ko‘nglida tob,
Nim bismil qushdek aylab iztirob.

Oshiq unga visol nasib etmasligidan tinimsiz nolayu fig‘on chekarkan buni ko‘rgan shoh unung huzuriga kelib, oshig‘iga lutf ko‘rguzadi. Ozurda oshiq bu

holdan hayratga tushib o'sha yerda jon taslim etadi. Navoiy bu holatni go'zal yakun va asl maqsad sifatida tilga oladi:

Bil bu nav' o'lmakni jondin yaxshiroq,
Ming hayoti jovidondin yaxshiroq.
Bo'yla o'lmak odamig'a bersa dast,
Odam ermas jong'a bo'lsa poybast.

Shu tariqa muallif g'am bilan o'zni shod etmoq va oliy dargohga bu nav sovg'a bilan bormoq fazilatini sharhlab beradi.

Dostonda boshdan oyoq tasavvufiy ruh ustunlik qilgani uchun uni yoritishda hikoyatlarning o'rni muhim edi va Alisher Navoiy buni yuksak mahorat bilan amalga oshira olgan. Ishq vodiysining tavsifini ham Navoiy birgina Asmaiy hikoyati bilan dalillay olgan. Farididdin Attor esa bu tavsifda "Ho'ja Bargo'dak Faqoiy ishq hikoyati", "Majnun va Layli hikoyati", "Oshiq Ayozi hikoyati" kabi bir qancha hikoyatlarni keltiradi. Albatta, Navoiy va ustoz Attorning bu asarlarini o'zaro tahlil qilish va taqqoslashda uslublar o'rtasidagi farqni ham inobatga olish joiz. Shuningdek, bu yerda ikkalasidan birini yaqqol ustun qo'yish ham to'g'ri bo'lmaydi. Navoiyning o'zi ham bu haqda shunday deydi:

Mundin ortug'roq had ermastur manga,
Judini vasf aylasam basdur manga.

Lekin Navoiyning hikoyatlar qo'llashdagi mahoratini e'tirof etmay iloji yo'q. Qushlarning timsollari va ularning tilini sharhlashda bevosita hikoyatlarga murojaat etiladi.

Umuman, "Lison ut-tayr" diniy-irfoniy ta'limotlarni majoziy-ramziy timsollar orqali ifodalab bergan yodgorlik sanaladi. E'tibor berilsa, dostondagi 30 ta qush sayohati manbalarda qayd etilgan 30 ta diniy-irfoniy yo'nalishlarning ramzidek taassurot uyg'otadi [Qobilov, 2008: 63].

Yuqorida aytilganidek tasavvufiy ramz va timsollar bilan sug'orilgan asarning mazmunini yoritishda keltirilgan hikoyatlar nihoyatda muhim ahamiyat kasb etgan va dostonning asosiy tarkibiy qismiga aylangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. MAT. 20 jildlik. 12-jild – Toshkent: Fan, 1993.
2. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr – O'zbekiston, 2009.
3. Imomnazarov M. Alisher Navoiy // Ma'naviyat yulduzlari – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001.
4. Qobilov U. Ilohiyot va badiiyat. – Toshkent: Nihol, 2008

ALISHER NAVOIY IJODIDA SHAM VA PARVONA OBRAZLARI

*Lobar Xolmirzayeva Sodiq qizi,
Qarshi davlat universiteti*

Bugungi adabiyotshunosligimizda Alisher Navoiy asarlarining obrazlar poetikasi tadqiqiga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Zero, "Asarning botiniy mazmunini ochib beruvchi kalit poetik obrazdir" [1;92]. Navoiyshunoslar N.Bozorova shoir g'azallaridagi ko'ngil obrazi [2], O.Avaznazarov esa ulug' so'z san'atkori ijodidagi soqiy obrazini [1] monografik tarzda tadqiq etishdi. Shunga qaramasdan, Navoiy ijodida tadqiqot ob'yekti sifatida maxsus o'rganilishi kerak bo'lgan obrazlar talay. Alisher Navoiy ijodida keng qo'llangan sham va parvona obrazlari ana shular jumlasidan.

Mumtoz asarlarda sham, asosan, "ma'shuq", parvona esa "oshiq inson" ma'nolarida keladi. Bu obrazlar Navoiy asarlarida ham ko'p uchraydi va ularning yangidan-yangi talqinlariga guvoh bo'lishimiz mumkin.

Sham va parvona obrazlari Navoiyning ko'plab g'azallari tarkibida uchraydi. Jumladan, "G'aroyib us-sig'ar"ning "Zihi husnung..." deb boshlanuvchi g'azalida shunday bayt mavjud:

*Jamoling partavidin sham o'ti gar guliston ermas,
Nedin parvona o't ichra o'zin solur Xaliloso? [4;23].*

Ibrohim alayhisalom – Qur'onda nomi zikr qilingan payg'ambarlardan biri. Rivoyat qilishlaricha, butun dunyoga egalik qilgan to'rt sulton o'tgan. Ulardan ikkitasi Sulaymon va Zulqarnayn musulmon, Namrud hamda Buxtnasr kofir bo'lishgan. Ibrohim payg'ambar yakkaxudolikni targ'ib qilgani, musulmonman, mening yaratuvchim Olloh, degani uchun hukmdor Namrud tomonidan olovga yoqishga hukm qilingan. Ibrohimni yoqish uchun minoradek o'tin to'playdilar. Kofirlar Ibrohimni palaxmonga qo'yib olovga otmoqchi bo'ladilar. Undan so'radilar: "Ibrohim, qo'rqmaysanmi?"

Ibrohim esa: "Kimning qalbida Ollohning o'ti bo'lsa, u qanday qilib odamlar yondirgan o'tdan qo'rqsin. Mening qalbidagi olov Olloh taoloning o'tidir. U sizlarning o'tingizdan kuchli" – deydi.

– Ey Ibrohim, tilaging bormi? – so'radi Jabroil. Senga hojatim yo'qdir, ammo Ollohning mening holimni bilishi so'rashimga hojat qoldirmaydi, – dedi Ibrohim.

– Ey olov, Ibrohim uchun sovigil va salomat bo'l, – deydi Jabroil. Jabroil o't uzra namozjoy keltirdi. U yerda Ibrohim namoz o'qidi. O't uni kuydirmasdi. Atrofida billur buloq suvlar oqar, bahor chechaklari turfa hidlar taratib tovlanardi.

Oллоh uni o‘tdan asradi. Oллоhning qudrati tufayli olov sovidi va Ibrohim payg‘ambar omon qoldi.

Navoiyning har bir g‘azalida ilohiy ishq kuylangan. Ushbu baytda shoir “Oллоhning jamoli partavidan nur olgan sham o‘ti go‘yo guliston kabi bo‘lmaganda, parvona o‘t ichra Xaliloso, ya‘ni Ibrohim payg‘ambar misol o‘zini olovga otmasdi”, demoqchi. Baytda sham va parvona obrazlari oshiq va ma‘shuq ma‘nosida kelib, ilohiy ishqni madh etish, mohiyatini ochib berish, borliqdagi har bir zarra asliyati – Haqqa intilishini isbot etishga xizmat qiladi. Bu mana bu baytda yanada ravshan aks etadi:

*Gul yuzida bulbul sening asroringga notiq,
Sham o‘tida parvona sening husnunga shaydo [4;25].*

Navoiy quyidagi baytlarda ham ishq mavzusini tasvir etishda ayni obrazlardan foydalanadi. Bu safar sham va parvona oshiq lirik qahramon hamda uning ma‘shuqini tamsil etadi:

*Tun oqshom bo‘ldi-yu kelmas mening shami shabistonim,
Bu andux o‘tidin har dam kuyar parvonadek jonim [4;423].*

Ya‘ni, “Oqshom boshlanib yer yuzini tun qopladi, ammo mening shami shabistonim – tunni yorituvchi shamim kelmadi. Bu g‘am o‘tidan jonim har nafasda parvona kabi kuyadi”.

“Xazoyin ul-maoniy”ning birinchi devoni “G‘aroyib us-sig‘ar”ga kiritilgan va Alisher Navoiyda ham uchraydigan taxallussiz g‘azallardan biri “Erur ko‘ngilda safo ishq toza dog‘i bila” g‘azali tarkibida ham sham va parvona obrazlarini uchratamiz. G‘azal mavzusi – ilohiy ishq, bu g‘oya mohiyati goh an‘anaviy obrazlar – parvona, bulbul, goh tasavvufiy istiloh va tamsillar vositasida ochib beriladi.

*Erur sukuti fano ishq lozimi bulbul,
Ne voqif oncha fig‘on-u ulug‘ dimog‘i bila.
Ul o‘tki o‘rtadi parvonani, hamul o‘tdin,
Ko‘rinki qovruladur sham dog‘i yog‘i bila [3;221].*

Ma‘lumki, gap parvona ishq ustida boryapti, ya‘ni shoir bulbulning nolali muhabbati bilan parvonaning jim, ammo vujudini kuydiruvchi muhabbatini qiyoslamoqda. Parvona o‘tga shunday ixlos, shiddat bilan intiladiki, olovga qo‘shilib yonib kul bo‘lmaguncha tinchimaydi. Biroq parvona shunchalik oshiqlikiga, dardining og‘irligiga qaramay oh-u nola chekmaydi, balki jim-jit o‘tga tomon talpinaveradi. “Ul o‘t”, ya‘ni ilohiy ishq alangasi faqat parvonani emas, shamning o‘zini ham yog‘i bilan qo‘shib qovuradi, eritib kuydiradi. Ulug‘ shoir tamsillar vositasida ishqning beintiho kuchi – zarrot-u jonzotlarning barini qamrab oluvchi qudratini tushuntiradi. Shamning shu‘lasi – ilohiy ishq, mumi – dunyo,

inson vujudi, parvona – oshiq inson timsollaridir. Parvona – fano timsoli, ya’ni yomon sifatlardan qutilish va yaxshi sifatlarga ega bo‘lish, nafsni tark etish yo‘li.

Shoirning hayotni naqadar teran nigoh ila kuzatgani, kichik bir hayotiy detallarni o‘z ijodiga ustalik bilan olib kirgani namoyon bo‘ladi:

Qazo mashshotasi parvonalar jismi kuli birla

Hamonokim, yorutdi shamning mir’oti ruxsorin [4; 496].

Ya’ni, “Olam qismatiga oroyish beruvchi Zot parvonalarining yongan jismi kulidan go‘yoki sham chehrasining ko‘zqusiga sayqal berib, uni yanada porloq qildi”. Kirlangan ko‘zgu kul – ishqor bilan poklab sayqallanishini bilamiz. Baytga ko‘ra, yonib turgan shamning nuriga intilgan parvona oxir oqibat uning taftida kuyib kulga aylanadi. Bu kul esa sham yuziga yanada sayqal beradi. Shamning nurafshonligi, porlab hamma tarafga ziyo taratishi uning ishqida yonib kul bo‘lgan parvonalar tufayli yanada quvvat oladi. Olovning ustini kul qoplasa, cho‘g‘ga aylanib, alanga o‘chadi. Ammo Ishqni qismat qilib yaratgan Husn va Go‘zallik mazhari qudrati bilan muhabbat tufayli yonib ado bo‘lgan parvonalarining kulidan shamlar yanada ravshanroq bo‘ladi.

Borliqdagi har bir zarra ishq sabab asl moya – Zotga intilar ekan, parvonaning shamga intilishi tabiiy hol ekani ayonlashadi. Buyuk shoir esa kichik bir zarra – hayotiy tamsil orqali Kul va juz munosabatini oddiy va sodda shaklda, yuksak mahorat bilan she’rga soladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Avaznazarov O.R. Alisher Navoiy ijodida soqiy obrazi. Filol.fan.fals.dok. ...diss. – Qarshi: 2020. – 154 b.
2. Bozorova N.P. Alisher Navoiy g‘azallarida ko‘ngil obrazi (“Badoe’ ul-bidoya” devoni asosida). – Fil.f.n. ... diss. – Toshkent: 2004. – 135 b.
3. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr-O‘zbekiston. 2009. – 440 b.
4. Navoiy A. G‘aroyib us-sig‘ar. To‘la asarlar to‘plami, I jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2012.

АЛИШЕР НАВОИЙ “БАДОЙИЪ УЛ-БИДОЯ” ДЕВОНИДА ШИРИН ОБРАЗИ

*А.Қодирий номидаги Жиззах ДПИ
тадқиқотчиси Х.Холмуродов*

Аннотация: Ушбу илмий мақолада Алишер Навоийнинг “Бадойиъ ул-бидоя” девонида образ-тисмоллар трансформацион ҳодисаси ўзига хос бир

поэтик муаммо сифатида тадқиқ этилади. Унда масала тадқиқи шоир девонида Ширин тимсоли орқали ифодаланган ғоявий-бадий манзаралар таҳлили мисолида очиб берилади. Шу билан бирга мумтоз шеърятда образ-тимсол трансформациясидаги ўзига хос қонуниятлар ва унинг бадий-эстетик хусусиятлари ҳақида фикр-мулоҳазалар юритилади.

Калит сўзлар: Алишер Навоий шеърят, мумтоз анъана, образ-тимсол, трансформация, бадий детал, поэтик функция, адабий қонуният, талқин.

Аннотация: В этой научной статье феномена трансформации эмблем изучаются как уникальная поэтическая проблема в Ул-Бидея Алишера Навои Бадьи. В этом, изучение вопроса открывается в примере идеологических и художественных ландшафтов, характерных сладким символистом в устройстве поэта. В то же время классическая поэзия обсуждает обратную связь по конкретным законам в трансформации эмблем и его художественным эстетическим характеристиками.

Ключевые слова: Поэзия Алишера Навои, классическая традиция, изображение, трансформация, художественное покрытие, поэтически, литературный закон и литературные интерпретация..

Abstract: In this scientific article, the phenomenon of transformation of the emblems is studied as a unique poetic problem in Alisher Navoi Alisher's Badoyi ul-bidoya. In this, the study of the issue opens in the example of ideological and artistic landscapes, characteristic of a Shirin symbolist in the device of the poet. At the same time, classical poetry discusses feedback on specific laws in the transformation of the emblems and its artistic aesthetic characteristics.

Key words: Poetry Alisher Navoi, classical tradition, image, transformation, artistic coating, poetically, literary law and literary interpretation.

Алишер Навоий ва умуман Шарқ адабиётининг нодир мавзуларидан бири “Хусрав ва Ширин” ёки “Фарҳод ва Ширин” типдаги асарлар силсиласи ҳисобланади. Шарқ мумтоз адабиётида бу туркумнинг пайдо бўлиши узок тарихий босқичларга эгадир. Айрим маълумотларга қараганда ушбу сюжет бевосита халқ оғзаки ижоди анъаналари билан боғланади. Маълумки, бу адабий воқелик хамсанавислик жараёнида ишқий мавзунинг дастлабки эпик талқинларидан саналади. Тадқиқотларга кўра, мавзу талқини ва тасвирида Фарҳод образининг масалалар етакчисига айланиши Алишер Навоий бадий тафаккури билан амалга оширилади. Шундан бошлаб мумтоз адабиётда Фарҳод комил шахс, ишқ ва маърифат ифодаларида бўлиб таърифланади. Гап шундаки, Фарҳод образи эпик талқинларда ҳам, лирик

тасвирларда ҳам Шарқ мумтоз адабиёти поэтик тадрижидаги трансформация масалаларида энг маҳсулдор тимсоллардан бирига айланади. Бунинг натижаси ўлароқ бу образ мумтоз бадиий тафаккур олами бўйлаб оммалашади, халқ онги ва руҳиятида ўлмас мавзу ва тимсол сифатида қолади. Айнан ўзбек адабиётшунослигида образ ва тимсол трансформацияси ҳодисаси махсус тадқиқ этилмаганлиги сабаб ушбу мақоламизда Алишер Навоий “Бадое ул-бидоя” лирик девонида Ширин образи трансформациясига имкон қадар эътибор қаратдик. Шу ўринда айтиш керакки, гарчи Алишер Навоий ҳамсанавислик анъаналарини янгилаб “Фарҳод ва Ширин” достонида Фарҳод образини бош қаҳрамон сифатида талқин этган бўлса-да, шоирнинг илк лирик девонларидаёқ бу образ етакчи тимсолга айланиб улгурган эди. Бундан кўринадики, Алишер Навоий мавзунини “Фарҳод ва Ширин” тарзида талқин этиш режасини олдиндан амалга ошира бошлаган ва лирик тасвирларда бунга риоя қилиб келган. Масаланинг иккинчи яна бир муҳим томони шундаки, образ ёки сюжет миграцияси ҳодисаси бадиий талқинда ҳеч вақт бир ўзгармас ҳолатни такрорламайди, яъни бир сюжет ёки образ турли замон ва ҳар бир ижодкор бадиий тахайюлида мутлоқо янги ҳодисага айланади. Бу, айниқса, образлар лирик тасвири ҳақида гап кетганда яққол намоён бўлади. Бунда эпик образ рубобий қаҳрамон туйғулари ифодачисига хосланади. Шу маънода Фарҳод ва Ширин образлари мумтоз шеърятда ўзига хос тимсоллик вазифаларини бажаради. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Алишер Навоий шеърятда тасвирланган Ширин тимсоли эпик талқинидаги образнинг нусхаси бўла олмайди, балки у шоир бадиий-эстетик қарашлари ва ҳис-туйғулари рамзий ифодаси сифатида бўй кўрсатади. Алишер Навоий мавжуд лирик девонлари ёки умуман мумтоз шеърят бадиий оламига назар ташланганда Фарҳод образи Ширинга нисбатан анча сермаҳсул ва самарали ҳисобланади. Мумтоз шеърятимизда Ширин образига камроқ мурожаат этилади. Шунга қарамай маълум маънода мумтоз шеърятни Ширин тимсоли орқали ифодаланган поэтик манзараларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Мисол учун Алишер Навоий ўзининг “Бадое ул-бидоя” девонида Фарҳод образига елликка яқин мурожаат этган ҳолда Ширин образи атиги олти марта тилга олинади. Бироқ Фарҳод тасвир этилган ўринларда Ширин тимсоли маънавий жиҳатлардан бўлса-да сезилиб қолади, бир мавзу сифатида китобхонни ўзига чорлаб туради. Бу ҳолат мумтоз поэтика учун бир ўзига хос бир бадиий-эстетик ҳодисадир. Алишер Навоий лирикасида, хусусан, “Бадойиъ ул-бидоя” девонида Ширин образи тасвирга олинганда, албатта, Фарҳод тимсоли ҳам эътироф этилади ёки бошқа бир ҳолатларда “Фарҳод ва Ширин” мавзусига тегишли тимсол, тушунча, деталлардан фойдаланилади. Бу Фарҳод образи ҳақида фикр юритилганда

ҳам кузатилади. Мисол учун шоир “Бадойиъ ул-бидоя” девонининг етмиш учинчи ғазалида Ширин тимсолини талмиҳ сифатида келтиради.

Ваъдаи васл этса ул Ширин санам, ғам тоғини

Қозғамен тирноғларимни тешайи Фарҳод этиб [ББ.72.4].

Ушбу ғазалда Ширин образи маъшуқа-ёр ифодаси билан ўхшатиш санъати асосида боғланган бўлса, Фарҳод ошиқ образига хослашади. Шундан маъшуқа (“ул Ширин санам”) ошиққа висол ваъдасини таклиф этса, ошиқ бу йўлдаги ғам тоғини қазишда тирноқларини Фарҳоднинг тешасига айлантириб олади. Бу ўринда Ширин бир томондан “санам” образига сифатлаш бўлиб, унинг ширинлигини билдирса, иккинчи томондан “Фарҳод ва Ширин” мавзусидаги эпик манзараларни (Фарҳоднинг тоғда ариқ қазishi воқеаси) лирик ифодага айлантиришга хизмат қилмоқда. Шунга биноан мумтоз шеърятда эпик воқеликлар лирик манзара ва рамзий-мажозий ифодалар учун ниҳоятда дилбар бўлган замин яратиб беради. Алишер Навоий лирикасида бундай поэтик манзараларни юзага келтирадиган образ-тимсоллар олами кўп учрайди. Демак, образ-тимсоллар трансформацияси ҳодисаси эпик ва лирик талқинлар учун алоҳида бадий-эстетик тафаккур манбаи ҳамда чуқур рамзий-мажозий ифодаларни вужудга келтирадиган пойдевор бўлиб ҳам хизмат қилади. Байтга ирфоний руҳда назар ташланса, яна бошқа бир ҳолатлар келиб чиқади. Мисол учун шеърда “санам” тимсолининг келтирилиши ҳам фикрни табиий равишда тасаввуф билан туташтиради. У мумтоз шеърятда севгили, маъшуқа образи мажози бўлиб келади. Тасаввуф истилоҳида мақсад ва матлабни, бошқа бир сифатлар билан эса солиқ қалбида зоҳир бўлувчи нозик маъноларни англатади. Бунда Фарҳод ва Ширин ишқи илоҳий йўлидаги қарашларга тамсил ва тимсол бўлиб қолади, холос. Васл эса ишқи илоҳийнинг энг юқори нуктасини билдириб, эришиш, қўшилиш маъносини англатади. У тасаввуф истилоҳида зухур ва шуюн, яъни даража ва ҳол орасида восита бўлувчи ҳақиқий ваҳдатни, маъшуқа ишқига ғарқ бўлмоқликни, ўзликдан кечиб Ҳаққа ёр бўлмоқни, ваҳдат завқини билдириб келади. Ғам тасаввуфда илоҳий имтиҳон, солиқ қалбида шавқ ва қувонч зухурланиши, ортиши демақдир. Шу боис уни Алишер Навоий “ғам тоғи” тарзида келтиради. Имом Ғаззолий фикрича, “у инсонни охират ва Аллоҳга боғлайди. Шунинг учун балодан суюниб, шуқур айламоқ керак”, – дейди. Бундан кўринадики, шеърда келтирилган васл, санам, ғам тушунчалари ҳам мажозий, ҳам илоҳий ишқ масалалари ифодаларида талқин этилади. Бу ўз навбатида Фарҳод ва Ширин образлари ўзгариш-кўчиш жараёнида хилма-хил бадий-маърифий ифодалар юзага келишига ҳам хизмат қилишини тасдиқлайди. Алишер Навоий мазкур ғазалида ҳам Фарҳод ва Ширин тимсолини айна мавзуда ифодалаб беради.

*Лаъли шавқидинки ғам тоғин қозарсен, эй кўнгул,
Не бало Ширин ҳаваслиқ нотаваон Фарҳодсен*[ББ.558.2].

Унда юқоридаги байтдан фарқли ўлароқ кўнгилга мурожаат этиш орқали поэтик мазмун ифодаланади. “Эй кўнгил, - дейди шоир, сен ёрнинг доно сўзларидан завқланиб ғам тоғини қозасан, бу томондан сен Ширинга ҳавас қилган ишқ дардида бемор бўлган Фарҳодга ўхшайсан”. Кўринадикки, кўнгил Фарҳодга қиёсланиб, Фарҳоднинг Ширинга бўлган муҳаббати бу икки образ орасидаги ички ўхшашликни ҳосил қилмоқда. Бунда Ширин кўнгил тимсолига махзар вазифасида талқин этилмоқдаки, бу ҳолат шоирнинг ўзига хос бетакрор бадий кашфиётидир. Шеърда келтирилган “лаъл”, “шавқ”, “ғам” – буларнинг барчаси ошиқда севгилига ҳавасдан келиб чиқадиган ботиний ҳолларни билдиради. Ушбу шеър намунасида ҳам Фарҳод ва Ширин воқелигига хос талқин, поэтик манзара илоҳий бир жазба учун мажоз бўлиб келмоқдадир. Алишер Навоий бошқа бир ғазалида “севгилининг ҳикматли сўзларини Ширин лаби яширинганлигини айтади, шу боис унинг лаби Фарҳоднинг кўзидан оққан қизил қон ёшидан товланиб турганлигига эътибор қаратади. Бу ўринда ниҳоятда гўзал ўхшатиш кузатилади, яъни ёрнинг қип-қизил лаби ошиқнинг маъшуқа дардида ғам чекиб кўзидан ёш эмас, балки қон оққанлиги туфайлидир. Бунда лаб қизиллиги билан қон қизиллиги муқояса қилинади.

*Каломингни агар Ширин лабида қилмадинг музмар,
Недин бас лаъл ўлур Фарҳоднинг қон ёшидин хоро*[ББ.2.7]?

Гап шундаки, лаб ва қон қизиллиги ирфоний талқинларда илоҳий ҳақиқатнинг ниҳоят даражада нозиклигига ишора тарзда анъанавий равишда талқин қилинади. Бунда Шириннинг сўзларидаги донолик ва Фарҳоднинг унга мафтункорлиги мана шу илоҳий ҳақиқатлар ифодаси учун мажоз бўлиб олинади. Алишер Навоий “Бадойиъ ул-бидоя” девонида худди шундай манзарани бошқа бир ғазалида ҳам давом эттиради. Бироқ бунда қон ва лаб қизиллиги ўзга поэтик маъноларга йўғрилади. Бу ғазалда лирик қаҳрамон гўё кузатувчи бўлиб иштирок этади. Шеър мазмунига кўра, “ошиқ (Фарҳод) жони билан чизиб, рангни қонидан қилса, яратувчи маъшуқа (Ширин) лабини шакар ёғдирувчи қилди” – тарзида англашилади.

*Магар Фарҳод жонидин сизиб, қонидин этти ранг
Қадар суратгари Ширин лаби лаъли шакарборин* [ББ.566.4].

Кўринадикки, бу байтда Ширин – маъшуқа образи ифодаси учун бир тимсол вазифасини бажаради. Бу эса Ширин образининг аниқ шахсиятдан маъшуқа тимсолига ўзгарганлигини кўрсатади. Демак, Алишер Навоий шеърлятида образ трансформацияси жараёнида хилма-хил поэтик

ифодаларга ҳам хослашади ва рангин бадиий функцияларни бажаришга хизмат қилади.

Хуллас, Алишер Навоий “Бадойиъ ул-бидоя” девонида яна бошқа сатрларда ҳам Ширин образига мурожаат этади ва бу образ орқали ўзининг турфа бадиий-эстетик фикрларини илгари суради. Бизга равшанки, шоир ижодида, шу жумладан, шеъриятида Ширин образи муҳим ўрин тутади. Бу образ узок тарихий босқичлардан ўтиб, янгиланиб, ўзгариб мумтоз шеърият оламида дилбар бир тимсол сифатида тараннум этилади.

Адабиётлар:

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. Farhod va Shirin. – Toshkent: O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 812 b.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Биринчи том. Бадойиъ ул-бидоя. – Тошкент: “Фан”, 1987. – 724 бет.
3. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 784 бет.
4. Тоҳиров С. Темурийлар даврида хамсанавислик. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2020, - 172 бет
5. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърият. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 184 б.

АЛИШЕР НАВОИЙ МЕРОСИ ВА АДАБИЙ ТАЪСИР

МАСАЛАЛАРИ Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм

“Матлаъ ул-анвор” ва “Ҳайрат ул-аброр” дostonларида тил ва адабиёт масалаларининг ёритилиши

СамДУ, мумтоз адабиёт тарихи кафедраси профессори

ф.ф.д. М.Қ.Муҳиддинов

Навоий ва салафлари тил, сўз ҳақида баён этган фикрлари бошқа тадқиқотчиларнинг ҳам диққатини тортган. Аммо бу масала, биринчидан, бутун Шарқ адабиёти анъаналари контекстида олиб ўрганилган эмас, иккинчидан «Хамса» дostonларнинг умумий мазмуни, моҳиятига боғлаб талқин этилмаган. Жумладан, икки улкан шоир Хусрав Дехлавий ва Алишер Навоийнинг тил, тил одоби, бадиий адабиёт борасидаги қарашлари чоғиштириб чиқилмаган, уларнинг қарашлари орасидаги фарқлар очилмаган.

Шунинг учун биз бу адибларнинг мазкур масалага оид мулоҳазалари акс этган шеърӣ байтларини таҳлил қилишни, лозим топдик. Аввало, Хусрав Дехлавий ва Алишер Навоий қарашларидаги муштаракликка эътиборингизни қаратмоқчимиз. Ҳар икки шоир ҳам Сўз – биринчи қудрат турткисини, оламнинг яратилишига нидо – асос бўлган, деган фалсафӣ тушунчага эътиқод қиладилар. Гўё Мутлақ илоҳ моддий оламини яратиш мақсадида «кун», «факона» – «ярал», «бўл», деб хитоб этган ва дунё яралган экан. Яъни, сўз бирламчи (азалдан), амал иккиламчи, деган тушунча ҳам шундай келиб чиққан. Мутлақ илоҳ оламини яратгандан кейин Сўзни инсонга бағишлади. Хусрав Дехлавийнинг фикрича, олам ҳам, одам ҳам сўз учун қолип – илоҳ руҳ манзилгоҳи.

Инсоннинг тириклиги, жони, ҳаёти сўз туфайли, зеро Одамийдан ўзга сўзловчи тирик вужуд йўқ. Ҳайвонлар ҳам тирик, юради, аммо нутқ нуқтаи назаридан улар ҳам тирик эмас.

*Пас чу чунин аст, сухан чони мост,
В-он ки бад-у зинда бувад, з-они мост⁵³.*

(Шундай бўлгач, сўз бизнинг жонимиздир ва нимаики бизни тирилтирса, у бизникидир).

Алишер Навоийнинг фикрича ҳам: «Сўз гавҳарининг шарафи» баландлигига сабаб унинг бутун олам қудрати тарафидан тўхфа этилганидир. У «тўрт садаф гавҳарнинг дуржи» – яъни тўрт унсур (сув, ҳаво, ўт, тупроқдан

⁵³Амир Хусрав Дехлавий. «Матлаъул аниор». Составление критического текста и предисловие Тахира Ахмед оглы Магеррамова. Вступительная статья Г. Ю. Алиева, «Наука», М., 1975 г., 112-б.

ҳосил бўлган инсон зотининг бош хусусиятини белгилайди, инсон нутқи билан инсон, нутқ уни барчадан афзал этади. Сўз, нутқ – рух, қолип ичидаги жон, ҳаёт, ҳаракат демак, тил фақат алоқа куроли, инсонни мумтоз этган неъматгина эмас, балки инсон учун азоб-изтироблар келтирадиган нарса ҳам, зеро тил – киши бошига кўп фалокатлар келтиради, «руҳни ҳалок этади». Навоийнинг масалага қанчалик чуқур қараганини ҳис этиш қийин эмас. Шоир фикрини давом эттириб ёзадиким, сўзнинг кучи бениҳоя улуғ, «каломи фасеҳ (гўзал сўз) ўлганни тирилтириши ҳам мумкин. Шоҳнинг бир оғиз сўзи, дейди Навоий, «бедод» – зулмга сабаб бўлади, аммо ўртада жаллод бадном бўлади. Сўз масъулияти қанчалик баланд эканини, одамлар тақдири, кишиларнинг ҳаёти бир сўз билан ҳал этилиши – ё бахтга муяссар, ё абадул-абад бадбахт бўлишини, сўз одамларини жонфидаликка, улуғ мақсадлар сари кўрашга сафарбар этишини қайд этган. Навоий, айна вақтда сўзнинг эстетик таъсир кўчини кўрсатишни унутмаган. Шоир қизиқ мисол келтиради: «Ғунча оғизлик санами нўшлаб» гўзални курсанг, унинг хуш сурати, зебо қадду қомаги кишини лол қолдирса-да, зоҳиран унинг чиройли суратдан унинг фарқи йўқ. Лекин, агар шу чирой, ҳуснга яраша малоҳатли, жонситан нутқи ҳам бўлса, у:

*Солғуси жинси бани одамга ўт,
Не бани одам, бари оламга ўт.
Ҳар дам этиб элни ҳалок ўртагай,
Балки башар хайлини пок ўртагай⁵⁴.*

Мана шу ерда Навоий бадиий адабиёт, яъни «фасоҳатли сўз»нинг сўзу гудозидан ҳикоя бошлаб, шеърнинг, шоир сўзининг қудратини усталик билан қайд этади. Бунда ҳам нозик йўл топган: боя ўзи таъриф этган ўша гўзал сўзга чечанлиги билан олам аҳлини масту сархуш эта олади, аммо у Навоий ғазалини ўқиса-чи. Унда:

*Ким анга алфоз ўлуб оташ фишон,
Берса улус кўнглига мунгдин нишон.
Базмда ул лаҳза алолони кўр,
Кўйи харобот аро гавғони кўр.
Кўрки нечукдур яқо чок айламак,
Ўзни фиғон бирла ҳалок айламак⁵⁵.*

Шоир умуман бадиий сўзнинг таъсир кучини, жумладан ўз шеърларининг нақадар баланд кадрланиши, одамлар кўнгилига ғулғула солиб, ҳаяжон кўзғашини фахр билан тасвирлаган. Шу ерда Навоий бадиий

⁵⁴ Алишер Навоий. «Ҳамса», танкидий матн. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. Тошкент, «ФАН», 1960 й., 34-б.

⁵⁵Ўша асар, 34-б.

сўзни иккига ажратади: наср ва назм. Анъанага мувофиқ назм(шеър)ни насрдан устун қўяди. Чунки наср – сочма, назм эса тартибга туширилган сўз, шунга кўра унинг таъсири ҳам ўзгача. Бу ақида Низомийда ҳам бор. Навоий бу ерда Низомий фикрини қувватлаган. Хусрав Дехлавийда сўзни бадий ижод намунаси сифатида олиб қараш йўқ. Шу боис насру назм хусусидаги мулоҳазалар йўқ. Хусрав Дехлавий тилнинг инсоният жамиятидаги ўрни, ахлоқ-одоб билан боғлиқ жиҳатларига кўпроқ эътибор беради. Тил кишиларни бир-бирига боғлайди ва тил одамларни бир-биридан ажратади, одамлар орасидаги фарқ ҳам тилда акс этади: «Одамийнинг тақвоси ва иккиюзламалиги ундан, ҳам одамлар билан эшаклар орасидаги фарқ ундан». Шоир шунга аминки, тилни сақлаш, тилга эҳтиёт бўлиб юриш кишига ҳаётда кўп фойда келтиради. Тил – хазинадан ҳам афзал, хазинани эҳтиёт қилиш шарт эмас, тилни эҳтиёт қилиш керак, дейди. Одам нутқини ривожлантириши, тарбиялаши, одобли бўлиши, суҳбатда ширингуфторлик билан маҳбубу маъқул бўлиши керак. Сўз – олтиндан қиммат:

*Нархи суҳан кард нашоёд ба мол,
3-он ки суҳан чон буваду зар сафол⁵⁶.*

(Сўзнинг нархини мол билан ўлчаш ярашмайди, чунки сўз жондир, олтин эса – сафол). Сўзни ҳам маънодон, нуқтадон одамга айтса дуруст, ҳар кимса ҳам яхши сўзнинг кадрига етмайди, фаҳмига етиб, ундан лаззат топмайди. Нозик кўнгилли, сўздаги маъноларни қилни қирқ ёргандай фарқлайдиган одамнинг суҳбати ҳузур-халоват бағишлайди. Суҳбатда ҳар нарсани айтавериш одобдан эмас, ундан кўра жим ўтириш афзал. Ёмон сўз ёмон кўшиқ каби ёқимсиз, ёмон кўшиқнинг ёмон куйи эса жонингни арралагандай азоб беради.

Алдов, ёлғон каби ёмон ниятларга сўзни сарфлаш гуноҳ. Ҳолбуки, бу одамлар орасида анча кенг тарқалган. Сўздан фириб, найранг учун фойдаланадилар ва рост қавл кишиларни йўлдан урадилар. Хусрав Дехлавий бундай ёмон сўз билан кун кўрувчилар тоифасидан, айниқса уч гуруҳни ажратиб кўрсатади. Булар: маддоҳ шоирлар, мунажжимлар ва фолбинлар («куръазан»), Буларнинг ишида баракат йўқ, чунки касблари ёлғонга асосланган.

Бу шоирнинг катта журъати эди, негаки мадҳиячи шоирлар, куръачилар ва мунажжимлар шоҳлар саройида катта обрўга эга эдилар, нодон, авом халқ ҳам уларга ишонарди. Шоирлар золим шоҳларни одил деб мақтаб, уларни арзимас ишларини кўкларга кўтариб мақтаб, эл назарида бўяб кўрсатар,

⁵⁶ *Амир Хусрав Дехлавий. «Матлаъул анвор». Составление критическою текста и предисловие Тахира Ахмед оглы Магеррамова. Вступительная статья Г. Ю. Алиева, «Наука», М., 1975 г., 113-б.*

кабиҳликларини яширардилар. Бундай адабиёт сўз синъатининг ўзига ҳам зиён етказарди, ҳам зерикарли қасидалар, сўзбозлик авж олар эди. Дехлавий, Жомий, Навоий каби даҳо адиблар ҳеч қачон бу йўлга кирмаганлар ва маддох адибларнинг ишларини қаттиқ қоралаганлар. Масалан, Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарига устозлари – Аттор, Румий, Ҳофиз, Жомий, Хусрав ҳақида, уларнинг баланд қадрли шеърляти ҳақида тўхтаб, кейин «адно табақаси» (паст табақа) шоирларни тилга олиб ўтади. Уларнинг «не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзу дардлари шўълаафкан. Баъзисидин агар гоҳе бирор яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ямон даъво зоҳир бўлурки, у ҳам зоъеъ бўлур»⁵⁷ деб ёзади. Навоий бундай «шоирталаб» сўзи ёлғон ўзи кибру ҳаволи кишилардан безор бўлганини «Ҳайрат ул-аброр» достонида ҳам сўз маъносига бағишланган бобда қайд этган. Турфа буким, деб нолийди улуғ шоир, улар менинг ўзимнинг шеъримни рангу руйини ўзгартириб, тўғрироғи, уни бузиб, яна олдимга олиб келадилар, «шеър»нинг ҳолига йиғлагинг келади:

*Зоҳир этиб йиғлагудек ҳол анга,
Кийдурубон эски қаро шол анга.
Турфа буким шеър қўюб отиши,
Етқурбон кўкка мубоҳотини*⁵⁸.

Бундай ўғри «тақлидчилар», «билдирмасдан» ўзиники қилиб олиш Хусрав Дехлавий замонида ҳам, Навоий замонида ҳам кўп бўлган. Улар ҳозир ҳам бор. Ҳозир ҳам талантили шоирларнинг ғоя ва иборалари, образларини ўзлаштирувчи ва Навоий айтганидай, уялмай эълон қилдирувчи, тагин таҳсин қутадиған шоирнамолар кам дейсизми? «Англамайин сўзда туюқ баҳрини, қайси туюқ, балки қўшук баҳрини», «лафзи бемаза, таркиби сушт» шоирлар шеър қадрини тушириб келдилар.

Алишер Навоий ёлғончи шоирлар каби мунажжимларга нисбатан ҳам салбий муносабат билдирган. «Маҳбуб ул-қулуб» асарининг «Аҳли нужум зикрида» деб номланувчи йигирма бешинчи фаслида шундай сўзларни ўқиймиз: «Мунажжимки, савобит ва сайёр назоратидан ҳукм сурар, раммолдекдурки, нуқталари ҳисоби била лоф урар», яъни, «юлдузлар ва сайёраларга назар солиб, ҳукм чиқарадиған мунажжим тош соққаларга қараб фол очадиған фолбин кабидир». Уларнинг бутун асбоби хийла-найранг, бутун хатти-ҳаракати бефойда ва бесамарадир. Одамларни ёлғон сўзлар, афсоналар билан алдайдиган, кўзбуямачи бу шахсларни қуйидаги ғоят

⁵⁷ ⁵⁷ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами, 9 жилд. Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги. Ф. Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Т. 2011, 465-б

⁵⁸ Алишер Навоий. «Хамса», танқидий матн. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. Тошкент, «ФАН», 1960 й., 36-б.

оригинал киноя-ташбих орқали фош этиб ташлаган: «Ўз илгида бир анор бўлса билмаски, неча донаси бор ва ул дона аччиғмидур ё зумухтваш, ё чучукмудурур...»⁵⁹ бироқ, «фалаки мудоввар» ҳақида сиру асрор айтишга бел боғлайдилар. Шунинг учун уларниш «сўзи рост эмас», деб хулосалайди Навоий. Кўриб турибмизки, икки буюк шоирнинг ростлик ва ёлғончилик хусусида билдирган фикрларида ўхшашлик кўп. Шу ҳам маълум бўладики, тил ҳақидаги масаланинг мазмуни чуқур экан, у кўп ижтимоий масалаларни адабий-танқидий қарашларни ҳам қамраб олар экан.

Бироқ Амир Хусравнинг тил ҳақидаги сўзи шу билан тугамайди. У ростқавллик, ростгўйликнинг аҳамиятини анча батафсил тушунтириб, мисоллар орқали исботлашга ҳаракат қилади. Шоир кўлида ростлик калити бўлган бахт эшиги – ҳаммавақт очик дейди.

*Сар чу сўйи ростӣ овард мард,
Боди ҳаводис кулаҳаш қач накард.
Ҳар ки ба тан рост аломат бувад,
Қолаби тавқеъ саломат бувад.
Сидқ чуз аз ростии дил нахост,
Тир шуд аз колбади рост рост*⁶⁰.

(Ростлик томон бошини бурган кишининг бош кийимини ҳодисалар шамоли олиб кетолмайди: тани-жисми ростликка хизмат қилган, ростлик аломати бўлган одамнинг вужуд қолипи саломат бўлади: садоқат кўнгилнинг ростлигидан бошқани истамайди – тўғри қолипдан чиққан ўқ тўғридир, тўғри учиб боради).

Ростлик, ростқавл тилнинг фазилатидан ростлик йўлида фойдаланиш демак, ростгўй одам ёлғончиларни ёмон кўради, ёлғон ахир одамлар орасини бузадиган, одамларни бир-бирига душман қиладиган паст хислат: Амир Хусрав ёлғончилик ғийбатни, жанжални, фисқу фасод, тухмат-адоватни келтириб чиқаради, деб таъкидлайди. Шоир шундан кейин насиҳат қилиб айтадики, агар тилини ростлик йўлида, туз мақсадга сарфлай олмасанг, яхшиси жим юр, лақма, беандиша бўлма. Тил одамни оламга танитади, машҳур қилади, шу билан бир қаторда, тил расвойи жаҳон қилиши, обрўсизлантириши ҳам мумкин. Айниқса, иккиюзламачи, икки хил гап қиладиган, олдинда мактаб, орқангдан лой чаплайдиган риёкорлардан кўрк, деб огоҳлантиради Хусрав Дехлавий. Аммо, шу ҳам борки, икки хил сўзлайдиган ёлғончилар охир-оқибат пушаймон бўладилар. Бу ёмон одат

⁵⁹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами, 9 жилд. Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги. Ф. Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Т. 2011, 471-б

⁶⁰ Амир Хусрав Дехлавий. «Матлабул анвор». Составление критическою текста и предисловие Тахира Ахмед оглы Магеррамова. Вступительная статья Г. Ю. Алиева, «Наука», М., 1975 г., 116-б.

уларнинг бошини ейди. Икки хил гапириш пичоқни пичоқ билан қайраш ёки илонни арқон билан алдашдай гап, бир кун пичоқ бошингни олиши ёки илон алдаганингни билиб қолиб, заҳар сочиб ўлдириши мумкин.

Ақлли одам кўп гапирмайди, тилни эҳтиёт қилади:

*Пистаи пурмағз нагўяд сухун,
Гарчи даҳонаст зи сар то ба бун⁶¹.*

(Мағзи бутун писта бошдан оёқ оғиз бўлса ҳам индамай туради.) Оғзи бўш, эзма одам ғофил киши, у жиддий муҳокама юритолмайди, ўзининг эзмалиги билан бошқаларга ҳам зарар келтиради. Сергап одамлар кўча-кўйда ғавғо кўтариб, бақириб-қичқириб. Аҳоли тинчлигини бузадилар, бу одамийлик фазилатига зид, одамийликни хароб этадиган тубан одам:

*Одамӣ аз арбада бечора гашт,
К-аз шагаби раъд замин пора гашт.
Он ки кунад гўш кар овози ў,
Ноибӣ качной бувад нойи ў.
Хар чу кунад бонг ба ҳамсоягӣ,
Мағзи сар афтад ба тилҳи моягӣ⁶².*

(Одамзод жанжал, ғавғодан бечора бўлади, чунки момақалдиروقнинг ғавғосидан ер парчаланаяди, овози кулоқни кар қиладиган одамларнинг томоғи эгри карнайга ноибдир).

Шу тарика, Амир Хусрав тил ҳақида фикр юритиб, инсон одоби, ўзаро муомала, кишининг жамиятдаги ўрин, ўзини тутиши каби ахлоқий масалалар атрофида муҳим пандомуз фикрларни баён этган. Бу фикрлар ҳеч қачон эскирмайди, ҳар доим яхшиликка чорловчи ҳикмат бўлиб жаранглаб туради.

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонидаги тилга бағишланган бобларда асосан, сўзнинг фалсафий-ижтимоий моҳияти, функциялари ва бадий адабиёт сифатидаги жозибаси, сўз санъатининг буюк таъсири, тарбиявий-маънавий аҳамияти кўрсатилган. Аммо ўзбек шоири бошқа жойда – ўнинчи мақолатда ростгўйлик фазилати ва ёлғон гапиришнинг зарари ҳақида алоҳида тўхтаган. Навоий ростлик, ростқавлликка жуда катта аҳамият берган. Буни одмийлик, инсонийликнинг муҳим белгиси сифатида олиб қараган. У «Вужуд уйи ана шу туз (рост) сутун била барност» мазкур уйнинг чироғи, баракати ҳам ростлик, дейди. Улуғ шоир бошдан охиргача ростлик билан эгриликни қиёслаб боради, ростлик одамни қандай улуғлаши ва эгрилик, ёлғончилик қандай тубанликларни келтириб чиқаришини қатор мисоллар воситасида исботлашга интилади. Шунинг ҳам сезиш мумкинки, агар Амир Хусрав ростликни кўпроқ тил билан боғлаб, росқавллик билан вобаста

⁶¹ Ўша асар, 118-б.

⁶² Ўша асар, 119-б.

тарзда изохлаган бўлса, Алишер Навоий буни кишининг хулқи, тийнати билан боғлаб тушунтиради, одамнинг табиатидан келиб чиқадиган хислатлар сифатида олиб қарайди. Масалан, у ростлик ва эгриликни мана бундай қиёслаган:

*Ростдур улким назари тўғридур,
Ким илиги эгридур – ул ўғридур.
Бўлса илик эгрилик ичра самар,
Эл ани кесмакда туз этгай магар.
Кўзки эрур эгри анинг хилқати,
Бирни икки кўрмак эрур санъати*⁶³.

Яъни: назари тўғри бўлган одам ростқавл, рострав бўлади, қўли эгри бўлган киши – ўғридир. Қўл агар эгриликка одатланса, эл уни кесиб, тузата оладими (ёки эл уни кесиб туз сепади). Агар кўзнинг тузилиши эгри бўлса, биттани иккита қилиб кўрсатади – одамни алдайди. Ёлғончилик шоҳларни, вазирларни йўлдан уриб, уруш-қирғинлар, нодуруст ҳукмлар, адолатсизлик, зулм-золимликка сабаб бўлади. Рост йўлдан юрган шоҳ – адолатли шоҳ, ростнавис котиб – ҳақиқат ҳимоячиси, ростгўй одам – ҳақиқат жарчиси. Алишер Навоий ана шу тариқа ростликни шарафлаган. Улуғ шоир шуни ҳам кўзатганки, ростгўй одамнинг ҳаёти енгил эмас, ҳар хил тўсиқларга дуч келади, унга туҳмат қиладилар. Фалакнинг ўзи ҳам ростгўй одамни ёқтирмайди, чунки фалакнинг ўзи кажрафтор – эгрипарвар.

*Ул кишиким, тузлук эрур шон анга,
Душман эрур гардиши даврон анга.
Хомаки тузлукка эрур раҳнамун,
Кесилибон боши бўлур сарнагун*⁶⁴.

Шунақа, бир тарафдан «рости расти», яъни ростлик – қутулмоқлик, камолот, иккинчи томондан, пок виждонлик ҳақиқатгўй одамларнинг оғир саргузаштларни бошидан кечирishi, қийинчилик кўриши. Навоий бу зиддиятни илғаб, ростликни ҳақиқатпарастлик, чин сўзлилиқ, виждон аа садоқат каби тушунчалар билан боғлар экан, жамиятдаги абадий кураш – яхши, адолатхоҳ одамлар билан найрангбоз, қаллоб, ёлғончи шахслар орасидаги курашни ифодалаб берган ва ўзи ўша ростлик тантанаси учун курашувчилар тарафида туриб, фикр изҳор этган.

Алишер Навоийнинг таъкидига кўра кизб (ёлғон), фирибгарлик билан ном қозонган одамнинг чин сўзига ҳам одамлар ишонмайдилар («чин деса

⁶³ Алишер Навоий. «Хамса», танқидий матн. Нашрга тайёрлоичи П. Шамсиев Тошкент, «ФАН», 1960 й., 90-б.

⁶⁴ Ўша асар, 91-б.

хам халқ ишонмас анга»). Бунинг исботи учун боб охирига ёлғончи дуррож (қирғовул) ва шер ҳикоятини келтиради. Ўрмонда бир баҳайбат шер бор эди, болаларини жуда яхши кўрар, улар билан ўйнаб юрарди. Болаларини тишида олиб юрарди. Ўша ўрмонда бир қирғовул ҳам яшар, шер боласини тишлаб у жойдан бу жойга ўтганда пир этиб учар, шер эса ҳадиксираб тишини боласининг баданига ботирарди ва боласи ҳалок бўларди. Бу ғам шерни эзарди. Бундан қутулиш учун шер дуррож билан дўстлашишга аҳд қилади. Шер дуррожга: менинг сенга ҳеч бир қасдим йўқ, менга дўст бўлсанг, сени душманлардан халос этиб, ҳимоямга оламан, дегач, дуррож ҳам рози бўлади. Лекин дуррож шерни ёлғон нағмалар, сўзлар билан алдар эди. Шер унинг ёлғонларига кўникиб қолган эди. Бир кун дуррож овчининг тузоғига илиниб, ҳарчанд ёрдамга чақирса ҳам, шер ҳар галгидек алдаяпти деб, пинагини бўзмайди. Натижада дуррож ҳалок бўлади.

Бу ҳикоя орқали шоир ёлғончилик, қозибликнинг охири ҳалокатли эканини кўрсатган. «Инсоннинг ҳамма гуфтори ҳам хуш эмас, кадрланадиган сўз хушдир» дея бобни яқунлаган. Амир Хусрав ҳам охирида бир ҳикоят келтиради. Унда авлиёлардан бири Иброҳим ибни Адҳам йўлда кетаётганда бир йўловчи ундан: бу улуғ мартабани, билим-маърифатни қандай эгалладинг, деб сўрайди. Шунда Иброҳим:

Гуфт: аз он рў, ки забон солу моҳ,

Доштам аз беҳудагўйи нигоҳ.

Дурчи даҳонро нагшодам зи банд,

Ўз ба ҳадисе, ки бувад судманд...

Гуфтани бефоида тарки ҳаёст,

Қавли муваҷҷаҳ сифати анбиёст⁶⁵.

(Дейди: тилимни ою йиллар беҳуда, бемаъни сўзлар айтишдан сақладим. Оғиз сандиқчасини фойдали сўздан бошқасига очмадим. Фойдасиз сўз айтиш ҳаётга зиддир, асосли, мақбул сўз айтиш пайғамбарлар сифатидир).

Шу тариқа: Амир Хусрав аксар сўзнинг ҳаётдаги амалий аҳамиятини, ростгўйликнинг нафи ва ёлғончиликнинг, сергаплик, беҳудагўйликнинг зарарини таъкидлашга эътиборни қаратса, Алишер Навоий тил масаласига чуқурроқ ёндашиб, рост ва ёлғоннинг ижтимоий моҳиятини очишга, одамлар ҳаёти, жамиятга таъсирини тушунтиришга диққат берганлиги маълум бўлади.

Шундай қилиб, тил, сўз ҳақидаги фикрлар Амир Хусрав ва Алишер Навоийда бир-бирига тўғри келади. Аммо Навоийда эҳтирос кучлироқ,

⁶⁵ *Амир Хусрав Дехлавий*. «Матлаъул анвор». Составление критического текста и предисловие Тахира Ахмед оглы Магеррамова. Вступительная статья Г. Ю. Алиева, «Наука». М., 1975, 124-б.

танқид руҳи ўткир. Бундан ташқари сўз бобида Навоий туркий тилнинг имкониятлари хусусида гапириб, ўзи журъат билан бу тилда катта асар бошлаганини ҳам ғурур билан баён этганки, бу ҳам унинг асарининг ўзига хослигини белгилайди.

Умуман олганда сўз – одамнинг шарафи, сўз – фазилат, сўз – ахлоқий камолот воситаси. Шунинг учун уни шу йўлда сарфлаш лозим. Буюк шоирларнинг хулосаси – ана шу.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. *Алишер Навоий. «Хамса», танқидий матн. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. Тошкент, «ФАН», 1960 й., 56-б.*
2. *Амир Хусрав Деҳлавий. «Матлабул анвор». Составление критического текста и предисловие Тахира Ахмед оглы Магеррамова. Вступительная статья Г. Ю. Алиева, «Наука», М., 1975 г., 83-б.*
3. Низомий Ганжавий Куллиёт, жилди 5, “Махзан ул-асрор”, Душанбе нашриёти “ИРФОН”, 259-308 с.
4. *Амир Хусрав Деҳлавий, Осори Мунтахаб, Дарчаҳор жилд, 1-жилд, Д. “ИРФОН”, 1971.*
5. *Абдурахмон Жомий. “Ҳафт авранг” литография, Т. 1913*
6. *Е.Э.Бертельс, Навоий (проф. И.К.Мирзаев таржимаси, Т. “Tafakkur qanoti” нашр 2015)*
7. *Ян Рипка. История таджикской и персидской литературы, изд. “Прогресс”, М. 1970*
8. Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литератур. - М.: Наука, 1972.
9. Muhiddinov M.K. System of Values and Sufis (The Image of Values and Sufis in the First Epics of "Khamisa"). International Journal of Psychosocial Rehabilitation // Vol. 24, Issue 05, 2020. –P. 6702-6712. ISSN: 1475-7192
10. Н.Комилов Хизр чашмаси, Т. “Маънавият”, 2005
11. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока, “Наука” М. 1985
12. Имомназаров М. Тўққиз осмон юлдузлари, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашри. Т., 1989, 120-304 б.
13. Шамухамедова С.Ш. В поисках идеала. Т. “Фан”, 1982
14. Бақоев М. Ҳаёт ва эжодиёти Хусрави Деҳлавий. - Д.: Дониш, 1975.
15. Э.И. Фозилов. Алишер Навоий асарлари луғати I.T. “NISO POLIGRAF” 2013

НАВОЙНИНГ “ДЕВОНИ ФОНИЙ” АСАРИДА ҒАЗАЛ ЖАНРИНИНГ МАВҚЕИ

Жума Ҳамро

*Самарқанд давлат университети
тожик тили ва адабиёти кафедраси мудури,
филология фанлари доктори, профессор
Juma.Hamroh47@ mail.ru*

Алишер Навоий ёшлик чоғларидан форс-тожик халқига, унинг адабиётига нисбатан чексиз ҳурмат ҳамда мисли кўрилмаган меҳр ва муҳаббатни ҳис қилар эди. Ана шу чексиз муҳаббат ва эҳтиром унинг форс-тожик тилида ҳам шеър битишга ундайди. Яъни, у ўзбек шеърлятида “Навоий” тахаллуси билан машҳурликка эришган бўлса, “Фоний” тахаллуси билан форс-тожик назмида ҳам ўчмас из қолдирган. У туркий тилдаги шеърининг “маъноси ширин ва рангли” эканлигини таъкидлаб, форсий тилдаги шеърларини ҳам юқори баҳолаб, “қимматли дур-маржонлар”га ўхшатади ва икки тилдаги шеърларини жуда нозиклик билан қуйидагича тасвирлайди:

Маънии ширину рангинам ба туркӣ беҳад аст,
Форсӣ ҳам лаълу дурҳои симин, чун бингарӣ.
Гӯиё дар растабозори сухан бикшудаам,
Як тараф дӯкони қаннодиву як сӯ заргарӣ.

Албатта, икки тилда ижод қилиб, шу даражада ном қозонган ижодкор дунё адабиётида санокли ва улардан биттаси Ҳазрат Навоийдир. Навоийнинг форс тилида шеър ёзиш маҳорати ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Садриддин Айний “Алишер Навоий” номли монографиясида Навоийнинг ёшлигидан форс адабиётига меҳри борлиги, Фирдавсий, Аттор, Низомий, Саъдий, Ҳофиз каби классик адибларнинг асарларини ўқигани, ўз замондош шоири Абдурахмон Жомийдан таълим ва тарбия олганлиги туфайли форс адабиётида ҳам ўз назми билан юқори чўққиларга эришганлигини таъкидлаб ўтади.

Агар Навоий ижодига назар ташласак, шеърлятнинг кўплаб жанрларида қалам тебратганлиги ойдинлашади. Жумладан, ғазал, рубоий, туюқ, фард, қитъа, мухаммас, мусаддас, мусаллам ва бошқа жанрлар унинг шеърӣ асарларида кўзга ташланади. Ўзбек адабиётида бу каби жанрларда ҳеч бир шоир Навоийчалик ижод қилганлигини гувоҳи бўлмаймиз.

Навоийнинг форс тилида ёзилган “Девони Фоний” асарида ҳам форс-тожик адабиётида маълум ва машҳур бўлган кўплаб шеърӣ жанрларни кўриш мумкин. XV асрда Абдурахмон Жомий, Камолиддин Биноий, Сайфий

Бухорий, Абдуллоҳ Ҳотифий, Мавлоно Осафий, Бадриддин Ҳилолийкаби машҳур форс-тожик шоирларининг ижодида ғазал жанри бошқа жанрларга нисбатан кўпроқ кузатилганидек, Навоийнинг ҳам форс-тожик тилидаги назмида айнан шу жанрга кўпроқ урғу берилганлигини кўрамыз. Унинг бу тилда ёзган ғазалларини ҳисоблаб чиққанда 552 ғазал борлиги аниқланади ҳамда улар ҳаммаси бўлиб 4351 байтни ташкил этади. Кўринадики, Навоийнинг “Девони Фоний” асарида ғазал жанри сон жиҳатдан биринчи ўринда туради.

Шоир уларнинг бир қисмини татаббу тарзида яратган. Навоийнинг татаббулариасосанфорс-тожик классик шоирлари – Саъдий Шерозий, Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хужандий, Абдурахмон Жомий ғазалларига битилган.

Татаббу сўзининг луғавий маъноси бирор нарсанинг кетидан тушиш, изидан боришни англатади; адабиётшуносликда бирор шеърдан таъсирланиб, ундаги вазн, қофияни (радиф бўлса, уни ҳам) сақлаган ҳолда асар ёзишдир. Баъзан бундай шеърлар ўхшатма, жавобия, назира ҳам деб номланади. Агар Навоийнинг форсий девонидаги татаббуларини таснифласак қуйидаги кўринишга келади:

Навоий «Девони Фоний»да салафларидан бўлмиш Саъдий Шерозийнинг 22 ғазалига татаббу қилган ва унинг ғазаллари таврида (шоир девонида айнан “тавр” сўзи келган ва бу сўз услуб, тарз, равиш маъноларини ифода этади) 2 та ғазали ҳам бор.

Алишер Навоий бошқа устози Хусрав Деҳлавийни “Хамса”даги ҳар достони аввалида ўзининг мўътабар салафи сифатида таърифлайди, унинг бадиий маҳорати юксак баҳоланади. Навоий Хусрав ғазалларидан “Девони Фоний”да 32 та ғазалига татаббу қилган ва таврида битта ғазал битган.

Навоий Хожа Ҳофиз ғазалларидаги маҳоратни юксак баҳолаган. “Девони Фоний”да Ҳофизнинг ғазаллари татаббуида 211, таврида эса 20 ғазал мавжуд. Айтиш керакки, Навоий Ҳофиз ғазалларидан тасаввуфий мазмундагиларни олган. Масалан, Ҳофиз “Девон”ининг охириги тўлдирилган нашрларида ҳаммаси бўлиб 418 ғазални кузатишимиз мумкин. Бу дегани Ҳазрат Навоий Ҳофиз ғазалларининг ярмидан кўпига мароқ билан жавоб ёзган, улардан таъсирланган. Мисол сифатида қуйидаги машҳур ғазалларни келтириш мақсадга мувофиқдир:

Хожа Ҳофиз ғазали:

Воизон, к-ин чилва бар меҳробу минбар мекунанд,

Чун ба хилват мераванд, он кори дигар мекунанд.

Хожа Ҳофиз ғазалига Навоий татаббуи:

Воизон то чанд манъи чому соғар мекунанд,

Чун димоғи хешро ҳам гаҳ-гаҳе тар мекунад.

Агар Ҳофиз мазкур ғазалда воизларнинг сўзи ўзининг амалига мужассам эмаслигини таъкидласа, Навоий масалани моддий ҳаётда кузатиладиган воқеликка асосланган ҳолда талқин қилади. Яъни, у воизларнинг одамларга шароб ичишни манъ қилиб, хилватда ўзлари бу айшни суришлари ҳақида жасорат билан сўз юритган. Айнан шу жиҳатлари билан Фонийнинг тасвир услуби соддароқ кўринади. Бундан хулоса қилиш мумкинки, шоирнинг татаббуълари салафлари ғазалларидан ҳар томонлама кам ҳисобланмайди.

Шарқшунос олим, академик Абдулғани Мирзоев ўзининг “Сездаҳ мақола” номли тўпламида Навоийнинг форсча татаббуъ ғазалларини Ҳофиз Шерозий ғазаллари билан қиёслаб, шундай хулосага келган эди: “Умуман олганда Навоийнинг бу икки ғазали (Навоийнинг Хожа Ҳофиз ғазалларига битган иккита татаббуъ ғазалини назарда тутган) шу даражада юқори дид ва маҳорат билан ёзилганки, XV аср форс-тожик ғазалчилигининг нодир намуналари деб баҳоласак адашмаган бўламиз”. Шу нуқтаи назардан адабиётшунос Алишер Навоийни “Абдурахмон Жомийдан кейин XV аср форс-тожик ғазалсаро шоирларининг машҳуроғи” дея таърифлайди.

Тожик адабиётшунослигида Навоийнинг татаббуъ тарзида ёзган ғазаллари маълум даражада ўрганилиб, муносиб баҳоланади. Уларда шоирнинг ўзига хос услуб ва маҳорати ёрқин кўринганлиги, татаббуъ айтишда форс шоирлари орасида ном қозонганлиги адоҳида қайд қилиб ўтилади.

Навоийнинг “Девони Фоний”сида татаббуъ тарзида ёзилган ғазаллари билан бир қаторда ўзининг таъбири билан айтганда “мухтараъ” яъни, кашф этилган, ихтиро қилинган ғазаллар ҳам ўз мавқеига эга. Шоирнинг мухтараъ ғазалларида ўзбекча ғазалларида учрайдиган мавзу ва ғояларни кўриш мумкин. Навоийнинг форсий ғазалларида умуминсоний ғояси – инсонпарварлик, халқпарварлик, адолатпарварлик, дўстлик, тинчлик, меҳр ва садоқат, пок севги ва вафо, маърифатлилик каби гўзал туйғуларнинг юксак бадий шаклда ифодалаши орқали ўз даври назмини бойитди.

Садриддин Айний “Алишер Навоий” асарида шоирнинг форсий ғазаллари хусусида сўз юритиб, шундай ёзган эди: “Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги ғазаллари ўзбекча ғазаллари каби юқори бадийлик руҳда яратилган. Муаллиф бу ғазалларида ҳаётнинг яхшиликларини тараннум этади ва бир ғазалида ҳаётнинг яхши ўтган бир лаҳзасини “Хизр”нинг абадий қолғувчи ҳаётидан афзалроқ билади”. Айний назарда тутган ғазалнинг бир байти қуйидагича:

Як дам зи умр гар ба хушй бигзарад бас аст,
Чун Хизр нест майли ҳаёти абад маро.

Навоий бу ва шу туркумдаги бошқа ғазалларида инсонни улуғлаб, ҳаётининг ҳар бир лаҳзаси хуррамликда ўтиши кераклигини таъкидлайди. Бошқа ғазалида ҳам шу мазмунни учратамиз:

Умрро як-ду замон дор ғанимат, ки чу умр
На сабот аст замонро, на бақо давронро.

Умрни бир-икки лаҳза ғанимат бил, чунки умр каби назамоннинг вафоси бордиру на давроннинг бақоси. Навоийнинг нуқтаи назарига кўра, молу дунёни йиғиш эмас, балки хайрли ишларга, халқ фаровонлиги йўлида сарфлаш керак. Унинг ўзи шундай йул тутди ва бошқаларни ҳам шунга даъват қилади. Шоирнинг ёзишича, пулу бойликнинг қулига айланган, жонини тикиб молу дунёга интилган киши ҳеч қачон азиз бўлмайди:

Нақди жон шуд як дирам, вобастағони симро,
Нест як жав ганжи Қорун, гар кунад озода харж.

Шоир назарида пул бандалари учун бир танга жон билан баробардир. Саховатаҳлининг сарф-харажати олдида Қорун хазинаси бир арпача эмас. Шоир молпараст ва жоҳил инсонлар танқиди билан чекланиб қолмасдан уларга қарата яхши инсонларнинг фазилатларини санаб ўтади. Унинг “хуб” яъни, “яхши” радифли куйидаги ғазалида яхши фазилатларни ўзида мужассам этган лирик қаҳрамон талқини ёрқин кўринади:

Ту хубу хулқи ту хубу такаллумат ҳам хуб,
Набуда чун ту ба хубй касе ба олам хуб.
Ба хусн беҳ зи парй, одамгарй бартар,
Нагашта мисли ту пайдо зи насли одам хуб.
Кушй ба хубию ҷонбахшй аз сухан, ки чу ту
Набуда, Оллоҳ-Оллоҳ, Масеҳу Марям хуб.
Ба дил муҳаббати ту бештар шавад ҳар дам,
Ки бештар бинамой ба чашм ҳар дам хуб.
Анису ҳамдам агар ҳаст хуб, хубтар аст,
Ки дар ҷаҳон ба кас афтад анису ҳамдам хуб.
Ба олам омада хубон базе, валеқ чу ту
Набуда бар ҳама хубон касе мусаллам хуб.
Зи хайлу маҷмаи хубон ба Фонии бедил,
Вафову меҳр бувад хубу зулму кин ҳам хуб.

Навоий бу ва бошқа кўплаб ғазалларида ахлоқлиликнинг энг муҳим мезони одоб деб ҳисоблайди. Одоби, ахлоқли бўлиш инсонга атрофдаги кишилар ўртасида муайян мавқе ҳамда ҳурматга сазовор бўлишга ёрдам беради. Одобга эга бўлишнинг инсон ҳаётидаги ролини кўрсатиб берар экан, унинг назарида адаб кичик ёшдагиларни улуғлар дуосига сазовор этади ва у

дуо баракати билан умрбод бахраманд бўлади. Адаб, кичкиналар меҳрини улуғлар кўнглига солади ва у муҳаббат кўнглида абадий қолади.

Навоий орзу қилган ва барчадан талаб этган эзгуликларнинг мазмун-мундарижаси шунчалик кенги, уларни санаб адо қилолмайсиз. Аслида шоирнинг инсон тарбияси билан пок панд-насихатлари, фикр-мулоҳазалари, талаб-кўрсатмалари, орзу-истакларини бир ерга жамлаб, уларни тартиб билан жойлаштириб чиқса, инсоний камолотга эришиш йўллари кўрсатилган ўзига хос дастур, қўлланма вужудга келади.

Шундай қилиб, Навоий форсий ғазалларида инсон тарбияси, камолоти масалаларини аъло даражада куйлаган. Шоир орзу қилган комиллик йўли буютук одоб-ахлоқ соҳиби бўлиш, жами инсоний эзгу фазилатларни эгаллаш, замонасининг барча илму ҳунарларини ўзлаштириш, илм ва ҳунарни бири-биридан ажратмаслик, нафақат маънавий, балки жисмоний жиҳатдан ҳам баркамолликка интилиш, ҳамиша элу юрт хизматига шай туриш, ватанга содиқ фарзанд бўлиш, бурч ва масъулият туйғусини барча нарсадан устун қўйиш ва ҳоказолардир.

Кўринадики, Навоийнинг форсий шеърлари ҳам бадиий баркамоллиги, теран маъноли фикрлар ва ҳикматли сўзларга бойлиги билан ўзбекча ғазалларидан қолишмайди. Шунинг учун унинг чуқур мазмунли фалсафий-ахлоқий фикр-мушоҳадаларини ўзида мужассам этган форсий ғазалларини ўқувчиларига қисқа тарзда кўрсатишга ҳаракат қилдик. Зеро, “Девони Фоний” шоир ибрат мактабининг бир устунидир.

Адабиёт:

1. Абдулғанӣ Мирзоев. Фонӣ ва Ҳофиз / Сездеҳ мақола. – Душанбе: Ирфон, 1977.

2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. Ўн саккизинчи том. Девони Фоний. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 2002.

3. Алишер Навоий. Девони Фоний. Қасоид. Муфрадот. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.5. – 860 б.

4. Афсаҳзод Аълоҳон. Навоӣ ва адабиёти тоҷик / Пайванди қарнҳо. – Душанбе: Адиб, 1989.

5. Афсаҳзод Аълоҳон. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуввуми асри XV. Китоби аввал. – Душанбе: Дониш, 1987. – 264 с.

6. Бертельс Е.Э. Навоий. Монография / Таржимон Мирзоев И.К. – Тошкент: Tafakkur qanotlari, 2015. – 356 б.

7. Садриддин Айнӣ. Алишер Навоӣ. Куллиёт. Ҷилди XI. – Душанбе: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1963.

8. Сироҷиддинов Ш. Алишер Навоӣ: манбаларнинг қиёсий- типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент: Akademnashr, 2011. – 326 б.

«ХАМСА» АЛИШЕРА НАВОИ КАК ЛИТЕРАТУРНЫЙ ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ

Мусурманов Эркин Раббимович

доктор филологических наук, СамГУ.

alper25@mail.ru

Abstract. The article considers Alisher Navoi's "Hamsa" as a unique literary version of the Great Silk Road, which went from China to Europe. It should be noted that the heroes of "Khamasa", like the son of the Chinese emperor Farhad, as well as the artist Mani, the moon-faced beauty Diloram, were from China and are at the beginning of the symbolic Great Silk Road of Alisher Navoi.

This literary route of the Great Silk Road from China passing through Central Asia (Davan, Samarkand, Termez, etc.) is interpreted in Alisher Navoi's "Khamasa" by such images and symbols as the magical Buddhist temple in Shakhrisabz, in the Persian shah Bahram, in the image of the Indian Sultan Djuna and Prince Farrukh, in the beauty of Transcaucasia Shirin, in fieryly in love young Leyli and Majnun, in the Byzantine jeweler Zayd Zahhob, in Tsar Alexander the Great, etc. In the article, using the example of these images and characters, the literary Silk Road is reconstructed in a peculiar way.

Key words: Navoi, Hamsa, Silk Road, Farhad, Shirin, Majnun, Macedonian.

Одна из важных особенностей «Хамсы» [Навои Алишер, 23.04.2021]. Алишера Навои состоит в том, что она сыграла важную роль в формировании, образно говоря, Великого Литературного Шелкового пути. Если сам Великий Шелковый путь в основном развивал экономические и культурные связи между народами расположенных на *трансконтинентальной магистрали* от Китая до Европы, то «Хамса» Алишера Навои служила Литературным Великим Шелковым путем, воплощавшим в себе образы литературных героев и эпические сюжеты разных народов, независимо от их принадлежности к определённой религии, национальности или расы. Такие герои Хамсы, как сын китайского императора Фархад, а также, художник Мани, луноликая красавица Дилорам

были родом из Китая и находятся в начале символического Великого Шелкового пути Алишера Навои.

Этот литературный маршрут Великого Шелкового пути из Китая прошедший через Среднюю Азию (Давань, Самарканд, Термез и т.д.) интерпретируется в “Хамсе” Алишера Навои таких образах и символах как волшебный буддийский храм в Шахрисабзе, в персидском шахе Бахраме, в образе индийского султана Джуны и принца Фарруха, в красавице закавказия Ширин, в пламенно влюблённых молодых Лейли и Меджнун, в византийском ювелире Зайд Заххоб, в царе Александре Великом и т.д.

Миссия “Хамсы” Алишера Навои как Великого Литературного Шелкового пути на этом не заканчивается. Если главные герои этого произведения систематически отображают художественных персонажей народов расположенных от Китая до Европы, то древние религиозно-мифологические представления регионов, населенных этими народами, сыграли важную роль в сути произведения. Сказать, что Хамса Алишера Навои была основана исключительно на идеях ислама или суфийского мистицизма было бы исключительно односторонне. Потому что этот великий труд был также создан под влиянием китайской философии, концепциях шаманизма, монизма, буддизма и христианства, персидского фольклора и, наконец, мифологии древних шумеро-аккадских и семитских народов благодаря которым произведение было признана и высоко оценена разными народами, усовершенствовано художественная мощь и композиционная зрелость.

Хамса - арабско-ивритское слово и обозначает “пять”. Это не только литературный жанр, но и символ так в еврейской и арабской мифологии талисман из пятипальцевой руки, именующийся как “Рука Мириама”, “Рука Фатимы”, а также “Божественная рука” [Хамса, : 12.02.2021]. Пять пальцев в иудаизме символизирует пять книг Торы, или пять чувств, которые должны были пережить приверженцы Моисея.

В исламе пять пальцев на талисмানে символизируют пророка Мухамеда (с.а.в.) и его семью: Фатиму, Имама Али, Имама Хусейна, Имама Хасана [Ипполитов А. ,: 2013. — С. 496.]. Когда Алишер Навои писал эти строки может быть также подразумевал эту мифическую лодонь:

Но на ристалище со мной не он, —
Я с Низами бороться принужден.
Рукой схватив такую «Пятерню»,
В руке надолго ль силу сохраню?
**(“Эмас осон бу майдон ичра турмок,
Низомий панжасига панжа урмок.”)**

На творчество Алишера Навои повлияла не только эти сюжеты и образы филофско-мифологические понятия народов Великого Шелкового пути, но и творчество великого узбекского поэта, очень положительно повлияло на произведения многих тюркоязычных литераторов, проживающих в северном и западном Китае.

В результате научных исследований, проведённых мной в Китае 2006 – 2008 годах, были изучены процессы литературных и культурных международных связей, было выявлено влияние творческого наследия Алишера Навои на литературу северо-западного Китая а также был собран богатый материал о некоторых писателях, которые до сих пор были плохо известны узбекскому научному сообществу.

Кратко рассмотрим творчество некоторых поэтов Китая которые очень плодотворно творили под воздействием произведений Алишера Навои.

Мулла Пазыл. Литературный псевдоним “Кичик” (“Младший”, “Малый”). Родился в 1653 году. До нас дошла его поэма “Лейли и Меджнун”, написанная по аналогичным поэмам Алишер Навои 1705 году. Главное различие поэмы Пазыля от произведения Алишера Навои - это простота языка при выражении устного народного творчества. Рукопись состоит из 254 страниц, 5592 строк.

Ещё один поэт, который оставил имя как талантливый лирик, это **Навбати Хотани** (1691 – 1760 гг.). На ряду с трудами Абдурахмана Джами, Алишера Навои произведения Навбати изучались в медресах Кашкара. Стихи Навбати в 1954 году были найдены в городе Кучар. Сборник примерно составлен в 1740 году. Рукопись состоит из 107 газелей и 31 рубаи. В книгу также вошли 69 стихов поэта Хувайдо.

Главным критерием в творчестве Навбати Хотани была арузская стихотворная мера рамал. Стихи он писал, подражая произведениям Алишера Навои.

Во вторую четверть XVIII века под псевдонимом Арши творил и составил диван (сборник стихов) правитель-поэт Ходжа Якуб Ходжа Джахан. Приблизительно в 1724 – 1730 годы он учился в медресах Бухары, Коканда. Под псевдонимом Арши сочинял стихи на родном, а также на персидском и арабском языках, сочинял стихи подражая Алишера Навои.

Во время правления Ходжа Якуб Ходжа Джахана, произошёл расцвет местной тюркской литературы, были переведены из персидского и арабского языков на тюркский язык ряд уникальных литературных источников. В этом благородном деле особенно активно участвовали и плодородно творили такие поэты, как его сын правитель Футухи, Молла Ходжа, Хамушоун Яркенди, Мирхалиддин Яркенди, Касими, Мулла Мухаммад Темур Кашгари,

Мухаммад Сиддик Артуши.

Ещё один талантливый представитель этой литературной среды **Абдурахим Низари** (1776-1849) родился в Кашкаре в семье ремесленника. Учился он в религиозной школе, потом в медресе. Вместе с друзьями писцами переписывал и распространял рукописи Фирдоуси, Низами, Саади, Джами и своего любимого поэта Алишера Навои.

Абдурахим Низари успешно продолжил традиции любовной лирики Алишера Навои, посвятил более сорок мухаммасов на газели своего узбекского духовного учителя.

Ещё один поэт того времени жившего и творившего в Кашгаре в XIX веке, Накис Савирахун бин Абдулкадир Янгисари. Помимо чигатая (древнеузбекского), он свободно владел персидским и арабским языками. Он также посвятил множество мухаммасов к газелям Алишера Навои.

Правитель Кашгара Зухриддинбек был большим поклонником “Хамсы” Алишера Навои. По его поручению, **Низари** с талантливыми товарищами по перу **Наурузахун Зияи** и **Турдушахун Гариби** создали своеобразный ответ “Хамсе”, написав между 1841 – 1844 годами “Гариблар хикояти” (“Повествование бедных”), который состоял из поэм, газелей, мухаммасов и новелл в общем объеме из восемнадцати тысяч бейтов. Данная своеобразная пятерица получила название “Поэмы любви”. Это произведение в отличие от “Хамсы” состоит не из пяти поэм, а из десяти: “Зайд ун наджат”, “Фархад и Ширин”, “Лейли и Меджнун”, “Шах Бахрам и Диларам” произведение, которое, было опубликовано 2008 году профессором М. Мухиддиновым [Мухиддинов М. ;: 2008. — С. 150.], “Вамик и Узра”, “Четыре дервиша”, “Махзун и Гульназ”, “Масъуд и Дилоро”, “Рабия и Саадин”, “Китаби Гариб” и четыре рассказа: “Рассказ о враче Зухриддине”, “Рассказ о справедливости Султана Мааба”, “Рассказ об именах” и “Рассказ о Шейхе Сади Шерази”.

Турдушахун Гариби сочинил поэму ответ-комментарий “Китаби Гариб” к поэме Алишера Навои “Лисан ут тайр”.

Амир Хусейн Сабири, писавший стихи под псевдонимом Садои, живший в первой половине XIX века, внёс достойный вклад в литературу Северно-Западного Китая.

Его произведение “Макалат” был создан как прозаическое изложение произведений Алишера Навои “Лисанут тайр”, “Хайрат ул аброр”, “Сабъаи сайяр”. Произведение было опубликовано в литературном журнале “Булак” (“родник”) [بۇلاق: 1982, №3. — С. 12-53.]. Кроме этого поэт создал поэтический сборник “Диван Садои”, а также, 1840 году написал трактат, посвящённый анализу произведения Алишера Навои “Садди Искандари”.

Ещё один поклонник поэм Алишера Навои, поэт, автор ряда поэм

Мухаммед Сиддик Яркенди. В 1813 году по предложению правителя Яркенда Мирзы Мухаммеда Хакимбека, он переизложил “Пятерицу” Алишера Навои в прозаический вариант и назвал её “Насри Мирза Мухаммад Хакимбек”. Автор оставил в сборнике четыре поэмы Алишера Навои, а поэму “Хайрат ул абрар”, заменил на произведение “Лисан ут тайр”.

Классическое наследие узбекской лирики продолжалось в последствии в произведениях **Садира Палвана, Билала Назима, Муллы Курбана, Саида Мухаммада Коши, Муллы Шакира** которые творили во второй половине XIX века.

Алишер Навои поэт не только узбекского народа, он как великий поэт и мыслитель востока занимает почётное место в мировой художественной литературе, *ярким примером тому может послужить* литература Яркентского ханства, где вклад Алишера Навои в её развитие трудно переоценить. Благодаря ей литература Северно-Восточного Китая пережила прогресс не только в жанровом, смысловом и тематическом уровне, но и в методических применениях художественных приёмов в целом.

Актуальными проблемами в современном мировом литературоведении, являются исследования в сфере литературных связей народов Китая и других народов, проживающих на Великом Шёлковом пути, выявление причин возникновения процессов исторических, культурно-литературных связей. Наши комментарии о том, что “Хамса” Алишера Навои сослужила Великим Литературным Шелковым путем среди разных народов на примере литературы народов Китая, это только начало или введение в тему.

Мифологические образы и понятия, возникшие в Индии и Средней Азии при воздействии Буддизма, были переосмыслены в призме стереотипов китайской национальной среды и менталитета. В эпоху перемещения буддизма из Турана на территорию Китая, а оттуда в другие соседние страны, вместе с религиозно-философскими идеями культурно-духовными понятиями, мифологические взгляды нашего края также занимали важное место в формировании китайской художественной фантазии.

Фактически, можно увидеть такие же тесные международные литературные отношения на примере Алишере Навои с персидскими, индийскими, дашти-кипчакскими, закавказскими народами и в будущем создать целый магистраль литературных связей. Думается, что этот Литературный Великий Шелковый путь, прежде всего, будет мотивировать людей, независимо от их религии, расы и национальности, объединяться вокруг великих человеческих идей и творить только добрые дела.

Литература

1. Навои Алишер – Поэмы. [Электронный ресурс]. URL // Электронная

библиотека RoyalLib.com https://royallib.com/read/navoi_alisher/poemi.html#20480 (время обращение: 23.04.2021).

2. Хамса, или Рука Фатимы: значение талисмана. . [Электронный ресурс]. URL // <https://mistika.temaretik.com/1230046596708698542/hamsa-ili-ruka-fatimy-znachenie-talismana/> (время обращение: 12.02.2021).

3. *Инполитов А.* Особенно Ломбардия. Образы Италии XXI. — Азбука-Аттикус, 2013. — С. 496.

4. *Фарибий.* Шоҳ Баҳром ва Дилором. (нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи ф.ф.д. проф. М. Муҳиддинов) ЎзР ФА “Фан”нашриёти.2008. — С.150.

5. 1982, №3. 12-53 بۇلاق. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى. ئۈرۈمچى

ALISHER NAVOIYNING FALSAFIY QARASHLARI VA IJODIY AN’ANALAR

Nasirov Azimidin Normamatovich
Sammarqand davlat universiteti,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Badiiy adabiyotdagi falsafiy qarashlar, talqinlar zamirida insonni anglash jarayoni o‘z ifodasini topgan. Shu jihatda Mir Alisher Navoiyning ”Mahbubul qulb” asaridagi turli qatlamlar haqidagi qarashlar va talqinlarning zamiridagi hayotiy haqiqat ifodasini anglashga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: falsafiylik, talqin, ijodiy mahorat, shaxs olami, psixologizm.

PHILOSOPHICAL VIEWS OF ALISHER NAVOI AND CREATIVE TRADITIONS

Annotation: At the heart of philosophical thought and interpretation in fiction is the process of understanding man. In this regard, an attempt has been made to understand the expression of life reality at the heart of the views and interpretations of different layers in Mir Alisher Navoi's "Mahbubul Qulb".

Keywords: philosophy, interpretation, creativity, personality, psychology.

Sharq xalqlari adabiyoti zamirida falsafiy qarashlar ham o‘z ifodasini topganligini alohida qayd etish lozim. Tarixiy taraqqiyot davomida har bir xalq o‘z ma’naviy merosi, dunyo sivilizatsiyasiga qo‘shgan hissasi bilan faxrlanadi. Dunyo xalqlari jahon sivilizatsiyasiga juda ulkan hissa qo‘shgan bo‘lsa, bu ko‘hna Turon

zamini ham buyuk allomalarning yaratgan asarlari bilan jahoniy shuhrat topdi bu taraqqiyotga betakror hissa qo'shganligi alohida qayd etilmoqda. Bu o'lka buyuk allomalarni, qomusiy olimlarni, adabiyot va san'at taraqqiyotida betakror o'ringa ega bo'lgan o'nlab shaxslarni tarbiyalab voyaga yetkazgan.

Darhaqiqat, asrlar davomida avlodlardan avlodga o'tib kelayotgan ma'naviy merosimizga mustaqillik yillariga kelib alohida e'tibor qaratildi va tarix haqiqatidan kelib chiqib, asosli tahlilga tortildi va tortilmoqda. Shu jihatdan qaraydigan bo'lsak, "g'azal mulkingning sultoni" (Maqsud Shayxzoda) Mir Alisher Navoiy ijodi, ma'naviy merosi, falsafiy qarashlari asrlar davomida xalqimiz qalbidan chuqur o'rin olishi ham bejiz emas.

O'z zamonasining buyuk shaxsi shoh va shoiri Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma" asarida shunday fikrlarni alohida ta'kidlaydi: "Alisherbek naziri yo'q kishi yerdi. Turkiy til bila to she'r aytubturlar, hech kim oncha ko'p va xo'p aytqon emas. Olti masnaviy kitob nazm qilibtur, beshi "Xamsa" javobida, yana biri "Mantiqut-tayr" vaznida "Lisonut-tayr" otliq. To'rt g'azaliyot devoni tartib qilibtur: "G'aroyibus-sig'ar", "Navodirush-shabob", "Baddoyiul-vasat", "Favoidul-kibar" otliq... Ahli fazl va ahli hunarg'a Alisherbekcha murabbiy va muqavviy ma'lum yemaskim, hargiz paydo bo'lmish bo'lg'ay... Avoyil muhrdor edi, avosit bek bo'lub, necha mahal Astrobodta hukumat qildi, avoxir sipohiligni tark qildi" (Bobur, 1960: 153-154).

Astirobod hokimligini topshirgandan so'ng, qolgan hayotini tom ma'noda ijodga, badiiy-falsafiy asarlar yaratishga bag'ishlaydi. Mir Alisher Navoiyning eng so'ngi asari "Mahbub ul-qulub" (1500-yil so'ngida yaratilgan)dir. Asar yillar davomida to'plagan sermashaqqat hayot tajribalarining mahsuli ekanligini alohida ta'kidlab, bu asarning yaratilish tarixi haqida shunday yozadi: "...bolalikdan to qarilikka qadar ko'hna davron voqyealaridan, dunyo...- tovlamachiligidan zamonaning rang singari gunogunlig'idan ko'p vaqt va uzoq muddat har xil xayol va taraddudlar bilan daydib yurdim, har tovor va ravishda bo'ldim va turli yo'llarga kirdim, yaxshi-yomonning xizmatini qildim, katta-kichikning suhbatida bo'ldim, goh xorlik va qiyinchilik vayronasida nola qildim, goho izzat va ma'murlik bo'stonida majlis qurdim... Yo'qsullik va kambag'allik paytlarimda, falokatli zamonlarda quyi saflardan joy oldim va olimlar majlisida ilm nuridan ko'nglimni yoritdim... davlat ishi bilan mashg'ul bo'lgan amaldorlik chog'larimda ko'ngil mulkini turli odamlarning hujumi bulg'aladi. Goh amirlik o'rnida o'tirdim va hukumat mahkamasida xalqning arz-dodini so'rdim va goh podshoh yonida vazirlik qildim va menga umidvor nazar bilan qaragan elga muruvvat ko'rsatdim... Maqsadim shuki, har yo'lda yurdim, olamda bo'lmish har nav' odam bilan ko'rishdim, kata-kichikning fe'lu atvorini o'rgandim, yaxshi-yomonning xislatlarini tajribadan o'tkazdim, yaxshilik va yomonliklarning sharbatini ichib,

zahrini totib ko‘rdim...” (Alisher Navoiy, 1983: 11). Yillar davomida hayotning barcha mashaqqatlarini tatib ko‘rgan, quvonchu istiroblarini qalban his qilgan buyuk so‘z san‘atkori sifatida shunday falsafiy asarni yaratishga jazm qiladi. Shuning uchun ham hayotning turfa xil sinovlarini, murakkabliklarini ko‘rgandan so‘nggina, hayot haqiqatiga tayanib quyidagi misralarni qayd qilib qoldirgandir:

Gahi topdim falakdin notovonlig‘,
Gahi ko‘rdim zamondin komronlig‘,
Base issig‘, sovug‘ ko‘rdim zamonda,
Base achchig‘, chuchuk tottim jahonda.

Haqiqatdan ham, bu misralar tarkibida hayotning achchiq-chuchigini tatib, falsafiy xulosalar chiqarishga intilgan buyuk adibning foniy dunyo haqidagi asosli qarashlari mujassamlashgan.

“Mahbub ul-qulb” asarida jamiyatdagi turli qatlamlar haqida yillar davomida chiqargan xulosalari asosidagi mulohazalari o‘z ifodasini topganligini alohida qayd etmoq zarurdir. Asar uch qisimdan iborat bo‘lib: birinchi qismi: har xil odamlarning fe‘l-atvori va ahvoli haqida, ikkinchi qismi: yaxshi fe‘l xosiyati va yomon xislat kasofati haqida, uchinchi qism: turli toifali kuzatishlar va misollar haqida,- deb izohlanadi. “Mahbub ul-qulb”da Mir Alisher Navoiyning boshqa asarlarida bo‘lgani kabi, inson xarakter xususiyatlari haqida, ijtimoiy tabaqalarning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini, ijobiy va salbiy qirralari juda mahorat bilan ko‘rsatib berilgan. Insondagi insoniy fazilatlarni juda ulug‘laydi, ba’zi jihatlarini madh etadi, unga qarama-qarshi bo‘lgan illatlardan nafratlanadi. Asar zamirida ijtimoiy tabaqa va guruh vakillari haqida so‘z yuritib, ulardagi yaxshi-yomon fazilatlarni talqin qilar ekan, bu xususiyatlarning qaysi biri, insoniylikka, xalqqa foydali yoki zararli ekanligini asoslaydi. Masalan:

Yuz jafo qilsa manga, bir qatla faryod aylamon,
Elga qilsa bir jafo, yuz qatla faryod aylaram.

Bu misralar zamirida lirik qahramonga yuz jafo, mehrsizlik, shafqatsizlik qilsa ham, bir marta faryod chekmasligini, ammo xalqqa bir jafo qilsa, “yuz qatla faryod chekishi” qayd etilganligini kuzatish mumkin. Mir Alisher Navoiy butun hayoti davomida xalq dardi, uning g‘ami, quvonchi bilan yashagan siymodir. Eng og‘ir va murakkab vaziyatlarda ham xalq bilan birga bo‘lishga intiladi. Bu xususiyatning o‘ziyoq uning insoniy fazilatlarining naqadar yuksakligidan dalolat beradi.

G‘arb faylasuflari inson umrini ikki qisimga ajratadi. Birinchisida, kuch-quvvatga, shijoatga to‘liq paytda, u havoiiy xayollarga ergashadi, ularni tezroq ro‘yobga chiqarish uchun kunini, umrini sarflaydi, ikkinchi yarmida esa ishonganlari ko‘pincha puch, izlaganlari o‘tkinchi va topganlari beqadr ekanligini payqab o‘yga botadi. Yashamoqning bu g‘aroyib qonuni haqida bosh qotirmagan,

undan istirob tortmagan zot yo‘qligini qayd etishadi. Yoki, Garvard universitetida ta’lim olgan faylasuf Genri Torro (1817-1862) shunday yozadi: “Sivilizatsiya uylarimizni yaxshiladi, ammo ularda yashaydigan odamlarni u yaxshilamadi. Sivilizatsiya hashamatli saroylar yaratdi, ammo oliyjanob ritsarlar va qirollarni mushkul ekanligini, - o‘z davridayoq qayd qilib o‘tgan”.

Fransuz faylasufi Jan Pol Sartr badiiy-falsafiy asarlari uchun Nobel mukofotiga sazovor bo‘lganda “Shon-shuhrat erkimga xalaqit berishini istamayman”,- deb mukofotdan voz kechganligi bejiz emasdir.

Mir Alisher Navoiy esa temuriylar toju taxt uchun kurashib turgan bir vaqtda, berilgan barcha mansablardan voz kechadi, qolgan umrini ijodga bag‘ishlamoqchi bo‘ladi. Bu holat ham bejiz emas, Alisher Navoiy hayotning o‘tkinchiligini, shafqatsizligini ancha yillar oldin teran his eta olgan siymo edi. Shuning uchun umrining so‘nggi lahzalarida “Mahbub ul-qulub”dek asar yaratishga jazm qilishi ham bejiz emas,- degan tushunchani uyg‘otadi. Asar tarkibidagi har bir hikoyat yoki badiiy talqin insonning o‘zligini anglashga, jamiyat va hayotdagi o‘rnini his qilishga, yashashning ma’nisini anglashga xizmat qiladi.

Xullas, asar tarkibidan turli mavzudagi pand-nasihatlardan iborat hikmatli so‘zlar yoki hikoyatlar o‘rin olgan bo‘lib, bularning barchasi Mir Alisher Navoiyning uzoq va murakkab hayot tajribalari haqida chiqarilgan umumiy xulosalari, deb qarash mumkin. Shuning uchun ham shoir bir o‘rinda shunday yozadi:

Afsuski, umri navjavonlig‘ ketti,
Tanga qariliqda notavonlig‘ yetti,
Gar yuz yil ulki komronlig‘ etti,
Chu topmadi margdin amonlig‘ netti?

Umuman olganda, yoshlikning beg‘ubor onlarida, yoki har bir lahzasida bilim olish, jamiyat taraqqiyotining u yoki bu jarayoniga baxshida etish, har birimizning asosiy vazifamiz bo‘lib qolishi zarurdir.

XX asrning birinchi yarmida Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon “Adabiyot nadur?” maqolasida shunday fikrlarni qayd qilib qoldirgan: “Adabiyot yashasa – millat yashar. Adabiyoti o‘lmag‘on va adabiyotining taraqqiysiga chalishmagan va adiblar yetishtirmag‘on millat oxiri bir kun hissiyotdan, fikrdan mahrum qolub, sekin-sekin inqiroz bo‘lur...”. Shuning uchun ham mustaqillik yillariga kelib, adabiyotga, san‘atning barcha turlariga, ma’naviyatimizga alohida e’tibor qaratilayotgani ham bejiz emasligini har birimiz teran his etmog‘imiz zarurdir.

Adabiyotlar:

1. Zahridin Muhammad Bobur. Boburnoma. -T., 1960. 514 b.
2. Navoiy Alisher. Mahbub ul-qulub”. -T., 1983. 112 b.

АРУЗ ТЕРМИНАЛОГИЯСИДА АЙРИМ ЗИҲОФ ВА ФУРУЪЛАР ҲАМДА УЛАРНИНГ ФОЪИЛОТУН РУКНИГА АЛОҚАСИ

(Some Zihof and Furu, also their connection with Rukn Foilotoon in Aruz terminology)

*Ф.ф.н., доц. Тоҳиров Собиржон Қобилжонович,
Сабриев Алишер Аслиддинович
alisher.sabriyev95@gmail.com*

Аннотация: Ушбу мақола машҳур шеършунос ва аруз назарийчиси Шамс Қайс Розийнинг “Ал-муъжам” асари ва Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” рисолаларининг қиёсий таҳлилига бағишланади. Унда иккала манбадаги айрим зиҳоф ва фуруълар назарияси ва амалиётининг тавсифи, таҳлиллари, муштарак ва фарқли жиҳатлари тадқиқ этилади.

Калит сўзлар: аруз назарияси, кичик ритмик бўлақлар, зиҳоф – рукнларнинг ўзгариши, қиёсий таҳлил, мактуъ, аслам, абтар.

Аннотация: Данная статья посвящена сравнительному анализу трактатов “Аль-Муъжам” известного теоретика науки стихосложения Кайса Розы и “Мезон ул-авзон” Алишера Навои. В ней на примере двух источников исследуется сходства и своеобразие трактования теории малых ритмических частиц.

Ключевые слова: теория метрики аруз, малые ритмические частицы, зиҳоф – изменение частиц, сравнительный анализ, макту, аслам, абтар.

Annotation: This article is dedicated to comparative analysis of treatises of famous theoretician of the versification's science Kaisa Rozy – “Al-Mujam” and “Mezon ul-avzon” of Alisher Navoi. In this article investigated using the example of two sources of interpretation of the theory of small rhythmic particles such as similarities and uniqueness.

Keywords: the metric theory aruz, small rhythmic particles, zikhof – particle change, comparative analysis, maktu, aslam, abtar.

Ҳар бир фанда бўлганидек, арузшуносликда ҳам терминологик кесишувлар, атама ва у ифодалайдиган тушунча орасидаги номутаносиблик ҳолатлари кўзга ташланиб туради. Аруз тизимидаги терминлар нафақат сон жиҳатдан салмоқдорлиги, балки уларнинг араб тилидан олиниб, бадавийлар маиший ҳаёти – хусусан, уй анжомлари ҳамда чорвачиликка оид лексик бирликлар билан ифодалангани ҳам бугунги кунда аруз вазнларини ўрганмоқчи бўлган ўқувчи учун бироз қийинчиликни юзага келтиради. Бундан ташқари, “аруз илми тадқиқ ва таҳлил этиладиган ўқув ва илмий адабиётларда у ёки бу истилоҳнинг маъноси муайян тарихий манба асосида

берилади. Натижада, турли манбаларга таянган олимларнинг фикр ва маълумотларида баъзан тафовутлар юзага келади” [Тоҳиров, 2020: 104]. Бундай чалкашликлар эса ўрганувчининг машаққатини икки чандон оширади. Демак, мана шундай терминологик муаммоларни аниқлаб, манбаларни солиштириб, ўқувчиларга яқдил хулосаларни тақдим этиш бугунги кун арузшунослигининг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Шунинчун олиб, жорий мақоламизда аруз истилоҳиётида турлича тавсифланадиган “қатъ” (луг. маън. – кесиш), “салм” (луг. маън. – чиноқ қилиш, қулоқни тагидан кесиш), “батр” (луг. маън. – чўнтоқ қилиш, думини кесиш) зиҳофлари ва уларнинг рукнлар (хусусан, фойлотун)га киритадиган ўзгариши – “мақтуъ”, “аслам” ва “абтар” фуруъларини Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” ва Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам фи маъойири ашъорил ажам” рисолалари асосида кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз. Қайс Розийнинг қарашларига кўп изоҳ ва муносабат билдирилгани учун Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадоеъ ус-саноеъ” асарига ҳам мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, ҳар бир зиҳофнинг ўз содир бўлиш ўрни мавжуд. Рукннинг қаерида, тўғрироғи, рукннинг қайси жузвида амал қилиши зиҳофларнинг характерини белгилайди. Сабаби хафифда содир бўладиган ўзгариш исталган афъийлнинг айни шу жузвига таъсир қилиши мумкин, ватади мажмуъда амал қиладигани ҳам инчунин. Шунга кўра, ҳар бир зиҳоф ўзи қамраб оладиган қайси рукнда бўлмасин, бир хил амал бажариши, пировардда рукн табиатидан келиб чиқиб қатъий ҳосила – фуруъ чиқиши лозим.

Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” рисолаларида “қатъ” зиҳофига шундай таъриф берилади: “Қатъ – фойлотунда сўнгги сабаб исқотидур ва ватад сокиннинг ҳам исқоти ва моқабли искони, бас фойил қолгай ва фаълун анинг ўрнига қўярлар, аммо баъзи ани салм дебдурлар” [Навоий, 2013: 537]. Ҳазрат Навоийнинг тавсифларига кўра, қатъ зиҳофида фойлотун рукнидаги охирги сабаби хафиф (тун) чиқарилади, ватад (ъило) сокин (о) ҳам чиқариб ташланади ва моқабли (ўшандан олдинги ҳарф) сокин қилинади, натижада фойлотундан фойил қолади, фойил бир хил хоссага эга бўлган фаълунга айлантирилади, лекин баъзилар уни салм дейди (“салм” ҳақида кейинроқ тўхталамиз – А.С.):

Фойлотун → фойило → фойила → **фойил = фаълун**

Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам”ида “қатъ” атамаси қуйидагича берилади: “Қатъ дар мустафълун он аст, ки “нун” (ن) биандозӣ ва “лом”-ро (ل) сокин гардонӣ, мустафъл бимонад ба сукуни лом, мафъълун ба чоӣ он биниҳӣ ва мафъълун чун аз ин мустафълун хезад, онро мақтуъ хонанд барои он ки ҳар чи аз ватад кам кунанд, ба қатъ тавон кард...” [Розий, 1991: 55]. Демак, Қайс Розий таъбирича, қатъ зиҳофида мустафълун рукнининг “нун”ини тушириб, “лом”ни сокинга айлантиришади, натижада сокин “лом” билан тугалланувчи мустафъл қолади, унинг ўрнига мафъувлун қўйилади ва мустафълундан мафъувлун ҳосил бўлса, мақтуъ дейилади, сабаби, ватаддан фақат қатъ зиҳофи орқалигина ниманидир тушириш мумкин. Жараён тартиби шундай:

Мустафъилун → мустафъилу → **мустафъил = мафъувлун**

Юқоридаги икки ҳолатни солиштирадиган бўлсак, Ҳазрат Навоий тавсифлаган “қатъ” зихофида битта “ҳазф” (*луғ. маън. – ташлаб юбориш, тушириб қолдириш*) қисқаришига тенг амал (охирги сабаби хафифнинг туширилиши) иккинчи ҳолатдагидан кўп. Кейинги амаллар Қайс Розийнинг “ватаддан фақат қатъ зихофи орқалигина ниманидир тушира биладилар” деган таъкидига мувофиқ ватади мажмуъда содир бўлади: фо-**ъило**-тун, мустаф-**ъилун**.

Алишер Навоий мустафъилун рукни зихофлари доирасида ҳам “қатъ”га тўхталадилар ва бу энди Қайс Розийнинг юқоридаги таърифига тўла мос келади: “Қатъ” – мустафъилуннинг “нун”ининг исқотидур ва “лом”ининг аскани, мустафъил қолур, мафъулун анинг ўрнига қўярлар” [Навоий, 2013: 537].

Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг “Бадоеъ ус-саноеъ” асарида бу атама ҳақида: “Қатъ – Ватад-и мажмуънинг сокин ҳарфин тушурмак ва иккинчи мутаҳаррик ҳарфин сокин қилмоқтур. Чунончи мустафъилунни мустафъил қилурлар ва анинг ўрнига мафъувлунни қўярлар ва ул жузвни мактуъ дерлар...” [Ҳусайний, 1981: 14], дейилади.

Юқоридегилардан билинадики, “қатъ” – бу ватади мажмуънинг сокин ҳарфини тушириш ва туширилган сокиндан олдин келган ҳаракатли ҳарфни сокинга айтантириш. Қайс Розий айтмоқчи, ватад жузвларидаги қатъ зихофи сабаб жузвларидаги қаср зихофига ўхшайди. Булар орасидаги ягона фарқ – бирининг ватад жузвида, иккинчисининг сабаб жузвида воқеъланишида. Бинобарин, “Мезон ул-авзон”даги фоъилотун рукни зихофоти таркибида “қатъ” атамаси остида келтирилган ўзгариш бошқа арузшунослар тилга олган “қатъ” зихофи характерига номувофиқ. Фоъилотун рукнида содир бўлган у ўзгаришнинг арузшуносликда бошқа саҳиҳ номи бўлиши керак. Ҳазрат Навоийнинг “...аммо баъзи ани салм дебдурлар” деб илова қилган маълумотларига эргашиб “Мезон ул-авзон”, “Ал-мўъжам” ва “Бадоеъ ус-саноеъ” рисоаларидан “салм” зихофи ҳақидаги маълумотларни кўздан кечирамиз.

“Мезон ул-авзон”да “салм” зихофи мафъувлоту рукнларига оид ўзгаришлар қисмида берилади ва Алишер Навоий қисқагина қилиб: “Салм” – мафъулоту ватадининг исқотидур – мафъувл (*нашрда хато кетган, аслида “мафъув” бўлиши керак – А.С.*) қолур, фаълун анинг ўрнига қўярлар” [Навоий, 2013: 538], деб изоҳлайдилар.

Қайс Розий “салм” зихофига шундай таъриф беради: “Салм дар фоилотун он аст, ки сабаби ў биандозӣ ва ватадро қатъ кунӣ ва қатъ дар автод (ватадҳо) ҳамчунон аст, ки қаср дар асбоб (сабабҳо), яъне сокини онро биандозанд ва моқабли сокинро сокин гардонанд ва бад-он зихоф аз фоилотун фоил монад ба сукуни “лом”, фаълун ба чоӣ он биниханд ва фаълун чун аз фоилотун хезад, онро аслам хонанд, яъне гӯш аз бун бурида. Ва бад-ин зихоф сабабе аз буни чузв кам шудааст ва ватад ноқис гашта, онро ба гӯши аз бун бурида ташбеҳ карданд” [Розий, 1991: 53]. (Маъноси:

Фoъилотундаги “салм” шуки, унинг сабабини тушириб қолдиргайсан ва ватадни “қатъ” қилгайсан ва ватадлардаги “қатъ” сабаблардаги “қаср”га ўхшайди, яъни унинг сокинини тушириб қолдирадидлар ва (туширилган) сокиндан олдиндаги (ҳаракатли ҳарф)ни сокинга айлантирадидлар, бу зихоф натижасида фoъилотундан сокин “лом”ли фoъил қолади, унинг ўрнига фаълунни кўярлар ва фoъилотундан фаълун ҳосил бўлса, уни аслам ўқурлар, яъни қулоғи тагидан кесилган. Бу зихоф таъсирида рукнинг тагидан (охиридан) сабаб камайгани ва ватад нуқсонли бўлгани учун уни тагидан кесилган қулоққа ўхшатмишлар.)

“Ал-мўъжам”да мафъувлоту рукни зихофлари сирасида ҳам “салм”га тўхтаб ўтилади: “Салам (“салм” ва “салам” араб ёзувида бир хил – “صلم” кўринишида ёзилади. Транслетирация пайтида айрим ўринда “салм”, айримда “салам” деб бериб кетишган. – А.С.) искоти ватади мафъўлоту аст, мафъў бимонад, фаълун ба чои он биниханд ва фаълун чун аз мафъўлоту хезад, онро аслам хонанд. Ва баъзе арўзиён ин зихофро ҳазаз хонанд, аз баҳри он ки суқути ватад аст аз охири чузв ва ҳамчунон, ки дар арўзи тозй суқути ватади мутафоилунро ҳазаз хонанд ва ин исм бад-ин зихоф лоиктар аст ва салам ба қатъи ватади фoъилотун лоиктар, чунон ки он чо баён кардем” [Розий, 1991: 57]. (Таржимаси: “Салм” мафъувлоту ватадининг чиқариб ташланишидир, мафъув қолур, унинг ўрнига фаълун кўярлар ва мафъувлотудан фаълун ҳосил бўлса, уни аслам ўқурлар. Ва баъзи арузийлар араб арузидаги мутафоъилун [рукни] ватадининг чиқариб ташланишига ўхшаб бунда ҳам рукн охиридан ватаднинг ташлаб юборилганлиги учун бу зихофни “ҳазаз” (луг. маън. – қисқартириш) дерлар ва ушбу ном бу зихофга лойикқоқдир. Юқорида айтиб ўтганимиздек, “салм” фoъилотун ватадининг “қатъ” қилинишига лойикқоқ.)

“Бадоеъ ус-саноеъ”да: “Ссалм (мафъувлоту (ва фoъилотун) рукнига хос бўлмиш “сод”ли салм (صلم) зихофини фаъувлун рукнига мансуб “се”ли салм (ثم) зихофидан фарқлаш учун “Бадоеъ ус-саноеъ” ва “Мухтасар”нинг транслетирациясида “сод”ли салм қўшиша “с” билан берилган. – А.С.) – жузв охиридин ватади мафрукни тушурмақдур. Чунончи мафъувлотуни мафъув қилурлар ва анинг ўрнига фаълун кўярлар. Шамси-и Қайс дептурки, фoъилотундаги ссалм улдурки, анинг сабабини тушургайсан ва ватадин олиб ташлағайсан (?), фoъил қолур ва анинг ўрнига фаълунни кўйгайсан. Ўзгармиш жузвни асслам дерлар...”

Йўл-йўлакай мазкур иқтибосдаги “ватадин олиб ташлағайсан” бирикмаси устида мулоҳаза юритсак. Фoъилотун рукнидан аввал сабаби хафиф (тун)ни тушириб, кейин ватад (ъило)ни ҳам олиб ташласак, фoъил эмас, фо қолади. Аслиятдаги “ватадро қатъ кунй” бирикмасини мутаржим “ватадин олиб ташлағайсан” деб берган. “Ватадин “қатъ” қилурсан”, деб берилса, кўзланган мақсад юзага чиқади. Буни юқорида кўриб ўтгандик.

Қайс Розий “салм” зихофи иккита рукн – фoъилотун ва мафъувлотуда, гарчи иккала рукнинг ҳосиласи “фаълун” чикса-да, икки хил амал бажараётганини кўриб, баъзи арузшунос олимлар мафъувлоту рукнидаги

ватаднинг соқит қилинишини ҳазаз деб аташлари ва бу мантиқан тўғрироқ эканлигини эътироф этади. Бунда, биринчидан, араб арузидаги мутафъилун ва арабу ажам арузидаги мафъувлоту рукнларидан тушиб қолаётган жузвлар ҳам сифат жиҳатидан жуда яқин (иккаласида ҳам ватад жузви), ҳам рукндаги ўрни ўхшаш (иккала тушиб қолаётган жузв ҳам рукннинг охирида жойлашган) эканлиги; иккинчидан, “салм” зихофининг икки рукнда икки хил амални бажариши тағин чалкашлик ва қийинчиликларни юзага келтириши мумкинлиги назарда тутилган бўлса ажаб эмас. Бинобарин, Қайс Розий рукнларнинг фуруъини берар экан, фъилотуннинг фаълун ҳосиласини “аслам” деб, мафъувлотунинг фаълун кўринишини “аҳазз” деб белгилайди [Розий, 1991: 59-60].

Арузшунослар орасида фъилотун рукнининг фаълун фуруъи ҳосил бўлиши ва номланишига оид яна бир қараш бор. Жумладан, Ҳусайний “Бадоеъ ус-саноеъ”да “батр” зихофи хусусида шундай дейди: “Батр – Ҳазф била қатънинг жамъидур. Чунончи фаъувлунни фаъ қилурлар; фъилотунни фъил қилурлар, ўрнига фаълунни кўярлар ва ўзгарган жузвни абтар дерлар... ..фъилотунда батр форс ашъоринда кўп воқеъ бўлур, гарчи ул ани ссалм деб атаптур” [Ҳусайний, 1981: 15].

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам “Мухтасар”да шундай фикрни баён этади: “Батр” – ҳазф била қатънинг ижмоидур, нечукким фаъувлун – фаъ бўлур ва фъилотун фъил бўлур, фаълунни фъилнинг ерига кўярлар, муғайярни абтар дерлар...” [Бобур, 1971: 20]. Бунда, Ҳусайний фикрига ҳамоҳанг тарзда Бобур ҳам “ҳазф” билан “қатъ” зихофларининг биргаликда қўлланишидан “батр” зихофи юзага келиши, бу зихоф таъсирида фаъувлун рукнидан фаъ, фъилотундан фъил (ўрнига фаълун кўйилиши) ҳосил бўлиши таъкидлайди [Тоҳиров, 2020: 104-108].

Аслида, “батр” зихофи араб аруз қонуниятида фаъувлун рукнидан фаъ ҳосил қилишини Қайс Розий қайд қилиб ўтади: “Батар дар азоҳифи араб исқоти ватади фаълун аст, лун бимонад, фаъ ба чои он биниханд ва онро абтар хонанд. Ва баъзе гуфтанд, ки батар дар фаълун (! –А.С.) ичтимоъи ҳазфу қатъ аст ва ҳар ду якест” [Розий, 1991: 58]. (Араб зихофотида “батр” фаъувлун ватади (фаъув)нинг чиқариб ташланишидур, лун қолади, унинг ўрнига фаъ кўярлар ва уни абтар дерлар. Ва баъзилар “батр” фаъувлунда ҳазф ва қатънинг бирга қўлланишидир, дейдилар ва (моҳиятан) иккаласи ҳам бир.)

Қайс Розий “батр” борасидаги мазкур фикрида фаъувлун ва фъилотун рукнларида эмас, айнан фаъувлун рукнининг ўзида бу зихоф воқеъланишини ва фақат араб арузшунослигида амал қилишини айтиб ўтади. Аммо Атоуллоҳ Ҳусайний ва Бобурнинг фъилотун рукнига ҳам бу зихофни татбиқ қилишлари мантиқ ва имкондан ташқари эмас. Зотан, фаъувлун ва фъилотун рукнларининг мазкур зихоф таъсир этадиган соҳаси бир хил жузвлардан: рукн охиридан бошига қараб сабаби хафиф ва ватади мажмуъдан иборат. Буни арузшунос С.Тоҳиров чизмада қуйидагича кўрсатадилар:

Фаъувлун → фаъув → фаъу → **фаъ**

Фoбилотун → фoбило → фoбила → **фoбил = фаьлан**

[Тоҳирoв, 2020: 106]

Хулoса, “қатъ” зихoфи, “Мезон ул-авзон”да берилганидек, фoбилотун рукнидан фаьлан фуруъини ҳoсил қилмайди, балки ватади мажмуъ жузвининг сокинини тушириб, ундан олдинги ҳаракатли ҳарфни сокинга айлантиради. Бу сабаби хафиф жузвида содир бўладиган “қаср” зихoфига ўхшаб кетади. Шундай экан, фoбилотун рукнининг фаьлун фуруъи “мақтуъ” деб номланиши мумкин эмас. “Салм” зихoфи ҳам фoбилотун ва мафъувлоту рукнларида фарқли амалларни бажариб келар экан, иккиланиш ва чалкашиш давом этаверади. Агар фoбилотун рукнида “ҳазф” ва “қатъ”нинг биргаликда қўлланишини “салм” десак, мафъувлоту рукнидаги ватади мафрукнинг тушириб қолдирилиши “ҳазаз” зихoфига нисбат берилиши керак бўлади. Бунда ҳам кичик муаммо бор: гарчи араб арузидаги мутафoбилун ва арабу ажам арузидаги мафъувлоту рукнларидан тушиб қолаётган жузвлар жойлашиш ўрнига кўра бир хил, турига кўра ҳам ўхшаш бўлса-да, мажмуъ (мутафoбилун) ва мафрук (мафъувлоту) эканлигига кўра кичик тафовутга эга. Бу эса мафъувлоту рукнидаги ватаднинг тушириб қолдирилишини “ҳазаз” зихoфига мансуб деб билишда истиснони тақозо этади. Бундан чиқди, “ҳазф” ва “қатъ” зихoфлари жамланмаси “батр” деб белгиланиши ва фoбилотун рукнидан “ҳазф” ва “қатъ” амаллари таъсирида ҳoсил бўлган фаьлун фуруъи “абтар” деб номланиши ҳар жиҳатдан тўғрироқ. Демак, юқорида кўриб ўтилган рукнларнинг ўзгаришга учраган ҳoлати, бизнингча, шундай берилгани маъкул:

–Мустафoбилун → мустафoбилу → **мустафoбил = мафъувлун** (мақтуъ);

–Фoбилотун → фoбило → фoбила → **фoбил = фаьлун** (абтар);

–Фаьувлун → фаьув → фаьу → **фаь** (абтар);

–Мафъувлоту → **мафъув = фаьлун** (аслам);

–Мутафoбилун → **мутафо = фаьилун** (аҳазз)

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Шамси Қайси Розӣ. Ал-мӯъҷам: Душанбе: Адиб, 1991, – 464 саҳ.
2. A.Navoiy. TAT: 10 jildlik; nashrga tayyorlovchilar: S.G‘aniyeva va boshq; O‘zR FA, A.Navoiy nomidagi til va adabiyot in-ti. –T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 684 bet.
3. Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу–с–санойиъ: (Аруз вазни ва бадий воситалар ҳақида) Форс. А. Рустамов тарж. – Т.: Адабтёт ва санъат нашриёти, 1981. – 400 бет.
4. Tohirov S.Q. Aruz vazni qoidalari. O‘quv qo‘llanma. – Sam.: SamDU nashri, 2020. 148 bet.
Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). – Т.: Фан, 1971.

“ТАРИХИ МУЛУКИ АЖАМ”ДА ИЖТИМОЙ МАСАЛАЛАР ТАЛҚИНИ

*Қодиржон Эргашев,
филология фанлари номзоди, доцент
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтининг катта илмий ходими
E-mail: alpbek2010@mail.ru*

Аннотация: Мазкур мақолада буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам” асарида ифода топган ижтимоий масалалар хусусида баҳс юритилган. Ёритилган масалаларнинг бугунги кун учун аҳамияти ва долзарблик жиҳатлари ҳар томонлама кенг таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: тарих, масала, давлат арбоби, ижтимоий адолат, инсонпарварлик, “Тарихи мулуки Ажам”.

INTERPRETATION OF SOCIAL ISSUES IN " TARIXI MULUKI AJAM "

Qodirjon Ergashev,
candidate of philological Sciences,
Associate Professor Senior researcher of the
Institute of Uzbek language, literature and folklore
E-mail: alpbek2010@mail.ru

Annotation: This article discusses the social issues expressed in the work of the great thinker Alisher Navoi “Tarihi muluki Ajam”. Comprehensive analysis of the importance and relevance of the issues covered for today has been made.

Keywords: history, issue, statesman, social justice, humanism, “Tarihi muluki Ajam”.

Маълумки, Шарқ тарихий насри синкретик характерга эга. Бир томондан тарихий-илмий манбаларга, бошқа томондан, адабий ёдгорликларга хос хусусиятларни ўзида бирлаштирган тарихий наср намуналарида, табиийки, муайян қарашлар ва ғояларнинг инъикосини ҳам кўриш мумкин. Алишер Навоий қаламига мансуб “Тарихи мулуки Ажам”нинг қимматли жиҳатларидан бири ҳам унда Навоийнинг ижтимоий - сиёсий қарашлари, тарихга давлат арбоби сифатида ёндашуви ўз аксини топганлигидир. Асарнинг бу хусусиятини проф. А.Ҳайитметов ҳам қайд

қилган ва “Буюк шоир ва мутафаккир, олим ва давлат арбоби Навоий бу асарини ҳам жуда муҳим ижтимоий-сиёсий ва адабий мақсадларни кўзда тутиб ёзди” деб таъкидлаган эди. [Ўзбек адабиёти тарихи, 1977: 44] Биз ҳам “Тарихи мулуки Ажам”га бағишланган мақолаларимизда бунга эътибор қаратганмиз. Адабиётшунос С.Ғаниева асарнинг ижтимоий моҳияти ҳақида шундай ёзади: “Навоий бутун ижодиётида ва фалолиятида илгари сурган идеал шоҳ ғоясини бу асарида ҳам ўтказди. Ҳар бир подшоҳ ҳақида сўз юритар экан унинг халқ ва мамлакат учун фойдали фаолиятини кўрсатиб ўтади. Бу момент асарнинг ижтимоий моҳиятини белгилаб беради.” [С.Ғаниева, 1981:23]

Чиндан ҳам Навоий ҳукмдорлар ҳақида сўз юритганда, уларнинг фаолиятига баҳо берганда ўзи тасаввур қилган ижтимоий адолат принципларидан келиб чиқади. Асардан шу нарсалар маълум бўладики, Навоий тасаввуридаги ижтимоий адолат, энг аввало, халқ фаровонлигини, халқнинг тинч меҳнат қилиши ва ўз меҳнатлари самарасидан баҳраманд бўлишини таъминлашдан иборатдир. Ана шу вазифанинг уддасидан чиқолмаган ҳукмдор мамлакатни бошқаришга лойиқ эмас. Бундай подшоҳнинг қўл остидаги мамлакат гўё эгаси йўқ мулкка ўхшайди. Бунга мисол сифатида Навоийнинг Сосоний ҳукмдорлардан Яздижурд бинни Баҳром тўғрисидаги ёзган сўзларини келтириш мумкин: “Яздижурд бинни Баҳром чун мамлакат эгаси бўлди, гўёки мулк эгасиз қолдиким, у золим ва нодон киши эди. Ардашер Бобокондин бери сосонийнажод салотиндин халойиққа хар неча шафқат ва адолат етти, ул барчанинг эвази таади ва бедод еткурди”. [Алишер Навоий, 2011: 631]

Мазмуни: Яздижурд бинни Баҳром подшоҳ бўлгандан сўнг гўё юрт эгасиз қолгандек бўлди. Чунки у золим ва нодон киши эди. Ардашер Бобокондан бери Сосонийлардан бўлган подшоҳлардан халққа қанча шафқат ва адолат етган бўлса, бу ўшанча зулм ва зўравонлик қилди.

Муаллифнинг “Тарихи мулуки Ажам”да акс этган ижтимоий қарашлари, энг аввало, инсонпарварликка, халқпарварликка асослангани яққол сезилиб туради. Маълумки, Навоийнинг ўзи давлат арбоби сифатида ана шу тамойилларга содиқ бўлган эди [К.Эргашев, 2009: 46]. “Тарихи мулуки Ажам” даги маълумотлар, фактлардан маълум бўлишича, халқнинг аҳолини енгиллаштиришга интилган, хатто солиқларни камайтирган, айрим ҳолларда бутунлай бекор қилган подшоҳлар ҳам бўлган экан. Навоий уларнинг номини ва қилган ишларини алоҳида таъкидлаб ўтади. Фақат бугина эмас. Асардан яна шуни ҳам билиб олиш мумкинки, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, унинг айрим қатламларига давлат томонидан ёрдам кўрсатилиши шарқ давлатчилигида қадимдан мавжуд бўлган экан. Бу ҳақда Навоий Ажам

шоҳларидан Феруз бинни Яздигурд зикрида шундай ёзади: “Кўпрак муҳтожларга хазинасидин важҳи маош муқаррар қилди” [Алишер Навоий, 2011: 631].

Шуни айтиб ўтиш керакки, Навоийнинг мазкур масалаларга алоҳида эътибор бериши фақат унинг инсонпарварлиги, ундаги гуманизм билан изоҳланмайди. Бу ўринда муаллифнинг масалага тажрибали давлат арбобининг кўзи билан қарагани сезилади.

Муаллиф давлатнинг заифлашуви, мамлакатнинг харобликка юз тутишига сабаб бўлувчи салбий омилларни айтиб ўтар экан, кўп ўринда юқорида тилга олиб ўтилган икки масалага урғу беради: биринчиси, халқдан олинадиган солиқлар, иккинчиси, гуноҳларни жазолашда адолат мезонларига риоя қилмаслик. Унинг фикрича, ана шу икки масалада эътидолни, яъни энг мақбул ва маъқул меъёрни сақламаслик давлатнинг заволига олиб келади. Шунинг учун ҳукмдор солиқларни ҳаддан ташқари кўпайтириб юбормаслиги ва халқни қийнамаслиги лозим. Иккинчи томондан, гуноҳкорлари жазолашда бериладиган жазо гуноҳига яраша бўлиши керак, оз гуноҳ, арзимаган айб учун қаттиқ, шафқатсиз жазо чораларини тайинлаш кишиларнинг норозилигига сабаб бўлади ва халқнинг адолатга ишончи йўқолади. Ана шундай ҳолат Хурмуз бинни Анушервон давлатининг қулашига сабаб бўлганлиги ҳақида Навоий шундай ёзади: “Аммо оз гуноҳга кўп сиёсат қилур жихатидин эл андин мутаваҳҳим бўлдилар ва мужиби танаффури бўлди... Раоёга хирожни орттурди ва сипоҳига жузвий жарима учун қатлни лозим тутти. Чун эл бир йўла навмид бўлдилар, атрофидин душманлар мулкини амаъига юз қўйдилар: Румдан қайсар ва арабдин Аббосул-аҳвал ва мағрибдин Амрул-Азрак ва Туркистондин ҳокони Чин” [Алишер Навоий, 2011: 639].

Навоийнинг фикрича, давлат, мамлакат подшоҳсиз бўлмайди. Ўз навбатида, халқсиз, элсиз подшоҳлик ҳам мумкин эмас. Энг қудратли шоҳ ҳам агар унинг ёнида ҳеч ким бўлмаса, одамлар ундан юз ўгирсалар, ожиз бир кимсага айланади. Шу муносабат билан Навоий Баҳром бинни Баҳром зикрида қизиқ ва ибратомуз бир воқеани ҳикоя қилади. Бу подшоҳ ўта такаббур ва золим бўлиб, кишилар томонидан йўл қўйилган кичик хато, арзимас гуноҳлар учун ҳам қаттиқ жазолар берар экан. Унинг бу феълидан безор бўлган одамлар маслаҳат сўраб ҳақимларга ва муъбадларга мурожаат қилдилар. Уларнинг маслаҳати билан шундай қарорга келдилар: эртаси кунни тонгдан бошлаб ҳечким подшоҳ ҳузурига кирмасин.

Шундай қилиб, эртасига подшоҳ ўз атрофида бирон кишини топа олмайди ва ҳайрон бўлиб нима қилишини билмай қолади. Шунда ҳақимлар келиб унга насиҳат қилдилар: “Муъбадлар келиб, насиҳатлар қилдиларким,

подшоҳ улус ва эл билан подшоҳдур. Эл бўлмаса салтанат мумкин эмас. Сен элни мижозинг тундлиғидин ўзунгдин рамида қилдинг, ложарам сендин йироқлик тиладилар” [Алишер Навоий, 2011: 626].

Мазкур воқеани ҳикоя қилиш билан Навоий халқнинг ўзига ҳам кўп нарса боғлиқ эканини кўрсатади. Ҳукмдордан хайикмай, ҳар қандай ҳолатда ҳам тўғри сўзни айта олган ёки жабр-зулм ҳаддан ошганда унга қарши чиқа олган кишилар ҳақидаги маълумотларни ёки афсоналарни баён қилар экан, муаллифнинг улар қилган ишларни маъқуллаши сезилиб туради. Бундай ҳолни асардаги Заҳҳок зулмига қарши бош кўтарган темирчи Кова ҳақида, золимлиги туфайли кўзғолон кўтарган халқ томонидан ўлдирилган Баҳром бинни Шопур тўғрисида битилган сўзларда кўриш мумкин. Асарда Ҳурмуз бинни Насри зикрида баён қилинган воқеа ҳам диққатга сазовордир. Бу ҳукмдор ҳам ўта золим экан. У ҳали тахтга ўтирмасдан олдин одамлар унинг бу феълени яхши билганлар ва шу сабабли у отаси ўрнига ҳукмдор бўлганда улар ваҳимага тушиб қоладилар. Ўзи ана шундай, Навоий сўзлари билан айтганда “бағоят мутажаббир” киши бўлишига қарамай, мазкур шахс ўз хулқ-атвори тўғрисида жуда юқори фикрда эди. Кунларнинг бирида у бир ҳакимдан “Менинг феъл-атворимда нима етишмайди, қандай фазилат ва сифатлар керак?, - деб сўрайди. Бундан мақсади ҳакимдан хушомад эшитиш бўлиб, у “Сизга ҳеч нарса керак эмас, сиз барча яхши хислатларга эгасиз”, - деган жавобни кутади. Лекин ҳаким бутун халқни кўрқитиб, юрагини олиб кўйган подшоҳнинг юзига тўғри сўзни айтишга журъат қила оладиган киши бўлиб чиқади ва унга шундай дейди: “Халойиққа ҳоким ва соҳибихтиёр бўлганингдек ўз нафсинга ҳам ҳоким ва соҳибихтиёр бўлмоқлик сенга керакликтур” [Алишер Навоий, 2011: 627]. Навоийнинг ёзишича, мазкур жавоб ҳукмдорга қаттиқ таъсир қилган ва у ўз феъл-атворини ўзгартирган: “Ул бу сўздин, чун зотий жавҳари бор эрди, ғафлат уйқусидин сесканиб, ўз қилиғи теграсига уюрулиб, мустаҳсан атвор тутуб, марзи ахлоқ пеша қилди”.

Навоийнинг “Тарихи мулуки Ажам”да ўз аксини топган ижтимоий-сиёсий қарашлари улуғ шоир ва мутафаккирнинг илғор дунёқараши ва гуманизмдан далолат беради. Буни муаллифнинг халққа ғамхўрлик қилган, мамлакат учун фойдали ишларни амалга оширган ҳукмдорлар фаолиятига юқори баҳо бериши, аксинча, халқни талаш ҳисобига бойлик орттириб, ҳашаматда яшаб, маишат билан машғул бўлган шоҳларни кескин қоралашида ҳам кўриш мумкин. Мамлакат ва халқ манфаати йўлида қилинган ишларни қайд этар экан, Навоий бунда бунёдкорликка алоҳида урғу беради, турли ҳукмдорлар даврида қурилган бинолар, шаҳарлар ҳақидаги маълумотларни батафсил келтиради. Масалан, Шопур бинни Ардашер зикрида унинг Нишопурни обод қилгани, Хузистонда Жандшопур, Қазвинда ёки Сийстонда

Шодшопур номли шаҳар ва мавзеъ барпо этгани ҳақида шундай ёзади: “Ва анинг осоридин Хуросонда Нишопурдурким, ани Таҳмурас бунёд қилиб эрди, туганмасдин бурун юз бузуклукқа қўйди. Аммо Шопур ани янги боштин шатранж бисоти вазъи била ободон қилди... Ва ул ясаған ерлардин бири Жандшопур Хузистонда ва Шодшопурдур, Қазвин ё Сийстонда” [Алишер Навоий, 2011: 625]. Худди шундай маълумотлар Шопури Зулактоф зикрида ҳам келтирилади: “Анинг осоридин Қазвиннинг шахристонидаур ва Мадойин шахрининг таждиди ва Шустарда Шодурвон ва Фирузшопур ва Сийстонда баъзи ер ва Ҳиндистонда неча шахр” [Алишер Навоий, 2011: 630].

“Тарихи мулуки Ажам”да келтирилган бир қатор маълумотлар қадимги шарқ давлатчилигини ўрганиш нуктаи назаридан ҳам диққатга сазовордир. Навоийнинг ашконийлар сулоласининг асосчиси Ашк бинни Доро зикрида ёзганлари шулар жумласига киради. Маълумки, ашконийлар сулоласи ҳокимият тепасига келгунига қадар Ажамда “мулуки тавойиф” ҳукм сурган, яъни ягона марказий ҳокимият мавжуд бўлмай, турли вилоятлар маҳаллий ҳукмдорлар қўл остида бўлган. Ашк бинни Доро уларни куч билан эмас, ихтиёрий равишда бирлаштирган. Бу бирлашув қандай шартлар асосида бўлгани ҳақида Навоий шундай ёзади: “Сойир мулуки таойиф била мувофиқат қилди. Ва алар ани бағоят ҳурмат туттилар ва мундоқ муқаррар қилдиларким, нишонларида ўз отларидин бурун анинг отин битгайлар ва ёт ёғи ароға кирса, бир-бирига мадад еткургайлар ва улуғ-кичиклик орада бўлғай” [Алишер Навоий, 2011: 620]. Демак, келишувга кўра, “мулуки тавойиф” Ашк бинни Дорони ўзларидан юқори турувчи ҳукмдор сифатида тан олганлар, расмий ҳужжатлар икки ҳукмдорнинг номидан чиқарилган, бунда аввал Ашк бинни Доронинг, сўнгра маҳаллий ҳукмдорнинг оти битилган, ташқи душман хавфи туғилганда бир-бирларига ҳарбий ёрдам бериш кўзда тутилган. Ашк бинни Доро бундан ортиғини “мулуки тавойиф”дан талаб қила олмаган.

Кўринадики, бу мутлақ (абсолют) монархия эмас, уни ҳатто чекланган монархия ҳам деб бўлмайди, балки ўзига хос иттифоқ, конфедерация дейиш тўғрироқдир. Давлатчиликнинг бундай шакли ашконийлар даврида қанча вақт мавжуд бўлгани маълум эмас. Улкан ҳудудда жойлашган ва манфаатлари ҳар доим ҳам бир-бирига мос келавермайдиган, ўз маҳаллий ҳукмдорига эга бўлган вилоятларни тинч йўл билан бирлаштиришга, давлатчиликнинг ўша пайт учун мақбул бўлган бундай ўзига хос шаклини вужудга келтиришга муваффақ бўлганлиги Ашконийлар сулоласи асосчисининг давлат арбоби ва сиёсатчи сифатидаги катта иқтидоридан далолат беради.

Алишер Навоийнинг сосонийлар сулоласига мансуб шоҳ Нўширавон зикрида битган қуйидаги сўзларидан ҳам давлатчиликка оид айрим хулосаларни чиқариш мумкин: ”Нўширавон ул-одил бинни Қубод чун салтанат тахтин мушарраф қилди ва хилофат тожин сарафроз этти, Ардашер Бобокон қоида ва русумин ихё қилди ва анинг васиятларин мутолаа қилиб, ул дастур била амал қилурга муртакиб бўлди” [Алишер Навоий, 2011: 637]. Демак, Сосонийлар давридаёқ давлатни қандай бошқариш борасида ҳукмдорларга йўл-йўриқ кўрсатувчи дастур мавжуд бўлган. Навоийнинг Нўширавон ўша дастурни мутолаа қилгани ҳақида ёзишига қараганда, у ёзма, китоб шаклида бўлган ва Ардашер Бобоконга нисбат берилган.

“Тарихи мулуки Ажам”да муаллифнинг ижтимоий-сиёсий қарашларининг, тарихга давлат арбоби сифатидаги ёндашувининг акс этиши ҳақида сўз юритганда бу омилнинг асар услубига кўрсатган таъсирини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим бўлади. Тарихий воқеаларни баён этар экан, тарихчининг ўз-ўзидан муайян лексик қатламларга мансуб сўзлардан фойдаланишига тўғри келади. “Тарихи мулуки Ажам” услубига хос хусусият – унда ижтимоий, сиёсий, ҳарбий, иқтисодий соҳаларга оид сўзларнинг фаол қўлланиши ана шу билан боғлиқ равишда юзага келган. Асар тилида бундай сўзлар ва ибораларнинг жуда катта пласти мавжуд. Жумладан, салтанат, салтанат асбоби, раият, бошиға тож қўймоқ, валиаҳд, подшоҳ, мулк, адл, сипоҳий, қонун, қоида, зулм, синон, ҳарба, мамолик, қалқон, истило, волий, сипоҳсолор, адолат, дор ул-мулк, яраш, хуруж, насаб, ислоҳ, хирож, ободонлик, хазойин, черик, уруш, мусолаҳа, банд қилмоқ, қатл, низоъ, иликка тушмоқ, истеъфо, шикаст топмоқ, мулк очмоқ, қайсар, гумашта, асир қилмоқ, қўрғон беркитмоқ, фатҳ, дин, миллат, аҳднома, фармон, раёсат, сипоҳилик қоидаси, черик ясамоқ, яроғ, яроғ қилмоқ, инқиёд, забт қилмоқ, вазир, золим, ноиб, онт, дабир, нишон, мунқод қилмоқ, васият, қойим мақом, тобеъ, мансаб, ҳукумат, истиклол, муҳосара, тасарруф, ҳужжат, жазо, салаф, гунаҳ, сиёсат, улус, эл, мутажаббир, мазлум, мулк вориси, мамлакат эгаси, маъмурлуқ, бузуғлуқ ва бошқалар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. “Тарихи мулуки Ажам”. Тўла асарлар тўплами, саккизинчи жилд. Т., 2011. 786 б.
2. Эргашев Қ.. “Тарихи мулуки Ажам”да тарихий ҳақиқат ва афсонавий-романтик талқин//Ўзбек тили ва адабиёти, 2006 йил, 5-сон, 23-бет.
3. Эргашев Қ.. “Тарихи мулуки Ажам”да давлатлараро муносабатлар талқини//Ўзбек тили ва адабиёти, 2013 йил, 1-сон, 25-29-бетлар.

4. Эргашев Қ.. Тарих аҳлининг ихтилофи кўптур(Навоийнинг тарихий асарлари ҳақида). Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2000 йил. 22 декабрь.
5. Эргашев К.. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. Т., 2009. – 48 с.
6. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 2-том. Т., 1977. 544 б.
7. Ғаниева С. Алишер Навоийнинг прозаик асарлари. Т., Ўзбекистон, 1981. 134 б.

КОМРОН МИРЗО ИЖОДИДА МУМТОЗ АНЪАНАЛАРГА ИЗДОШЛИК

*Холиқулова Гулсанам Ёрқуловна,
Ф.ф.н., СамДу докторанти,
gulsanamyorqulovna@mail.ru*

Аннотация: Бобур адабий мактаби вакилларида Комрон Мирзо ижодида ўзбек мумтоз адабиёти вакиллари, хусусан, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодининг таъсири катта. Бу “туркий” номи билан юритилувчи жанрдаги шеърларда ҳам яққол кўзга ташланади. Мақолада ана шу мавзу ёритилган.

Калит сўзлар: Комрон Мирзо, “туркий” шеър, туркий тил, ошиқона мавзу, содда ва рағбат услуб, рағбат баҳри.

SEARCH FOR CLASSIC TRADITIONS IN KOMRON MIRZI'S WORK

**Holikulova Gulsanam Yorkulovna,
Ph.D., SamDU doctoral
gulsanamyorqulovna@mail.ru**

Abstract: Komron Mirzo, one of the representatives of the Babur literary school, was greatly influenced by the representatives of the classic Uzbek literature, in particular, Alisher Navoiy and Zahiriddin Muhammad Babur, This is also evident in the poems of the genre called “Turkish”. This is the subject of the article.

Key words: Komron Mirzo, “Turkish” poem, Turkish language, romantic theme, simple and flowing style, weight gain, sea urchins

Бобур адабий мактаби вакили Комрон Мирзонинг истеъдодли ижодкор сифатида камол топишида ўзидан олдин ўтган ўзбек мумтоз адабиётининг вакиллари, хусусан, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодининг таъсири катта. Комрон Мирзо устоз ижодкорлар ижоди ва шахсининг кучли ихлосманди сифатида кўзга ташланади. Буни Комрон Мирзо туркий жанрда яратилган шеърларида тез-тез учратишимиз мумкин.

“Туркий” шеър атамаси билан юритиладиган жанр Шарқ ғазалчилигининг ошиқона турига мансуб бўлиб, дастлаб Разғузий, Хоразмий

ижодида кўзга ташланади. XV асрнинг биринчи ярмида сайқаллашиб, кенгайиб, ошиқона ғазалнинг ажойиб турига айланган бу жанр Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Комрон Мирзо лирикасида янада янги хусусиятларни касб этди.

Комрон Мирзо “Девон”идан ўрин олган 38 та ғазалнинг 12 таси туркий жанрда яратилган. Улардан туркий жанрнинг барча хусусиятлари яққол кўзга ташланади. Аввало, 12 ғазалнинг барчаси эски ўзбек тилида ёзилган. Маълумки, мазкур жанрнинг “туркий” деб номланишига сабаб ҳам унинг туркий тилда битилишидир. Алишер навоий “туркий”га шеър жанри сифатида қараб, унинг жанрий хусусиятларини кўрсатиб ўтар экан, “бу лафз анга алам бўлубтур” дея эътироф этади [Салоҳий, 2003: 11]. Жумладан,

Лолаву гул равнақи ҳусну жамолингча йўқ,
Сарви санавбар тақи тоза ниҳолингча йўқ.

Гулшан аро гар ҳазор бўлса мену кунжи ғам,
Гулшану боғу баҳор манга ҳаёлингча йўқ.

Сарв қаддингча эмас, лола ҳаддингча эмас,
Сабза хатингча эмас, вард жамолингча йўқ.

Эйки, кўзум уйида мардумаки дийдасен,
Мардумаки дийда лек ҳиндуи холингча йўқ.

Мону манол, эй кўнгул, ёр ғаму дардидур,
Икки жаҳон ҳосили молу манолингча йўқ.

Гулни базе Комрон кўрдию, эй гул, сени,
Обию тоби анинг чехрайи олингча йўқ. [Комрон, 1993:13-14]

Иккинчидан, Комрон Мирзонинг «туркий» ғазалларининг барчаси ошиқона мавзуда бўлиб, уларда ишқ-муҳаббат, маҳбубанинг таҳриф-тавсифи, лирик қаҳрамоннинг руҳий кечинмалари, кайфияти ифода этилган. Туркий шеърда асосий мавзунинг ошиқона эканлиги, яъники мавзунинг аниқлиги мазкур жанрнинг тузилиш жиҳатдан яхлитлигини таъминлайди. Академик Б.Валихўжаев бу ҳақда шундай ёзади: “Мавзунинг маълум даражада конкретлиги туркийнинг (туркий жанрнинг – Х.Г.) мазмунан изчиллиги ва композицион жиҳатдан яхлитлигини, ундаги байтларнинг ўзаро мантиқий тарзда боғланишини таъминлайди” [Валихўжаев, 1988: 58]. Шу нуқтаи назардан юқоридаги ғазал тузилишига кўра яқпорадир. Ҳолбуки, девон тартиб беришда яқпора ғазалларга эътибор қаратиш муҳим саналган. Алишер Навоий бундай ғазаллар яратишни маъқул билгани ҳолди, пароканда ғазаллар ҳақида ўзининг “Бадоеъ ул-бидоя” девони дебочасида шундай ёзади: “матлаъи маҳсус навъда воқеъ бўлғон бўлса, ҳамул матлаъ услуби била итмом хилъатин на анжом қисватин кийдурмайдурурлар, балки тугагунча агар бир байт мазмуни висол баҳорида гулоройлиқ қилса, яна бири

фироқ хазонида хорнамойлиқ қилибдур” [Салиҳий, 2004:28]. Маълум бўладики, “туркий” жанрнинг бу жиҳати айни Навоийнинг ижод аҳли олдиға қўйган девон тартиб бериш ҳақидаги талабларига мувофиқдир. Энг асосийси, туркийнинг жанр хусусияти унинг ошиқона мазмуни “руҳафзо, дилписанд, руҳпарвар” (Навоий), яъни ҳаётни севувчилар, ҳаётий ишқ мухислари “судманд”дир. Комрон Мирзонинг юқорида матни келтирилган ғазали ушбу талабға ҳам том маънода жавоб бера олади.

Комрон Мирзонинг туркий шеърларининг ўзига хос жиҳатаридан яна бири, уларнинг содда, равон тилди, юксак бадий маҳорат билан ёзилганлигидадир. Юқоридаги ғазалда тасвирланган маҳбубанинг жамоли “лола”, “гул”, “вард” (атиргул)дан, ниҳоли (қади) “сарв”, “санавбар”дан, хати “сабза”дан, ҳиндуи (қора) холи “мардумаки дийда” (кўз қорачиғи)дан, чехраи оли (қизил юзи) гулнинг “обию тоби”дан устунлиги таносиб, тазод, ташбеҳ, лафф ва нашр санъатларининг уйғунлашуви асносида гўзал тарзда намоён бўлган. Зеро, туркий шеърнинг учинчи жанрий хусусияти ҳам айни шуни талаб этади. Яъники, туркий шеърда фикр равон тил ва бадий жиҳатдан нозиклик билан ифодаланиши лозим. Шу жиҳатдан Комрон Мирзонинг Алишер Навоийнинг

Кўкрагимдур субҳнинг пирохонидин чокрок,

Кипригим шабнам тўкилган сабзадин намрокрок. [Навоий, 1988: 370]
байти билан бошланувчи ғазалиға эргашиб ёзган қуйидаги ғазали ҳам ибратлидир:

Сендин айру ҳар замон кўнглум менинг ғамнокрок,
Кўкрагим ҳажр илгидин пироханимдин чокрок.

Тиғи мужгон тез этиб мастона боқсанг, эй қуёш,
Ханжаринг бепоку андин кўзларинг бепокр.

Бир назар бирла билиб дардимму даво айладинг,
Йўқтурур хусн аҳлида сендин киши даррокр.

Поклар кўнгли мақомингдур магар наққоши сунъ,
Чекмади сурат бу сафҳа Узросиндин покрок.

Комрон қулдур қаду рафторингаким, йўқтурур

Қоматиингдин боғ аро сарви сихий чолокр. [Комрон, 1993:15]

Ушбу ғазалдан маълум бўладики, Комрон Мирзо туркий шеър яратишда Алишер Навоий ижодига бевосита мурожаат этиб, устоз шоирға издошлик қилган. Комрон Мирзонинг мумтоз адабиёт анъаналарига издошлиғи, айниқса, ўз падари бузурқвори Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодига эргашишида яққол кўзға ташланади. Бу масала адабиётшуносликда алоҳида тадқиқот мавзуси ҳисобланади.

Ниҳоят, туркий шеърнинг жанрий хусусияти унинг “рамали мусаммани максур” (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилон) вазнида ёзилиши билан

ҳам белгиланади. Аҳамиятлиси, Комрон Мирзо туркий шеърнинг бу анъанасини ҳам давом эттирди деб айтиш мумкин. Унинг туркий шеър деб эътироф этганимиз 12 та ғазали айни шу вазндадир. Шунингдек, шоирнинг туркий ғазаллари ичида “рамали мусаммани маҳзуф” (фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун) вазнида ёзилганлари ҳам, баъзан бир ғазал икки хил вазн (мақсур ва маҳзуф)да яратилганлиги ҳам кузатилади. Масалан,

Рамали мусаммани мақсур:

То қаро туф/рокқа қилдим/ мен бу дайр ич/ра нишаст,
Маснади жам/ қадрина бил/миш менинг ер/бирла паст. [Комрон, 1993:9]

-V - - | - V - - | - V - - | - V - ~
фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилон

Рамали мусаммани маҳзуф:

Барқдек, ан/вори хуснинг/кўзларимга/чақилиб,
Кўздин оқиз/динг кўнгулни/ қатра-қатра/ қон қилиб. [Комрон, 1993:8]

-V - - | - V - - | - V - - | - V - -
фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилон

Бу ҳолат туркий шеърда ижод қилган бошқа шоирлар ижодида ҳам кузатилади. “Гарчи “рамали мусаммани мақсур” ва “рамали мусаммани маҳзуф” икки вазндек кўринса ҳам, аслида улар ўзрао жуда яқин бўлиб, бу иккисининг аралашаши ғайри қонуний ҳисобланмас эди” [Валихўжаев, 1988:60].

Хулоса қилиб айтганда, Комрон Мирзо ижоди мумтоз анъаналардан унумли озиқланган бўлиб, туркий шеърлари “туркий” деб аталган (Навоий) жанрнинг барча талабларига жавоб бергани ҳолда, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур анъаналарининг XVI асрда кенг миқёсда давом этганлигини кўрсатади. Туркий шеър тадқиқи эса индивидуал услуб ҳамда давр ижодий методини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Қаро кўзим. –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988. – 768 б.
2. Комрон Мирзо. Девон. Ғазаллар. (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). – Тошкент: Ёзувчи, 1993. – 80 б.
3. Валихўжаев Б. Алишер Навоий туркий ва туркийгўйлик ҳақида. // Адабий жанрлар ва бадиий маҳорат масалалари. Илмий мақолалар тўплами. – Самарқанд: 1988.
4. Салоҳий Д. Алишер Навоий шеъриятида туркона услуб анъаналари. Услубий қўлланма. – Самарқанд: 2003. – 36 б.
5. Салоҳий Д.Бадоеъ ул-бидоя малоҳати. – Тошкент:Фан, 2004. – 135 б.
6. Даминова Р. Туркона услуб бадиияти масалалари. филология фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарқанд: 2019. – 147 б.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ОЧИЛДИМУРОД МИРИЙ

*Сирдарёхон ЎТАНОВА,
филология фанлари номзоди, ЎЗР ФА
Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институту катта илмий ходими*

Аннотация: Мазкур мақолада Алишер Навоийнинг XIX асрда яшаган издошларидан бири Очилдимурод Мирий ижодига таъсири масаласи тадқиқ қилинган. Хусусан, Мирийнинг Навоий 8 та ғазалига боғланган, аммо ҳали илмий муомалага киритилмаган мухаммаслари анъана ва новаторлик, бадиий маҳорат нуқтаи назаридан ўрганилган. Ҳар икки шоир шеърятининг муштараклигини таъминлаган образлар атрофлича таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: анъана, новаторлик, адабий таъсир, бадиий маҳорат, образ, тимсол, тил хусусиятлари.

ALISHER NAVOI AND OCHILDIMUROD MIRI

Annotation; This article examines the influence of Alisher Navoi on the work of Ochildimurod Miri, one of his followers in the XIX century. In particular, Miri's muhammas, which are connected with 8 ghazals of Navoi, but have not yet been put into scientific circulation, have been studied in terms of tradition and innovation, artistic mastery. The images that ensure the commonality of the poetry of both poets are analyzed in detail.

Самарқанд (Каттақўрғон) адабий муҳитининг кўзга кўринган вакилларидан бири, XIX асрда яшаб ўтган лирик шоир, сермахсул дostonнавис Очилдимурод Мирий, шубҳасиз, ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ўрин эгаллайди. Қўлёзма ва тошбосма манбаларга таяниб айтиш мумкинки, шоирнинг ўзбекча-форсча шеърлардан иборат девони ҳамда 4 йирик ҳажмли дoston ёзгани маълум. Шунингдек, у яшаган даврга тегишли турли баёзлардан унинг бир қанча шеърлари ўрин олган. Афсуски, бугунги кунгача унинг аниқланган ва манбаларда мавжуд асарлари табдил қилиниб, китобхонлар қўлига яхлит шаклда етиб борган эмас. Бундан ташқари, хорижий мамлакатларда сақланаётган қўлёмалар орасида Мирий қаламига мансуб ижод намуналари бўлиши эҳтимоли юқори бўлиб, бу борада зарур изланишлар амалга ошириш матншунос ва манбашунос олимларнинг навбатдаги долзарб вазифаларидан биридир. Шу маънода илк навбатда ўлкамиздаги қўлёмалар сақланадиган фондлар ва кутубхоналарда кенг

ҳажмдаги тадқиқот ишларини йўлга қўйиш Мирийнинг ҳаёти ва адабий меросига доир кўплаб янги қирраларнинг кашф этилишига йўл очади.

“Юқоридагилардан маълум бўладики, мирийшуносликда бир қатор изланишларнинг натижаси ўлароқ муайян ютуқларга эришилган бўлса-да, бугунги кунда амалга оширилиши керак бўлган вазифалар ҳам йўқ эмас. Жумладан, Мирий ҳаёти ва ижодини муайян фактлар, қўлёзмалар асосида ўрганишни давом эттириш, асарларини нашр этириш бугунги куннинг долзарб масалаларидандир”[11:17].

Мирий қаламига оид асарлар билан танишиш шуни кўрсатадики, у ижод жараёнида янги йўллар ахтарган, жанрлар такомилли ва образлар яратишда ўзига хосликка интилган, айниқса, назира ва тахмиснависликда тамомила оҳорли шакл ва нафис санъатларни кашф этишга жидду жаҳд кўрсатган қалам соҳибидир. Албатта, шоирнинг муваффақиятлари илк навбатда бадиий ижод қонунларини пухта эгаллаганида, қалбидаги серзавқ шоирлик маҳоратида, анъаналарга ижодий ёндашгани билан алоқадор. Айниқса, унинг “Хамса” ёзишга уриниб, бу йўлда тўрт дoston битгани туркий ва Шарқ халқлари адабиёти билан яхши таниш бўлганининг очиқ исботидир.

Очилдимурод Мирийнинг лирик мероси ўтган аср бошларидаёқ Абдулҳамид Мажидий, С.Айний, Олим Шарафиддинов, М.Маҳмудов, М.Салоҳиддинов, С.Сирожиддинов, Б.Валихўжаев сингари устоз адабиётшунос олимлар томонидан у ёки бу жиҳатдан ўрганилган, М.Маҳмудов ва Г.Холиқуловлар номзодлик иши ёқлаганлар.

Маълумки, 1965 йилда адабиётшунос Муҳаммадjon Маҳмудов томонидан Мирийнинг “Танланган асарлар”и нашрга тайёрланган. [8:312] Биз “Ўзбек адабиёти дурдоналари” 100 жилдлигини тайёрлаш лойиҳаси доирасида Мирий девонига қайтадан мурожаат қилдик. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик қўлёзмалар институтидаги №1408 рақамли форс-тожикча ва ўзбекча шеърларидан иборат девонида мавжуд, аммо юқорида кўрсатилган нашрга кирмай қолган жами 43 ғазал, 1 тазмин ғазал, 8 мухаммас, 1 мусаддас, 1 қитъа ва 3 рубоийни аниқлаб, уни жорий алифбога табдил қилдик ҳамда чоп этиш учун топширдик.

Юқорида таъкидланганидек, Мирий поэзиясининг ўзига хослиги, бадиий баркамоллиги, услубан рангдорлиги қатор омилларга бориб тақалади. Ана шундай муҳим манбалардан бири шоирнинг ҳазрат Алишер Навоийни ўзига маънавий пир ва устоз деб билгани, руҳан ниҳоятда қаттиқ боғлангани, издошликда астойдил бўлгани билан изоҳлаш мумкин.

Бу ҳақда А.Мажидий[6:34-38], М.Маҳмудов[7:5], В.Абдуллаев ва Б.Валихўжаев, [2:132] Ш.Сирожиддинов[10:96], Г.Холиқулова[11:182] ишларида махсус тўхталиб ўтилган бўлиб, анъана доирасида яратилган

асарларнинг бадиий маҳорат ва поэтик етуклик қирралари ёритиб берилган. Шунга қарамасдан, совет мафкурасининг тазйиқлари остида бажарилган ушбу тадқиқотларда (Г.Холиқулованинг диссертациясидан ташқари) масалага бирёқлама ёндашилганидан шоирнинг муҳим ижодий оригиналлиги четда қолиб кетган. Боз устига, “Танланган асарлар”га кирмаган, кейин аниқланган 8 та мухаммасининг бари Алишер Навоий ғазалларига боғланган бўлиб, мақола мавзуси улар ҳақида фикр-мулоҳаза юритишни тақозо қилади.

Аввало, Мирийнинг мутафаккир Алишер Навоий анъаналарини давом қилдиришини тўртта асосий жиҳатларда кузатиш мумкин бўлади;

биринчидан, шоир ғазалнавислик доирасида ўзига хос услуб, янгилик қилишга уринган, қофия ва радифларда бевосита эргашган ўринлар талайгина.

иккинчидан, “Хамса”га кўл урди. “Қиссаи Салим Жавҳарий”, “Мажидиддин ва Фахриннисо”, “Рустам ва Сухроб” ва тожикча “Раъно ва Зебо” дostonлари орқали бешлик намунасини яратишга уринган;

учинчидан, Мирий ўз “Соқийнома”си билан бу жанрнинг яна бир ажиб, сероҳанг ва бадиий жиҳатдан пишиқ бир кўринишини ижод қилди;

тўртинчидан, Навоий ғазалларига боғланган назира ва мухаммаслари шоир ижодининг эътиборли қиррасини ташкил этади.

Демак, аввало, Мирий шеъриятида салафларига, хусусан, ҳазрат Навоий назмидан чексиз илҳом олароқ кўплаб гўзал ғазаллар битгани хусусида. “Ғаройиб ус-сиғар” девонидан ўрин олган “Кўнглум ўртансун агар ғайрингга парво айласа” деб бошланувчи ғазалдаги қофиялар Мирийнинг “Телба бўлмай найлай, ул гул ўзни раъно айласа” сатрлари билан воқеланган ғазалида деярли такрорланади:

Навоийда:

Келтурунг дафъи жунунумга парихон, йўқ табиб

Ким ул ансабдур пари ҳар кимни шайдо айласа[3:26].⁶⁶

Мирийда:

Тари-тарини очиб, ҳар ён тақиб туморлар,

Ҳусн туморин тақиб, кўнглумни шайдо айласа[9:17].⁶⁷

Навоийда:

Офият жонимга етти, эй хуш ул муғким, мени

⁶⁶ Бундан кейинги мисоллар ҳам МАТдан олинганда, китобнинг саҳифаси ва ғазал рақами кўрсатилади. - С.Ў.

⁶⁷ Бундан кейинги мисоллар ҳам мазкур асардан олинганда, китобнинг саҳифаси ва ғазал рақами кўрсатилади. - С.Ў.

Бир қадаҳ бирла харобот ичра расво айласа.

Мирийда:

Эй хирад аҳли, огиз таънимга очманглар мени,

Ким, пари кўрмиш, ажаб йўқ, ўзни расво айласа.

Кўринадики, ҳар икки ғазалда “тумор”, “парихон”, “муғ”, “харобот”, “қадах”, “жунун” сингари сўзлар мазмунан уйғунлик ҳосил қилган. Гарчи келтирилган лафзлар айнан келмаса-да, жафокор ёрнинг ноз-у итобларини турли томондан акс эттирган. Улуғ шоир Навоийнинг машҳур матлаъли ғазалига:

Эй гадойингнинг гадойи барча аҳли тахту тож,

Ким гадойингдур, анга йўқ тахт ила тож эҳтиёж, - (3-93)

Мирий қуйидаги тарзда жавоб битган:

Эй гадойи даргаҳинг гар бенаводур аҳли тож

Ким, гадойингдур анга йўқ тож истар эҳтиёж. (Ўша китоб, 49-б.)

Мутафаккир Навоийнинг мазкур ғазалида мурожаат қилинаётган объект бир қадар мавхумроқдек таассурот уйғотгани учун ҳам навоийшунос О.Давлатов унинг “Султон Хусайн Бойқаро, севикли маҳбуба ёхуд Аллоҳ таоло эканлигини англаш қийинлигини ёзади”. [5:240-246] Аммо Мирийнинг ғазали билан танишиш лирик қаҳрамон диққати Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)га қаратилаётгани ёрқин ифода қилинган. Инчунин, 3-4 байтларда Пайғамбаримизга берилган хос мўъжизалар: “шаққи садр” ҳамда “Меърож” воқеасига очиқ ишоралар англашилади.

Бир ишорат бирла илкинг қилдию анишоқ ал-қамар,

Бир қадам бирла фалак аҳлига бердинг ибтиҳож.

Жаброил айлаб уруж оқиоми сенга ҳамраҳлиг,

Зоҳир айлаб ажз қолди пўядин очиб қулоч. (Ўша китоб, 49-б.)

Мирийнинг устозининг ушбу ғазали мавзусини пайғамбарга наът кўринишида давом эттириши шоирнинг муайян асарга ёндашувда ижодий мезонга таянганини кўрсатса, бошқа томондан, Навоий девонидан ўрин олган ҳар бир асар нечоғли серқатлам маъно товланишларига эга эканига яна бир бор таниқлик этади.

Мирий шеърларининг мутолаасида унинг Навоий назмига бениҳоя ошуфта бўлгани, ич-ичдан кўнгилдош ҳис қилгани, шунингдек, бадий маҳорат бобида устозига эргашиш асносида ўз шеърини салоҳиятини янада оширишга интилгани кўзга ташланади:

Қаро кўзум келу мардумлуғ эмди фан қилгил,

Кўзум қаросида мардум киби ватан қилгил. (3-371)

Навоийнинг мазкур “Қилғил” радибли ғазалига Мирий ниҳоятда ажиб назира боғлаган.

*Қаро кўзум, келу кўз мардумида айла ватан,
Кўзумни мардумисен, мардумак сенга маскан. (ўша асар, 176)*

У вазнда муштаракликни сақлаб қолишга ҳамда мазмунан янги асар яратишга эришган.

Навоий ижодида алоҳида ўрин тутувчи жанрлардан бири соқийнома бўлиб, унгача бўлган туркий адабиётда бирор намунаси учрамайди. Шунингдек, мазкур жанрда Навоийда кейин ҳам у қадар кўп соқийномалар битилмагани маълум.⁶⁸ Мирий қаламига мансуб 3 бандли соқийнома ҳам у ёки бу қадар уйғунлик, бирликни ташкил қилади. Адабиётшунос М.Асадовга кўра, Мирий соқийномаси қофияланиш тарзига кўра, арабча-форсча сўзларнинг ишлатилиш салмоғи, ҳасби ҳол руҳининг устуворлиги ҳамда маъно, оҳанг, тасвир усулига кўра ҳам яққол ўхшашлигини таъкидлайди.

Навоий соқийномаси:

*Соқиё, бодаи мастона кетур,
Дайрдин бодапарастона кетур.*

Мирий соқийномаси:

*Кетур, соқиё, майли табъим – шароб,
Хумор этгудек хаста кўнглум хароб.*

Кўринадики, Мирий ижодида Навоий анъаналарини давом эттиришга интилиш кучли бўлган, айниқса, соқийномалар тадқиқида бу мақсади бир қадар ҳосил бўлгани равшаналашади.

Боз устига, Навоий сингари “Хамса” ёзишга киришгани ҳам унинг эътирофга лойиқ журъатли қалб соҳиби эканлигини кўрсатади. Проф. А.Абдуғафуров Алишер Навоийнинг улкан адабий мероси кейинги беш аср давомида барча туркий халқлар миллий адабиётларининг умумий йўналиши ва тараққиётида ҳал қилувчи омиллардан бири бўлгани, уларнинг ривож ва ғоявий-бадиий камолотига бевосита ва баракали таъсир кўрсатиб келгани ҳақида ёзар экан, “Навоий ижодининг илҳомбахш анъаналари мавзуси ниҳоятда кенг ва сирқирра бўлиб, ҳар бир қалам аҳли фаолиятида ўзига хос кўриниш ва даражаларда юзага чиқадики, бу ҳол аниқ ва далилли таҳлилни талаб қилади” [1:154], дейди. Навоий эпик шеърятининг Мирий ижодига бевосита ва билвосита таъсирини тадқиқ этиш эса Устоз адабиётшуноснинг мулоҳазаларини тўла қувватлайди. Зеро, Мирийнинг ўзи “Эй саодат чархининг авжида меҳросо юзинг” деб бошланувчи ғазалининг бешинчи байтида “Хамса” ёзиш орзусини ошкор этиб, шундай ёзганди:

⁶⁸ Ф.ф.доктори М.Асадов соқийномаларга доир монографиясида ушбу жанр Алишер Навоийдан кейин Мажзуб Намангоний, Нодим Намангоний, Табибий, Мирий, Аваз ижодида учрашини қайд этади.

*Беш жузвим ахтарурда истадим олти жиҳат,
Назми “Раъно”ни тиларда айладим туғро юзинг.
Беш жузвимга мадад еткурса беш оли або,
“Хамса” услубида беш тарҳ айлайн иншо юзинг. (1380/148)*

Мисраларда зикр этилаётган ва, умуман, яхлит ғазалда учрайдиган “саодат чархи”, “хотиринг аблағ”, “тилинг афсаҳ”, “сўзинг акмал”, “комиллиғ”, “беш оли або”, олти жиҳат” сингари калималардан ҳам англашилиб турибдики, Мирий ўз салафларига эргашган ҳолда “Хамса” ёзишга киришар экан, у орқали Расулulloҳ с.а.в. руҳи покларига эзгу ҳурматини билдирмоқчи бўлган ҳамда чин мухлис, солиҳ уммат бўлишни тилаган ҳолда ижод жараёнига киришган.

Тўғри, Мирий “Хамса”ни якунига етказа олмаган, бироқ адабиётшунос олимлар В.Абдуллаев ва Б.Валихўжаевларнинг тадқиқотларидан аён бўлишича, “Бироқ “Қиссаи Салим Жавҳарий”, “Мажидиддин ва Фаҳриннисо”, “Рустам ва Суҳроб” ва тожикча “Раъно ва Зебо” поэмалари орқали эпик поэзиянинг бадиий маҳорат, кўламдорлик, оригиналлик нуқтаи назаридан салмоқли намуналарини яратишга муваффақ бўлган”. [2:132]

Мирий ижодининг характерли хусусиятларидан сўз кетганда, унинг мумтоз адабий анъаналар доирасида янгича йўл ахтариб, бир қатор оригинал маънавий мерос қолдириш шарафини кўлга киритганидан хабардор бўламиз. Илк навбатда, ҳазрат Алишер Навоийнинг “Ашрақат мин акси шамсил-каъси анвор ул-ҳудо” деб бошланган ғазалига ёзган назираси жуда муҳимдир. Девонда шоирнинг ўзи унга “тазмини Мирий ғазали ҳазрат Навоий” тарзида ном қўйган[8:117 а варақ]. “Мирий тазмин санъатининг деярли учрамайдиган усулидан фойдаланиб, маънавий устози ғазалининг барча байтларига ўз мисралари билан эргашиб боради:

Токи қилмиш масканат майхонаси файз иқтизо, - М.

“Ашрақат мин акси шамсил-каъси анвор ул-ҳудо”. – Н.

Бода мавжи қулқули соғарни хуш пайгоми бор, - М.

“Ёр аксин майда кўр, деб жомдин чиқти садо”. - Н.

“Ғайр нақшидин кўнгул жомида бўлса занги ғам”, - Н.

Соғари ваҳдатдин ул зангор орит бергил жило. – М.

Албатта, Навоий ижодида юксак мавқе эгаллаган бундай ғазалга тазмин боғлаш ҳар қандай ижодкордан катта масъулият, баланд иқтидор, нафис дид талаб қилади. Адабиётшунос Г.Холиқулова ўз тадқиқотида бу гўзал шеър хусусида махсус тўхталар экан, тазмин тўлиғича таҳлилга тортиб, илмий нуқтаи назаридан асосли хулосаларини баён этган: “*Мирий ушбу ғазал орқали тазмин боғлашда Навоийга бўлган шогирдлик ҳурмати ва муносабатини*

билдириши билан бирга, ўзининг диний-тасаввуфий билимини ҳам намоён этган. Шоир газал моҳиятига чуқур етиб борадики, натижада Навоий мисраларига ҳар жиҳатдан мос келадиган ва уларни тўла очиб берадиган байтлар яратади. Эътиборли томони шундаки, Мирий мисралари Навоий газалининг шарҳи ва ўзига хос талқини сифатида кўзга ташланади. Бу эса Мирийнинг ҳам шоир, ҳам адабиётшунос сифатидаги маҳоратини белгилайди ҳамда мумтоз анъаналарни ўзига хос тарзда давом эттирганлигини кўрсатади”[11:13]. Ҳақиқатан, нозик қалб қаламкаш Мирийнинг ушбу тазмини лирик назмнинг поэтик талабларига мослигини кўрсатади.

Яна шуни қайд ўтиш керакки, Очилдимурод Мирийнинг шу асрдаги замондош шоираси Дилшоди Барно адабий меросида ҳам Навоийни ўзига устоз билиб, унинг айни шу ғазалига издошлик қилишга уриниш кузатилади:

*Бу муҳаббат жомидур, деб даҳрдин чиқди нидо,
“Ёр аксин майда кўр” деб жомдин чиқди садо*[12:12].

Бундан мулоҳаза қилиш мумкинки, Амирийнинг “Қошунгга тегузмагил қаламни” ғазалига пайров сифатидла тахмис боғлаш муайян анъанага айлангани сингари, Навоийнинг тасаввуфий-ирфоний ҳам бадииятига кўра мукамал саналган маълум шеърларидан илҳомланиб, шеър битиш ҳам Мовароуннахр худудида ўзига хос ворисийлик кўринишини олган экан.

Мирий лирик меросида мухаммаслар ҳам алоҳида ўрин тутди. Унинг кўлөзма ва тошбосма манбалардан ҳозиргача аниқланган тахмислари 29 та бўлиб, шундан 16 таси Навоий ғазалига боғланган.

XVI асрдан кейинги ўзбек мумтоз адабиёти тарихидаги мухаммаснавислик анъаналари кўздан кечирилиб, хулоса қилинса, ҳеч иккиланмасдан айтиш мумкинки, Мирийнинг Алишер Навоий ғазалларига боғлаган тахмислари бир жиҳати билан алоҳида ажралиб туради. У аксарият ўринларда салафининг ҳамд ва наът ғазалларига шеър боғлаш йўлини тутган. Умуман олганда, Мирий қатор ғазал ва дostonларида устози, пири Алишер Навоийни кўп маротаба зикр этади.

*Ҳазин Мирий наво истар Навоий мисраъидин кўп,
Ул ойни шиқиди, ё Раб, мени мундин батар зор эт.*

Уларнинг барида шогирдлик эҳтироми, Навоий ҳазратларига нисбатан чуқур хурмати, илҳом манбаи эканлиги кўриниб туради.

Адабиётлар рўйхати:

1. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. Мақолалар. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.

2. Абдуллаев В. ва Б.Валихўжаев. Мирий ва унинг замондошлари. – Тошкент: Фан, 1977.
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988.
4. М.Асадов. “Соқийнома: тарих ва поэтика”. – Тошкент: Тафаккур, 2020.
5. Давлатов О. Маънолар хазинаси. Иккинчи китоб. – Тошкент: Тамаддун, 2021.
6. Мажидий А. Шоир Мирий // Маориф ва ўқитғувчи, 1927, 6-сон.
7. Маҳмудов М. Навоий ва Мирий. / “Ўзбекистон маданияти” газетаси, 1966 йил 26 февраль.
8. Мирий. Девон. – ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Шарқ кўлёмалари фонди. №1408.
9. Мирий. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчи М.Маҳмудов. – Тошкент: Фан, 1965.
10. Сирожиддинов Ш. Навоий навосидан баҳра олиб... – Самарқанд: “Зарафшон”, 1996.
11. Холикулова Г. “Мирийнинг “Рустам ва Сухроб” достони бадиияти”. – Т.: Мумтоз сўз, 2013.
12. Шарқ классиклари меросидан. Зебунисо, Дилшод ва Анбар отин. – Тошкент, 1981.

NAVOIY IJODIDA AYOLLAR TA'RIFI

Mo'minjon SULAYMONOV

NamDU o'zbek adabiyotshunosligi

kafedrasi dotsenti

Gulnoz XOLDOROVA

NamDU magistranti

Alisher Navoiyning “Xamsa” asariga xos ajoyib bir an’ana bor. Dostonlarning odatda, so‘nggi boblari Navoiy o‘zi uchun aziz deb bilgan shaxslar yoxud joylar ta’rif-yu tavsifiga bag‘ishlangan. “Xamsa”ning birinchi dostoni “Hayrat ul-abror”ning 19-maqolotida Hirot va Xuroson madhi keltirilgan. [1, 304]

Muallif tomonidan “Shavq dostoni” deb nomlangan, mutaxassislar tomonidan sarguzasht tipidagi asarlarning o‘zbek adabiyotidagi eng birinchi namunasi deb qaralayotgan ikkinchi doston “Farhod va Shirin”ning 53-bobi Husayn Boyqaroning

o'g'li Shoh G'arib Mirzo madhiga bag'ishlangan. Navoiy faqatgina madh etish bilan cheklanib qolmay, unga bir necha maslahatlar beradi. [2,460]

Muhabbat haqida bitilgan qissalarning eng g'amlisi hisoblangan uchinchi doston "Layli va Majnun"da Sulton Husayn Boyqaro madhi (7-bob) va Badiuzzamon (8-bob) madhi beriladi.

Ko'plab qiziqarli syujetlarga boy, to'rtinchi doston "Sab'ayi sayyor"da Husayn Boyqaroning suyukli xotini Xadichabegim madhi keltiriladi. Navoiy an'anadan biroz chetlashgandek bo'ladi. Boisi bag'ishlov boblar dostonlarning oxirida joylashgan. "Sab'ayi sayyor"da esa avvalgi boblardan biri, ya'ni 10-bobda o'rin olgan. [3,67]

"Xamsa"ning so'nggi dostoni "Saddi Iskandariy"da esa (84-bob) Husayn Boyqaro va shahzodalar madhiga bag'ishlangan.[4,369]

Ko'rib turganimizdek "Xamsa" dostonlarining faqat bittasida ayol madhi berilgan. Bob shunday nomlanadi, "Ismat bahoristonining shukufta bog'i va iffat shabistonining gavhari shabcharog'i, ro'po'shlig' Qofining asmoi parisi, mahjublig' sipehrining mehri xovariysi, axloqi hamida va avsofi pisandasidin shammai izhor qilmoq" (Tabdili: Poklik bahorining ochilgan bog'i va iffat kechasining chiroq kabi yoritadigan gavhari, hayo Qofining pari ismlisi, o'ralgan, pardalangan falak quyoshining yoqimli sifatlaridan aytib o'tmoq)

Navoiy Xadichabegimni ta'riflar ekan talmeh san'ati vositasida kutilmagan tashbehlar yaratadi. Shunday baytlardan bir nechtasini keltirib o'tamiz.

Ham Sulaymoni ahdg'a hamdam,

Hamdamu hamnishinu munis ham.

Baytda Sulaymoni ahd deganda Husayn Boyqaro nazarda tutilib, Xadichabegimning unga do'st, hamsuhbat, doimo birga yuruvchi kishi ekanligi aytib o'tilgan.

Chin Sulaymong'a yor erur ne ajab,

Anga Bilqisi soniy o'lsa laqab.

Bilqis – Sulaymon payg'ambarning suyukli xotini. Navoiy Xadichabegimni "Bilqisi soniy (ikkinchi Bilqis)" deb ta'riflamoqda. Keyingi baytlarda uni Sorai Uzmo, Xadichai Kubro degan ta'riflarini ham keltiradi.

Oyu kun yo'q agarchi monanding,

Ikki sa'd axtar ikki farzanding.

Navoiy ikki sa'd axtar (baxt yulduzi) deganda uning ikki o'g'li Muzaffar Mirzo va Shoh G'arib Mirzoga ishora qiladi. Shu o'rinda Alisher Navoiyning "Badoye ul-bidoya" devonida Xadichabegimga atalgan maxsus g'azal borligi ham diqqatga sazovordir. [5,59]

Behi rangidek o'lmish dardi hajringdin manga siymo,

Dimog'im ichra har bir tuxmi yanglig' donayi savdo.

*Mazallat tufrog 'i sorig' yuzumda bordur andoqkim,
Behida gard o'turg'on masallik tuk bo'lur paydo.*

*Oqartib ishq boshimni, nihon bo'ldi sarig' chehram,
Qomug' ichra behini chirmag'on yanglig' kishi umdo.*

*Yuzimda tiyg'i hajring zaxmi har sori erur bevajh,
Behini tiyg' ila chun qat' qilmoq rasm emas qat'o.*

*Yuzum tufrog'dadur har dam qurug'on jism ranjiddin,
Behiga sarnigunlik shoxi za'fidin bo'lur go'yo.*

*Bu gulshan ichra behbud istagan doim behi yanglig'
Kiyib pashminayi toat qadin ham asramoq avlo.*

*Navoiy gar quyosh noranjiddin behrak ko'rar, tong yo'q,
Behikim lutf qilmish mahdi ulyo ismatud-dunyo*

Navoiy ushbu g'azalda o'zi bemor bo'lib qolganida (matla'dan shunday mazmun anglashiladi), Xadichabegimning behi jo'natgani haqida aytadi. Behi sharq tabobatida uzoq-umr ko'rishlik, salomatlik ramzi. Behi rangi sarig'lik esa bemorlikni bildiradi. Navoiy har ikki jihatdan o'ta oqilona foydalangan.

G'azalning maqta'sida esa "behi lutf qilgan ayol"ni "mahdi ulyo", "ismatud-dunyo" sifatleri bilan ta'riflaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy, Asarlar, 15 jildlik , 7-jild, 1991 , 304 - bet
2. Navoiy, Mukammal asarlar to'plami, 20 jildlik , 8-jild, 1991, 460- bet
3. Navoiy, Mukammal asarlar to'plami, 20 jildlik, 10-jild, 1992, 67- bet
4. Navoiy, Mukammal asarlar to'plami, 20 jildlik , 11-jild, 1993, 90- bet
5. Navoiy, Mukammal asarlar to'plami, 20 jildlik , 1-jild, 1987, 59- bet

ALISHER NAVOIYNING “MAHBUB UL-QULUB” ASARINING BADIY XUSUSIYATLARI

**Mo‘minjon Sulaymonov, Namangan davlat universiteti
o‘zbek adabiyotshunosligi kafedrası dotsenti,
Sanobar Abduraxmanova, Namangan davlat universiteti
o‘zbek adabiyotshunosligi kafedrası o‘qıtuvchisi**

Alisher Navoiy - yuksak badiiy tafakkur egasi. Ulug` adib chuqur bilim, keng dunyoqarash, katta hayotiy tajribaga egaligi, inson hayoti va umrning mazmun-mohiyati, ezgulik va yovuzlik, muhabbat va nafrat, halol va harom, diyonat va xiyonat, do‘stlik va dushmanlik kabi azaliy va abadiy tushunchalarni, fikr-mulohazalarini o‘z asarlarida turli badiiy tasvir vositalari yordamida mahorat bilan aniq, lo‘nda va ta’sirchan ifodalaganligi bois ham mutafakkirlarning mutafakkiri, shoirlarning sultoni deya ulug`lanadi.

Navoiy ijodining salmoqli qismini uning nasriy asarlari tashkil qiladi.”Vaqfiya”, “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Holoti Sayid Hasan Ardasher”, “Holoti Pahlavon Mahmud”, “Munshaot”, “Muhokamat ul-lug`atayn”, “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Tarixi muluki ajam”, “Mahbub ul-qulub” kabi asarlari shular jumlasidandir.

“Mahbub ul-qulub ” asari Alisher Navoiy umrining so‘nggi yillarida yaratgan yirik asari bo‘lib, unda ulug` mutafakkirning hayoti davomidagi kuzatishlari, boy tajribasi, yillarida pand-nasihatlari, dil dardlari, hayot saboqlari jamlangan didaktik asardir. Navoiyning mazkur asari nasriy-she’riy usulda yaratilgan.

“Mahbub ul-qulub” asari muqaddima, uch qism va xotimadan iboratdir. Asarda jami 29 ta qit’a, 20 ta ruboiy, 22 ta masnaviy, 89ta bayt, 6ta nazm va bitta tarix kabi she’riy janrlar qo‘llanilgan. Jumladan, muqaddimada ikkita qit’a, ikkita masnaviy, bitta ruboiy, bitta bayt; avvalgi qism qirq fasldan tashkil topgan bo‘lib, unda 6ta ruboiy, 7 ta qit’a, 7 ta masnaviy, 16 ta bayt, 3 ta nazm; 2-qism 10 bobdan iborat bo‘lib, 4ta ruboiy, 3 ta qit’a, 14 ta bayt, 1 ta masnaviy; 3-qism 127 ta tanbehdan tashkil topgan bo‘lib, bu qismda 8 ta ruboiy, 16 ta qit’a, 12 ta masnaviy, 56 ta bayt, 3 ta nazm; xotimada 2 ta bayt, 1 ta ruboiy, 1 ta tarix kabi she’riy janrlardan foydalangan.

Asarning muqaddimasida keltirilgan dastlabki ruboiyga e’tiborni qaratsak:

Gardun gah manga jafou dunliq qildi,

Baxtim kibi har ishta zabunliq qildi,

Gah kom sari rahnamunliq qildi,

Alqissa: base buqalamunliq qildi.

Sharhi: Falak menga goh jafu-yu razillik qildi, baxtim kabi har ishda ojizlik qildi goho maqsadim sari yo‘l boshladi, xullas, buqalamunlik qildi.

Ruboiy a-a-a-a, ya'ni taronai ruboiy shaklida qofiyalangan. Bunda falakni jonlantirib, tashxis san'atidan foydalangan. "baxtim kibi", ya'ni baxtim kabi tasvirini keltirib, tashbehning tashbehi sareh, tashbehi mutlaq (ochiq o'xshatish)dan go'zal namuna keltirgan.

Ruboinyning birinchi misrasi falakdan shikoyat bilan boshlangan. Ikkinchi misrasidagi g`oya ham birinchi misraning davomidir. Uchinchi misrasida yuqoridagi fikrni inkor qilib, falakka nisbatan ijobiy fikr bildirib, shoir o'z maqsadlariga yetishida falakning unga yo'l boshchilik qilganligini ta'kidlaydi.. Navoiy xulosaga tayyorlanar ekan, falakning, ya'ni dunyoning o'zgaruvchanligini judayam chiroyli tashbeh qilib, buqalamunga qiyoslaydi.

Birinchi qismning 5-faslida vazirlarga ta'rif berar ekan, vazir so'zi „vizr“ – gunoh so'zidan kelib chiqqani, bu fe'l ular tabiatiga juda mos va loyqligini, ya'ni ularni xaloyiqqa ziyon keltiruvchi chayonga o'xshatib, shoh bularni daf qilishi kerakligini aytib, quyidagi ruboiyni keltirish orqali o'z fikrini asoslaydi:

Bulardin gar a'lo gar adno durur
Kim, andin xaloyiqqa izodurur.
Shah o'lturmak avlodur ul elni bot
Ki, debdur nabiy "uqtulul – mu'ziyot".

Sharhi: Bularning ichida xoh balandi, xoh pasdi bo'lsin, ulardin, albatta, haloyiqqa jabr etadi. Shoh undaylarni qatl qilmog'i a'lodur. Chunki Payg'ambar (s. a. v.) "Zararkunandalarni o'ldiring", - debdurlar.

Ruboiy a-a-a-a, ya'ni taronai ruboiy shaklida qofiyalangan. To'rtlikda a'lo va adno, ya'ni baland-past so'zlari orqali tazod san'atidan go'zal namuna keltirgan. "Shah, el, xaloyiq" kabi bir-biriga mutanosib so'zlar orqali tanosib san'atidan ham foydalangan. Navoiy o'z fikrini dalillash uchun Payg'ambar (s. a. v.)ning "uqtulul – mu'ziyot", ya'ni "Zararkunandalarni o'ldiring" so'zlarini misol qilib keltirib, iqtibos san'atidan o'rinli foydalangan.

13-faslida "Qonunshunos muftiylar haqida" yozar ekan, ularni halol, adolatli, hiyladan yiroq bo'lihga, fosiq, johil, mayxo'r, shafqatsiz bo'lmaslikka chaqiradi va quyidagi ruboiyni keltirish orqali o'z fikrini xulosalaydi:

Muftikim, ishiga muzd olib qilsa raqam,
Muzd ortuq esa mayl kerak qilg'ay kam,
Fatvoda chu bo'ldi muzd uchun "lo" vu "naam",
Qilmoq kerak ul qalamzan ilgini qalam.

Sharhi: Muftiy xizmati uchun xaq olib, qalam tebratsa, haqi ortiq bo'lsa, kamroq olmog'i kerak. Fatvo berishda pul evaziga "ha" yoki "yo'q" deb hukm qilsa, unday qo'lni qalam kabi kesish kerak.

Ushbu ruboiy a-a-a-a, ya'ni taronai ruboiy shaklida qofiyalangan. Navoiy misralarda "ortuq, kam" so'zlari orqali tazod san'atiga qo'l urgan. Asardagi boshqa

ruboiylardan farqli bunda qaytarish san'atining "radd- ul hashv ilal hashv" , ya'ni birinchi misra o'rtasidagi so'zni keyingi misra ichida qaytarilishi ("muzd" so'zi qaytarilgan)dan foydalangan. "lo" vu "naam" orqali kitobat san'ati yuzaga kelgan. Ruboiyning oxirgi misrasida "qalamzan ilgini qalam" deya tajnis san'ati, ya'ni jinsdosh so'zlarni ham ishlatgan.

16-fasl "Nazm gulistonining xushovoz qushlari zikrida", ya'ni shoirlarga bag'ishlangan bo'lib, Navoiy ko'plab buyuk tarixiy allomalar, ustoz shoirlar nomlarini keltirib, ular haqida bir qator ijobiy fikrlarini bildiradi va xulosa o'rnida quyidagi ruboiyni keltiradi:

A'lolaridur nedinki dersen a'lo,
Adnolari ham barcha danidin adno,
Avsatlarikim, hech nimaga yaramas
Bilkim, nafas urmamoq alardin avlo.

Sharhi: Shoirlarning a'losi, barcha narsadan a'lodir, past tabaqasi esa barcha narsadan tubandir. O'rtachalari esa hech bir narsaga yaramaydi, bilginkim, ulardan so'z ochmaslik yaxshiroqdir.

Bu ruboiy a-a-b-a oddiy ruboiy tarzida qofiyalangan. A'lo-a'lo, adno-adno so'zlarini takrorlab qaytarish san'atining Radd — us sadr ilal aruz (bayt boshidagi so'zning birinchi misra oxirida kelishi) Radd — ul ibtido ilal ajuz (ikkinchi misra boshidagi so'zning bayt oxirida kelishi) turlarini yuzaga keltirgan. "A'lo va adno", ya'ni a'lo va tuban kabi ma'nosi zid so'zlarni keltirib, tazod san'atidan foydalangan.

20-fasl muazzinlar zikrida fikr yuritib, azon chaqiruvchilarning ham yaxshi va yomon toifalarga ajratadi hamda quyidagi ruboiyni keltirish orqali o'z fikrini dalillaydi:

Muqriyki, erur pokro' va zohidvash,
Alhoni hush va husni adosi dilkash.
Jon anga fidoki, rux etar andin g'ash,
Gar bo'lsa munung aksi nafas urmasha hush.

Sharhi: Muazzin, pok yuzli va zohid (zuhd-taqvoli)bo'lsa, uning ovozi yoqimli va azoni dilkash. Jon fido bo'lsin shunday kishiga! Aytilganlarning teskarisi bo'lgan kishi azon aytmasa tuzuk.

Ruboiy a-a-a-a, ya'ni taronai ruboiy shaklida qofiyalangan. "Muqriy", "alho", "ado", ya'ni muazzin, ovoz, azon so'zlarini to'rtlik ichida qo'llab, tanosib san'atidan unumli foydalangan.

39-fasl xarobot ahli zikrida gap ketadi. Mazkur bobda mayparast rindni ahli suluk, piri murshidga bay'at qilgan va shu yo'lda kamolga yetgan ahli tariqat vakiliga ta'rif berar ekan, shoir rind va gadolar yetishgan davlat va saodatga hatto shohlar orzu va hasrat bilan qarashlarini ta'kidlab, quyidagi ruboiyni keltiradi:

Rindeki, fano jomini tortar payvast,
Dunyo bila ohiratqa ermas pobast.
Haq rahmati umidi bila tun-kun mast,
Ko‘p ortiqroqki, zohidi zarqparast.

Sharhi: Yo‘qlik jomini paydar-pay ko‘targan rindning dunyo bilan oxiratga mayli, qiziqishi yo‘q. chunki u Haq rahmati umidi bilan tun-u kun mast. U firibgar zohiddan ko‘p ortiqdir.

Ruboiy a-a-a-a, ya‘ni taronai ruboiy shaklida qofiyalangan. „Jom“ „rind“ „mast“ so‘zlari orqali tanosib san‘ati yuzaga kelgan. „Dunyo“, „oxirat“, „Haq rahmati“ kabi mutanosib so‘zlar orqali yana bir bor tanosib san‘atiga qo‘l urgan. „Tun-kun“ so‘zlarini zidlab, tazod san‘atini yuzaga chiqazgan.

Navoiy 40-fasl xulosasida darveshlar haqidagi fikrlarini quyidagi ruboiy orqali ifofalaydi:

Yo rabki, fano qushin romim ayla,
Romim demayinki, saydi domim ayla.
Ham faqr tariqida xiromim ayla,
Ham zoviyai fano maqomim ayla.

Sharhi: Yo Rab, menga fano qushini tobe qilgin, tobe emas, tuzog`imga ilintirgin. Ham faqr (tariqat) yo‘lida yurishni nasib etgin hamda fano (yo‘qlik; baqosizlik) burchagini mening maqomim qilgin.

Bu ruboiy ham a-a-a-a, ya‘ni taronai ruboiy shaklida qofiyalangan. „qo‘shin“, „romim ayla“, „saydidom“, „xiromim ayla“ so‘zlari she‘riy san‘atlarning durdonasi tanosib san‘atiga asos bo‘lgan.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy biror-bir masala yuzasidan fikr yuritar ekan, mulohazalarini she‘ruy parchalar bilan yakunlaydi, bu esa ta‘sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi. Kuzatishlarimizdan shu narsa ayon bo‘ladiki, Navoiyning „Mahbub ul-qulub“ asaridagi she‘riy parchalar bayon qilingan fikrlarning she‘riy ifodasigina emas, balki mavzu xususidagi mustaqil asardir, deb xulosa chiqarish mumkin.

MUHAMMAD G‘OZIY DEVONLARIDA ALISHER NAVOIY AN‘ANALARI (HAMD, NA‘T G‘AZALLAR TAHLILI MISOLIDA)

*SamDU dotsenti,
Nazmiya Muxitdinova
muxitdinovanazmiya@gmail.com*

Annotation. Literary continuity is a unique cultural, high-level literary phenomenon in which the concepts of creative inspiration, imitation and the

continuation of great talent are one of the most important features of Eastern classical literature. Regardless of which branch of art is formed in this cultural and literary process, it becomes clear that the main goal is to "renew", learning "from the past" and developing their ideas and artistic abilities.

The article examines the issues of tradition and originality of poems by Muhammad Gazi, who grew up in the workshop of Alisher Navoi. The poet poems analyze the artistic perfection of the Salaf traditions on this topic from an ideological and artistic point of view.

Key words: devan, theme, idea, artistic symbol, art, tradition and originality.

O‘zbek adabiyoti Alisher Navoiy asos solgan Hirot adabiy muhitidan keyin Qo‘qonda Amir Umarxon va uning umr yo‘ldoshi Mohlaroyim Nodira zamonida rivojlanishning yangi cho‘qqisiga ko‘tarildi. Hirot adabiy muhitidan afzal o‘laroq, Qo‘qon adabiy muhitida o‘zbek tilida yaratilgan adabiy asarlarning salmog‘i hamda shoirlarning miqdori oshib bordi. Natijada, ushbu davrda 20 dan ortiq sohibdevon o‘zbek shoirlari qatorida XVIII asr oxiri – XIX asr birinchi yarmida yashab ijod etgan ko‘zga ko‘ringan yirik namoyandasi –G‘oziy⁶⁹ barhayot ma'rifiy g‘oyalardan bahramand bo‘lgan mumtoz she'riyatimizni boyitishga baqadri hol hissa qo‘shdilar.

G‘oziy devoni, oldinroq ham qayd qilib o‘tganimizdek, asosan g‘azal janridan tarkib topgan. Ikkala devondagi g‘azallarining mazmun-mundariyasi rang-barang. An'anaga ko‘ra, devonlar hamd va munojot mavzuidagi g‘azallar bilan boshlanadi. Farq shundaki, G‘oziyning defonidagi hamd va munojot ohangidagi g‘azallar alifbo tartibiga rioya etilmasdan, to‘qqizta g‘azal ikki tilda joylashtirilgan. Qayd qilish kerakki, devon tartib berishda dastlabki g‘azallarni hamd va munojot, na't va manqaba mavzularida bitish an'anasiga Alisher Navoiy asos solgan bo‘lib, bu haqda Navoiyning o‘zi “Badoye' ul-bidoya” devonining debochasida batafsil to‘xtalib o‘tgan [Badoye' ul-bidoya. 1987: 19]. Albatta, Navoiydan oldingi turkiygo‘y shoirlarda ham hamd va na't mavzusidagi g‘azallar uchraydi. Ammo ularning devonlari keng tarqalmagani bois, mazkur an'ananing sarchashmasi Navoiy devonlaridan boshlanadi, deyishga to‘laqonli asosimiz bor.

Alisher Navoiyning “alif” turkumidagi g‘azallarning dastlabki to‘qqiz g‘azali hamd, munojot va na't mavzusiga bag‘ishlanganini e'tiborga olsak, bundan G‘oziy mavzu yagonaligini hisobga olib, “alif”, “be”, “dol”, “nun” harflari bilan tugallangan g‘azallarni devonning boshiga joylashganiga asos bo‘lgani oydinlashadi.

G‘oziyning birinchi g‘azali esa fors tilida bitilgan bo‘lib, Zindapil Ahmad

⁶⁹ Қаранг: Ғозий. Девон. Инвентаръ №121 Шарқшунослик институти кўлэзмалар фонди. Монографияда шоир шеърларининг рақамланишида ушбу манба асос қилиб олинди.

Jomiy⁷⁰ devonining fotiha gʻazaliga javob tariqasida yozilgan. Ahmad Jomiyning gʻazali quyidagi bayt bilan boshlanadi:

Xudovando, ba lutfi xesh goʻyo kun zabonamro,
Ba didorat musharraf soz chashmi xunfishonamro.

(Mazmuni: Parvardigoro, oʻz lufting bilan tilimni burro qil; qonli yosh toʻkuvchi ikki koʻzimni diydoringga musharraf et).

Gʻoziyning gʻazali esa ayni shu vazn, qofiya turkumi va mavzuda bitilgan boʻlib, nazira talablariga toʻlaqonli javob beradi. Uning gʻazali ham salafi kabi munojot ohangida bitilgan boʻlib, umidvor bandaning tavba-tazarrusi, Haq taolo dargohi ostonasining oliy ekanligi, kalom mulkida sohibqiron boʻlishlik faqat Uning ilhomi va madai tufayli boʻlishi mumkinligi haqida. Gʻoziy Ahmad Jomiy gʻazali matlaʼining ikkinchi misrasini tazmin etib, shu yoʻl bilan maʼnaviy sarchashmasining manzilini ham oʻquvchiga nozik ishora bilan bildirib oʻtgan:

Iloho deh, zi nomat zeb avroqi bayonamro,
Muhallo az sanoʻi xesh kun tegʻi zabonamro.
Dar on soʻat, ki bo xosoni xud didor binmoi,
Ba didorat musharraf soz chashmi xunfishonamro.

[Gʻoziy. №121: 2a]

Hamd gʻazallarida izdoshlik hodisasining yana bir original koʻrinishini Gʻoziyning ikkinchi gʻazalida mushohada etish mumkin. Gʻoziy devonidagi ikkinchi gʻazal ham fors tilida yozilgan boʻlib, quyidagi matlaʼ bilan boshlanadi:

Ey bar qadami zoti tu shohid hama ashʻyo,
Avsofi kamoli tu zi taʻrif mubarro. [Gʻoziy. №121: 2b]

Mazkur gʻazal Alisher Navoiyning “Gʻaroyib us-sigʻar” devonidagi quyidagi matlaʼ bilan boshlanadigan gʻazal bilan mavzu-mundarija hamda gʻoyaviy-badiiy yoʻnalishi boʻyicha hamohang boʻlib, bundan Gʻoziyning forsiy gʻazali Navoiyning oʻzbekcha hamd gʻazali javobida yozilgan, degan xulosani ilgari suradi:

Ey safhayi ruxsoring azal xattidin insho,
Debochayi husnungda abad nuqtasi tugʻro.

[Gʻaroyib us-sigʻar. 2011: 23]

Shu bilan birga, Gʻoziyning bu gʻazali faqat Navoiyning ushbu gʻazali taʼsirida yozilgan, degan fikr ham birtomonlama qarash boʻlardi. Gʻoziy fors-tojik va oʻzbek hamda ozarboyjon mumtoz adabiyotlarining yetuk bilimdoni sifatida boshqa mumtoz shoirlarning ijodidan ham yaxshi xabardor boʻlgan. Uning mazkur gʻazali yaralishida Saʼdiy Sheroziyning “Tayyibot” devonidagi shu qofiya turkumida yozilgan quyidagi hamd gʻazali ilhom va ijodiy taʼsirlanish manbai

⁷⁰ Зиндапил Аҳмад Жомий (1048-1141) – Хуросоннинг Жом вилоятида туғилган сўфий шоир. “Минхож ун-нажот”, “Анис ут-тобеин”, “Канз ул-ҳақиқа” каби тасаввуфга оид асарлари шуҳрат топган.

vazifasini bajargan:

Avvali daftar ba nomi Ezidi dono,

Soni'i Parvardigori Hayyi tavono.

[Sa'diy Sheroziy.Kulliyot. 1375: 358]

G'oziy ushbu g'azalida Sa'diy va Navoiyning ayrim fikr va qaqrashlarini boshqacha badiiy yo'sinda ifodalashga harakat qilgan. Jumladan, quyidagi baytida Sa'diy Sheroziy matla'i hamda Navoiyning g'azalidagi oltinchi baytning (Muhtoj sening dargahinga xusravu darvesh, Parvarda sening ne'matinga johilu dono) ma'no-mohiyatini qayta ijodiy yaratish yo'li bilan quyidagi tarzda bayon etgan:

Muhtoji saxoi tu, chi sultonu chi darvesh,

Ro'zixuri xoni tu, chi nodonu chi dono. [G'oziy. №121: 2b]

G'oziyning mazkur g'azaldagi originalligi talmih san'atini keng qo'llanilganida namoyon bo'ladi. Uning ushbu g'azalida Yusuf, Zulayxo, Ayyub, Zakariyo kabi payg'ambarlar qismatidagi voqealarga ishora qilinadi. Shu orqali shoir hamd g'azalida qur'oniy qissalarning mazmunini ham singdirib, hamd g'azallardagi motivlarni yanada kengaytirishga harakat qilgan.

G'oziyning devonida hamd va munojot mavzusida yozilgan o'zbekcha g'azallar ko'zga tashlanmadi. Hamd g'azallardan ko'ra uning devonida na't g'azallarning hissasi ko'proq. Shuningdek, na't g'azallari ikki tilda yozilgan bo'lib, shulardan uchta fors-tojik tilida, to'rttasi o'zbek tilida yozilgan. Forsiy na'tlardan devonda 3-raqam bilan belgilangan g'azal alohida e'tibor talab qiladi. Shoir ushbu na'tning har bir baytini muayyan oyat yo hadis mazmuniga muvofiq tuzib, ko'p hollarda tegishli oyat va hadisdan iqtiboslar keltiradi. Jumladan, g'azalning ikkinchi baytida Qur'oni karimning ikki surasidan iqtibos keltirib, tanosub, tazod va iqtibos san'atlarining qorishiq holatidagi yuksak badiiy manzarasini yaratishga erishgan:

Az qa'di mushkbori tu "Val – layl"⁷¹ – turrae,

Dar mus'hafi jamoli tu satr ast "Vaz-Zuho"⁷².

Ayni shu manzarani biz o'zbekcha na'tlarda ham mushohada etamiz:

Oyati "Vash-shams"⁷³ nozildur uzoring sha'nida,

Surai "Val-layl" keldi vasfi zulfi anbarin⁷⁴.

Ma'lum bo'ladiki, G'oziyning na'tlari ikki tilda yozilgani bilan poetik ifoda

⁷¹ Шоир бу байтларда Муҳаммад пайғамбар с.а.в.ни сифатларини келтиради ва Куръони карим сураларини оятларига келган баъзи сўзларни келтириб ташбеҳ қилади: وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَىٰ (Вал – лайли иза яғшо) - оят маъноси: «мен қоронғу тун билан қасам ичаман».

⁷² وَالضُّحَىٰ - «Ваз-зуҳо» маъноси: «қунниг чошгоҳига қасам» ёки «қуёшга қасам». Шоир Пайғамбаримиз с.а.в. жамолларини қуёшга ташбеҳ қилмоқда.

⁷³ وَالشَّمْسِ وَضُحَاهَا (Ваш-шамси ваззуҳоха) - оят маъноси: «Қуёш билан ва унинг зиёси билан қасам.»

⁷⁴ Ваш-шасм ояти сени (Муҳаммад с.а.в) чиройли юзингдан нусха кўчирилган. Вал-лайл оятларида эса сени анбаросо зулфингни сифати келган.

uslublari mushtarak bo'lib, bu bilan G'oziy o'zbek va fors-tojik tillari imkoniyatlaridan teng ravishda foydalana olish mahoratini namoyish etgan. Shuningdek, diniy motivlar e'tiqodi yagona bo'lgan o'zbek va tojik xalqlarining badiiy tafakkurida ham mushtaraklik borligi, poetik til ham deyarli bir xil ekanini amaliy tarzda ko'rsatgan.

G'oziy devonining yana bir xarakterli jihati – uning muxammas va musaddaslari joy olgan qismlari ham na't mavzusi bilan boshlanadi. Ayniqsa, tab'i xud taxmisida bir bandida xulafoyi roshidin – Abubakr Siddiq, Umar Foruq, Usmon Zinnurayn, Ali Murtazo raziyallohu anhum ismlari keltirilib, shu tariqa shoir ahli sunnat va jamoat e'tiqodida ekanini badiiy tarzda ifodalagan:

Bud Siddiqi tahi yor turo andar g'or,
Umar on bahri saxo, qotili qavmi kuffor,
Hast Usmon – sadafi durri hayo, ko'hi viqor,
Sheri Yazdon, shahi mardon Alii shohsavar,
Marhabo Sayyidi kavnayn, alayka-s-salavot. [G'oziy. №121: 34 b]

Muxammaslarining birini G'oziy “shiru shakar” – ikki tilda yozib, unda bir bandini o'zbekcha, bir bandini tojik tilida taxmis qiladi. Ushbu muxammasda shoir Rasululloh (s.a.v.)ning shafolat mo'jizasi haqida so'z yuritadi. Aytish kerakki, oxirzamon payg'ambarining mo'jizalari ko'p bo'lgani bilan, ulardan ikkitasi – me'roj va shafolat mo'jizalari alohida tilga olinadi. Qur'oni karimga ko'ra, me'roj mo'jizasi sodir bo'lgandan so'ng kufr va imon ahli o'rtasida aniq chegara belgilab berildi. Shafolat hodisasi esa hali sodir bo'lmagan mo'jiza bo'lib, qiyomat kuni amalga oshishi oyat va hadislarda bayon etilgan. Jumladan, “Yunus” surasining 10-oyatida shafolat mo'jizasi haqida bayon etilgan. Ammo bu mo'jizaga ayrim buzg'unchi oqimlar shubha bilan qaraydilar. Shu sababdan, sof e'tiqod va islom dinining pokligi uchun kurashadigan mutafakkir shoir va adiblarimiz, jumladan G'oziy ham ushbu mo'jiza haqida qator badiiy asarlar yaratganlar. G'oziyning talmi' san'ati asosida yaratilgan muxammasining birinchi bandi ikki tilda, qolgan bandlar esa tartib bilan o'zbekcha va tojik tillarida yozilgan:

Ey mehri ruxing shamsai ayvoni shafolat,
Qoshing madi “Bismillohi” devoni shafolat,
Og'zing o'la bir chashmai hayvoni shafolat,
Rayhoni xating – sabzai bo'stoni shafolat,
Alqissaki, boshdin ayog'ing – koni shafolat. [G'oziy. №121: 44 a]

G'oziyning g'azaliyotida ham mav'iza ohangida bitilgan g'azallar anchagina. Uning she'rlarida eng avvalo insonning qadr-qimmatini, obro'-e'tibori ulug'lanadi. Shoirning qat'iy inonchiga ko'ra, inson tabiatning gulto'ji, eng aziz va mukarram zot etib yaratilgan ekan, u har qanday holatda odamiylik maqomiga munosib a'mol va e'tiqodga ega bo'lmog'i lozim. Insonning xilqatidagi ilohiylikka eltuvchi aql va

ruh hamda tubanlashishga etaklovchi nafs bor ekan, hayoti hamisha ikki qutbni tashkil etuvchi nafs va ruh o'rtasidagi kurashdan iborat bo'ladi. Bu kurashda inson havoyi istaklarga izn bermasdan, qanoat, rizo, shukronalik, o'z izzatini bilish, xoksorlik, halimlik, sabr, hayo va vafo kabi ezgu xislatlar bilan botiniy olamini ziynatlab bormog'i zarur. Aksincha, nafsni junbushga keltiruvchi behuda va o'tkinchi narsalar yo'lida o'z obro'-e'tiborini qo'ldan boy berib, ikki olamda xorlikka yuz tutib, nadomat va pushaymonlik iskanjasida qolajak:

Bo'lma komi nafs uchun, har siflani oldida xam,

Obro'sizliq yugin chekmoqqa muzdur so'lmag'il. [G'oziy. №121: 10 a]

G'oziy ayniqsa takabburlikni, mol-dunyo va vaqtinchalik muvaffaqiyatga g'ururlanib, kibrga berilishni qattiq qoralaydi. Uning aqidasi ko'ra, dunyo va undagi barcha ishlar foniy ekan, isnon oxirat dunyosining g'amini eb, bir lahza ham Haqning yodidan g'ofil qolmasligi kerak. Lahzada ming tusda jilvalangan dunyo qaysidir vaqtda har bir bandaga yaxshi damlarni "in'om" etishi mumkin. Ammo shodlik paytida ham, qayg'u va musibat chog'ida ham shukr va sabrni esdan chiqarmagan, qaysi sifat bilan eslanishidan qat'i nazar, barchasi o'tkinchi ekanini anglagan inson g'am kelganda qayg'u chekmay, shodlik bo'lganda kibrga berilmay yashay oladi. Ko'hna dunyo minglab shohu sultonlar, olimu fozillar, pahlavonu notavonlarni ko'rgan. Ularning barchasi ajai etkach, bu olamni tark etganlar. O'lim haqligini bilaturib, o'tkinchi amalga mag'rurlanib kibrga ketish nodonlikning eng tuban ko'rinishidir. Shu sababdan, har bir inson G'oziyning ushbu o'gitiga amal qilib yashashi lozim bo'ladi:

Pur mashav masti mayi davlat,ki in tabboli charx,

Mezanad har dam ba nome navbati sultonie. [G'oziy. №121: 9 a]

Qanoat go'shasini maskan tutgan G'oziy eski bo'yraning ustida dunyoning o'tkinchiligini o'ylab dard to'la ko'ngildan chiqargan sovuq ohi Doro taxtidagi Xusrav toji va Jamshid jomidan afzal ko'rinadi. Tilga olingan podshohlarning saltanati zamon gardishi bilan fanoga yuz tutdi, ammo Haq yodida chiqargan oh oxiratgacha G'oziyning hamrohi bo'ladi. Xayrli oqibat talabidagi insonning maqom va martabasi o'tkinchi dunyodagi podshohlikdan ham yuksakdir:

G'oziy! Eski hasirda ohi sardu dog'i dil –

Taxti Doro, toji Xusrav, sog'ari Jamdur mango.

[G'oziy. №121: 5 a]

G'oziyning aqidasi ko'ra, bu dunyo va unga bog'liq bo'lgan barcha ishlar faqat anduh va g'ussa keltiradi. Ammo ana shu qayg'ularni shodlikka aylantiruvchi bir dard borki, uning tig'iga ko'ksini qalqon qilgan kishi albatta barcha musibatlarini shodlikka, g'am-alamlari quvonchga do'nadi. Bu – ishq g'ami. Aynan ishq tufayli inson o'zining odamiylik qiyofasini saqlab qolib, pirovardida o'zligi va Haq taoloning O'zini taniy boshlaydi. G'oziy ilgari surgan falsafa bugungi kunda ham

o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

G'oziyning devonida hamd va munojotdan ko'ra na't g'azallar nisbatan ko'proq bo'lib, manqabat mavzusida ham na't asarlari doirasida munosabat bildirgan. Mav'iza – didaktik xarakteridagi g'azallardan ko'ra, shu mazmunda bitilgan baytlar boshqa mavzudagi g'azallar tarkibida keltirilgan. G'oziy ikki tilda ham ushbu mavzularga daxl qilib, shu tariqa ikki adabiyotning badiiy tafakkur xazinasiga aloqadri hol o'z hissasini qo'shishga harakat qilgan. Bu ham Qo'qon adabiy muhiti namoyandalarining har birida o'ziga xos ijodiy prinsiplari, uslub va raviyalari borligidan dalolat beradi.

G'oziy ma'rifatparvar shoirdir. Uning ijodi sharq shye'riyatining eng yaxshi an'analari asosida, birinchi navbatda ulug' Alishyer Navoiy lirik me'rosi ta'sirida shakllandi. Shoir buyuk Navoiy dahosidan, shye'riyat tilida inson haqida fikr yuritishni, ishq mavzusida so'zlashni o'rgandilar. Asarlari g'oyaviy-badiiy, mavzu mazmun sohasidagi takomilida, o'zining byeqiyos shye'riyat ustasi bo'lib yetishuvida Navoiy dahosining ilhomlantiruvchi kuchi nihoyatda katta bo'lgan. Bu o'z navbatida Muhammad G'oziy ijodining undan keyingi shoirlar uchun ijod maktabi vazifasini o'taganligida ham ko'rinadi.

Adabiyotlar:

1. Navoiy Alisher. Badoye' ul-bidoya. MAT. 20 jildlik. T. 1. – T.: Fan, 1987. – 723 b.
2. Navoiy Alisher. To'la asarlar to'plami. 10 jildlik. 10-jild. Majolis un-nafois. – T.: G'G'ulom nomidagi NMIU, 2011. –B.348.
3. Sa'diy Sheroziy. Kulliyot. – Tehron: Intishoroti Nohid, 1375. – B.358.
4. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movaraunnahr – O'zbekiston, 2009. – 290 b.
5. Qayumov A. Qo'qon adabiy muhiti. O'n jild. ettinchi jild. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – 278 b.
6. G'oziy. Devon. Inventar №121 Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi.

НАВОИЙ ДОСТОНЛАРИДА НИЗОМИЙ АНЪАНАЛАРИ

Джабборов Рустамжон Мадиевич,

Филолия фанлари бўйича фалсафа доктори

Шарқ алломаларидан бири Низомий Ганжавий сиймосини, унинг юксак истеъдоди, донолигини ўтмишнинг кўплаб шоиру фозиллари олиму уламолари эътироф этиб келганлар. Кўпгина ғарб тадқиқотчилари уни

исломга қадар ва ундан кейинги Шарқ дунёсини бирлаштирган мутафаккир сифатида тилга олишган. [Chelkowski, 1975: 117]

Абу Муҳаммад Илёс ибн Юсуф ибн Закий Муайяд Низомий Ганжавий 1141 йилда Озарбойжоннинг кўхна маданият марказларидан бири, Ганжа шаҳрида, зиёли оилада дунёга келади. Отаси Юсуф ибн Муайяд ўз даврининг таниқли арбобларидан бири, онаси Ганжа шаҳрига ҳукмронлик қилган Шаддодийлар наслидан эди. [Гянджеви, 1986 б]

У болалигидан илм-фан ва адабиётга меҳр қўйиб улғайди. Ганжадагаи мактаб ва мадрасаларда таҳсил олди. Ўз она тилидан ташқари форс, араб ва юнон тилларини ўрганди. Шу орқали қадимий Шарқ ав Юнон фалсафасини, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Арасту, Афлотун, Сукрот асарларини атрофлича ўрганди. Мантиқ, математика, астрономия фанларини чуқур ўзлаштирди.

Маълумотлага кўра, у умр бўйи ўзи туғилиб ўсган Ганжа шаҳрида яшаб ижод этган. Ёшлик чоғларидан Низомий тахаллуси билан шеърлар ёза бошлаган. (Низом сўзи араб тилида назм этмоқ, тартибга солмоқ деган маънони беради.) Ўша давр адабий муҳити фақат форсий тилда асарлар битишни тақозо этарди. Шу боис у асарларини асосан ўз даврининг адабий тили ҳисобланган форсийда ёзди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, унинг ўз она тили – туркийда ёзган девони ҳам мавжуд бўлиб, у ҳозир Мисрнинг Ҳадавия кутубхонасида сақланмоқда. [<https://www.azadliq.org/a/24957009.html>] Маълумотларга кўра, унинг девони йигирма минг байтни ташкил этган. Аммо, бизгача бу бой маънавий мероснинг кичик бир қисми етиб келган, холос.

Низомийнинг шеърий истеъдоди ўз даврининг ҳукмдорлари эътиборидан ҳам четда қолмади. Барда ҳокими Сайфиддин Музаффар уни ўз саройига чорлаб, шу ерда ижод қилишни таклиф этади. Аммо, шоир табиатан ортиқча дабдабани ёқтирмасди. У оддий, камтарин ҳаёт кечиритишни истарди.

Сайфиддин Музаффар унинг истеъдодини юксак кадрлар эди. У асли қипчоқлардан бўлган ёш каниз Офоқни шоирга ҳадя қилади. Низомий эса, канизакни озод қилиб, ўз никоҳига олади. Офоқдан туғилган ёлғиз ўғли Муҳаммадни ҳам оқил ва қобил фарзанд қилиб тарбиялайди. Ўз асарларида унга насихатлар қилади. Низомий маълумотларга кўра, ҳижрий 605 йил рамазон ойининг тўртинчи куни, милодий 1209 йилнинг 12 мартада ҳаётдан кўз юмади ва она шаҳри Ганжада дафн этилади. Унинг мақбараси бугунги кунда муҳташам зиёратгоҳга айланган.

Низомий туғилган давр салжуқийлар ҳукмронлиги даврига тўғри келган. Гарчи салжуқийлар туркий сулола бўлишса-да, улар форсий тил ва адабиёт

ривожига катта ҳисса қўшишган, шу боис Низомий ўз асарларини форсийда битган эди [Grousset, 1970: 718].

Низомий, Шарқ адабиётида кенг тарқалган “Хамса”чилик анъанасининг асосчиси саналади. Аммо, унинг дастлаб беш китобдан иборат яхлит асар ёзиш фикри бўлмаган. Кейинчалик “бешлик” номини олган бу дostonларнинг ҳар бирини алоҳида кишилар тавсияси билан, турли даврларда ёзган. Шарқ адабиётида йирик асарлар кўпинча ҳукмдорлар, давлат арбоблари топшириғига асосан ёзилгани ёки кейинчалик уларга тортиқ қилингани яхши маълум.

Низомий ҳам дастлаб 1177 йилда маънавий-ахлоқий мавзудаги “Махзанул-асрор” дostonини ёзиб, уни Арзинжон ҳокими Фаҳриддин Баҳромшоҳга бағишлайди. Маснавий жанрида битилган бу асар одоб-ахлоқ, инсоний фазилатларни тараннум этувчи бир қатор мақолатлар ва ҳикоятларни ўз ичига оларди. Дoston тез орада халқ оғзига тушади, шоирнинг шуҳратини тилларда дoston бўлади.

1180 йилда эса, Низомий навбатдаги йирик дostonи “Хусрав ва Ширин”ни ёзади. Унда шарқда машҳур бўлган Эрон шоҳи Хисрав ва унинг арман маликаси Ширинга бўлган муҳаббати ҳақидаги машҳур ривоят асос қилиб олинган эди. Бу асар Ироқ ҳукмдори Тўғрул III нинг илтиосига кўра битилган эди [Orsatti, Iranica: 2006].

Шарқдаги энг ҳазин ишқ қиссаларидан бири “Лайли ва Мажнун” халқ орасида кенг тарқалган бўлса-да, ҳали бирор шоир уни назмга солишга журъат этолмаган эди. Ширвоншоҳлардан бўлмиш Ахсатан I ана шу мавзуда дoston ёзишни Низомийдан илтимос қилади. Гарчи даставвал шоир бунга унамаса-да, ўғли Муҳаммаднинг қистови билан яна қўлига қалам олади. 1188 йилда араб халқ афсонаси асосидаги бу дostonни ҳам ёзиб тугатади.

1196 йилда эса, Алоуддин Кўрпа Арслоннинг топшириғи билан “Ҳафт пайкар” яъни “Етти гўзал” дostonини қаламга олади. Бунда шарқ адабиётидаги “ҳикоя ичида ҳикоя” усулидан фойдаланиб, Сосонийларнинг забардаст вакили Баҳроми Гўр ва унинг маҳбубаси Фитнанинг ишқий саргузаштлари ҳикоя қилинади.[Ganjavi, 1995; 307]

1196-1201 йиллар давомида эса, у яна бир йирик дoston “Искандарнома”ни яратади. Бу асар икки қисм “Шарафнома” ва “Иқболнома”ни ўз ичига олади. [Biois, Iranica, 1998] Шу тахлит ўз-ўзидан беш йирик дoston “Хамса” (бешлик)вужудга келади. Кейинчалик бу бешлик “Панж ганж” (беш хазина) номи билан ҳам машҳур бўлади.

Низомий “Хамса”си асарлар давомида туркий ва форсий адабиёт ривожига катта таъсир кўрсатиб келган. Жумладан XIV асрда яшаган ўзбек

шоири Ҳайдар Хоразмий унинг “Махзанул-асрор” асарини, Қутб эса, “Хусрав ва Ширин” достонини ўзбек тилига таржима қиладилар.

“Хамса”чилик анъанасини Шарқнинг кўплаб забардаст шоирлари давом эттирганлар. Жумладан, Хусрав Дехлавий (1253-1325) ҳамда Абдурахмон Жомий яратган форс тилидаги “Хамса” Низомийга хос ҳассослик, нафосат уфуриб туради.

“Фарҳод ва Ширин” достонида Алишер Навоий “Хамса” яратишга жазм этгани хусусида ёзаркан, ҳақли равишда ифтихор билан:

Осон эрмас бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ,
-дея лутф қилган эди.

Буюк ўзбек мутафаккири Мир Алишер Навоий эса, бу анъанада муҳим бурилиш ясади. Ўзидан аввалги уч буюк шоирдан фарли ўлароқ, “Хамса”сини туркий тилда битди. У ўз “Хамса”сининг ҳар бир достонида бу уч шоир сиймосига буюк ҳурмат ва эҳтиромини ифода этади. Хусусан, Низомий Ганжавийга бўлган буюк ҳурмати, Низомий шахсияти ва ижодига чексиз муҳаббатини баён этади.

“Сабъаи сайёр” достонида шундай мисраларни ўқиймиз:

Аҳли назм афсаҳул каломи ул,
“Хамса”нинг нозими – Низомий ул.
“Хамса” йўқ, панж ганжи Қоруний,
Ўйибон элга Ганжа мадфуни.
Лек ҳар ким бўлуб жавохирсанж,
Тоғиб ул ганжларда юз минг ганж [Навоий, 1991: 47].

Яъни у назм аҳли орасида сўзларни ғоят фасоҳат билан сўзловчи, “Хамса”ни биринчи бўлиб тартиб этган Низомийдир. У “Хамса” эмас, балки Қоруннинг беш хазиначидир. (Хасис Қорунни бутун бойлиги билан ер ютган бўлса) Ганжада дафн этилган шоир бутун бойлигини элга ёйди. Агар кимки жавохирларни ажратишга қодир бўлса, бу хазиначаларнинг ҳар биридан юз минг хазиначина топади.

«Садди Искандарий» достонида эса, Алишер Навоий ҳақли равишда ўзини ва Низомийни энг ноёб иқтидорли инсонлар сифатида қайд этади:

Фалак кўрмади мен киби нодире,
Низомий киби даҳр аро қодире. [Навоий, 1994: 487]

Дарҳақиқат Навоий ҳам ғойибона устози Низомий Ганжавийнинг хазиначидан унумли баҳраланган ва ўзининг бебаҳо беш достонини яратган эди.

Албатта, Алишер Навоий ўз «Хамса»сини туркий тилда, ўзига хос йўналишда яратган. Гарчи дostonлар мавзуси, уларнинг вазни бир хзил

бўлса-да, Навоий ҳар бир дostonга янгича рух, янгича мазмун бағишлайди. Янги ҳикоятлар, мавзулар, бадий санъатлардан фойдаланади. Бироқ, шунга қарамай, Навоий қалламига мансуб ҳар бешала дostonда Низомийга бўлган буюк эҳтиром, унинг ижодий анъаналарига изчил амал қилиш ҳоллари яққол кўзга ташланали. Биз буни «Хамса»нинг илк мисраларидаёқ яққол кўришимиз мумкин. «Ҳайрул-аброр»да ўқиймиз:

Бисмиллаҳир-роҳманир-роҳим,
Риштаға чекди неча дурри ятим [Навоий, 1989:5]

Низомийнинг «Махзанул-асрор» дostonи эса, қуйидаги мисралар билан бошланади.

Бисмиллаҳир-роҳманир-роҳим
Ҳаст калиди дари ганжи ҳаким [Низомий, 2012: 18]

Ҳар икки байтнинг биринчи мисраси Қуръони каримда 113 мартаба қайтарилган «басмала» оятининг вазнга солиниши билан бошланади. Фақат иккинчи мисрада мазмун ҳам, қофия ҳам ўзгаради. Навоий ушбу оятнинг ҳар бир ҳарфини ипга тизилган қимматбаҳо дурларга ўхшатса, Низомий бу илоҳий жумлани Ҳикматли парвардигор хазинасининг эшигига қиёслайди.

Ҳар икки мутафаккир «Хамса»сининг учинчи дostonида араб яриморолида машҳур бўлган, кейинчалик бутун Шарққа ёйилган «Лайли ва Мажнун» манзумаси қаламга олинган.

Низомий Ширвоншоҳлар сулоласининг машҳур вакили Ахситан иккинчи бу дostonни арабий ёки форсий тилда ёзишни топширганини айтади. Ахситан туркий тил унинг ўзига муносиб эмаслигини айтиб, бу тилда дoston битишдан қайтаради.

«Туркий сифати вафои мо нест,
Туркона сухан – сазои мо нест» [Низомий, 2012: 34]

Шундан сўнг Низомий ҳукмдорга қуллик расмини бажо келтириб, бу дostonни форсий тилда битганини таъкидлайди. Шу мисралар Низомий шахсияти ва ижоди ҳақидаги бир масалага ойдинлик киритади, назаримда. Шу пайтга қадар кўпгина илмий давраларда Низомий туркий қавмга мансуб эмаслиги, у туркий тилда асар ёзмаганини таъкидлаб келишади. Турк ва озарбойжон адабиётшунослари унинг оталари қипчоқ ёки ўғуз туркларига мансуб эканлиги, фақатгина давр ва вазият тақозоси туфайли форсий тилда ёзишга мажбур бўлганини таъкидлашади⁷⁵.

Юқоридаги байтни айрим тадқиқотчилар Низомийнинг туркий тилни билмаслиги ва унга хайрихоҳ эмаслиги билан изоҳлашади. Аммо, эътибор қилинса, бу мисралар Низомий эмас, балки Ахситан тилидан айтилган, унинг

⁷⁵ Aydin, Şadi. ‘Türkoloji’ye Kaynaklık Bakımından İran Sahası, Yağmur Dergisi, Haziran, 28-08- 2012. – S. 23-24.

мактубидан олинган иқтибос эди. Шундан Низомий туркий тилни ҳам билганлиги, у ушбу дostonни туркий тилда ёзиши мумкинлиги, аммо фақат буюртмачининг хоҳиши билан форсийда битганини ҳам тушуниш мумкин.

Алишер Навоий ҳам ўз дostonини туркий тилда битганини фахр билан таъкидлайди.

Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят;
Ким шуҳрати бу жаҳонга тўлғай,
Туркий била дағи баҳра олғай.
Чунки бу кун жаҳонда атрок
Кўптур хуш табъ, соф идрок...[Навоий, 1992: 311]

Дostonда Навоий Қайсининг Мажнун номини олишини қуйидагича тавсифлайди.

“Лайли, Лайли” деб ул чекиб ун,
Эл “Мажнундур, деб, ушбу Мажнун.
Бу вазият Низомийнинг дostonида қуйидагича жаранглайди:
Ў мешуду мезаданд ҳар кас
«Мажнун! Мажнун!..» зи пешу аз пас [Низомий, 2012: 53].

(У қаерда бўлса, ҳамма унинг олдию ортидан «Мажнун, Мажнун» деб чақирарди)

Навоий умрининг сўнгги йилларида битган “Насойимул-муҳаббат” асарида ҳам Низомийнинг ҳаёти ва ижодига алоҳида тўхталади. “Аларга зоҳирий улум ва расмий истилоҳотдан баҳраи тамом бор эмиш” дейилади мазкур асарда [Навоий, 2001:432].

Яна бир ўзбек шоири, етук саркарда ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам Низомий Ганжавийнинг ганжинасидан етарлича хабардор эди. “Бобурнома”да ёзилишича, унинг отаси Умаршайх Мирзо ҳам кўпинча Низомий ва Дехлавийнинг “Хамса”си мутолааси билан машғул бўлган.

Бобур темурийзода ҳукмдор, буюк Олим Мирзо Улуғбекнинг ўз ўғли Абдуллатиф томонидан фожиали ўлдирилиши ҳақида афсусланиб ёзаркан, Низомийнинг “Хусрав ва Ширин” дostonидан иқтибос келтиради:

Падаркуш подшоҳеро нашояд,
Агар шояд ба шаш моҳаш напойд, [Бобур, 1989: 148]

яъни “отасини ўлдирган подшоҳ бўлолмайди. Агар тож-тахт унга насиб этган тақдирда ҳам олти ойдан зиёд шоҳлик қилолмайди.

Низомий бу ўринда ўз отаси Хусравни салтанати ва гўзал аёли – ўғай онаси Ширинга етишиш учун ўлдирган Шеруянинг қисматига ишора қилга эди. Дostonда айтилишича, олти ой ўтиб, саройда юз берган фитна туфайли

Шеруя ўлдирилади. Шу воқеаларни баён этиб, Низомий юқоридаги байтни битган эди. Не ажабки, унинг бу каромати орадан икки ярим асрдан кўпроқ вақт ўтиб, яна бир падаркуш шаҳзода Абдуллатиф қисматида ҳам ўз тасдиғини топади.

Низомийнинг барҳаёт ижоди нафақат Шарқ, балки, Ғарб адабиётига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Кўплаб Европа шарқшуносларининг фикрича Италия уйғониш даврининг етук намояндаси Ж.Боккаччонинг “Амето”, Ж.Пуччинининг “Турандот” асарлари Низомийнинг “Ҳафт пайкар” (етти гўзал) достони сюжети асосида яратилган. Немис шоири И.В.Гёте ўзининг “Ғарбу Шарқ девони”да Низомийга алоҳида боб ажратган.⁷⁶ [Низами, 2006: 28]

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алишер Навоий Ҳайратул-аброр. МАТ. 20 жилдлик. Т.7 – Тошкент. Фан.1989. – Б.5.
2. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. МАТ. 20 жилдлик. Т.9 – Тошкент., Фан, 1992. – Б. 311.
3. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр (насрий баёни билан). Таҳрир ҳайъати: А.Қаюмов ва бошқ. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б. 47.
- 4.Алишер Навоий Садди Искандарий. МАТ. 20 жилдлик. Т.11 – Тошкент. Фан.1994. – Б.487.
- 5.Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 20 жилдлик. Т.17– Тошкент: Фан, 2001. – Б.432.
- 7.Заҳириддин муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 148.
8. Низомии Ганжавӣ. Ҳамса. Махъанул-асрор. Чилди 18. – Душанбе, Адиб. 2012. – Б.18.¹
9. Низомии Ганжавӣ. Ҳамса. Лайли ва Мачнун. Чилди 19. – Душанбе, Адиб. 2012. – Б.34.
10. Низомии Ганжавӣ. Ҳамса. Чилди 18. – Душанбе, Адиб. 2012. – Б.53.
- 11.Низами Гянджеви. Избранное. — Баку: «Азернешр», 1989. — 6 с.
- 12.Aydin, Şadi. ‘Türkoloji’ye Kaynaklık Bakımından İran Sahası, Yağmur Dergisi, Haziran, 28–08- 2012. – S. 23-24.
- 13.François de Blois. Eskandar-nāma of Nezāmī (англ.). Iranica (15 december 1998).

⁷⁶ “Nizāmī”Ganjavī, Jamāl al-Dīn Abū Muhammad Ilyās. Poet (англ.). *Persian Literature in Translation*. [The Packard Humanities Institute](#).

14. Nizāmī Ganjavī. The haft paykar: a medieval Persian romance (англ.) / Julie Scott Meisami. — Oxford: Oxford University Press, 1995. — 307 p.

15. “Nizāmī” Ganjavī, Jamāl al-Dīn Abū Muhammad Ilyās, *Persian Literature in Translation*. The Packard Humanities Institute. — 2006 vol 4.

16. Peter J. Chelkowski. "Mirror of the Invisible World". — New York: Metropolitan Museum of Art, 1975. — С. 6. — 117 с.

ЛУТФИЙНИНГ ШОХРУХ МИРЗОГА БАҒИШЛАНГАН ҚАСИДАСИ

Хасанова Маишхура Жумановна

*СамДУ, мумтоз адабиёт тарихи кафедраси
катта ўқитувчиси, PhD*

Аннотация

Ушбу мақола Мавлоно Лутфийнинг Шоҳрух мирзога бағишланган қасидаси ҳақидадир. Мақолада муаллиф қасидани таҳлил этиш асносида XV аср Хуросон воқелиги, Шоҳрух темурийнинг маданият соҳасида тутган ўрни ҳақида фикр юритган.

XV асрда Хуросонда Шоҳрух Мирзо буйруғи билан Бойсункур Мирзо томонидан ташкил қилинган улкан кутубхонада юзлаб қимматли қўлёзмалар тўпланди. Унда 40дан ортиқ хаттотлар, мусаввирлар, заркорлар, саҳҳофлар ана шу кўҳна қўлёзмалардан нусха кўчиришди. Алишер Навоийнинг сўзларига қараганда, Шоҳрух дунёвий илмлар ичида тарихни хуш кўрганлиги боис, кўпгина йирик тарихнависларни саройига таклиф қилган. Шарафиддин Али Яздий, Ҳофизи Абрў, Абдураззоқ Самарқандийлар шулар жумласидандир.

Мавлоно Лутфийнинг бизгача 4та қасидаси етиб келган бўлиб, 1таси Шоҳрух мирзо, иккитаси Бойсункур мирзо, 1таси Аловуллавлага бағишланган. Шоҳрух Мирзога бағишланган қасидаси унинг оғир касалликдан соғайганлиги муносабати билан ёзилган.

Абдураззоқ Самарқандий ўша давр ҳақида шундай ёзади:

«... Рабиъ ас-сонийнинг йигирма учинчисида (1427 йил 21 февраль) жума куни одат бўйича у (Шоҳрух Мирзо – таъкид бизники) ўз вужуди била масжидни шарафли қилди ва намозни тамомлаб, барча ишларни осон этувчи подшоҳ (Аллоҳ)га арзу ниёзларини изҳор этиб бўлгач, ташқарига чиқиш учун

жойнамадан турди. У ҳали масжид ичида юриб кетаётганида ногоҳ мавлоно Фазлуллоҳ Астрободийнинг муридларидан Аҳмад лур номли намадпӯш бир шахс шикоятчи сифатида қўлига бир қоғозни ушлаб яқин келди. Онҳазрат «Унинг сўзини маълум қилиб арзга етказинглар», - деган маънода мулозимлардан бирига ишорат қилди, бироқ беандиша Аҳмад лур олдинга югурди ва сув қатрасидек пичоқни онҳазратнинг қорнига урди... гўшанишинлар дилу жондан самимий дуода бўлганликлари учун пичоқ қор қилмади; захм кучли эмас эди...

Шундай қилиб ҳақ таоло (хоқони саидга) тўла сиҳатлик каромат қилди...» [27, 351-353].

Мавлоно Лутфийнинг шу муносабат билан ёзилган, ҳазаж баҳрининг солим (мафойилун, мафойилун, мафойилун, мафойилун) шаклидаги қасидаси 29 байт бўлиб, қуйидаги байт билан бошланади:

Туман минг шукрим, қилди мадад таъйиди субҳоний

Ким, оғриктан шифо топти Фаридунфар жами соний[14, 17].

Қасида композицион жиҳатдан анъанавий тарзда тузилмаган. Унинг мукаддимаси тугун бўлиб, у кейинги қисмларда ечилади. Яъни, бошида, биринчи байтда шоир Тангри Таоло улуғ подшоҳга сиҳатлик ато этганлиги учун шукрлар айтади. Иккинчи байтдан бошлаб Шохрух мирзони шариат мулкининг шоҳи, вилоят чархининг қутби, саодат жисмининг руҳи, хилофат тахтининг хони; Сулаймон салтанатлик; Муъин уд-дин вад-дунё; очуннинг ёруғи, ҳавову ҳилмнинг баҳри, сафову сидқнинг кони; Темурбек хонадонининг чироғию ёруқ кўзи, малак сийрат, Набий ҳилқат деб мақтайди. Шохрух султон ҳукмронлиги давридаги адолатли жамият, Жамшид, Искандар, Маҳмуд, Санжарлар орзу қилган, улар ўрганиши лозим бўлган ҳукмдорлик, подшоҳлик ҳақида фикр юритади. Унинг давлатида санамлар сочидан ўзга ёмонлик қилгувчи йўқ эканлиги, заифлар учун подшоҳнинг адолати кучли эканлиги, унинг даврида бўри таёғига таяниб қўйларга чўпонлик қилаётганлиги, унинг сингари ҳақиқий подшоҳни ер қиёматгача айланиб топмаслигини уқтиради.

Кейинги байтда эса, яна тугунга қайтилади. Яъни, Шохрух Султоннинг касал бўлганлиги воқеаси барча эл-улусни, хусусан Маҳди улё - Гавҳаршодбегимни қаттиқ ташвишга солиб қўйгани, унинг изтироблари, доду фарёди, Оллоҳга илтижолари туфайли Оллоҳ инояти билан шоҳнинг шифо топгани ҳақида гап боради:

Шаҳо, бир неча кун сизга такассур бўлмағай воқеъ,

Жаҳон барҳам ура ёзди, улуснинг қолмади жони.

Бегимни шукрлиллаҳким, ниёзи бўлмади зоеъ,

Ўган фарёдиға етти, чу кўктин ошти афғони.

Бу ҳолатдин хабар боргач, Муҳаммад Жўги Мирзоға,
Нағу қатлонға қилди деб юз урди минг пушаймони[14, 18].

Кейинги байтда бир кулфат келмасдан кадр билинмаслигидек, шундай жаҳон подшосининг қадрини эл-улус энди билганини баён этади. Охирги 5 байт дуо қисми бўлиб, унда подшоҳга (Шоҳруҳ султонга) Гавҳаршодбегим билан умрбоқийликда ҳаёт кечирини, жаҳон омонлиги учун иқболи абадий бўлишини, қуёшнинг нурича, бани одам ер юзида турганча боқий бўлишини тилайди.

Юқоридаги қасидада нафақат Мавлоно Лутфийнинг, балки, Хуросон халқининг одил подшоҳ, комил инсон ҳақидаги ғоялари акс этади. Қасида халқпарвар, миллатпарвар шахснинг фазилатларини улуғлаш, унинг халқ ва миллат олдидаги бурчларини эслатиш, эзгу мақсадлар, эзгу ғоялар сари етаклаш, инсон сифатидаги кадр-қимматини юқори тутишга чорлаш каби ҳаётбахш мавзуларни камраб олганлиги билан ҳам катта аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мавлоно Лутфий, Манзумалар, “Meriyus” – Тошкент – 2010, 11-17-бетлар
2. Навоий асарлари луғати, Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972
3. Алишер Навоий, Мажолис ун-нафоис, Ўзбекистон давлат нашриёти, 1948
4. Б.Аҳмедов, Давлатшоҳ Самарқандий, Фан, 1967, 55 бет
5. Абдураззоқ Самарқандий, Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн, Тошкент, «Ўзбекистон» НМИУ, 2008
6. Давлатшоҳ Самарқандий, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981
7. Хасанова М.Ж. Лутфийнинг Бойсунқур Мирзога бағишланган қасидалари. СамДУ ахборотномаси. Самарқанд. СамДУ, 2019. 6-сон, 15-18-бетлар.

ALISHER NAVOIYNING “HAYRATUL-ABROR” DOSTONIDA YUKSAK INSONIY FAZILATLAR MADHI

*Obidjon KARIMOV, NamDU dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi.*

Shoirilar sultoni, ko‘hna Sharq mutafakkiri Alisher Navoiy “Xamsa”sini o‘qish-o‘rganishda davom etarkanmiz, allomaning “Hayrat ul-abror” dostoni teran

mazmuni va yuksak badiiyati bilan asrlar davomida ko‘pchilik adabiyot ixlosmandlari qalbini hayratga solib kelayotganini yana bir bor ta’kidlagimiz keladi. Bu, shubhasiz. Xususan, didaktik xarakterga ega bo‘lgan mazkur dostonida qo‘llangan har bir so‘z o‘zining ma’no nozikliklari va ko‘plab qirralari bilan yuksak san’atkorona tarzda ifodalanganiga guvoh bo‘lamiz.

Ki har kim ayon etsa yaxshi qilig‘,
Yetar yaxshiliqdan anga yaxshilig‘.

Mazkur baytlar Alisher Navoiyning “Hayrat-ul-abror” dostonida to‘laligicha o‘zgacha mazmun kasb etgan. Shoir o‘zini yuksak fazilat sohibi deb bilgan har qaysi inson xalq g‘amidan yiroq, ular uchun kuyinmay, faqat o‘z manfaatini o‘ylaydiganlarni odam qatoriga qo‘shmaslikni ta’kidlayapti. Bizga ayonki, Alisher Navoiy butun hayoti va ijodiy faoliyati davomida bu g‘oyaga sodiq qoladi. Shu o‘rinda dostonning “Yaxshi kishilarning hayratlanishi” deb nomlanishida ham chuqur ma’no bor.

Ulug‘ shoir qaysi mavzuda fikr yuritmasin, asl maqsadini insonga qaratadi va haqli ravishda deydi: “Inson degan nomni oqlashga harakat qil, intil, bu nomga dog‘ tushiruvchi unsurlardan o‘zingni yiroq tut! Toki sen bu olamni tark etganingda ham kishilar seni yaxshi nom bilan yod etsinlar”. Chunki Alisher Navoiy tangrining yaratgan yaratig‘lari ichida insonni koinotning sarvari va gultoji deb baholaydi. Shuning uchun ham inson bu ulug‘ nomga munosib bo‘lmog‘i lozimligini bot-bot ta’kidlaganday bo‘laveradi...

Birgina “quyosh” kalomining hadsiz jilosiyu, hadsiz jilvasidan bahramandligimiz besamar ketmasin-da, uqqanlarimizni sizlarga ham imkon doirasida yuqtirishga jazm ayladik. Turkiyzabon shoirimiz qirq yoshdan o‘tgach, yanayam aniqrog‘i, nazmiy nuktadonlikda anchayin tajriba va mahorat kasb etgach, o‘z oldiga bag‘oyat mushkul ishni qo‘ya oldi. Hazrat Navoiy Nizomiy panjasiga panja urib, “Xamsa”dek buyuk asarni yaratdi. “Xamsa”chilikning yalovbardori (bayroqdori) bilan bahslashishning mas’uliyati naqadar yuksakligini chuqur anglagani uchun uni chinakamiga ko‘klarda ko‘rdi:

Ganja **quyosh**ini ko‘targach alam,
Ayladi so‘z mamlakatin yakqalam.

Do‘sti va ustoz, “nuran maxdum” deya tavsiflangan Abdurahmon Jomiyning ta’rifida ham xuddi shu qiyosni qo‘llaydi:

Vaqt **quyosh**in chu qilib pardapo‘sh,
Kilki qaro abrdek aylab xurush.

Mehrdin ofoq aro gar nurdir,
Zarra aning mehrida mashhurdir.

Bu yerda Navoiy kamtarona holatda Jomiyni ko‘kdagi quyoshgayu, o‘zini zamindagi tuproqqa mengzayapti. Shoirning nazdida Quyosh faqat nurbuloq emas,

go‘zallar go‘zali timsoliga tenglangan. Chunonchi:

Turki Xo‘tan yopti chu zebo jamol,
Mushkfishon bo‘ldi nasimi shamol.

Yuqoridagi bayt kechqurun quyosh botib, qorong‘u tusha boshlashi xususida. “Xo‘tan go‘zali” - Quyosh. Xo‘tan Sharqiy Turkistondagi shaharlardan biri. U bu yerda quyosh chiqadigan sharq ramzi ifodasi sifatida qo‘llangan.

Lu‘bati Chin chehra nihon ayladi,
Zulfin ochib mushkfishon ayladi.

Endi esa quyosh Chin qo‘g‘irchog‘iday yuzini o‘girib olib, sochini yoyib qora mushk socha boshladi ma‘nosini uqamiz. Quyosh - Navoiyning eng suyumli, sevimli so‘zi, uning bilan nazmining nozik navolarini tasvirlay olishi nihoyasiz. Ko‘ngil kezar gulshan (osmon) husniga oshiqona baytlarni bitishda davom etar ekan, yana quyoshni unutilmaydi:

Anda nihon erdi pari paykare,
Durji sipehr ichra samin **gavhare**.

E‘tibor qilsak, quyidagi ma‘noni anglaymiz: U yana bir boshqa gulshan (osmon) ga ko‘chdi, undagi har bir chamanni kezdi. O‘sha yerda shunday bir pari paykar o‘ltirardiki, u osmon qutisining eng qimmatbaho gavhari (ya‘ni quyoshi) edi. Xayru ehson vasfida qalam yo‘nganida saxovatning nainki suratiga, balki siyratigacha nazar tashlaydi. Quyoshning xatti harakati bilan boyligi bisyorlarning isrofgarchiligi, telba va mastligini taqqoslab, idrokimizni tobora teranlashtiradi:

Charxki, **mehr** oltunin aylar nihon,
Yuzini oning qaro aylar jahon.

Demak, quyosh oltinni berkitgani uchun jahon osmonning yuzini (kechasi) qaro qiladi. Quyosh go‘zali yulduz kumushlarini yashirgani uchun osmon uni boshi bilan yerga ko‘madi. Kuz kelib oltin varaqlarini qo‘li bilan sochgani uchun har bir yaproq quyosh rangida bo‘lishini shoir badiiy jihatdan hayotiy tarzda xayru saxovatga qiyoslab dalillaydi. Adab bobida to‘xtalganida tunu kunungga nur berib turadiganlar ota-ona ekanligini, ularning oy va quyoshday yakkayu yagonaligini, qoshida hamisha farzandlik burchini a‘lo darajada o‘tashlik bola odobining umrbo‘yi betugal talabi bo‘lib qolaverishini anglashga chaqiradi:

Boshni fido ayla, ato qoshiga,
Jismni qil sadqa ano boshig‘a.
Tun kununga aylagali nur fosh,
Birini oy angla, birini **quyosh**.

Qanoatlining ta‘madan yiroqliginiyu, tamagirning xorlikka duchorligidan so‘z ochib, mol-mulkiga mag‘rur kimsalarni yana ko‘kning betama ehsonchisini hamma uchun qadrli ne‘mat - nonga o‘xshatadi, uning osmonga ko‘tarilganiga havaslantiradi. “Charxki, bir qurs ila tuzdi maosh” deya butun bir osmon bitta qurs

bilan kun kechirishini aytib boy insonlarni o'zlarini katta bilmaslikka, qanoat boyligini boshda ko'tarib yurishga da'vat etib, quyoshday qadr-qimmat topishlariga umidvor bo'ladi.

Rostlikni yolg'onga, to'g'rilikni egrilikka zidlab odamlarning ko'ngliga ezgulik urug'larini sochmoq istagan shoir g'oyat hayotiy va haqqoniy o'xshatishlarni birin-ketin shunchalar taxlayveradiki, bu tag'in quyosh so'zisiz kechmaydi. U adolatli podshoni ko'klarga ko'tarib uning tojini eng tik turgan quyoshga o'z soyasini solganday tasavvurlaydi. Egrilikning yolg'onga, to'g'rilikning haqiqatga egizlaydi. U to'g'rilikka ham yuksak talablar qo'yadi. Ya'ni, tekisga tep-tekislik darajasini mezon hisoblaydi. Fikrini jim turgan suvda quyosh to'g'ri aks etishiga, chayqalganida esa egrilanishiga bog'lab, beinkor dalil keltiradi:

Tuz ko'runur **mehr** chu turg'on suvda,
Egri bo'lur ushturak urg'on suvda.

Ulug' ijodkor odamlar orasida tong kabi kumush sochishga o'rgangan kishilarning mehrini quyosh bilar ekan, ularning atrofida hasadgo'ylarning, iblismijozlarning ham borligigacha unutmaydi. Elga mehri baxshidalarini madh etadi, xudbinlarni qoralaydi. Quyosh nurini to'smoqqa chirangan bulutlarga achinadi:

Mehrki - ravshanliq etar fosh ani,
Kimga gunah - ko'rmasa xuffosh ani.
Lek **quyosh** javhari chun keldi pok,
Bo'lsa bulut nurig'a mone' ne bok.

Ya'ni: Quyosh yorug'lik berib, nur sochib turadi. Ko'rshapalak buni ko'rmasa kimga foyda?! Quyoshning javhari pok yaratilgani uchun bulut uning nurini to'sishga intilsa ne qo'rqinchli. Shoir yaxshi insonlar bee'tibor qolmasligiga, yaxshilikning umri ziyodaligiga ishonadi. Buni hayotiy hodisalarning badiiy talqiniga singdirib yuboradi:

Zulfu sanamlarning erur mushkfosh,
Kim oni ruxsor uza asrar **quyosh**.

Tushunimizcha: shisha o'zidagi gulobni odamlar yuziga sepgani tufayli uni avaylab tokchaning ustida asrashadi. Sanamlarning sochlari anvoyi xid tarqatib turgani uchun quyoshdek yuzining tepasidan o'rin olganlar.

Navoiy tasavvurida dunyoning eng saxovatli yaratig'i quyosh bo'lsa, zoti sharif insonda unga tenglashgudek qudrat bor. Shuni xayoldan forig' etmagan saxiylar ko'paysa, olam gulistonga aylanadi. Quyosh panjasidek qo'lini ochib, unda bor boyligini dunyoga sochib yashagan inson charxi falakni dog'da qoldirish imkoniyatiga ega:

Panjai **xurshid**dek, ilgingni och,

Anda nekim siym esa, olamga soch!

Navro‘zning butun borliqni ziynatlashi haqida to‘lib-toshib tabiat tasvirlarini berayotgan shoir hamal ayvonini quyosh yorita boshlashi bilan ko‘kning zaminga mehr izhori kuchayganidan darak berayotganini zavq-shavq ila olqishlaydi. Bu bejiz emas, umr gulshanida ham xuddi shunday quyosh charaqlaydigan bahoriy yoshlik pallalarda inson tanasi hamalga kirishidan hayot g‘animatligini, uning har lahzasi ezgulikka yo‘g‘rilishini juda-juda istagan ulug‘ ijodkor.

Chun hamal ayvonini yorutti **mehr**,

Dahrg‘a mehr ayladi zohir sipehr.

Umr **quyoshig‘a** chu bo‘ldi mahal,

Inson baytush- sharafidin hamal.

Navoiy sadoqatli ishq bandalarini bebaho tuyg‘ular ardog‘idagi “jabri jafo”lariyu, fidoyiliklaridan hikoyat aylarkan, sevgilisiga sodiq oshiqning paxsa devor orasida azoblanib tursa-da, zarracha nola qilmaganini sharaflaydi va kech kirish pallasidagi quyoshni shunga yarasha g‘oyat chiroyli nom bilan ataydi:

Tog‘ aro yoshundi chu **zarrin g‘izol**,

Mushki Xo‘tan sochdi nasimi shamol.

G‘izol bu ohudir. Uning tog‘ orasiga yashirinish holatiga uyg‘unlab, ulug‘ ijodkor hayratona tarzda ta‘rifni topa olganki, bu ham ibratlanarlidir.

Alisher Navoiy adolatparastlikning haddi a‘losiga yetgan, mavqei yuksakdanda yuksak zot edi. So‘zda ham, amalda ham o‘sha noyob mezoniy shaynni muvozanatda mahkam tuta olishga qodirligi bilan xalqqa yaqinlashib ketgandi. U uch harfdan iborat adl so‘zining bosh harfi “ayn”ni tafti betugal quyosh kabi adolatdan iboratligini tavsiflab, bu kalomning dunyoni munavvarlovchi sharofatbaxshligini sharaflaydi:

“Ayn”i aning **mehre** erur tobnok,

Zulm qaro shomini qilmoqqa pok.

Ulug‘ ijodkorning Xuroson hukmdori Husayn Boyqaro yonida turib, uning davlatiga rivoj qo‘shishga intilishida ham adolat tug‘ini baland ko‘tarish ishtiyoqining ko‘nglida ustuvorligi namoyon. SHu davlatda badiiy tafakkur olamida birinchi va oxirgi “Xamsa”ni yarata oldi, yaratganda ham yakka-yu yagona turkiyonasini. “Hayratul-abror” asari shu sababdan oltinchi yuz yillik muxlislarigacha maroqli mutolaaga munosiblik martabasida yashayapti. Biz navoiyxonlikda o‘zgacharoq yo‘ldan borib, ul zoti sharifning “Xamsa”navislikdagi betakror salohiyatini quyoshli qalbida tug‘ilgan quyoshli so‘zlarning ming bir jilosiga joylay olish layoqatidan izlashga va anglashga intildik. Besh dostonning birinchisi, ya‘ni muallifning ta‘rificha “zebo yuzli gulruh”ining qimmatini ziyodalovchi ziynatlari – badiiy ifoda san‘atining takrorsiz takrorlari, yanayam yorqinrog‘i, quyoshning ko‘pdan-ko‘p qiyosiy qiyofasining tahlili va talqiniga bir

ozgina to‘xtalish bilan kifoyalidik, xolos.

So‘z mulkining sultoni xayoliy hayratini hayotiy hayratga omuxtalab yuborish maqsadida bebaho qalamini mohirona tebratgan. Birgina quyosh kalomi o‘rnida uning qator sinonimlari tizimini, ya’ni xurshid, shams, alam, gavhar, nuri tob, zarli bayroq, zarrin ohu, bitta non, Chin qo‘g‘irchog‘i va yana turli shakllardagi so‘z va iboralar bilan ifodalab, asar mazmun-mohiyatini teran ochishga va kuchaytirishga behad san’atkorona mahorat bag‘ishlay olganki, hayratlanmay, lol qolmay iloj yo‘q. Osmonning, undagi oy, yulduz va boshqa jismlarning ko‘rinishi, holati, harakati va vazifasigacha quyoshga bog‘lab aks ettirilgan. Bu kabi hayratomuz ifoda vositalari yana uzoq asrlar davomida Alisher Navoiy muxlislari qalbini larzaga solishiga, rom etishiga ishonch bildirib qolaveramiz. Jumladan, donishmand shoir aytganlariday:

Navosiz ulusning navobaxshi bo‘l,
Navoiy yomon bo‘lsa, sen yaxshi bo‘l!

Bu hikmatomuz misralar alloma shoir ijodining barcha jihatlarini ifodalab berdi:shoir navosiz xalqining, millatining navobaxshiga aylandi, xalq orzu-armonlarini ko‘klarga ko‘tardi. Faxrlanib ayta olamizki, Alisher Navoiy o‘zining yuksak g‘oyalari bilan ikkinchi umrini davom ettirmoqda.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA YUKSAK INSONIY FAZILATLAR MADHI (“HAYRATUL ABROR” DOSTONI MISOLIDA)

Obidjon KARIMOV

NamDU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Annotation: The article presents a unique plot, poetic structure and compositional features, as well as a chain of compositions that distinguishes — “Hayrat ul-abror” from the other — “Khamsa’s” poems.

Keywords: the poem, composition, image, analysis, classification, national spirit, genre, artistic, skill.

Biz yaxshi bilamizki, Sharq adabiyoti didaktikaga – pand-nasihatchilikka asoslangan. Chindan ham, u adolat, shafqat, hurriyat sog‘inchi bilan to‘lib-toshgan adabiyot (Ibrohim HAQQUL), yana ham aniqroq aytadigan bo‘lsak, haqiqiy ma’noda shaxsning tarbiyasiga bag‘ishlangan adabiyotdir. Badiiy asarlarda barcha ezgu ishlar ulug‘lanadi, insonlarga xos ijobiy sifatlar ishtirok etadigan qahramonlarning suratu siyratlarida gavdalantiriladi. Shuningdek, hayot qarama-qarshiliklardan iborat bo‘lgani kabi yovuzlik, o‘z manfaatini xalq manfaatidan

yuqori qo‘yishlik, ikkiyuzlamachilik kabi yaramas illatlar ham aks ettiriladi.

Ko‘hna Sharqning buyuk mutafakkir shoiri Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostoni teran mazmuni va yuksak badiiyati bilan asrlar davomida ko‘pchilik adabiyot ixlosmandlari qalbini hayratga solib kelayotgani shubhasiz. Didaktik xarakterga ega bo‘lgan mazkur dostonda qo‘llangan har bir so‘z o‘zining ma‘no nozikliklari va ko‘plab qirralari bilan yuksak san‘atkorona tarzda ifodalanganiga guvoh bo‘lamiz. Quyidagi baytga e‘tibor qarataylik:

...Ki har kim ayon etsa yaxshi qilig‘,
Yetar yaxshiliqdan anga yaxshilig‘[2.12].

Mazkur baytlar Alisher Navoiyning “Hayrat-ul-abror” dostonida to‘laligicha o‘zgacha mazmun kasb etgan. Shoir o‘zini yuksak fazilat sohibi deb bilgan har qaysi inson xalq g‘amidan yiroq, ular uchun kuyinmay, faqat o‘z manfaatini o‘ylaydiganlarni odam qatoriga qo‘shmaslikni ta’kidlayapti. Bizga ayonki, Alisher Navoiy butun hayoti va ijodiy faoliyati davomida bu g‘oyaga sodiq qoladi. Shu o‘rinda dostonning “Yaxshi kishilarning hayratlanishi” deb nomlanishida ham chuqur ma‘no bor.

Ulug‘ shoir qaysi mavzuda fikr yuritmasin, asl maqsadini insonga qaratadi va haqli ravishda deydi: “Inson degan nomni oqlashga harakat qil, intil, bu nomga dog‘ tushiruvchi unsurlardan o‘zingni yiroq tut! Toki sen bu olamni tark etganingda ham kishilar seni yaxshi nom bilan yod etsinlar”. Chunki Alisher Navoiy tangrining yaratgan yaratig‘lari ichida insonni koinotning sarvari va gultoji deb baholaydi. Shuning uchun ham inson bu ulug‘ nomga munosib bo‘lmog‘i lozimligini bot-bot ta’kidlaganday bo‘laveradi...

Birgina “quyosh” kalomining hadsiz jilosiyu, hadsiz jilvasidan bahramandligimiz besamar ketmasin-da, uqqanlarimizni sizlarga ham imkon doirasida yuqtirishga jazm ayladik. Turkiyzabon shoirimiz qirq yoshdan o‘tgach, yanayam aniqrog‘i, nazmiy nuktadonlikda anchayin tajriba va mahorat kasb etgach, o‘z oldiga bag‘oyat mushkul ishni qo‘ya oldi. Hazrat Navoiy Nizomiy panjasiga panja urib, “Xamsa”dek buyuk asarni yaratdi. “Xamsa”chilikning yalovbardori (bayroqdori) bilan bahslashishning mas‘uliyati naqadar yuksakligini chuqur anglagani uchun uni chinakamiga ko‘klarda ko‘rdi:

Ganja **quyosh**ini ko‘targach alam,
Ayladi so‘z mamlakatin yakqalam[2.26].

Do‘sti va ustoz, “nuran maxdum” deya tavsiflangan Abdurahmon Jomiyning ta’rifida ham xuddi shu qiyosni qo‘llyaydi:

Vaqt **quyosh**in chu qilib pardapo‘sh,
Kilki qaro abrdek aylab xurush.
Mehrdin ofoq aro gar nurdir,
Zarra aning mehrida mashhurdir.

Bu yerda Navoiy kamtarona holatda Jomiyni ko‘kdagi quyoshgayu, o‘zini zamindagi tuproqqa mengzayapti. Shoirning nazdida Quyosh faqat nurbuloq emas, go‘zallar go‘zali timsoliga tenglangan. Chunonchi:

Turki Xo‘tan yopti chu zebo jamol,
Mushkfishon bo‘ldi nasimi shamol[2.28].

Yuqoridagi bayt kechqurun quyosh botib, qorong‘u tusha boshlashi xususida. “Xo‘tan go‘zali” - Quyosh. Xo‘tan Sharqiy Turkistondagi shaharlardan biri. U bu yerda quyosh chiqadigan sharq ramzi ifodasi sifatida qo‘llangan.

Lu‘bati Chin chehra nihon ayladi,
Zulfin ochib mushkfishon ayladi[2.48].

Endi esa quyosh Chin qo‘g‘irchog‘iday yuzini o‘girib olib, sochini yoyib qora mushk socha boshladi ma‘nosini uqamiz. Quyosh - Navoiyning eng suyumli, sevimli so‘zi, uning bilan nazmining nozik navolarini tasvirlay olishi nihoyasiz. Ko‘ngil kezar gulshan (osmon) husniga oshiqona baytlarni bitishda davom etar ekan, yana quyoshni unutilmaydi:

Anda nihon erdi pari paykare,
Durji sipehr ichra samin **gavhare**[2.52].

E‘tibor qilsak, quyidagi ma‘noni anglaymiz: U yana bir boshqa gulshan (osmon) ga ko‘chdi, undagi har bir chamanni kezdi. O‘sha yerda shunday bir pari paykar o‘ltirardiki, u osmon qutisining eng qimmatbaho gavhari (ya‘ni quyoshi) edi. Xayru ehson vasfida qalam yo‘nganida saxovatning nainki suratiga, balki siyratigacha nazar tashlaydi. Quyoshning xatti harakati bilan boyligi bisyorlarning isrofgarchiligi, telba va mastligini taqqoslab, idrokimizni tobora teranlashtiradi:

Charxki, **mehr** oltunin aylar nihon,
Yuzini oning qaro aylar jahon.

Demak, quyosh oltinni berkitgani uchun jahon osmonning yuzini (kechasi) qaro qiladi. Quyosh go‘zali yulduz kumushlarini yashirgani uchun osmon uni boshi bilan yerga ko‘madi. Kuz kelib oltin varaqlarini qo‘li bilan sochgani uchun har bir yaproq quyosh rangida bo‘lishini shoir badiiy jihatdan hayotiy tarzda xayru saxovatga qiyoslab dalillaydi. Adab bobida to‘xtalganida tunu kunungga nur berib turadiganlar ota-ona ekanligini, ularning oy va quyoshday yakkayu yagonaligini, qoshida hamisha farzandlik burchini a‘lo darajada o‘tashlik bola odobining umrbo‘yi betugal talabi bo‘lib qolaverishini anglashga chaqiradi:

Boshni fido ayla, ato qoshiga,
Jismni qil sadqa ano boshig‘a.
Tun kununga aylagali nur fosh,
Birini oy angla, birini **quyosh**[2.65].

Qanoatlining ta‘madan yiroqliginiyu, tamagirning xorlikka duchorligidan so‘z ochib, mol-mulkiga mag‘rur kimsalarni yana ko‘kning betama ehsonchisini

hamma uchun qadrli ne'mat - nonga o'xshatadi, uning osmonga ko'tarilganiga havaslantiradi. "Charxki, bir qurs ila tuzdi maosh" deya butun bir osmon bitta qurs bilan kun kechirishini aytib boy insonlarni o'zlarini katta bilmaslikka, qanoat boyligini boshda ko'tarib yurishga da'vat etib, quyoshday qadr-qimmat topishlariga umidvor bo'ladi.

Ulug' ijodkor odamlar orasida tong kabi kumush sochishga o'rgangan kishilarning mehrini quyosh bilar ekan, ularning atrofida hasadgo'ylarning, iblismijozlarning ham borligigacha unutmaydi. Elga mehri baxshidalarini madh etadi, xudbinlarni qoralaydi. Quyosh nurini to'smoqqa chirangan bulutlarga achinadi:

Mehrki - ravshanliq etar fosh ani,
Kimga gunah - ko'rmasa xuffosh ani.
Lek **quyosh** javhari chun keldi pok,
Bo'lsa bulut nurig'a mone' ne bok[2.145].

Ya'ni: Quyosh yorug'lik berib, nur sochib turadi. Ko'rshapalak buni ko'rmasa kimga foyda?! Quyoshning javhari pok yaratilgani uchun bulut uning nurini to'sishga intilsa ne qo'rqinchli. Shoir yaxshi insonlar bee'tibor qolmasligiga, yaxshilikning umri ziyodaligiga ishonadi. Buni hayotiy hodisalarning badiiy talqiniga singdirib yuboradi:

Zulfu sanamlarning erur mushkfosh,
Kim oni ruxsor uza asrar **quyosh**[2.157].

Tushunimizcha: shisha o'zidagi gulobni odamlar yuziga sepgani tufayli uni avaylab tokchanning ustida asrashadi. Sanamlarning sochlari anvoyi xid tarqatib turgani uchun quyoshdek yuzining tepasidan o'rin olganlar.

Navoiy tasavvurida dunyoning eng saxovatli yaratig'i quyosh bo'lsa, zoti sharif insonda unga tenglashgudek qudrat bor. Shuni xayoldan forig' etmagan saxiylar ko'paysa, olam gulistonga aylanadi. Quyosh panjasidek qo'lini ochib, unda bor boyligini dunyoga sochib yashagan inson charxi falakni dog'da qoldirish imkoniyatiga ega:

Chun hamal ayvonini yorutti **mehr**,
Dahrg'a mehr ayladi zohir sipehr.
Umr **quyoshig'a** chu bo'ldi mahal,
Inson baytush- sharafidin hamal [2.167].

Alisher Navoiy adolatparastlikning haddi a'losiga yetgan, mavqei yuksakdan-da yuksak zot edi. So'zda ham, amalda ham o'sha noyob mezoniy shaynni muvozanatda mahkam tuta olishga qodirligi bilan xalqqa yaqinlashib ketgandi. Ulug' ijodkorning Xuroson hukmdori Husayn Boyqaro yonida turib, uning davlatiga rivoj qo'shishga intilishida ham adolat tug'ini baland ko'tarish ishtiyoqining ko'nglida ustuvorligi namoyon. Shu davlatda badiiy tafakkur olamida

birinchi va oxirgi “Xamsa”ni yarata oldi, yaratganda ham yakka-yu yagona turkiyonasini. “Hayratul-abror” asari shu sababdan oltinchi yuz yillik muxlislarigacha maroqli mutolaaga munosiblik martabasida yashayapti. Biz navoiyxonlikda o‘zgacharoq yo‘ldan borib, ul zoti sharifning “Xamsa”navislikdagi betakror salohiyatini quyoshli qalbida tug‘ilgan quyoshli so‘zlarning ming bir jilosiga joylay olish layoqatidan izlashga va anglashga intildik. Besh dostonning birinchisi, ya’ni muallifning ta’rificha “zebo yuzli gulruh”ining qimmatini ziyodalovchi ziynatlari – badiiy ifoda san’atining takrorsiz takrorlari, yanayam yorqinrog‘i, quyoshning ko‘pdan-ko‘p qiyosiy qiyofasining tahlili va talqiniga bir ozgina to‘xtalish bilan kifoyalidik, xolos.

So‘z mulkining sultoni xayoliy hayratini hayotiy hayratga omuxtalab yuborish maqsadida bebaho qalamini mohirona tebratgan. Birgina quyosh kalomi o‘rnida uning qator sinonimlari tizimini, ya’ni xurshid, shams, alam, gavhar, nuri tob, zarli bayroq, zarrin ohu, bitta non, Chin qo‘g‘irchog‘i va yana turli shakllardagi so‘z va iboralar bilan ifodalab, asar mazmun-mohiyatini kuchaytirishga behad san’atkorona mahorat bag‘ishlay olganki, hayratlanmay, lol qolmay iloj yo‘q. Osmonning, undagi oy, yulduz va boshqa jismlarning ko‘rinishi, holati, harakati va vazifasigacha quyoshga bog‘lab aks ettirilgan. Bu kabi hayratomuz ifoda vositalari yana uzoq asrlar davomida Alisher Navoiy muxlislari qalbini larzaga solishiga, rom etishiga ishonch bildirib qolaveramiz. Jumladan, donishmand shoir aytganlariday:

Navosiz ulusning navobaxshi bo‘l,
Navoiy yomon bo‘lsa, sen yaxshi bo‘l! [4.156].

Bu hikmatomuz misralar alloma ijodining barcha jihatlarini ifodalab berdi: shoir navosiz xalqining, millatining navobaxshiga aylandi, xalq orzu-armonlarini ko‘klarga ko‘tardi. Ishonch bilan ayta olamizki, Alisher Navoiy o‘zining yuksak g‘oyalarni tarannum qiluvchi dilbar asarlari bilan xalq qalbida yashashda davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. “Хамса”, Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2014 йил.
2. Алишер Навоий. “Ҳайрат ул-аброр”. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Т.: Фан, 2011.
3. Алишер Навоий. Қомусий луғат. 1-2-жилдлар. – Т.: — “Шарқ”. 2017.
4. Алишер Навоий. “Шоҳбайтлар” Иккинчи китоб.-Т: “Тамаддун”, 2016.–208
5. Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Т.: Turoniqbol, 2017.

ТАТАББЎҶИ ФОНҶ БА ҶАЗАЛИЁТИ ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ

Акмал ШЕРНАЗАРОВ

СамДУ тожик тили ва адабиёти

кафедраси ўқитувчиси,

(PhD)

akijon.85@mail.ru

ҲОФИЗ ШЕРОЗИЙ ҶАЗАЛИЁТИДА ФОНҶ ТАТАББЎҶЛАРИ

Аннотация: Мазкур мақолада шоир, мутафаккир ва давлат арбоби Мир Алишер Навоий томонидан тожик тилида яратилган “Девони Фонӣ” ғазалларининг Ҳофиз Шерозий ғазалларига татаббўъ ва назиралари тадқиқ этилган бўлиб, шоирнинг бадиий маҳорати ҳамда Фонӣ ғазалларидаги янгича мазмун ва тасвир ифодаланганлиги кўрсатилган.

Калид сўзар: Девони Фонӣ, Мир Алишер Навоий, Ҳофиз Шерозий, ғазал, бадиий маҳорат, татаббўъ ва назира

TATABBU FONI IN GAZELS OF HOFIZI SHEROZI

Akmal SHERNAZAROV

Teacher of the Tajik language and literature

department of SamSU, (PhD)

akijon.85@mail.ru

Annotation: This article examines the applications and views of the Tajik-language ghazals "Devoni Foni" written by the poet, thinker and statesman Mir Alisher Navoi to the ghazals of Hafiz Sherozi, poet's literary skill and new explanation of Foni ghazals are noted.

Keywords: Devoni Foni, Mir Alisher Navoi, Hafiz Sherozi, ghazal, artistic skill, medicine and nazira Topic: Faniy tababs in the ghazals of Hafiz Shirazi

Шоир ва мутафаккири бузурги халқи ўзбек, олими варзида ва арбоби давлат Мир Алишер Навоӣ, ки дар ашъори тоҷикии хеш Фонӣ тахаллус дошт, бо эҷодиёти ғании форсии худ ва ҳам ба василаи тарбияи аҳли илму адаб дар ташаккули адабиёти тоҷик саҳми арзандае гузоштааст. Аз ин рӯ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик ва робитаи адабию фарҳангии он Навоӣ мақоми арзанда дорад.

Аз осори тоҷикии Навоӣ муҳимтаринаш «Девони Фанӣ» мебошад, ки ҳаҷми онро ҳуди шоир 6000 байт ҳабаб меҳада ва асосан аз ғазал ташкил ёфтааст. Мунтахаби “Девони Фанӣ” дар Техрон[Навоӣ (Фанӣ), 1375 ҳ.ш.], Душанбе[Навоӣ (Фанӣ), 1993] ҳаборӣ ва дар Тошканд се бор ба дасти ҳоп расидааст.

Ашъори тоҷикӣ-форсии Мир Алишер Навоӣ офаридаҳои муҳталифи ҳаёти ӯ буда, аз давраҳои ҳавонӣ то ба даврони пиронсолиро дар бар мегирад. Қисмати асосии девони Фаниро ғазал ташкил мекунад. Дар ҳопи охирини “Куллиёти Алишер Навоӣ” 552 ғазали тоҷикӣ ҳоп шудааст.

Ғазалҳои Фанӣ асосан ғазалҳои ишқӣ буда, дар пайравии татаббӯёти ғазалҳои шоирони бузурги ғазалсарои форсу тоҷик Саъдии Шерозӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳасани Деҳлавӣ, Ҳофиз, Камол, Қомӣ ва дигарон суруда шудаанд. Миқдори ками он ғазалҳо дар шакли услуб аз ибтикороти ҳуди ӯст. Ин навъ ғазалҳоро ҳуди ӯ бо истилоҳи **муҳтараъ ё ихтироъ** таъкид менамояд.

Р.Қурбонӣ миқдори ин гуна ғазалҳорои Фаниро ҳунин муайян намулдааст: “Ҳамчунин ақсари ғазалиёти Фанӣ ҳавобии ғазалиёти Шайх Саъдӣ (22 татаббӯъ, 2 тавр), Ҳоҷа Ҳофизи Шерозӣ (211 татаббӯъ), Амир Хусрави Деҳлавӣ (32 татаббӯъ), Амир Низомиддин Суҳайлӣ (3 татаббӯъ), Мавлоно Қалолиддини Румӣ (1 тавр), Салмони Соваҷӣ (2 татаббӯъ), Амиршоҳии Сабзаворӣ (1 татаббӯъ, 1 тавр), Камоли Ҳуҷандӣ (4 татаббӯъ), Соҳиби Балхӣ (1 татаббӯъ), Шамсиддин Муҳаммади Қотибӣ (1 татаббӯъ), Мавлоно Қомӣ (31 татаббӯъ, 8 тавр) ва дигарон мебошад”[Қурбонӣ, 2012: 7].

Вале дар байни бузургоне, ки зикрашон дар боло рафт мақоми Ҳофиз дар назди Фанӣ бузурғтар аст. Ҳоро ки Навоӣ зиёда аз 200 ғазал дорад, ки бар онҳо “Татаббӯъи Ҳоҷа” ном ниҳодааст. Ҳамчунин атрофи 30 ғазали Фанӣ дар таври ғазалҳои Ҳофиз эҷод шудааст.

Инак он ғазалиёти истиқболие, ки дар ҳавоби ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ рӯи сафҳа омадааст:

1

Ҳофиз:

Ало ё айюҳассоқӣ адир каъсан вановилҳо,

Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушқилҳо[Ҳофиз, 2015: 41]

Фанӣ:

Румузул-ишқ конат мушқилан бил-каъси ҳаллилҳо,

Ки он ёқути маҳлулат намояд ҳалли мушқилҳо[Навоӣ, 2011: 9].

2

Ҳофиз:

Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи хиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро (Ҳофиз, 2015: 43-44).

Фонӣ:

Гар он турки хитой нӯш созад чоми сахборо,
Нахуст орад сӯи мо турктозу қатли яғморо (Навоий, 2011: 22) .

3

Ҳофиз:

Сабо ба лутф бигӯ он ғизоли раъноро,
Ки сар ба кӯху биёбон ту додай моро (Ҳофиз, 2015: 44-45)

Фонӣ:

Насими субҳ бигӯ он ниҳоли раъноро,
Ки боғи умр хазондида аз ту шуд моро (Навоий, 2011: 33)

4

Ҳофиз:

Дӯш аз масҷид омад сӯи майхона омад пири мо,
Чист, ёрони тариқат, баъд аз ин тадбири мо? (Ҳофиз, 2015: 47)

Фонӣ:

Дӣ сӯи дайри муғон омад зи масҷид пири мо,
Чист чуз зуннор бастан баъд аз ин татбири мо? (Навоий, 2011: 35)

5

Ҳофиз:

Равнаки аҳди шубоб аст дигар бўстонро,
Мерасад муждаи гул булбули хушилҳонро (Ҳофиз, 2015: 46)

Фонӣ:

Базмгаҳ сохт дигар шоҳиди гул бўстонро,
Мужда деҳ, боди сабо, булбули хушилҳонро (Навоий, 2011: 36)

6

Ҳофиз:

Сӯфӣ биё, ки оина софист чомро,
То бингарӣ сафои маи лаълфомро (Ҳофиз, 2015: 45)

Фонӣ:

Соқӣ, биёр чоми маи лаълфомро,
Бехавф соз пайкари ёқутчомро (Навоий, 2011: 39)

Аммо бояд гуфт, ки Навоӣ фақат назирасаро ё худ пайравӣ беҳувияти шоирони форсу тоҷик набуда, бо ин кор ӯ, мавқеияти шоириашро дар заминаи ғазали форсии тоҷикӣ собит карданӣ буд. Муқоисаи баъзе назираҳои Навоӣ ба ғазалҳои Ҳофизӣ Шерозӣ ҷойгоҳи шоирии ӯро дар таърихи адаб нишон медиҳанд.

Академик Абдулғанӣ Мирзоев ду ғазали Ҳофизро, ки бо мисраъҳои “Воизон к-ин чилва бар меҳробу минбар мекунанд” ва “Биё то гул барафшонему май дар соғар андозем” сар мешаванд, бо назираҳои Навоӣ- “Воизон то чанд манъи чому соғар мекунанд” ва “Баҳорон гар ба гулшан тарҳи чому соғар андозем” муқоиса карда, иброз медорад, ки “умуман маъноӣ тоза ва тасвири латифи бадеъ дар ин ду ғазали ҷавобияи Алишер Навоӣ то дараҷае зиёд ва моҳирона оварда шудаанд, ки онҳоро ба ғазалҳои ба кулӣ мустақил ва ашъори дараҷаи якуми нимаи дууми асри XV-и форсу тоҷик мубаддал гардониданд”[Мирзоев, 1977: 222].

Дар ин бора адабиётшинос Ҷ.Ҳамроев таъкид менамояд, ки “Ғазалҳои форсии тоҷикии шоир бо мазмуни тоза ва тасвирҳои хаёлангез, аз ҳама муҳимаш сабақати ҳунари, далели шахомат ва мавқеи ин шахсияти бузург дар ҳавзаи адабӣ ва фарҳангии форсии тоҷикӣ низ ҳаст, ки бо гузашти замон кадру манзалаташ кам намешавад, балки меафзояд”[Ҳамроев, 2020: 68].

Дар поён байти матлаъи ин ду ғазали Ҳоҷа Ҳофиз ва Фонири барои мисол меорем:

Ҳофиз:

Воизон, к-ин чилва дар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванд, он кори дигар мекунанд (Ҳофиз, 2015: 193).

Фонӣ:

Воизон то чанд манъи чому соғар мекунанд?
Чун димоғи хешро ҳам гаҳ-гаҳе тар мекунанд (Навоӣ, 2011: 238).

Ҳофиз:

Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сакф бишқофему тарҳе нав дарандозем (Ҳофиз, 2015: 333).

Фонӣ:

Баҳорон гар ба гулшан тарҳи чому соғар андозем,
Беҳ ар ин сакф бишқофему тарҳи нав дарандозем (Навоӣ, 2011: 395).

Чуноне, ки мебинем ғазалҳои таври ва назираву татаббӯҳои Фонӣ дар шаклу мазмун ғазалҳои асло акс намуда, дар ҷузъиёт ва тарзи баён ба тарзи тоза чилвагар мешаванд. Ҳамин тариқ, ғазалиёти таври низ як навъ ғазалҳоеанд, ки дар татаббӯъ ё назираи ғазалиёти шоирони номбурда иншо шудаанд. Ғазалҳои **32, 52, 53, 54, 56, 60, 63, 69, 112, 116, 147, 148, 151, 152, 163, 180, 218, 219, 231, 250, 259, 283, 358, 390, 392, 434, 474** ва **475**-уми Девони Фонӣ[1] ғазалҳоеанд, ки дар таври Ҳоҷа Ҳофиз иншо гардидаанд.

Адабиёт:

1. Алишер Навоӣ. Тўла асарлат тўплами. Ўн жилдлик. Бешинчи жилд – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2011.

2. Амир Алишер Фонӣ. Мунтахаби девон (бо алифбои ниёгон). – Душанбе: Ирфон, 1993.
3. Девони Амир Низомиддин Алишер Навоӣ (Фонӣ). – Техрон: Асотир, 1375 ҳ.ш.
4. Девони Хоҷа Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ. Таҳияи матн аз Шарифмурод Исрофилниё. – Душанбе: Адиб, 2015.
5. Мирзоев А. Сездаҳ мақола. – Душанбе: “Ирфон”, 1977/
6. Р.Қурбониён. Навоӣ мукамал асарларининг янги ўн жилдлиги. Дар Моҳвораи “Ulug‘ yo‘l”, 7 март соли 2012/
7. Ҳамроев Ҷ. Мир Алишер Навоӣ ва адабиёти форсу тоҷик. Темурийлар даврида яратилган “Ҳамса”ларининг компаративистик тадқиқи ва уларнинг Шарқ адабиёти тараққиётидаги ўрни. Халқаро конференция материаллари. – Самарқанд, 2020.

НАВОИЙ ВА МАШРАБ ИЖОДИДА ҲАМОҲАНГЛИК МОТИВЛАРИ

Мўмин Ҳошимхонов⁷⁷

Аннотация: Мазкур илмий мақолада Алишер Навоӣ ва Бобораҳим Машраб шеърятдаги ҳамоҳанглик мотивлари қаламга олинб, ундаги бири-бирига ўхшаш хусусиятлар, мумтоз адабиётнинг ўзига хос жилолари, шу билан бирга ҳар иккала ижодкорда ҳам тасаввуфнинг анъанавийлиги жиҳатлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Аллома, ислом, зоҳидлик, қаландарлик, пир, сўфий, шайх, валийлик, ҳаж, илҳом, мақом.

ГАРМОНИЯ МОТИВОВ В ТВОРЧЕСТВЕ НАВОИ И МАШРАБА

Аннотации: В данной научной статье раскрываются гармония мотивов в поэзии Алишера Навои и Боборахима Машраба, анализируются сходства, особенности классической литературы, а также традиционные аспекты суфизма в творчестве обоих авторов.

Ключевые слова: аллома(учённый богослов), ислам, аскетизм, каландарность (суфийский, аскетический образ жизни), пир, суфий, шейх, доверенность, хадж, вдохновение, чин (должность, ранг).

⁷⁷ Фалсафа фанлари доктори, доцент, ЖДПИ.

HARMONY OF MOTIVES IN THE WORKS OF NAVOI AND MASHRAB

Annotations: This scientific article reveals the harmony of motives in the poetry of Alisher Navoi and Boborahim Mashrab, analyzes the similarities, features of classical literature, as well as traditional aspects of Sufism in the works of both authors.

Key words: Alloma (learned theologian), Islam, asceticism, qalandarity (Sufi, ascetic lifestyle), pir, Sufi, sheikh, faith, Hajj, inspiration, rank (position).

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев жаҳон илм-фани равнакига ҳисса қўшган улуғ алломалар ҳақида қуйидаги фикрларни келтирган: Имом Бухорий, Бурҳониддин Марғиноний, Исо ва Ҳаким Термизийлар, Маҳмуд Замахшарий, Муҳаммад Қафғол Шоший, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб ва бошқа кўплаб даҳолар нафақат ислом, айна пайтда жаҳон цивилизацияси тарихида ҳақли равишда олтин ҳарфлар билан битилган[Мирзиёев Ш., 2017: 28]⁷⁸.

Зоҳидлик, қаландарлик каби ҳаракатлар асрлар давомида ўзининг бирламчи қиёфасидан жамиятнинг ижтимоий ҳолатини белгиловчи кўрсаткичга айланди. Сўфийларга уйланиш ва тирикчилик мақсадида деҳқончилик, ҳунармандчилик каби ҳалол касблар билан шуғулланишга руҳсат берилди. Хожа Аҳрор (XV аср) томонидан сўфийларнинг сиёсатга аралашуви ва хайрия мақсадларида мол-мулк йиғиши қонунийлаштирилди. Афсуски, Хожа Аҳрорнинг фаолияти ибрат намунасига айланиб баъзи шайхлар пирликка даромад манбаи сифатида қарай бошладилар. Аҳвол шу даражага етдики, тариқат мол-мулк ва обрў орттиришга қулай имконият яратадиган “имтиёзли” ташкилотга айланди. Сон-саноксиз пирлар, сўфий жамоаларнинг халқ орасида обрў-эътиборининг тобора кучайиб бораётгани, ўз навбатида, тариқатлар тузилмалари иерархиясида ҳам турли табақаларнинг вужудга келишига замин яратди. Маърифатли зотларда уларга нисбатан муросасиз муносабат шаклланди. Ўз даврида Алишер Навоий бундай риёкор шайхларни кескин танқид қилган. Навоийшунос олим Шухрат Сирожиддинов Шарқнинг улуғ мутафаккирлари, сўфий ижодкорлари маънавиятидан руҳ олганлигини қайд этган [Сирожиддинов Ш, 2011: 6]⁷⁹. Айна шу даврда тасаввуф тарихида биринчи бўлиб Абдураҳмон

⁷⁸ Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. -Т.: “Ўзбекистон”, 2017. –Б.28.

⁷⁹ Сирожиддинов Шухрат. Илм ва тахайюл сарҳадлари. -Т.: Янги аср авлоди, 2011. –Б.6.

Жомий асл сўфийларни сохта сўфийлардан ажратиш мақсадида уларнинг сифат даражаларини батафсил тасниф этиб берди [Сирожиддинов Ш, Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2005, №3.: 25-29]⁸⁰.

XV асрга келиб тариқатларнинг олтин даври, тасаввуфнинг такомил даври бўлиб, у Марказий Осиё, Араб, Ҳинд, Африка, Туркия ўлкаларида фаолият кўрсатиб қудратли тизимга айланди. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби улуғ мутафаккирлар нақшбандий пирларининг валийлик даражасига етган зотларнинг, улуғ машойихларнинг аъмоллари, ҳақида эҳтиром ила қайд этиб, уларнинг Ҳақ йўлларини асарларида тараннум этдилар.

Адабиётшунос-навоийшунос Муслиҳиддин Муҳиддинов Э.Мусурмановнинг ушбу монографияси дебчасига қуйидаги фикрларни келтирган: Мазкур китоб бундан олдин нашр этилган “Раҳимбобо Машраб фаолияти ва руҳияти талқини” номли монографиянинг мантиқий давомидир. Ушбу китобда муаллиф ўзи томонидан топилган “Девонаи Машраб” асари араб ёзувидаги нусхаси асосида бошқа манбаларда учрамаган ҳикоятларни келтириб, бу топилмаларнинг биринчи ва нозик таҳлилчиси сифатида ўзини намоён қилади, Машрабнинг манбалардан тушиб қолган чет эллардаги йигирма йиллик ҳаёт йўлини мазкур нусха асосида тиклашга уринади. Шу жараёнда Машрабнинг илмий жамоатчиликка маълум бўлмаган Самарқандга келиб-кетганлиги, унинг ҳаж зиёрати аввалида Озарбайжон, Туркия, Арабистон каби юртларга қилган сафари билан боғлиқ матнларни келтириб таҳлил доирасига тортадики, бу янгиликлар шубҳасиз Машраб фаолиятига аниқликлар киритишда муҳим аҳамият касб этади [Проф.М.Муҳиддинов сўзбошиси, 2015: 5]⁸¹.

Яна бир адабиётшунос Абдусаттор Жуманазар “Машраб муаммо ва ечимлар” (Т., “Академнашр”, 2015) илмий-тадқиқот асарини китобхонларга тақдим этди. Китобга адабиётшунос, биринчи даражали Давлат мукофоти совриндори Шухрат Сирожиддинов сўзбоши ёзиб, қуйидаги фикрни таъкидлаган: Абдусаттор Жуманазар бугунги давримизнинг забардаст манбашуносларидан, халқимиз маънавий ҳаёти тарихига бағишланган кўплаб асарлар яратишга бел боғлаган ҳақиқий заҳматкаш ватанпарвар олимдир. Ҳазрат Алишер Навоийнинг ғойибона дуоларини олимимизга бағишлаймиз:

⁸⁰ Сирожиддинов Шухрат. Жомий ва Навоий: сўфийларнинг тоифа ва даражалари // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2005, №3. –Б.25-29.

⁸¹ Проф.М.Муҳиддинов сўзбошиси / Э.Мусурманов. Раҳимбобо Машраб ҳақида янги маълумотлар. - Самарқанд, 2015. Б. 5.

“Ҳаёт боғи тоза ва ул боғда мурод раёҳини беандоза бўлсин!” [Ш. Сирожиддинов, 2015: 3]⁸²

Ўзбек мумтоз адабиётининг машҳур вакили Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижоди тўғрисида кўплаб тадқиқотлар амалга оширилганига қарамай, мазкур мавзу юзасидан ҳозиргача мунозаралар тўхтагани йўқ. Сўнгги қизғин баҳслар 2010 йил сентябр ва 2011 йил август оралиғида бўлиб ўтди. Ушбу мунозаралар ўзбекнинг суюкли ва машҳур шоири Бобораҳим Машраб ҳаёти тарихига баъзи қимматли маълумотларни олиб кирди [Ш. Сирожиддинов, 2015: 3]⁸³.

Адабиётшунос А.Абдуғафуров Машраб Навоий шеърини анъаналарини давомчиси эканлиги ҳақида қуйидаги иқтибосни келтирган: “Машраб ижодий меросидаги «Ўртар» радибли ғазали ҳам Навоий анъаналарининг оташзабон шоир томонидан изчил давом эттирилганини исботловчи далиллар жумласига киритиш мумкин. Бу ўта таъсирчан ва кенг шухрат тутган ғазал мисралари жисми ва руҳига ҳам Машраб дунёқарашига хос сўфиёна таълимотнинг асосий ғоя-образлари усталик билан жойлаб юборилган.

Иброҳим Ғафуров Машрабнинг инсони комил ҳақидаги қарашларини таҳлил этар экан, уни сўз қидиришда Навоий тили билан айтганда «Сўздирки ҳаёт эрур ўликка жондин» мисрасидагидек доим илҳом, ақл қидирганини сўзлайди: “Ақлга ақл кўшиш ўз-ўзидан бўлмайди. Қидириш билан бўлади. Пайғамбаримиз қирқ ёшларигача илҳом қидириб юрдилар, ўзларини ғайб сўзига ҳозирлаб бордилар. Ҳазрат султонул орифин Яссавий ҳақиқат нурини қидириб олтмиш учда ер остига кириб кетдилар ва яна шунча яшасалар ҳам қайта чиқмадилар. Бобораҳим Машраб жуда эрта излаш мақомига кирди. Яратганнинг васли ва ҳақиқатини қидириб жаҳонни тўхтамай кезди. Бир зумгина бўлсин қадамини ишқ кўчасидан узмади. Бошини ишқ йўлида саргардонликдан қутқарай демади. Ўзини жаҳолатнинг дорига тайёрлади”[Ғафуров И., 2006: 290]⁸⁴.

Машраб улуғ салафлари қатори форс адабиёти ғазалчилигига улкан ҳисса қўшган Ҳофиз Шерозий ижодий анъаналарини давом эттирган десак янглишмаймиз. Шу ҳақда Ҳофиз Шерозий ғазалларини нашрга тайёрлаган Эргаш Очилов ёзади: “Ҳофиз ўзбек адабиётига кучли таъсир ўтказди. Шоирларимиз ундан таъсирланиб, шеърлар битишди, ҳатто девонлар тартиб беришди. Сайфи Саройи, Ҳофиз Хоразмий, Саккокий, Атоий, Лутфий,

⁸² Шухрат Сирожиддинов. Ўзни англаш услуби. Сўзбоши / Абдусаттор Жуманазар. Вахшувор ҳаммаси Сўфи Оллоёр ҳақида. -Т.: “Akademnashr”, 2015. –Б.3.

⁸³ Шухрат Сирожиддинов. Ўзни англаш услуби. Сўзбоши / Абдусаттор Жуманазар. Вахшувор ҳаммаси Сўфи Оллоёр ҳақида. -Т.: “Akademnashr”, 2015. –Б.3.

⁸⁴ Ғафуров И. Ҳаё-халоскор. -Т.: “Шарк”, 2006. –Б.290.

Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Нодира, Амирий, Мунис, Огахий, Муқимий, Фурқат, Ҳамза каби деярли барча ўзбек шоирлари Хожа Ҳофизни ўзларига устоз деб билганлар. Ривоятларга кўра, Бобораҳим Машраб:

- Ер юзида оят ва ҳадис кўтарилганда Ҳофиз девони уларни боса олади! – деган экан”[Очиллов Э., 1997: 98]⁸⁵.

Машрабнинг ижодий камолотида айниқса, Навоий меросининг ижобий таъсири катта бўлди. Шоирнинг энг яхши асарларида Навоий ижодига хос фалсафийлик ва дунёсеварликни кўрамиз, мазмуннинг ҳаётийлиги, халқчиллигини, вазн равонлиги ва ўйноқчилигини, уни бадиий талқинида яқинлик ва ўхшашликни учратамиз.

Алишер Навоийнинг муножот ёзиш услубига эргашиб, Бобораҳим Машраб ҳам Ҳақ таолодан ўзининг ёзган асарларини, халққа марғуби матлуб этишни, маълум бир шахс учун унинг гуноҳини ва ривожини раҳмондан сўраган ҳамда авлодларга дуоғўйлик қилган Машраб ғазалиётининг ҳозирга қадар севиб ўқилишининг сабабларидан бири унинг ўз ҳаёти учун ташвишидан кўра, келажак авлод учун кўпроқ қайғурганидир. «Қиссаи Машраб»да анъанага кўра 13 бандли мухаммас жанридаги муножот берилган. Бунда Аллоҳнинг мадҳи аввал араб, сўнгра туркий тилда маъноси келтирилган:

Ибтидо қилдимки, бисмиллоҳир раҳмонир раҳим,
«Қулҳуваллоҳу аҳад» зотинг эрур исми азим.
«Кунту канзан махфиян» ҳар банда кўнглида муқим,
Минг бир исмингни сифотини бири эрмиш карим,
Оламу одамни қилмасдин бор эрдинг сан қадим.
Ё илоҳи, эмди қилғайсан бу бандангга назар,
Жандами, бар дўш этиб кирдим бу йўлга дарбадар,
Дашту саҳраву биёбонларни излаб сарбасар,
Тобмади ҳаргиз бу Машраб ўз вужудидин хабар,
Бир назар қилсанг, ки роҳат тобқум жону таним.

Пайғамбар (с.а.в.) юксак ахлоқнинг намунаси эдилар. У кишининг башарият, унинг иқболи, келажаги учун қолдирган ўғит-насихатлари, панду-аъмоллари, ахлоқий-таълимий, намуна ва ибрат бўладиган ижтимоий-маънавий мероси, дидактик қарашлари Машраб ижодида такомил даражасида, ижодиётида қаламга олинди:

Расулнинг умматиман, Мустафодин ўзга ёрим йўқ.
Машраб муножотлари ҳам Навоий муножотларига қиёсан ўхшайди.

⁸⁵ Очиллов Э. Муборак сарчашмалар.–Т.: Ўқитувчи, 1997. –Б.98.

Алишер Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат шамоийм ул-футувват» асарида ёзилишича, шикорга чиққан Иброҳимга ғойибдан огоҳлантириш келади ва ҳаётда яшашдан мақсади нима эканлигини унга эслатиб қўяди. Шундан сўнггина у Аллоҳни ёдга олиб, тавба қилади ва тоат-ибодатга берилади. Шоҳликдан фақирликни афзал кўради.

Унинг ҳаёти гарчи фожиа билан тугаса-да, у Аллоҳ васлига етиш учун ҳамма нарсадан воз кечган. Машраб Иброҳим Адҳам таълимотидан ўрнак олади ва уни ғазалларида қайта-қайта тилга олган.

Негаки, унинг ҳаёти Машраб учун ибрат, ёзган дидактик асарларидан эса у илҳом олган. У ҳақида халқ китоблари туркумида кўплаб асарлар яратилган ва улар ахлоқий-таълимий, дидактик мазмуни билан севиб ўқилган, ўрганилган. Фаридиддин Аттор, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Исмаил Бухорий, Абдуллатиф Балхий, Муҳаммад Сиддиқ Рушдий, Абу Нуотма кабиларнинг тазкираларида бу улуғ зот ҳақида сўз юритилади.

Мир Алишер Навоийнинг «Насойим-ул-муҳаббат» асарида ҳам Иброҳим Адҳамнинг дастлабки сўфийлардан бири эканлиги қайд этилган. Ҳазрат Алишер Навоий «Насойим-ул-муҳаббат» асарида Иброҳим Адҳам ҳақида: “Аввалқи табақадиндур, кунияти Абу Исҳоқ ва оти ва нисбати Иброҳим Адҳам бинни Сулаймон бинни Мансур Балхий. Мулуқдин эркони худ машҳурдир. Йигитликда тавба тавфиқи топди.

Иброҳим Адҳамнинг ҳолати бағоят кўптур. Бир китоб битиса бўлур. Аммо бу мухтасарда мунча зикри била иктифо қилинди”[Навоий, 2001: 38]⁸⁶.

Шунингдек: “Алишер Навоий Иброҳим Адҳамнинг шоҳ бўлганлиги, йигитлик пайтида тавба қилиб, сўфийлик ихтиёр этганлигини ҳам кўрсатган. Навоий уни Шом (Сурия)да (мелодий 777-778) йиллари вафот этганлигини қайд этган” [Қ.Тоҳиров, 1993: 94]⁸⁷.

Алишер Навоий “Насойимул-муҳаббат” асарида Насимий ҳақида: “Сайид Насимий қаддасаллоху руҳаҳул азиз (Аллоҳ унинг азиз руҳини муқаддас қилсин). Ироқ ва Рум тарафидаги мулкдин эркандур. Румий ва туркмоний тил била назм айтибдур ва назмида ҳақойиқ ва маориф бағоят кўп мундариждур. Мазкур бўлғон мулк аҳлиға ани шеъри муқобаласида ҳамоноки шеър йўқдур. Ҳамоно тақлид аҳли анинг мазҳабида қусур тухматига муттаҳам қилиб, шаҳид қилдилар. Машҳур мундоқдурки, терисин сўяр ҳукм бўлибдур. Ул ҳолатда бу шеърни дебдурки:

Қибладур юзунг, нигоро, қошларинг меҳроблар,
Суратинг Муҳаф вале ҳолу хатинг эроблар

⁸⁶ Алишер Навоий. «Насойим-ул-муҳаббат». –Т.: Фан, 2001. –Б.38

⁸⁷ Қиссаи Иброҳим Адҳам. Сўзбоши: Қ.Тоҳировники. -Самарқанд, «Зарафшон», 1993. –Б.94.

Насимий ўзидан кейинги туркий адабиётга жумладан Фузулий, Воқиф, Лутфий, Навоий, Машраб, Махтумқули каби шоирларга кучли таъсир ўтказган.

Бобораҳим Машраб ижодига Баҳоуддин Нақшбанд ва Аҳмад Яссавий, Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий, Боязид Бистомий ва Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож ва Саид Имоиддин Насимий, Саъдий ва Ҳофиз Шерозийлар, Лутфий ва Жомий, Фузулий ва Навоий, Мушфикий ва Мирзо Бедил, Сўфи Оллоёр ва бошқа жуда кўплаб сўфий мутасаввифлар таъсир этди. Машраб улар қолдирган ижодий намуналардан баҳраманд бўлди, уларнинг илгари сурган таълимот ва ғояларидан илҳом олди, уни ривожлантиришга ҳисса қўшди. У мутасаввифлардан Жалолиддин Румийга увайс бўлди, айниқса, пири комили Офокхожа илмини, унинг ўғит ва насихатларига риоя қилди, шеърларида уларни эътироф этди.

Машраб доимо халқ ичида юрди, унинг дарди ва ғами билан яшади, халқ ва Ҳақ фидоийсига айланди. Буюк Алишер Навоийга эргашиб, инсонни ниҳоятда улуғ, олий мавжудот эканлигини, унинг кадри улуғ зиёратгоҳлардан ҳам буюкроқлигини қуйидагича таърифлади:

Тавофи олами дил қил жаҳонда ҳар башардин сен,
Агар бир дилни оғритсанг, юзар Каъба бузулмасму?

Иброҳим Ғафуров Машрабдаги илмни, унинг шеъриятдаги салоҳиятини, азиру авлиёлардан олинган сабоқни, салафлардан ўрганган тажрибани, ундаги нуктадонликни, киши руҳиятини забт этувчи илоҳийликни қуйидагича тасвир этади: «Бобораҳим бир ўқишга тушса, тўхтамасдан соатлаб ўқирди. Ҳазрат Навоийдан бошлаб, Лутфийга, ундан ҳазрат Атойи ва Саккокийга, улардан Оқ Сарой ва Кўк сарой шоирларига, улардан Румий, Насимий, Жомий, Дехлавийга ўтарди. Саъдий ва Ҳофиз девонларини «Шоҳнома», Навоий «Хамса»сини ёддан биларди ва ҳеч тутилмай айтарди. У ўқиганда ҳамма танг қотиб қоларди. Овозида аллақандай киши руҳини бутунлай ром қиладиган шира пайдо бўларди».

Дилором Салоҳий таъкидича, Шарқ маънавий тафаккури булоқлари, адабиёти анъаналарини XV асрда Навоий, XVI асрда Бобур, XVII-XVIII асрларда эса Бобораҳим Машраб давом эттирди. Унинг тадрижий-тарихий давомийлигини Машраб «Кимё», «Вайс ул-Қараний», «Қиссаи меърожи Расули Акрам с.а.в.» каби тасаввуфий асарлари билан давом эттирди.

Тасаввуф Хуросон ва Мовароуннаҳрга ислом дини билан бирга кириб келди. Бунинг натижаси ўлароқ Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Низомий, Хисрав Дехлавий, Аҳмад Яссавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб каби жаҳоний алломалар етишиб чиқди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. -Т.: “Ўзбекистон”, 2017.
2. Сирожиддинов Шухрат. Илм ва тахайюл сарҳадлари. -Т.: Янги аср авлоди, 2011.
3. Сирожиддинов Шухрат. Жомий ва Навоий: сўфийларнинг тоифа ва даражалари // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2005, №3.
4. Проф.М.Муҳиддинов сўзбошиси / Э.Мусурманов. Раҳимбобо Машраб ҳақида янги маълумотлар. -Самарқанд, 2015.
5. Шухрат Сирожиддинов. Ўзни англаш услуби. Сўзбоши / Абдусаттор Жуманазар. Вахшувор ҳаммаси Сўфи Оллоёр ҳақида. -Т.: “Академнашр”, 2015.
6. Ғафуров И. Ҳаё-халоскор. -Т.: “Шарқ”, 2006.
7. Очилов Э. Муборак сарчашмалар.–Т.: Ўқитувчи, 1997.
8. Алишер Навоий. «Насойим-ул-муҳаббат». –Т.: Фан, 2001.
9. Қиссаи Иброҳим Адҳам. Сўзбоши: Қ.Тоҳировники. -Самарқанд, «Зарафшон», 1993.

«МАЖОЛИС УН-НАФОИС» ВА «МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН»ДА ГАДОИЙГА ТАЪРИФ

*Ҳафиза Асланова СамДУ
Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Аннотация. В статье были анализированы особенности узбекской поэзии первой половины XV века и значимость поэзии Гадаи, новаторские особенности, стиль и традиционность в поэзии Гадаи.

Ключевые слова: илми бадеъ, деван, псевдоним, искусство, тазод, талмех, ташбех, таносуб, хусни таълил, ирсолу масал, тажохул-ул-ориф, лафф и издательство, тарсеъ, тарди акс, тажнис, ийҳом.

Ўзбек мумтоз адабиёти тарихида чуқур из қолдирган шоирлардан бири Мавлоно Гадоий ҳаёти ва ижодида оид маълумотларни, юқорида айтилганидек, Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” номли тазкирасида ҳамда “Муҳокамат ул-луғатайн” номли асаридагина учратамиз. Унинг шахсиятига алоқадор бўлган ёзма ва бошқа хил манбалар ҳозирча деярли йўқ даражада бўлганидек, лирик мероси, яъни ғазаллар девони ҳам мамлакатимиздан ташқарида эди. Алишер Навоий Гадоий ҳақида ёзар экан, шундай дейди: «Мавлоно Гадоий туркийда ёзган буюк шоирлардан бири.

Унинг ижоди Бобир Мирзо замонида шухрат тутти. У фақатгина битта шеърӣй шаклдан фойдаланади. Унинг машҳур бир матласида шундай дейилади:

Оҳким девона кўнглум мубтало бўлди яна,
Бу кўнгулнинг илкидин жонға бало бўлди яна.

Мавлононинг ёши тўқсондан ошган. Кейинги матлаъда яна шундай дейилади:

Дилрабо сенсиз тириклик балойи жон эмиш,
Ким анинг дарди қошида юз ўлум ҳайрон эмиш» [1, 156].

Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафойис» асарининг кириш қисмидан маълумки, у Жомийнинг «Баҳористон» (Баҳор боғи, 1488) ва Давлатшоҳнинг «Тазкират уш-шуаро» (Шоирлар ҳақида хотиралар) асарларидан таъсирланган ҳолда ўзи ҳам шундай асар ёзишга киришади. У бунинг сабабини шундай изоҳлайди. Яъни юқоридаги икки муаллиф ҳам фақат ўзидан олдин ўтган адабиётга дахлдор бўлган шахслар ҳақида ёзган бўлса, Алишер Навоий аксинча Ҳусайн Бойқаро даврида ижод қилган шоирлар ва уларнинг хатлар алмашинувини ўз асарида келтирилишини «Ҳусайн Бойқаронинг қутлуғ туғилишидан шонли ҳукмронлигигача бўлган даврдаги адабий муҳитни ёритишни ҳоҳлаган» [3, 3-5]. Шоирнинг 1960 йилда Туркияда, 1965, 1966 йилларда Ўзбекистонда эълон қилинган лирик девонидан парча, намуналар шоир ижодига бўлган қизиқишни кучайтирди. Шоир девонининг тўлиқ нашр этилиши Гадоий ижоди билан янада кенгрок, чуқуррок танишиш имконини берди. Мамлакатимиз ва чет эллардаги айрим тадқиқотчи олимларнинг баъзи асарларида шоир Гадоий ва унинг ижоди тилга олинган бўлса-да, улардаги маълумотлар жуда қисқа ва мунозарали бўлган. Гадоийнинг салкам бир асрлик баракали ҳаётининг айрим моментларини ва у яшаган даврни ёритишда Алишер Навоий ёзиб қолдирган, илмий аҳамиятга эга бўлган бебаҳо маълумотларга суянилади. Гадоийнинг ўз даври, ҳаёти ва умуман ижоди тўғрисида девонида келтирилган қисқа бўлсада ғоят қимматли маълумотлар, факт ва далиллар шоирнинг ҳаётини ёритишда асосий манба ҳисобланади.

Шоир Гадоий тахминан XV асрнинг бошидан охирига қадар бўлган бир асрга яқин даврда Хуросонда яшаб ижод этган. Гадоийнинг номи, онаси, унинг қандай оиладан эканлиги, унинг болалик ва ўсмирлик йиллар номаълум бўлиб, “Гадоий” – “Гадо” эса шоирнинг адабий тахаллусидир.

Шоирнинг тахаллуси чет эл ва ўзбек тадқиқотчилари томонидан турлича талқин этилган. Адабиётшунос Э.Рустамов шоирнинг адабий тахаллуси – “Гадоий” кўпроқ унинг нақшбандийлик билан алоқада бўлганлигидан дарак беради, деган фикрни илгари суради [7, 126].

Гадоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида озгина маълумот сақланиб қолган. Ҳатто, унинг номи маълум эмас, Навоий ўзининг “Мажолис ун-нафоис” номли асарида унинг фақат Гадоий тахаллусини келтирган, холос. Шоир эса Гадо (камбағал, кашшоқ маъносини англатувчи) тахаллусини истифода қилган. Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн» асарида Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атойи, Яқиний, Юсуф Амирий, Лutfий каби туркигўй шоирлар ҳақида сўз юритиб, яна Гадоий тўғрисида шундай ёзади: “Ҳулоғухон замонидир Султони соҳибқирон Темур Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шохрух Султоннинг замонанинг охиригача турк тили била шуаро пайдо бўлдилар. Ва ул ҳазратнинг авлод ва аҳфодидин ҳам хуш табъ салотине зухурға келди: шуаро Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атойи ва Муқимий (бу ўринда XV асрда ҳам Муқимий тахаллусли шоир ҳақида сўз юритилмоқда) ва Яқиний ва Юсуф Амирий ва Гадоийдеклар” [1, 128]. Алишер Навоий айна шу ўринда ўзининг Гадоийга бўлган самимий ҳурматининг ифодаси сифатида шоирнинг номига «Мавлоно» сўзини рутба (мумтоз адабиётимизда замонасининг энг кўзга кўринган, машҳур олим ва фозил кишиларга нисбатан бўлган ҳурматини ифодаловчи, юксак мартаба, даражани англатувчи сўз)ни кўшиб ёзади.

Гадоий ҳақида Навоийдан сўнг маълумот берувчилардан бири турк адабиётшунос олими Муҳаммад Фуод Кўпрулу бўлиб, у 1914-йилда ёзилган (“Тўққизинчи ва ўнинчи асрлардаги Чиғатой шоирлари”) номли мақоласида шоир Гадоий номини ҳам зикр этиб, у Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида келтирилган Гадоий ҳақидаги маълумотгагина таянади.

Яна М.Ф.Кўпрулу 1945-йилда “Ислом энциклопедияси”да “Чиғатой адабиёти” номли каттагина мақола эълон қилди. Кўпрулунинг бу мақоласида келтирилган маълумотлар ҳақида Я. Экман шундай ёзади:

“Кўпрулу ўзининг 1945-йилда “Ислом энциклопедияси”да нашр қилинган Чиғатой адабиёти тарихи ҳақидаги мукамал мақоласида шоир ҳақида кўпроқ маълумот беради. Кўпрулунинг ўзи Гадоийнинг “Девон”ини кўрган эмас. Унга Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”и ва Блошенинг котологи манба сифатида хизмат қилган. Шоир ўзининг узоқ йиллик ҳаётида бошқа асарлар ҳам ёзган, айниқса, улар ҳақидаги айрим фрагментлар баъзи бир эски Чиғатой луғатларида сақланганлиги кўрсатилади. Афсуски, Кўпрулу ўзининг шундай хулосага келишига асос бўлган манбаларни кўрсатмайди” [5, 10].

Маълумки, Гадоийнинг ниҳоятда гўзал, бадиий тасвирга бой ижоди билан қисман бўлса – да, бизни дастлаб таништирган киши туркшунос олим Я. Экман бўлади. У 1960 йилда Туркияда “Турк тили ва адабиёти” журналининг 10 – сонидида шоир Гадоийнинг Париж “Миллий кутубхона”сида

сақланаётган девонидан парча эълон қилади.

Я.Экман Гадоий девонидан парчаларга ёзган сўз бошиси охирида шоирнинг бутун девонини нашр этиш ниятида деб ёзган эди. У ўзининг бу ниятини орадан ўн бир йил ўтгандан сўнг, яъни 1971 йилда амалга оширди.

Гадоий шеърларидан намуналарни китобча шаклида нашр эттирган олима Суйима Ғаниева тўпламга ёзган кириш сўзида шоирнинг ҳаёти ва ижодига алоқадор бўлган айрим маълумотларни келтиради.

Гадоий лирикаси мавзуи жиҳатдан замондошлари лирикаси билан ҳамоҳанг. Унинг лирик меросининг мундарижасини ишқий мазмундаги шеърлар ва уларга боғлиқ ҳолда турли ўринларда келган ижтимоий-сиёсий, фалсафий мотивларни ташувчи ғазаллар, байт ва мисралар ташкил этади. Бироқ Гадоий етук санъаткор сифатида ҳаётни кенг ва чуқур, ёрқин ва ранг-баранг акс эттира олди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. 16-том. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: ФАН, 2000.
2. Аҳмадхўжаев Э. Гадоий ҳаёти ва ижоди. – Тошкент, 1978.
3. J.Eckmann The Devan of Gadai. Published by Indian Univesity, Bloomington Mouton &Co. The Hague, The Netherlands. Copyright 1971 by Indian Univesity.
4. Гадоий. Девон. (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С. Ғаниева). – Тошкент, 1965.
5. Гадоий девонининг луғати ва матни. (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи М. Рустамов). – Тошкент, 2007.
6. Муҳиддинов М. Адабий анъана ва ижодий о`зига хослик. – Тошкент, 1990.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ДАВЛАТ ВА ЖАМОАТ АРБОБИ СИФАТИДАГИ ФАОЛИЯТИ

Содиқ Назаров, тарих фанлари номзоди,
доцент, СамИСИ академик лицейи.
Алишер Тўхтамишов,
тиллар кафедраси катта ўқитувчиси

Бугун юртимизда кенг кўламли демократик ўзгаришлар авж олиб, Янги Ўзбекистонни бунёд этиш, Янги Ренессанс, яъни учинчи Уйғониш

даври пойдеворини яратишни асосий мақсад қилиб, барча жабҳада янги дунёқараш асосида умумхалқ ҳаракати бошланган шиддатли даврда Биринчи - Иккинчи Уйғониш даврлари тамал тошини қўйган, машғаласини ёққан буюк аждодларимизнинг, алломалар-маърифатпарварларимизнинг бетакрор ва ноёб илмий-маънавий меросини ўрганиш халқимиз учун, айниқса ёшларимиз учун камолот машғали, мустаҳкам таянч ва қувват бўлиб хизмат қилади.

Юртимиз тарихида Иккинчи Шарқ Уйғониши, Ренессанс даври асосчилари соҳибқирон Амир Темур, Мирзо Улуғбек асос солган ва юксалтирган мухташам салтанатлар руҳи ва шуҳратидан нафас олиб илм-маърифат майдонида дунёга танилган ва Иккинчи Шарқ Уйғониш даврига беқиёс ҳисса қўшган аждодимиз Алишер Навоийнинг ўрни юксак бўлиб, унинг маънавий, ижодий мероси беқиёсдир. У Учинчи Ренессанс учун пойдевор, қувват ва нур бўлиб хизмат қилади.

Она заминимизда кўплаб буюк олиму уламолар, мутафаккирлар етишиб чиққан бўлиб, улар ўзларининг ақлу тафаккури, илмий-ижодий кашфиётлари билан жаҳон илм-фани ва маданияти, санъати ривожига беқиёс ҳисса қўшиб, халқимизнинг фаҳри ва ғурурига айланганлар. Шу туфайли ҳам юртимизда Улуғларни улуғлашга, уларнинг меросини ўрганиш – руҳи, илмий-маърифий, маънавий меросидан қувват ва илҳом олишга катта эътибор қаратиб келинмоқда.

Бунинг ёрқин тимсоли сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”⁸⁸ги 2020 йил 19 октябрда имзолаган Қарорини кўрсатиш мумкин. Буюк шоир ва мутафаккир, атоқли давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий эстетик тафаккуримиз ривожига алоҳида ўрин тутди ва уни ўрганиш долзарб, аҳамияти бениҳоя катта.

Алишер Навоийнинг ижодий-илмий ва маънавий мероси салмоғи шу даражада залворлики, Тинч океанидек тубсиз, чегарасиз, буюқдир. Айни пайтда биз ҳазрат Навоийнинг сиёсий қарашлари, давлат ва жамоат арбоби сифатидаги фаолиятига назар ташлашни мақсад қилиб, унинг адолатли ҳукмдор, халқ манфаатини ҳимоя қилиш, тинчликни сақлашга интилиш, илм-маърифатпарварлик, саховатпешалик, ёшларни қўллаб-қўвватлаш борасидаги қарашлари асосида бутун дунёда ягона, адолатли, тартибли давлатни қарор топтириш ғоялари, интилишлари, орзу-ниятларининг бугунги замон билан ҳамнафас эканлигини кўрсатиш ўта муҳим эканлигига ўқувчи эътиборини қаратмоқчимиз.

Хусайн Бойқаро 1469 йилда Алишер Навоийни Самарқанддан Ҳиротга чақириб олади ва муҳрдор қилиб тайинлади. Шу пайтдан шоирнинг эл хизматидаги фаолияти бошланади.

⁸⁸ Халқ сўзи газетаси. 2020 йил 20 октябрь.

Кўп ўтмай Бойқаро дўстининг норозилигига қарамай, 1472 йил февралда Алишер Навоийни вазир лавозимига тайинлайди ва “амири кабир” (улуғ амир) унвонини беради. Бу лавозимда Навоий эл-улус манфаати, шаҳар ва мамлакат ободончилиги, маданият равнақи, адолат тантанаси учун фойдаланадики, буларнинг барчаси Султон Ҳусайн давлатининг барқарорлиги ва нуфузини таъминлайди.

Ҳирот бу даврда ниҳоятда кўркамлашади, халқ турмуши яхшиланади, илму маърифат ривожланади. Мадраса, шифохоналар қурилиб, табиблар, мударрисларга ойлик маош, озуқа, кийим-бош белгилайди. 70 дан ортик хаттотлар амир кутубхонасида қўлёзмаларни оққа кўчириш билан машғул бўлади.

Навоий деҳқончилик ишларини йўлга қўйиб, юрт ободлиги йўлида жуда яхши натижаларга эришган. Тарихчиларнинг ёзишича, Навоийнинг бир кунлик даромади 18 минг шохрухий динар миқдорида бўлган. Улуғ амир бу даромаднинг кўп қисмини хайрли ишларга сарф қилган. Тарихчи Хондамир Навоий қурган 52 рабат, 20 ҳовуз, 16 кўприк, бир қанча тўғон, ариқ, ҳаммом, масжид-мадрасаларни тилга олади. Навоий турли соҳа олимларига ҳомийлик қилиб, ўнлаб илмий асарлар, рисоалар битилишига бевосита сабабчи ва раҳбар илхом манбаи, ҳомий бўлган.

Хондамир ўзининг “Мақорим ул-ахлоқ” номли асарида Алишер Навоийнинг йирик давлат арбоби бўлганлиги, олимлар, хусусан, кўзга кўринган шайхларга қилган катта ҳиммати, марҳаматлари, улар учун қурдирган хонақоҳлари, мамлакат ободонлиги йўлида барпо қилган бошқа қурилишлари (рабатлар, лангарлар, кўприклар, ҳаммомлар, ҳовузлар) ва бошқалар хусусида ҳикоя қилади.

Навоий эл-юртни ободонлаштиришда катта хизмат кўрсатади, бу ишга ўз жамғармасидан катта маблағ сарфлайди. Унинг 1499 йилда Ҳирот атрофида улкан Жомий масжид қурдиргани, Гиёсиддин ибн Муҳаммад ибн Сом даврида Ҳиротда қурила бошланган, кейинчалик вайрон бўлиб кетган Жомий масжидни қайта тикланганлиги, шунингдек, Ҳирот ва бошқа шаҳар ҳамда қишлоқлардаги 12 масжидни таъмирлатганлиги ҳақида сўз юритади. Навоий умрининг сўнгги (1499-1500) йилларда тожу тахт учун кураш авжига чиққан йиллари, Темурийлар империясининг инқирозга юз тутиб бораётган биносини ўзининг зўр обрўси ва тадбиркорлиги билан вақтинча тутиб турганлиги ҳақида сўз юритади.

Бир вақт султон Ҳусайн мирзо Хуросондан 3000 оилани Хоразмга кўчириб юбормоқчи бўлганида, Навоий бу одамларга, мамлакат аҳволига путур етказишини подшога очик айтади. Султон Ҳусайн бир оз ўйланиб, сўнг бу фикрдан қайтади. 1501 йилда Султон Ҳусайн Астрободдаги исённи бостириш билан банд бўлиб юрганида, Ҳирот ҳокими янгидан туғилган харажатлар учун аҳолидан 100 минг динар кепакий тўлашни талаб қилади. Бироқ аҳоли томонидан фақат унинг ярми тўпланади. Ана шундай шароитда ҳоким Ҳирот аҳолисидан “сари шумо”, яъни жон солиғи сифатида пул ундиришга қарор қилади. Бу меҳнаткаш халққа ўша вақтда бениҳоят оғир

бўларди. Ана шу вақтда Навоий Ҳирот аҳолисининг зиммасидаги 50 минг динорни ўзининг хусусий жамғармасидан тўлаб юборади⁸⁹.

Ҳазрат Навоий – давлат арбоби сифатида назариётчи ва амалиётчи вазир фаолиятида ишлаб, давлат сиёсатининг адолатли асосларини ва унинг маънавий мезонларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Ул буюк зот ўзининг иш фаолияти ҳақида қисқача тўхталар экан “Гоҳ амирлик ўрнида ўтирдим ва ҳукумат маҳкамасида халқнинг арз-додини сўрдим ва гоҳ подшоҳ ёнида вазирлик қилдим ва менга умидвор назар билан қараб турган элга мурувват кўрсатдим”⁹⁰ – дейди.

Алишер Навоий давлат ишида фолият юритганида ҳеч қачон халқни эсидан чиқармади. У давлатни халқ манфаатларини кўзловчи, халқ орзуларини амалга оширувчи воситага, давлат арбобларини халқ хизматчиларига айлантиришга интилдди ва унинг ўзи бу ишда намуна бўлди. У давлат ишларини тартибга солишга, ҳукумат идораларини, саройни халқ ҳисобига яшаб амалпарастлик қилувчилардан тозалашга кўлидан келганича ҳаракат қилди.

Улуғ Алишер Навоийнинг атоқли давлат ва жамоат арбоби, бош вазир сифатидаги шахсий хислатлари ва фаолияти дунё олимлари томонидан ҳам ўрганилиб, қимматли таърифлар билдирилганлигини кўйида кўрсатилган манбаларда кўришимиз мумкин. 1991 йилда АҚШлик олимлар Томас Лентс ва Гленн Лоуврилар Алишер Навоий меросини ўрганиб: “XV асрнинг охирида темурийлар салтанатининг маданий ҳаётига жуда муҳим таъсирини ўтказган инсон Мир Алишер Навоий бўлиб, у янги сиёсий ва иқтисодий шароитни яратишда ғоят катта ёрдам берди. Султон Ҳусайннинг “Кўкалдоши” (бирга ўсган) ва яқин дўсти Мир Алишер мухтожларга хайру эҳсон қилувчиларнинг машҳури, шоир ва олим эди”⁹¹, – деб ёзадилар.

Шунингдек, Буюк Британия музейи кўлёмалар фонди раҳбари, профессор Майкл Жеймс Эрдмен 2019 йилда эълон қилган “Навоий мероси – бутун инсониятга дахлдор мерос” номли мақоласида “Алишер Навоий – Шарқ Ренессансининг йирик намояндаси сифатида жаҳон цивилизацияси тарихида алоҳида ўрин эгаллайди.

Ҳазрат Алишер Навоий бутун ҳаётини халқининг илм-фани ва салтанатини ривожлантиришга, мамлакат равнақи, халқ ва миллатнинг тинч-тотув яшаши ҳамда давлат қудратини мустаҳкамлашга бағишлади.

Султон Ҳусайн Бойқаро ул зотни “Мамлакат устуни, давлат таянчи” – деб бежиз айтмаган. Алишер Навоийдаги бағрикенглик, одиллик, донолик, сиёсатдонлик ва фуқароларга ғамхўрлик фазилатлари Бойқарога давлатни адолатли бошқаришда яқиндан ёрдам берди. Уларнинг дўстлиги давлатни мустаҳкамлаш, юртда адолатни ўрнатиш, тил, илм-фан ва санъат, маданиятни ривожлантириш билан бирга, давлатнинг мудофаа қудрати, халқаро обрў-эътиборини оширишга хизмат қилди.

⁸⁹ Б.Ахмедов. Тарихдан сабоқлар. Тошкент. “Ўқитувчи” 1994 й. 356-357 бетлар.

⁹⁰ Алишер Навоий. Маҳбуб ул – кулуб. Тошкент. Ғ.Ғулом номли адабиёт ва санъат нашриёти. 1983 й. 12-бет.

⁹¹ Халқ сўзи. 1991 йил 29 май. Ш.Каримов. Р.Шамсутдинов. Ватан тарихи (биринчи китоб). Тошкент – “Ўқитувчи” – 1997 й. 498-бет

Ҳазрат Навоий гарчи ҳаёти мазмунини ижод қилишда деб билса ҳам, давлат ва халқ манфаатини ўйлаб, эл-юрт осудалиги йўлида муҳим давлат ишларини бажарди. Алишер Навоий амири-кабир – бош вазир сифатида узоқ йиллар давлат бошқарувининг энг муҳим ва нозик бўғинларида, суд-адлия, ички ишлар, солиқ тизими, ташқи дипломатик алоқалар, ички низолар, чегара муаммолари, умумхалқ йиғинлари ҳамда тадбирларида давлат ва халқ манфаатларини ўйғунлаштирди, химоя қилди. Ҳазрат Навоий давлат хизматини мансаб ва обрў учун эмас, балки миллат қадриятларини тиклаш ҳамда бутун дунёга тан олдиришдек улкан вазифани амалга ошириш учун бир имконият ва восита деб билди”⁹², - деб ёзади.

Ҳазрат Алишер Навоий яшаган даврдан буён олти аср ўтишига қарамай, ҳазратнинг адолатли жамият, адолатпарвар ҳукмдор, халққа хизмат, халқ манфаати, илму маърифат, саховат, тинчлик учун кураш, деҳқончиликни ривожлантириш, халқлар дўстлиги каби эзгу фикрлари, ўлмас ғоялари, орзулари бугун юртимизда ва дунёда ўзининг ифодасини топаётганга ўхшайди.

Маърифатпарвар ҳазрат Маҳдуми Аъзам “Фикр кўринмайди, аммо у кўринадиган улуғ ишларни бажаради”, – деб кўрсатганларидек, буюк Алишер Навоийнинг теран фикрлари, порлоқ ғоялари ҳаётда ўзининг исботини топмоқда. Юртимизда Президентимиз Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан 2017 йилнинг “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили” деб эълон қилиниши, “Инсон манфаати ҳар нарсадан улуғ” деган эзгу ғоя асосида ишлар ташкил этилиши, “Халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак” – деган ғоя асосида фаолиятнинг йўлга қўйилиши, “Халқ қабулхоналари”нинг ташкил этилиб, халқ дарди ва муаммоларини эшитиш, ҳал қилишга эътиборнинг оширилиши, “Меҳр ва Саховат” хайрия фондлари, камбағалликни тугатиш борасидаги ишлар, кам таъминланганлар ва ногиронларга арзон уй-жойларнинг берилиши, илм-маърифатни ривожлантириш ва бошқа кенг кўламли ўзгаришлар ҳазрат Алишер Навоий бобомизнинг “Одамий эрсанг демагил одами, Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами” деган ўлмас фикр ва ғояларининг ҳаётий ифодаси эканлиги, шубҳасиздир.

Ҳазрат Навоийнинг юрт тинчлиги ва хавфсизлиги учун курашга масъул кишилар, раҳбарлар ҳақидаги фикрлари, бу борадаги ўғитлари бугунги мураккаб таҳликали замонда ўта муҳимдир.

Бугун дунёдаги мураккаб вазият, алғов-далғовлар, уруш-жанжаллар давом этаётган даврда, Алишер Навоийнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти муҳташам биноси пештоқига ҳамда Москва шаҳрининг марказида ўрнатилган Ҳазратнинг ҳайкал тоқига ёзилган мана бу машҳур байти:

Олам аҳли! Билингизким, иш эмас душманлиғ,
Ёр ўлинг бир-бирингизга, ким эрур ёрлиғ иш!

⁹² Халқ сўзи. 2019 йил 12 февраль.

ўта муҳим ва долзарб бўлиб, Алишер Навоийнинг баланд осмондан, кўкдан туриб бугунги олам аҳлига, сиёсатдонларга, давлат раҳбарларига, тинчлик учун курашга даъватлари эмасми?

Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллиги халқаро миқёсда юбилей сифатида нишонланиши катта аҳамиятга эга бўлиб, ҳазрат Алишер Навоий меросининг ўрганилмаган янги-янги саҳифалари очилади ва халқимизни, айниқса, ёшларни нурли маърифий-маънавий қуроли билан қуроллантиради.

Ҳазрат Навоийнинг давлат ва жамият бошқаруви, адолатли жамият халқпарвар раҳбар тўғрисидаги фикр ва ўғитлари бугунги кундаги ва келгусидаги, турли тоифа раҳбарлар, турли лавозим ва мансабдорликка тайёрланаётган шахслар, кадрлар учун маънавий дастур бўлиб хизмат қилиш асносида Янги Ўзбекистонни барпо этишда, халқ фаровонлигини оширишда, комил инсонларни тарбиялашда камолот йўлини ёритувчи машъала ва ҳаракат, дастуруламал бўлиб хизмат қилади.

ALISHER NAVOIY MEROSIDA TA'LIM VA TARBIYA MASALALARI

*Alimova Komila Dekanovna,
Toshkent davlat stomatologiya instituti
O'zbek tili va xorijiy tillar kafedrasi
katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada Navoiy merosining yoshlar falsafiy tafakkurini shakllantirishdagi roli ochib berilgan. SHu bilan birga Navoiy asarlarining estetik ahamiyati va komil insonni tarbiyalash masalalari ilmiy-nazariy jihatdan yoritilgan. Alisher Navoiy badiiy-estetik merosining yurtimizda amalga oshirilayotgan ta'lim jarayonlari bilan bog'liq jihatlari tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar, madaniyat, ezgulik, tasavvur, Olloh, badiiy-estetik meros, komil inson, milliy tarbiya, ta'lim.

Аннотация. В статье раскрывается роль наследия Навои в формировании философского мышления молодежи. При этом эстетическая значимость произведений Навои и вопросы воспитания совершенного человека освещаются в научном и теоретическом плане. Объектом исследования являются аспекты художественно-эстетического наследия Алишера Навои, связанные с образовательным процессом в нашей стране.

Ключевые слова: молодежь, культура, доброта, воображение, Аллах, художественно-эстетическое наследие, совершенный человек, национальное воспитание, образование.

Annotation. The article reveals the role of Navoi's legacy in the formation of the philosophical thinking of young people. At the same time, the aesthetic significance of Navoi's works and the issues of educating a perfect person are highlighted in the scientific and theoretical terms. The object of the research is aspects of the artistic and aesthetic heritage of Alisher Navoi, associated with the educational process in our country.

Key words: youth, culture, kindgees, imagination, Allah, artistic and aesthetic heritage, perfect man, national upbringing, education.

Alisher Navoiyning adabiy-estetik dunyoqarashi uning badiiy ijodida, «Majolisun-nafois», «Muhokamatul-lugʻatayn», «Tarixi anbiyo va hukamo», «Nasoimul-muhabbat» kabi ilmiy asarlarida ham oʻz ifodasini topgan. Navoiyning badiiy-estetik dunyoqarashida goʻzallikka munosabat, nafosat sirlarini anglash, yuksak aql-zakovat bilan ifodalagan fikrlarni yoshlar maʼnaviy ozuqa sifatida qabul qiladi. Navoiy talabchan ustoz va xayrixoh, ham odil kitobxon sifatida yoshlarga oʻz merosini qoldirgan. Navoiy oʻz faoliyatida adabiyot va sanʼatning tub nazariy asoslarini tahlil qilib, zamonasini qiziqtirgan muammolarga javob topadi, adabiyotning badiiy-estetik vazifasini eng muhim masala sifatida oʻrganadi.

Navoiyning oʻzidan keyingi avlodga ustozlik qilganligi borasida SH.M.Mirziyoev ham oʻz fikrlarini bildiradi. “Ulugʻ shoir qalamiga mansub «Boy boʻlay deb, izzatingdan ayrilma», «Taʼlim bergan ustozingdan ayrilma», «Yuz yil yashab, tushsang ajal qoʻliga, Oʻngingdan chapingga boqqancha boʻlmas», «Har yigitning aslin bilay desangiz, Davrada oʻtirib-turishin koʻring» singari hikmatli satrlari xalqona maqolga aylanib ketgan. Maxtumqulining Xivadagi Shergʻozixon madrasasida tahsil olgani, Alisher Navoiydek buyuk sanʼatkorni oʻziga ustoz deb bilgani xalqlarimiz oʻrtasidagi abadiy doʻstlikning ajoyib namunasidir. Taʼkidlash joizki, Maxtumqulining otasi, shoir Davlatmamat Ozodiy ham oʻz vaqtida Xivada tahsil olgan edi. Maxtumquli Xivada juda koʻp xonadonlarda boʻlib, tuz totgan, ustozlar, doʻst-yorlar orttirgan, u yerda kechirgan yillarini minnatdorlik bilan eslab, goʻzal sheʼrlar bitganini oʻzbek kitobxonlari yaxshi biladilar. Navoiyni oʻziga ustoz deb bilish har bir davr ijodkori uchun faxr va iftixor boʻlgan. Yangi badiiy-estetik gʻoyalarning yoshlar taʼlim-tarbiyasi bilan bogʻliq jihatlari doimo adabiyotshunos va faylasuf olimlarning diqqat markazida turgan. Barcha yozilgan asarlarida “uning merosi falsafiy fikrlarga boy boʻlib, jamiyat taraqqiyoti, insonning baxt-saodati, komil inson va fozil jamoa, taʼlim-tarbiya haqidagi fikr-

o‘ylari o‘z ifodasini topgan. Shoir ijtimoiy-falsafiy qarashlarining muhim xususiyati shundan iboratki, unda falsafiy fikrlar majoziy tarzda, badiiy o‘xshatish va ramziy iboralar yordamida, zohiriy va botiniy ma’nalarda bayon qilinadi”. Bu esa, Navoiyning o‘z davrida insonni qadrlash, uning yuksak ma’naviy olamini boyitish uchun barchaning hammaslak bo‘lib mehnat qilishlari lozimligini ko‘rsatadi.

Mutafakkirning asarlarida falsafiy g‘oyalar panteistik tarzda ifodalangan bo‘lib, unda birinchi galda insoniy xususiyatlarning har bir fuqaro kamolot uchun zarurligi ko‘rsatib o‘tiladi. Insoniyat Odam Atoning avlodi sifatida Olloh tomonidan yaratilgan mavjudot ekanligi, unda salbiy va ijobiy g‘oyalarning aks etishi xudo bilan bog‘lab tushuntiriladi. Shuning uchun ham Navoiy asarlarida islomning axloqiy arkonlari bo‘lgan imon, e’tiqod, tavhid, vijdon, shariat, tariqat, komillik masalalari diniy va dunyoviylikka bog‘lagan. Bunda olamning estetik qiyofasini Ollohning jamoli sifatida e’tirof etilishi, inson esa ongu tafakkuri orqali uni o‘zgartirib, badiiy-estetik qadriyatlarni yaratishiga ishora qilinadi. Uning Olloh ishqiga oshiqlik bilan sug‘orilgan g‘azallarida komillikning sir-sinoatlari tahlil etiladi. So‘zning buyuk qudrati, ezgu niyatning butun borliq nazokatiga egaligi, shijoatning salobati, hasratning hayrat bilan uyg‘unligi Navoiy asarlarida sevishgan qalblar misolida namoyon bo‘ladi. Uning komillikka intilish g‘oyasi olamning nafasati orqali Ollohni anglashni o‘zida ifodalaydi. Uning adabiyot orqali borliqni badiiy-estetik tarzda ifodalishi o‘ziga xos xilma-xilliklarni aks ettiradi. Uningcha, “adabiyotning vazifasi – o‘sha borliqni, voqelikni xalqning manfaatlarini ko‘zlash nuqtai nazaridan to‘g‘ri, foydali, o‘rnak olarli, aktiv holda aks ettirishdir, go‘zal liboslar bilan bezab ko‘rsatish, ifodalash, izohlash, yomonlarni fosh etish, insonlarni yomonlikka, yomonlarga qarshi kurashga chorlash, ularga baxt yo‘lini ko‘rsatib berishdir”. Shu yo‘llar barchasi insonni oxir-oqibat yagona olamga olib kirishi, maqsad esa olamda odamning benuqson ezgulikka intilishi va bu jarayonda haqiqat(Olloh)ni topishi zarurligi ta’kidlanadi.

Shoirning yaratgan g‘azallari, ruboiylari, hikmatlari va asarlarida insonning oliy zot sifatida e’tirof etilishi diqqatga sazovordir. Uningcha, inson barcha mavjudotlarning eng go‘zali, uning tafakkuri esa o‘ziga xos badiiy-estetik merosni yarabi qolmasdan, ularni asrab-avaylaydi, kelajak avlodlar uchun vorislik vazifasini bajaradi. Borliqning sir-sinoatlarini anglab yetishdek noizk xilqatni inson o‘z qalbi bilan anglab yetadi. SHu asosdada Ollohga bo‘lgan ishqni ham o‘z ko‘ngliga tuyadi. Navoiy nazdida, “tabiatda turli-tuman go‘zalliklar, g‘oyat yoqimli, qiymatli narsalar, voqeliklar bordir. Lekin ularning oralarida bir borliq bordirki, u o‘zining qiymatbaholigi, go‘zalligi, martabasi bilan boshqalarning hammasidan yuqori turadi. U, insondir. Navoiyning eng asosiy mahbubi shu insondir. Butun boshqa narsalar, butun boshqa mavjudot shu inson uchundir, shu

inson xizmatiga, uning baxti, saodatiga xizmatiga qo'yilgandir. Inson mavjudotning markaziy figurasidir, eng qiymatli "javhari pokdir" Navoiyning asarlarida poklik, ezgulik va ma'naviyat masalalari yuksak axloqiy ideal bilan uyg'unlashgan. Unda komil insonni turlicha ko'rinishlarda ifodalaydi. Jumladan, uning asarlarida orif, zoxid, darvesh kabilar asosida insonlar axloqi borasida fikr yurititadi.

Navoiyning badiiy-estetik asarlaridan bo'lgan "Nasoyim ul-muhabbat" hamda "Lison ut-tayr"larda darveshlarning siyrati, xulq-atvoridagi ishqqa muhabbat va javonmardlikni targ'ib etuvchi xususiyatlar ta'riflanadi. Navoiy dunyodagi barcha haqiqatlar va hodisalarga o'zining muosabatiin bildirishga harakat qiladi. Bunda u ezgulik va poklik, to'g'rilik va rostlikni insonning yuzi sifatida baholaydi. Bunda badiiy-estetik jihatlar obrazlar orqali yoritib beriladi. Mutafakkirning asarlarida insonning qadri ulug'lanib, axloq birinchi darajaga chiqadi. Chunki or-nomus, uyat va oriyat, nafs va nafsoniyat, go'zallik va ishq tushunchalari insonning bezagi sifatida o'ziga xos tarzda talqin etiladi. Ollohning izmida bo'lgan dunyo, tabiat hamisha go'zaldir, yoqimlidir, lazzatlidir. U aldamchilikni yoqtirmaydi, undan faqat oqilona foydalana olish zarur. Uningcha, xudo oliy borliq bo'lib, bu tabiat va undagi hayot go'zalliklaridan, lazzatlaridan foydalanishda bosh tortish kerak emas. Shu bilan birga bu dunyodan, tabiatdan, undagi hayotdan boshqa dunyo, hayot ham mavjuddir. Shu boisdan, "Navoiy o'z falsafasida butun olam, borliq, koinotning xudo tomonidan yaratilganligini e'tirof etadi. Butun olam jumladan, tabiat va jamiyat ollohning namoyon bo'lishi, zuhr etilishidir. Uning bu fikri tasavvuf ta'limotidagi xudo butun mavjudotning, borliqning yaratuvchisi, qolgan barcha narsa va hodisalar jumladan, inson ham uning zarralaridir", deyiladi.

Navoiyning badiiy-estetik qarashlarida borliqni tushunib yetish, voqelikdagi go'zallikni inson bilan uyg'unlashtirish muhim sanaladi. U imkoniyati boricha voqelikning estetik qiyofasini chuqur anglab yetishga, borliqdagi ichki va tashqi ziddiyatlarni mohirona o'rganishga, turli lahzalardagi holatlarni shoirona yoritishga intiladi. Unda yaxshilikning ertasi farovonligi, xalqqa xizmat qilish foydali ish ekanligi, olamning bu go'zalaliklaridan bahra olish inson uchun nozik hislar ekanligini o'rtaga tashlaydi. Yaratgan asarlaridagi qahramonlarining qiyofalari orqali ishqqa yetish yo'llarini izlaydi. Navoiy shaxs bilan jamoa orasida turgan ommaga o'zining munosabatini bildirib, davrning g'oyalarini o'zi yaratgan qahramonlar hayoti orqali osib berishga intiladi. Uning qahramonlari orqasida muayyan ijtimoiy guruhlar, xalq ommasi turishi asosiy o'rinda ko'rsatiladi. SHular orqali jamiyatning, insoniyatning xarakteri va badiiy-estetik qiyofasini yaratib beradi. Shoir mohirlik bilan ob'ektni tadqiq etib, unga jozibadorlik, yangicha hayot va go'zallik baxsh etish yo'llari bilan ijod qiladi. Har bir qiyofani o'rganar ekan, mohiyatni yaqqol ko'rsatadigan, zamonaviylik kasb etadigan estetik dunyoqarashni

yaratishga intiladi. O‘z davrida “Navoiy madrasa talabalari, yosh iqtidorli shoirlar, rassomlar va olimlarni moddiy jihatdan qo‘llab turganligi manbalardan ma’lum”.

Demak, boylik egasi bo‘lish solikning bu dunyoni ishlari sirasiga, zohiriy foliyatiga kiradi. Agar u qalbida Oллоhni esdan chiqarmay, ma’rifat bilan shug‘ullansa, boylik xudoning fasliga yetishishi uchun xalaqit bermas, u holda boylik to‘plash qoralanmaydi”. Shoir barcha to‘plagan boyliklarini o‘z yurtining kelajagi uchun sarf qilgan. U xayrli ishlarni rivojlantirib, jamiyat va xalq uchun masjid va madrasalar, ko‘priklar, rabot va karvonsaroylar, hammom va shifoxonalar qurdirib, odamlarning dehqonchilik qilishlari uchun kanallar qazdirgan. Shu boisdan Navoiy davrida san’at, me’morchilik, rassomchilik, she’riyat, haykaltaroshlik kabi sohalarning rivojlanganligini “Xamsa” va boshqa asarlardagi o‘xshatishlar orqali bilib olishimiz mumkin. Ularda tabiatdagi go‘zallik, turli-tuman manzaralar, odatiy turmush uchun ishlatiladigan estetik qiyofadagi narsalar, insonlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalari, fikrlash tarzi, insonni zavqlanish va ilhom berish kabilar asosiy o‘rinni egalaydi. Taniqli tarixchi va faylasuf Muxammadjon Abdurahmonov Navoiy va Bobur ijodi, ularning tarbiyaviy ahamiyati haqida so‘z yuritir ekan, “Navoiydan so‘ng adib, san’atkor, rassom va hunarmandlarga Bobur xuddi Navoiy kabi sarparastlikni zimmasiga olib, yosh qalamkashlarga sharoit yaratish, ularni moddiy ta‘minlash, davr tashvishlaridan holi ijod qilishlariga bosh bo‘lgan. Boburning o‘zi Alisher Navoiy va o‘sha davr shoiru adiblari, mo‘yqalam ustalari, san’atkorlari ijodining munaqqidi sifatida yuksak adabiy-estetik qarashlari bilan adabiyotni xalq manfaati sari yo‘llashga, asarlarga xolisona baho berishga harakat qilgan, yozuvchi yoxud shoirning axloqi, asarlari qadar go‘zal va ma’naviy yuksak bo‘lishini tilab fikr bildirgan”, deb yozadi.

Navoiy badiiy-estetik merosida ta‘lim-tarbiya masalasi asosiy o‘rinlardan bo‘lib, unda tarbiyaning nozik jihatlari badiiy qiyofada ifodalanadi. Badiiy adabiyot vositasi orqali Navoiyning asarlarida inson ko‘ngiliga yo‘l topuvchi nozik xilqatlar, qahramonlar siymosining ifodasi, umuminsoniy fazilatlar, chuqur falsafiy mazmun, yuksak badiiy tasvirlar qiyofasi ifodalanadi. Badiiy-estetik ideallar asosida davrning mafkuraviy qiyofasida tarbiyaning roli ochib beriladi. Jamiyatning axloqini esa faqat mafkuraviy tarbiya yo‘llari bilan amalga oshirishning samarasi xususida so‘z yuritadi. Navoiyning asarlarida go‘zallikni inson va dunyo o‘rtasidagi hamohanglik holati sifatida qaraladi. Bunda, tarbiyani eng avvalo qalbning go‘zalligi bilan she’riyatning ma’nosini anglash asosida tushunish va uni ruhiyatga singdirish, his etish lozimligi ta’kidlanadi. Navoiyning fikricha, yoshlar ta‘lim-tarbiyasi avvalo maktabdagi faoliyatga uyg‘unlashishi kerak.

Maktab jamiyatda ta'lim-tarbiya va bilimning o'chog'iga aylanishi, yosh avlodni yoshi ulug'lar pand-nasihatlar bilan bog'lashi lozim. Navoiyning bu qarashlari ayni paytlarda ham muhim faesafiy-estetik ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, yoshlarning ta'lim-tarbiyasi jarayonida estetik madaniyat, estetik tuyg'u, estetik did va tasavvur, e'tiqod va ideallarni shakllantirishda Navoiyning badiiy-estetik merosi ulkan ma'naviy manba va nodir xazina bo'lib xizmat qiladi. Ikkinchidan, yoshlarning axloqiy-estetik tarbiyasi jarayonida maktabgacha ta'limdan tortib, oliy ta'lim muassasalaridagi ma'naviy-mafkuraviy ishlarni tashkil etishda shoir asarlari o'ziga xos va betakror rang-baranglik kasb etadi.

Ajdodlarimiz o'tmishda yoshlarning jismonan baquvvat, ruhan sog'lom, aqlan yetuk bo'lishlariga katta e'tibor qaratganlar. Ushbu zavqiy munosbat yoshlar estetik tarbiyasi va dunyoqarashi rivojlanishiga katta xizmat qilgan. Navoiy badiiy-estetik merosining yoshlar kamolotidagi o'rni halol mehnat bilan tarbiya topishda ham dolzarb omil sanaladi. Naqshbandiyning "Dast ba kuru dil ba yor" shioriga amal qilish har bir insonni halol mehnat qilishga, oilaviy farovonlikka, jamiyat taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shishga undab kelgan. Bu da'vat yurtimizda fuqarolarning ijtimoiy faolliklarini oshirishga, moddiy vama'naviy ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirishga xizmat qiladi. Yoshlarning tasavvurlari, aql-idroki,estetik tafakkuri falsafiy dunyoqarashni boyitadi, ularning irodasini chiniqtiradi va xarakterini mustahkamlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: O'zbekiston, 1-jild, 2017. 368-b.
2. Zohidov V. Ulug' shoir ijodining qalbi.–T.:O'zbekiston,1970.233-234-b.
3. Davronov Z. Falsafa. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisod-moliya, 2006. 165-b.
4. Nazarov Q. O'zbek falsafasi.–T.:O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2013.139-b.
5. O'zbekistonda ijtimoiy-axloqiy va gumanistik fikrlar tarixining muhim bosqichlari. –T.: Falsafa va huquq instituti nashriyoti, 2007. 198-b.
6. Ma'naviy tarbiya: Xrestomatiya.-T.: Turon zamin ziyo, 2014. 111-b.

ALISHER NAVOIY VA XORAZMIY IJODIDA GO'ZALLIK TIMSOLI

D. D. Muminova
SamDU o'qituvchisi
muminova-d@list.ru

M. Sobirova
SamDU 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Maqolada Xorazmiy “Muhabbatnoma”si va Alisher Navoiyning “Xamsa”sida keltirilgan obrazlarning o‘zaro hamohangligi va adabiyotimizda baytlar tarkibidagi go‘zallik simvoli haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: noma, timsol, ma’shuqa, oshiq, she’riy san’at, bayt, obraz.

Аннотация: В статье рассматривается гармония образов в хорезмском «Любовном письме» и «Хамсе» Алишера Навои и символа красоты в нашей литературе.

Ключевые слова: письмо, логотип, любовник, любовник, поэтическое искусство, байт, изображение.

Annotation: The article deals with the harmony of the images in Khorezmi's "Love Letter" and Alisher Navoi's "Khamasa" and the symbol of beauty in our literature.

Keywords: letter, logo, lover, lover, poetic art, byte, image.

Adabiyot ravnaqi va bezagining yorqin ko‘rinishini mumtoz adabiyotimizning yirik namoyondalaridan Alisher Navoiy ijodida ko‘rish mumkin. Navoiyga qadar esa Xorazmiy turkiy adabiyot boyishining asoschilaridan biri sifatida ta’kidlash o‘rinlidir. Bizga ma’lumki, Navoiy ijodida 16 turdagi janrlar bo‘yicha ijod qilgan shaxs sifatida nom qozongan bo‘lib, shu janrlarda adabiyotimizga ma’lum bo‘lgan barcha badiiy san’atlardan foydalangan. “Muhabbatnoma”da berilgan nomalardan biriga nazar tashlaydigan bo‘lsak, Navoiy ijodida keltirilgan tartibda Xorazmiy ijodiga bog‘liq yoki namuna bo‘lgan bir asar sifatida «Muhabbatnoma»dagi nomalarda ko‘proq ma’shuqa tasviri chizgilariga bag‘ishlangan baytlarni ko‘rish mumkin. Bunga «Avvalgi nomani aytur» bobida ma’shuqa siyomosini yorqinroq chizish, uning fazilatlarini bo‘rttirib ko‘rsatish va ulug‘lash uchun o‘z mahoratini to‘laligicha safarbar etadi. Masalan:

Ayo ko‘rk ichra olam podshohi,

Jahon tutti sening husnung sipohi.

Pari ruxsoralarning ko‘rkka boyi,

Yuzung navro‘z-u, qoshing bayram oyi [Muborak maktublar 16-b].

Anglashiladiki, oshiq soʻzning boshidanoq mahbubasini goʻzallik bobida barcha goʻzallarning podshohi deb taʼriflarkan, husnini podshohning lashkarlariga oʻxshatadi va ana shu lashkar bilan jahonni mahv etgani mubolagʻa qilindi, ikkinchi baytda esa yorning taʼrifini yana yuksaltiradi. Uni farishta yuzlilarning ham goʻzalrogʻi deb taʼriflarkan, yuzini yangi chiqqan oyga oʻxshatadi. Shu oʻrinda aytib oʻtish joizki, shoir (Xorazmiy) maʼshuqa taʼrifida oʻz novatorligini namoyon etadi. U har bir taʼrifida imkon qadar yangi bir jumlagina murojaat etadi. Yuqorida yorning yuzi navroʻz, yaʼni yangi kunga, qoshi esa bayram oyi – yangi chiqqan oyga oʻxshatilishining oʻziyoq buning isboti, quyidagi baytlarda ham ana shu navatorlik sezilib turadi.

Koʻngul Shirin soʻzuing a boʻldi Farhod,

Koʻzung Kashmir jodusigʻa ustod.

Qaro meng ol yangoqingda yaroshur,

Boshim doyim adoqingqa yaroshur [Muborak maktublar 16-b].

Shoir yorning Shirin soʻzlariga maftunlikni Farhod hajrida kuyish holati bilan tenglasa, koʻzlarining maftunkorligini Kashmir jodusi (Kashmirning goʻzalligi azaldan kishilar eʼtiborini oʻziga tortib kelgan va Kashmir sheʼriyatda goʻzallik simvoli sifatida vositaga aylangan)ga ustozlikka qiyoslaydi. Hatto shunday goʻzallik diyori tarovati mahbubani koʻzlari oldida ip esholmasligi orqali kitobxon eʼtiborini oʻziga tortadi.

Keyingi baytda maʼshuqaning qizil yonoqlari ustidagi qaro xoli (meng)ning joylashuviga ishora qiladi. Demak koʻz oʻngimizda beixtiyor yuzlari tiniq begʻubor (tong kabi), qoshlari hilol, koʻzlari joduvash, yonoqlari qizil, yonoqlari ustidagi xol qop – qora, soʻzlari shirin bir parivash namoyon boʻladi.

Shoir oshiqning sevgilisi qaddi bastini quyidagicha tavsiflaydi.

Boʻyung sarvu sanubardek beling qil,

Vafo qilgʻon kishilarga vafo qil[Muborak maktublar 16-b].

Maʼshuqaning qaddi qomati sarv sanobar daraxtining tikligiga, belining ingichkaligi soch tolasiga oʻxshatiladi, qaddi qomatining sarv daraxtiga oʻxshatilishi anʼanaviy tasvir boʻlsa-da, ammo bu mantiqiylik asosida keltirilgan tashbeh. Belning qilga oʻxshatilishi ham mubolagʻali tashbeh asosida toʻgʻri taʼriflangan.

Aqiqing suhbatindin jon boʻlur soʻz,

Qamartek chehrangga boqsa qamar koʻz[Muborak maktublar 16-b].

Eʼtibor beradigan boʻlsak, yorning lablari aqiqqa – qizgʻish rangli qimmatbaho toshga oʻxshatilibgina qolmay toʻgʻridan toʻgʻri aqiq deb atalib beriladi. Yorning yuzi endi yuqoridagi taʼrifga ham qanoatlanmay endi kamar oyni yor – chehrasiga boqqanda koʻzi qamashishi bilan baholanadi, izoh

beriladi. Keyingi baytlarda esa yorning ko‘zi nargiz deb, kipriklarini novak deb ta’riflasa, yuzining kulib turishi arg‘uvon gullariga o‘xshatiladi.

Urur nargislaring novakni jong‘a,

Kular chehrang chechaktek arg‘uvong‘a[Muborak maktublar 16-b].

Shundan keyingi baytlarda shoir yana o‘z sevgilisining husni ta’rifini berarkan, uning ta’rifini hatto Chin – Mochin, ya’ni Xitoy va Turkistonning uzoq yerlariga ham borib yetganligini, dunyodagi jami shohlar uning oldida yer o‘pishlarini mubolag‘a qiladi-da, so‘ng yana ma’shuqaning tashqi qiyofasiga chizgilar beriladi.

Tabassum qilsangiz shakkar uyolur,

Tishing injusidan gavhar uyolur.

Jamoling yetti olamg‘a sipahlar,

Qotingda yer o‘parlar jumla shahlar.

Falak ishqing yo‘linda besaru poy,

Isirg‘ang donasi Zuhra, yuzing oy,

Latofat mulkida sultonsen, ey jon,

Qamuq boshdin – ayoqqa jon sen, ey jon.

Qatiq kulsang magar og‘zing bilurgay,

Pari ko‘rsa seni mendek telurgay.

Soching bir torina ming hur yetmas,

Yuzungnung nurina ming nur yetmas [Muborak maktublar 17-b]..

Ma’shuqaning tabassumi shu qadar yoqimli va shirinki hatto shakar ham uyaladi. Tishing injusidan esa sof va tozalikda yorning tishlari o‘zidan a’lologini ko‘rgach uyaladi. Oshiqning nazaridan yor quloqlaridagi sirg‘a – ziraklari ham chetda qolmaydi. Ma’shuqaning har bir ko‘zga ko‘ringan detali oshiq tilidan mubolag‘a va tashbehlar bilan ta’riflanadi. Ziraklar yorug‘likda go‘yo Zuhro yulduzidek yorqin va nafis bo‘lsa, yorning yuzi oy kabidir. Oshiq mahbubasining yuzi oydek nafis, beg‘ubor va yorug‘ligini bot-bot takrorlaydi. Og‘zini esa shu qadar kichikligidan faqatgina qattiq kulganda bilinishini va bu holatni hatto pari – farishta ham ko‘rganda o‘zidek bilishini zukkolik bilan chizadi. Birinchi nomaning so‘nggi baytlarida oshiqning go‘zallikda tengsiz ma’shuqa tufayli chekayotgan iztiroblari, ichki kechinmalari go‘zal satrlarda ifoda etiladi. Birinchi nomadagi ta’rif-u tavsiflar kitobxon uchun ma’shuqa obrazini, aniqrog‘i, tasvirini tasavvur qilishi uchun yetarli manba hisoblanadi va oy yuzli, hilol yuzli, nargiz ko‘zli, aqiq labli, sarv qomatli beli qildek, tabassumi shakardan nozik, tishlari inju, yuzlari nurli, joduvash ko‘zli, faqatgina kulganda (og‘zi) borligi bilinadigan darajada nozik og‘izli go‘zal parivash ko‘z o‘ngimizda ko‘zgdagi aks kabi namoyon bo‘ladi. Ammo shoir faqat shu bilan cheklanib qolmaydi, aksincha, keyingi

nomalarda ham yorining go‘zalligini yanada nafis ta’riflar bilan ta’riflash orqali uning qiymat bahosini oshiradi.

Noma davomida oshiq shoir mahbubasining ta’rif, go‘zalligining kuch qudratini shunday izohlaydi;

Qilur zulfung qamuq olamni shaydo,
Bo‘lur jodu ko‘zingdin fitna paydo.
Yarar ming jon bir ashkoling fidosi,
Ko‘zum mardumi xolingning fidosi.

Seni ko‘rgan o‘zindin yot bo‘lur,

Ruhungni ko‘rsa, ming shoh mot bo‘lur.

Ikki zulfung ko‘ngullarni panohi,

Eshiking tuprog‘i jon sajdagohi [Muborak maktublar 16-b].

Oshiq ta’riflagan ma’shuq shu qadar go‘zalki, uning birgina qaro sochlari butun olamni o‘ziga shaydo qiladi, joduvash ko‘zlari esa dunyodagi jami fitnalarni paydo qiladi. Bu go‘zallarni ko‘rgan har qanday kishi esa hushini yo‘qotadi. Shohlarning ko‘zi uning yuziga tushsa, haddi shahmatda mot bo‘lgan, taxtadek qotadi. Xuddi shu asnoda davom ettirilgan ta’riflarda shoir endi ma’shuqani gulga, chechakka qiyoslaydi. Sen toza bir gulsanki sening dushmaning tikandir deydi. O‘z fikrini esa:

Raqibingdur tikan, siz toza gulsiz,

Chechak chimgan aro bo‘lmas tikansiz[Muborak maktublar 19-b]..

jumlasini keltirish orqali isbotlaydi. Yana quyidagi baytda:

Shakardin totli so‘zli dilrabosen,

Dareg‘okim, chechaktek bevafofen[Muborak maktublar 19-b]..

deya ma’shuqa ta’rifiga, guldek bevafofen deb xolis baho beradi.

Shoir uchinchi nomada ma’shuqa ta’rifi yanada mukammalroq ifoda etishga va shu yo‘l bilan oshiqning ma’shuqaga munosabatini yanada kuchliroq bog‘lab uning vasliga yetish yo‘li naqadar olis va xavf-xatarga boyligi hamda visol yo‘lida umidsizlikka tushish sababini izohlab beradi.

Shoir birinchi va uchinchi nomalarda ma’shuqa obrazini umumlashma xarakterda bersa-da, tasvir usuli an’anaviy ko‘tarinki ruhda borsa-da biroq ba’zan u bilan bog‘liq detallarda aniq ta’riflar shuningdek ma’shuqaning tashqi qiyofasi bilan birga ichki dunyosini nazardan chetda qoldirmaydi. Beshinchi nomada xuddi ana shu holat yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Ayo gulchehralar molik rikobi,

Qamuq olam sening g‘amzang xarobi.

Latofat mulkining sohibqironi,

Muvofiq surating birla maoniy.

Hiradni ozdudur g‘amzang xumori,

Yonoqlaring Xalillulloh nori[Muborak maktublar 21-b]..

Ko‘rinadiki, shoir ma’shuqani ham ichki, ham tashqi dunyosiga chizgi berish orqali tom ma’nodagi go‘zallik ichki va tashqi fazilatlarini uyg‘unligidan yuzaga chiqishni bayon etadi.

Bu kabi tasvirni Alisher Navoiy “Xamsa”sida keltirilgan obrazlardagi oshiq va ma’shuqalarda ko‘rish mumkin. Asosan, Farhod va Shirin tasvirida berilgan ta’riflarda ham “Muhabbatnoma”da keltirilgan ta’rif va tavsiflarni o‘zaro o‘xshash deyish mumkin:

Sochim fikrida tunlay aylasang pech,
Qarorurmu jahoning tun kibi hech?
Qoshim mehrobini yod aylagan dam,
Yangi oydek bo‘lurmi qomating xam?
Chu mijgonim g‘amidin chiqsa xo‘yung,
Bo‘lurmu bir tikon har tora mo‘yung [MAT 124-b]?

hamda “Layli va Majnun” asaridagi obrazlarda ham bunga yorqin o‘xshash jihatlari mavjud. Shu kabi asarlar o‘z davrining va keyingi davr adabiyot shinavandalari ijodida namuna sifatida foydalanishgan va oshiq va ma’shuqalarning bir birlariga bo‘lgan sadoqatlarini hayot tarzida ham dastur sifatida ishlatilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Муборак мактублар. – Тошкент, F.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
2. А.Навоий МАТ (Мукаммал асарлар тўплами), 20 томлик, –Тошкент: Фан, 2001,
3. Y.Isoqov. So‘z san’ati so‘zlari. T.: 2014. 192-б.
4. Vohidov R., Eshonqulov H. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. –T.: O‘zbekiston

XIX asr Qo‘qon adabiy muhiti : Xon (Muhammad Alixon) shaxsiyati va ijodi

Hoshimova Mohigul Ahmadovna
SamDU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbek xonliklaridan biri bo‘lgan Qo‘qon xonligida XIX asr adabiy muhitida alohida ahamiyatga ega bo‘lgan ham xon,ham shoir sifatida nom qozongan Mohlar oyim va Amir Umarxonning farzandi bo‘lgan

Muhammad Alixonning ijodi va shaxsiyatini talqin etishdagi ilk qadamlardan biri sifatida uning ijodiga xos xususiyatlar bilan tanishtirish. Mazkur maqolada Xonning ijodini qaysi manbalar orqali o'rganish, xonning ijodiga nima va kimlar ta'sir etganligini aniqlashdan iborat..

Kalit so'zlar:madaniy hayot,adabiyot,badiiy san'atlar,qo'lyozma,adabiy tur, badiiy usul.

O'zbek xalqining tarixi va madaniyati bir necha ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Ajdodlar qoldirgan, asrlar davomida yaratilgan moddiy va ma'naviy meros esa insoniyat tarixining boy takrorlanmas qismini tashkil etadi. Ularning katta qismi esa madaniyat sohasida toplangan boyliklardir. Mustaqillik yillarida barcha sohalar kabi adabiyot va tariximiz uchun qorong'u sahifalarni yanada oydinroq yoritish imkoniyatini yaratib berdi. O'tgan yillar mobaynida ajdodlarimizning yuzlab qo'lyozma asarlari dunyo yuzini ko'rdi, respublikamizda va xorijda minglab nusxalarda nashr etildi. Bu ham tariximizning boy o'tmishiga va merosiga ko'rsatilgan ehtirom va e'tirofdir. Ayniqsa, o'zbek xonliklari davrida yaratilgan yuzlab noyob qo'lyozma asarlar bugungi kunda xalqimizning bebaho ma'naviy merosi sifatida o'z tarkibida madaniy hayotning turli sohalariga ko'plab ma'lumotlarni yetkazib kelayotganligi bilan bir qatorda davlatchilik jarayonlarida sodir bo'layotgan voqealarga ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda.

Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan tadqiqotlar va ilmiy adabiyotlarning o'rganilishi masalaning mohiyatiga bo'lgan yondashuvni tubdan o'zgarib,tarix haqiqatlarini ilmiy nuqtayi nazardan o'rganishni talab qilmoqda. Bu davrga oid ko'plab manbalarning guvoh berishicha ham ilmiy ham badiiy adabiyotda yuksalishlar ro'y bergan. Xususan, Qo'qon xonligi tarixini yoritishda H.Ziyoyev, H.Bobobekov, SH.Vohidov, N.A.Ahmadjonov, Z.Ilhomov, V.Ishquvvatov, S.Tillaboyev, Is'hoqxon Junaydullo o'g'li - Ibratning "Tarixi Farg'ona"⁹³ va boshqa ko'plab asarlarni keltirish mumkin.

Qo'qon xonligining tarixiga oid manbalarni ko'zdan kechirib qarasak,XIX asr madaniy va adabiy muhiti alohida ahamiyatga ega hisoblangan. Xususan, Qo'qon hukmdorlarning qator namoyandalari temuriylar an'anasini davom ettirib, o'zlari ham ilm-ma'rifat bilan shug'ullanib bu sohani ravnaq topdirishga katta sa'y-harakat qilganlar. Ayniqsa, bunda Qo'qon xonlaridan Umarxon va Muhammad Alixon davrlari yaqqol ajralib turadi.

Muhammad Alixonning shaxsiyatiga oid manbalarni ko'rib chiqar ekanmiz, unda ijobiy fikrlar bilan bir qatorda salbiy ma'lumotlar borligi ham ko'zga tashlanadi. Shu bilan birga undagi she'riyatni sevishi,adolatli bo'lish, shoirlarga

⁹³ Is'hoqxon To'ra Ibrat "Tarixi Farg'ona", Toshkent,"Ma'naviyat".2005,16-b.

keng yo‘l ovhin berishi kabi oliyjanob tuyg‘ular ham mujassam ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Is‘hoqxon Ibratning “Tarixi Farg‘ona” asarida quyidagi ma‘lumotlar berilgan⁹⁴. Umarxon vafotidan so‘ng Muhammad Alixon o‘g‘li o‘n besh yoshlarida taxtga julus etdi. Xalq muni sifati madh ilan Ma‘dalixon deb, ya‘ni manbai adlu adolat deb zikr qilur erdilar. Bul vaqtda Jahongirxo‘ja g‘alabasida bul kishi ham Qoshg‘arga Xitoy ilan g‘azot qilmoq bo‘lub borib, Gulbog‘ degan mavze‘da Xitoy ilan muhoraba qilib, g‘oziylik laqabiga sodiq bo‘lubdurki, Xo‘qand xonlaridan mundan bo‘lak hech lishi kuffor bilan muhoraba qilmay g‘oziylik laqabiga noyil o‘lmag‘on ekan. Ushbu ma‘lumotlardan Muhammad Alixon shaxsining naqadar bilimli va yurt tinchligini o‘ylaydigan xon ekanligi ko‘rinadi.

Abdulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” romanining “Amir Umarxonning kanizi “qismida ham Madalixon shaxsiyati va tarixiga oid ma‘lumot ham keltirilgan⁹⁵. Shu bo‘yicha Abdulla Qodiriy alohida roman yozmoqchi bo‘lib manbalar to‘plagan ham ma‘lum.

Uvaysiyning “Voqeayi Muhammad Alixon” manzumasida ham Muhammad Alixonning ijodiga to‘xtalib o‘tgan⁹⁶.

Xonning ijodiga ko‘z tashlar ekanmiz uning ijodi mavzu ko‘lamida ham, she‘r badiiy san‘atlarini qo‘llashida ham o‘ziga xoslikni ko‘rishimiz mumkin. Xon ijodi Qo‘qon adabiy muhitining bir qismini tashkil etsa-da undagi ham shohlik va ham shoirlik jihatlari mujassam bo‘lgan. Uning “Yuzu qadingg‘a in ermas..” deb boshlanuvchi g‘azaliga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, undagi so‘z ma‘nolarini teran anglab o‘z joyiga munosib tarzda terganligiga guvoh bo‘lamiz. G‘azalning matla‘sida shoir nima demoqchi bo‘lganligi anglashiladi.

Yuzu qaddingg‘a ermas bu chamanning sarv ra‘nosi,
Suv hayvon chashmasiga bo‘lsa bil Isoning anfosi.

Unga ko‘ra yorning go‘zalligi ta‘riflanadi va uning nafasi kuchliligini ifodalash uchun Isoning anfosi so‘zi yordamga keladi. Uning ijodida Fuzuliyning g‘azallariga yaqinlikni va ergashishni ko‘rishimiz mumkin. Fuzuliy bir ga‘zalida podshohlarni, hukmdorlarni ta‘magir, riyokor bo‘lmaslikka, adolatli bo‘lishga, xalq manfaatini o‘ylashga, rahm-shafqat bilan yashashga chaqiradi⁹⁷. Bu narsa Ma‘dalixon hayotining me‘zoniga aylangan edi⁹⁸. Ozarbayjon shoiri Muhammad Fuzuliyning jahon adabiyoti xazinasiga qimmatbaho durdona bo‘lib qo‘shilgan shoh asarlari nafaqat Ozarbayjonning, balki o‘zbek xalqining ham yurak sadolari

⁹⁴ Is‘hoqxon To‘ra Ibrat “Tarixi Farg‘ona”, Toshkent, “Ma‘naviyat”.2005,16-b.

⁹⁵ Abdulla Qodiriy. “Mehrobdan chayon”,

⁹⁶ Po‘lat Qayumov “Tazkirai Qayyumiy” Toshkent.1998.168-bet.

⁹⁷ Fuzuliy. “Devon”, “G‘ofur Gulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti: Toshkent, 1968.

⁹⁸ Po‘lat Qayumov “Tazkirai Qayyumiy” Toshkent.1998.169-bet.

sifatida yangrab kelmoqda. Fuzuliy she'rlari ko'p asrlardan beri o'zbek shoirlarining sevimli she'rlari sifatida o'qib kelinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Po'lat Qayumov. "Tazkirai Qayyumiy". Toshkent, 1998-yil.
2. Is'hoqxon To'ra Ibrat. "Tarixi Farg'ona". Toshkent, "Ma'naviyat". 2005-yil.
3. Abdulla Qodiriy. "Mehrobdan chayon". Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2008-yil.
4. Fuzuliy. "Devon". G'ofur Gulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti: Toshkent, 1968-yil.

ISHQKI IKKI JAHONDUR...

Tog'ayeva Shaxnoza
SamDU magistranti
Ilmiy rahbar: M.Q. Muhiddinov

*Bo'lmasa ishq, ikki jahon
bo'lmasun,
Ikki jahon demaki, jon
bo'lmasun.
(A.Navoiy).*

Badiiy adabiyot deb atalmish bir bo'ston bor ekanki, bu bo'stonga har bir so'z ijodkori o'z niholini qadamoq istaydi. Bu san'at gulshaniga har qanday iste'dodli san'atkor o'z ustozlarining ko'magi bilan qadam qo'yadi. Chunki yosh san'at egasi badiiy adabiyotda ochmoqchi bo'lgan be'takror kashfiyotlarini ungacha ochilgan yo'llar zamiridan topadi. Busiz iloji yo'q, chunki badiiy adabiyotda qayta-qayta ta'kidlanganidek "ilhomlanish" degan bir nozik jarayon borki, bu jarayon ustozlar ijodisiz vujudga kelmaydi. Mustahkam asosga tayanmagan novatorlik- "changlanmagan gulga o'xshaydi-meva tugmaydi" (A.Qahhor). Xullas, iste'dodning o'sib kamol topishida traditsiyaning roli katta.

Mumtoz she'riyatda g'azal shoirning salohiyati ko'lamini anglatuvchi asosiy janr hisoblangan. Har bir ijodkorning maqomi uning g'azalchilikdagi mahorat darajasi bilan belgilangan. Shuningdek, devon tuzishda ham g'azal alohida mavqe kasb etgan. O'tmishda g'azal yozmagan ijodkorning devon tartib berishi mumkin bo'lmagan.

Ushbu maqolamizda ham she'riyat gulshanining ikki buyuk bog'boni, tom ma'noda o'zbek g'azalchiligining ustoz-shogirdlari bo'lgan Mavlono Atoyi va Navoiy xususida so'z boradi. Navoiy Amir Xusrav Dehlaviyni oshiqona g'azallarning, Hofiz She'roziyning rindona g'azallarning, Abdurahmon Jomiyning esa orifona g'azallarning buyuk ustalari deb, ularni o'ziga ustoz hisoblagan va doim ulardan ilhomlanib ijod qilgan. Bu o'rinda shuni ta'kidlab o'tishimiz joizki, Atoyi va Navoiyning ustoz shogirdlik munosabatlari aynan keltirilgan o'rinlar kuzatilgan adabiyotlarda uchramaydi, lekin "Navoiydek so'zga talabchan she'riyat sultonining e'tirofiga sazovor bo'lgan" Atoyi o'zining go'zal oshiqona-orifona g'azallari bilan Navoiyga uztozlik qilgan desak yanglishmaymiz (f.f.n Ergash Ochilov).

Bu ikki shoir adabiy me'rosini o'rganish tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, Atoyidan ko'ra Navoiyning ijodi ko'plab yoritilgan. Afsuski, Atoyining g'azaliyoti darsliklarda, ilmiy tadqiqotlarda juda kam o'rganilgan. Borlari ham ijodidan ko'ra taxallusi atrofida qo'zg'algan bahslar yuzasidan yozilgan. Garchi undan bizgacha Navoiyga nisbatan ancha oz - 260 g'azalni o'z ichiga olgan yagona devon yetib kelgan bo'lsa-da, mavzu va mazmun ko'lamidan salmoqlidir. Shuning uchun, ushbu kichik tadqiqotimizda asosiy e'tiborni qaysidir jihatlari bilan Navoiyning orifona she'rlariga ilhom berolgan Atoyi ijodiga qaratamiz.

O'n beshinchi asrning mashhur shoirlaridan, Alisher Navoiygacha bo'lgan adabiyotining iste'dodli vakillaridan biri Atoyidir. U shu davrda yashab ijod qilgan Haydar Xorazmiy, Gadoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Durbek, Hofiz Xorazmiy va boshqa shoirlar qatori turkiy adabiyotning rivojlanishiga, keyinchalik Navoiydek buyuk zotning yetishib chiqishiga zamin hozirlaydi. Uning she'rlari o'z davrida Movarounnahr hamda Xurosonda shuhrat topganligi ma'lum. Shoirning hayot yo'li, shaxsiyati haqida de'yarli ma'lumotlar yo'q. Buyuk Navoiy "Majolis un-nafois" ("Nafis majlislar") kitobida shunday yozadi: "Mavlono Atoyi Balxda bo'lur erdi. Ismoil ato farzandlaridindur, darveshvas va xushxulq, munbasit¹ kishi erdi. Turkiygo'y erdi. O'z zamonida she'ri atrok² orasida ko'p shuhrat tutti... Mavlono ko'p turkona aytur erdi... qabri Balx navo-hisidadur"³. "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida turkiy shoirlar Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Muqimiy, Yaqiniy, Amiriy va Gadoiylar qatorida Atoyini ham hurmat bilan tilga oladi⁴.

Atoyi g'azallari mavzu jihatdan rang-barang. Ularni quyidagicha tasniflash mumkin: Oshiqona g'azallar. Diniy-tasavvufiy g'azallar. Peyzaj xarakteridagi g'azallar. Sharq lirikasida ishq-muhabbatni kuylash asosiy mavzulardan bo'lib kelgan. Atoyi g'azallarining ham bosh g'oyasi va asosiy ohanglarini ishq va u bilan bog'liq kechinmalar tashkil etadi. Shoir ta'biricha, ishq «gavhari qimmatbaho», «azaliy hidoyat»dir. Atoyi g'azallarida faqat dunyoviy ishq va u bilan bog'liq kechinmalargina kuylangan emas. Haqiqiy ishq kuylangan g'azallar ham bor. Shoir

haqiqiy ishqni kuylaganda go‘zallik, hayot, koinot, inson haqida fikr yuritib, ularni ta’riflaydi va ulug‘laydi. Shoir hayot, umrning o‘tkinchi, g‘animatligini ta’kidlaydi. U Navoiy ta’biri bilan aytganda “majoz tariqi bilan haqiqat asrori”ni kuylagan shoirdir. Uning har bir satridan oshiqliği, darveshligi, dini iymonda sobitligi sezilib turadi.

Dini iymonimdan ayirma, dami oxir meni,
Ey sanamlar zulfini belimga zunnor aylagan.

Atoyi ushbu baytda oshiqliği dini iymonidan ayirishdan qo‘rqib, ma’shuqaga iltijo qilib munojot qilsa, Navoiy:

Tavqlar bo‘lmish jeli tortarg‘a iymon ahlini,
Halqalar zanjiri zulfung rishtasi zunnorida⁵
baytida, iymon, din ahlini yorning zulfi halqa bo‘lib tuzoqqa tushurayotganini ta’riflaydi. Bu ikki ramziy o‘xshatishlarning zamirida chin orifona ishq yotadi. Shoirlar shu ishqni ta’riflashda bir xil yo‘ldan borganini kuzatamiz. Yoki bo‘lmasa, Atoyi orifligini:

Jannatda gar tajalli husningni ko‘rmasam,
Kavsar suvi sug‘olsinu ham hur bo‘lmasin.

ya’ni, jannatga tushib ham senga yetishmasam, jannat suvi qurub, hurler bo‘lmasin. Jannat sen bilan totli, deb izhor etsa, Navoiy:

Ko‘yung borida qilmom jannatga go‘zar hargez,
Qadding qoshida solmom tubig‘a⁶ nazar hargez⁷.

deya yorning ko‘yida o‘rtanmoqni jannatda kezmoqdan ustun bilib, oldida yor bo‘lsa, jannatning eng go‘zal daraxtiga ham nazar solmasligi bilan izhor qiladi.

Tasavvuf lug‘atlarida, xususan “G‘iyos ul-lug‘ot”da “orif” – irfon sohibi, anglagan va tanigan degan ma’nolarda keladi. So‘fiylarning nuqtai nazarida irfon Alloh tuhfası bo‘lgani uchun ilmdan ustun erur. Orif–Allohning shuhud, asmo va sifotlarini idrok etgan, mavhum borlig`idan kechib, Haq borlig`i ila bor bo‘lgan kishidir. Atoyining ilohiy ishq, tasavvufga bag‘ishlangan bir necha yaxlit g‘azallarida orifona ishq mavjudligi yaqqol ko‘rinadi. Jumladan, “Har necha bo‘lsa yorda kibri anovu martabat”, “Ayoqing tuprog‘i birla qasamkim” satrlari bilan boshlanadigan g‘azallar shoirning tariqatga bo‘lgan munosabatini, irfoniy qarashlarini ifodalshi bilan ahamiyatlidir. Atoyi g‘azallarida majoz va haqiqat o‘ziga xos tarzda uyg‘unlashadi. Majozda oshiq va ma'shuqlar haqiqiy insonlar bo‘lib, ularning bir-biriga muhabbat izhori, oshiq iztiroblari, ma'shuqning tashqi va

ichki go‘zalligi, xarakter hususiyatlari hayotiy tarzda gavdalanadi. Ishqi haqiqiyda esa, oshiqning ilohiy visolga intilishi, murshid va muridlik munosabatlari, faqru fanolik, oshiqni kamolga etkaradigan turli vositalar, so‘fiyona axloq kuylanadi. Atoyini ba‘zi g‘azallarida ma‘joziy ishq, ba‘zilarida sof ilohiy ishq, ayrim g‘azallarda majoziy ishq bilan haqiqiy ishq qorishib tasvirlanadi. Shoirning ilohiy ishq vasf etilgan g‘azallari majoziy mazmundagi g‘azallaridan ohangi, obrazlari, mazmuni bilan farq qiladi. Bunday g‘azallardagi «xol», «zulf», «gul», «bulbul», «raqib», «may», «mayxona», «dilbar», «husn», «shohid», «oshiq», «ma'shuq» kabi obrazlar o‘zgacha ma‘no kasb etadi. Atoyining: “Har necha bo‘lsa yorda kibru anovu martabat, Bandadin olida hamin faqru niyozu maskanat...”, “Ulki derlar jumlai olamda g‘olib husn erur, Muntaxoyi vosili matlubu tolib husn erur...”, “Ayoqing tuprog‘i birla qasamkim, Manga sensiz pari qaysi, sanam kim?”- deb boshlanuvchi uch g‘azali tasavvufiy g‘azallar sifatida talqin etiladi. Ayrim g‘azallarning esa ba‘zi baytlari shu ruhda bitilgan.

Atoyi o‘z she‘rlarida nozik xayol, sinchkov nigoh, baland did egasi ekanligini namoyish etadi. Go‘zal, esda qoladigan o‘xshatishlar, kutilmagan mubolag‘ali tasvirlar yaratadi. She‘rlari ko‘proq ishq-muhabbat haqida. Shoir yorning qaddi-qomatini, yuzi, ko‘zi, qoshi, sochi, kipriklarini, og‘zi, labi, xoli kabilarni ta‘rif-tavsif etadi. Ularni sifatlash orqali yorning go‘zallikda tengsiz timsolini chizadi. Har daqiqada o‘zining ma‘shuqaga bo‘lgan sevgi-sadoqatini izhor yetib boradi. O‘zini „qul“, yorni „shoh“ ko‘rsatish orqali bir tomondan, go‘zal yorga sevgi- sadoqatini bildirsa, ikkinchi tomondan, bu sevgining tengsizligini („shoh“ — „qul“) ta‘kidlab turadi. Bu ma‘shuqa go‘zallikda deyarli hamisha nuqsonsiz, har jihatdan mukammal bir siymo sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli, ko‘pincha, uning jamoli Alloh jamolini esga tushiradi. Shoir goho “husn”ni “Mus’haf” (“Qur’on”)ga, “meng” (“xol”)ni oyatga o‘xshatib, yor go‘zalligini tasvirlashdan maqsad Alloh ekanligiga ishora ham qiladi. Shunday o‘rinlarda shoir ishqining ilohiy ekanligi anglashiladi:

Ey mushafi husnung'a menging nuqtasi oyat,
Islom eliga bo'ldi yuzing nuri hidoyat.

Baytda yor yuzi Mus'haf — Qur'onga o‘xshatilgan. Buning zamirida muqaddaslikka ishora bor. Oyat Qur'on suralarining tugal ma'noli jumlasidir. Tugagan jumlagacha nuqta qo'yiladi. Shoir yorning yuzidagi meng (xol)ni ayni shu ma'noda qo'llamoqda.

Navoiyda bunday o‘xshatishlar quyidagicha tasvirlanadi:

Orazing zar huqqalardin⁸, ey malohat mash'ali,
Mus'hafedur lojuvardu oltun oning jadvali.⁹

Ma'shuqaning yuzi go'yoki qimmatbaho toshlar solinadigan porlab turadigan bir narsaki, go'yo Qur'on kitobi-yu, undagi jadvallar lojuvard, dur, oltun bilan chizilganidek. Yorni bu qadar ulug'lash, go'zalligini ko'klarga ko'tarish har ikki shoirda ham o'xshash bir mahorat bilan tasvirlangan.

Atoyining mahorati shundaki, ilohiy tushunchalar qo'llanishi bilan dunyoviy tushunchalar keltirilishi orqali ilohiy ma'no anglashadi. Shoirning oshiqligi shu darajadaki, u ma'shuqasiz hayotdan o'limni afzal biladi va bu gapni chin dildan izhor etadi. G'azalning:

Bu kun vaslingni tark aylab, tilar jannatni zohidlar,

Berurlar nasyag'a naqdni, bu ne nodon xaloyiqtur?

satrlarida so'fiyona ruh yaqqol seziladi. Chunki tariqat ahli, oriflar ya'ni mutasavviflar Allohni jannatga kirish uchun emas, balki o'n sakkiz ming olamning yaratuvchisi, butun borliqning moyasi bo'lgani uchun, jamolini ko'rish uchun sevish lozim deb hisoblaydilar. Ular qiyomatda yaxshi qismatga ega bo'lish uchun toat-ibodat qilish pora evaziga ish bitirishga o'xshash narsadir, chin muhabbat beg'araz bo'lishi, ya'ni oshiq hech narsa ta'ma qilmay, Yaratganga ko'ngil bog'lashi lozim deb hisoblashadi. Atoyining nazdida jannatga kirish uchun Allohga muhabbat qo'ygan kimsa naqdni nasiyaga almashgan nodon kabidir. Allohning jamoli, go'zalligi oldida jannatning chiroyi hechdir. Shu baytning o'zini majoziy nuqtayi nazardan talqin qilish ham mumkin. Mumtoz shoirlarimizning mumtozligi ham shundaki, bir so'z bilan bir necha ma'noni ifodalay olganlar.

Bunday go'zal irfoniy tasvirlar Navoiyda yanayam chiroyli, yanayam ma'noli tasvirlanganki, zohidlarni may ichib mast bo'lishdan ham lazzatli visol borligiga chaqiradi. Bu bilan Navoiy ishq avomdan ishq xosga o'tishga ishora qiladi. Haqiqiy ishq bilan hoy-u havasni farqini ochib beradi:

Sen gumon qilg'ondin o'zga jomu may¹⁰ mavjud erur,

Bilmayin nafy¹¹ etma bu mayxona ahlin, zohido.¹²

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, bu ikki ORIFlarning bitmas xazinasini o'rganish, ularni badiiy tadqiq qilish yosh avlodning saviyasini yuksaltiradi, qalbini poklaydi. Atoy o'z g'azallari bilan har bir qalbg'a xush yoquvchi tili ravon, serjilo, o'ynoqi baytlarni kitobxon qalbig'a joylasa, Navoiy ongni te'ran qiladigan, inson atalmish xilqatning dur-u gavhari bo'lgan qalbining bor-u yo'g'i-ISHQni anglatishga urunadigan lutfi yillardirki umriboqiydir. Ularni o'rganish yangi -yangi qalblarni ochaveradi, ishq nurini sochaveradi. Bu ikki shoirning ishq har ikki jahonga ta'tigulik – oriflar ishqidir. Shu boiski, ishq istaguvchi, ishq bilan payvast qalblar bu she'rlarga qayta-qayta murojaat qilaveradi. Zeroki,

Bo'lmasa ishq, ikki jahon bo'lmasun,

Ikki jahon demaki, jon bo‘lmasun.

Adabiyotlar ro‘yhati.

1. Otoy. Tanlangan asarlar. T., 1960.
2. <https://www.natlib.uz/search/tot/result?si=TOTAL&st=KWRD&lmtst=&lmtsn=&lmt0=&q=%D0%9E%D1%82%D0%BE%D0%B9%D0%B8>
3. Атойи лирикаси ҳақида | saviya.uz
4. https://navoiakm.natlib.uz/search/media/img/CAT000002046408?metsno=000000179200&fileid=M000000179200_FILE000001
5. Alisher Navoiy . Mukammal asarlar to‘plami. 16-jild. –Toshkent, 2000. 35-36-betlar.
6. Berdak Yusuf. Mumtoz adabiy asarlar lug‘ati. Toshkent, 2010
7. АлишерНавоий. Бадойибул-бидоя. www.ziyouz.comкутубхонаси
8. Hayot vasfi. T.,1988.
9. Navoiyning nigohi tushgan. T., 1986.
10. E. Rustamov. Uzbekskaya poeziya v pervoy polovine XV veka. M., 1963.
11. Hayitmetov. Navoiy lirikasi. T., 1961.
12. S. Rafiddinov. Majoz va haqiqat. T.,. 1995.

“MAJOLIS-UN NAFOIS” NING BIRINCHI FORSCHA TARJIMASI

*Zarina Parmonova,
SamDU 2-kurs magistranti*

Annotatsiya: “Majolis-un nafaos” asarining dastlabki tarjimalari, xususan, forsiy tildagi tarjimalari. Faxriy Hiraviyning “Latoifnoma”si va “Latoifnoma”dagi qo‘shimcha majlis tahlili. Hakimshoh Qazviniyning “Hasht behisht”i ,ularning “Majolis un- nafaos” dan farqli va o‘xshash jihatlari tahlili.

Kalit so‘zlar: Tazkira, 9-majlis, “Majolis-un nafaos”, Navoiy, Faxriy Hirotiy, “Latoifnoma” Hakimshoh Qazviniy, “Hasht behisht”, 189-shoir, asliyat, forsiy, turkiy.

Annotation :The first translations of the Majlis-un nafaos, especially the Persian translations. Analysis of the Honorary Hirawi's Latoifnoma and the Additional Meeting in Latoifnoma. An analysis of Hakim Shah Qazvini's Hasht Behisht, their differences and similarities from Majlis un-nafaos.

Keywords: Tazkira, 9th session, «Medjlis-un nafois», Navoi, Fakhri Xiroti, «Latoifnoma» Khakimshaha Kazvini, «Hasht bekhisht», 189-y poet, original, Persian, Turkish.

Аннотация: Первые переводы Majlis-un nafois, особенно персидские переводы. Анализ латоифномы почетного Хирави и дополнительной встречи в латоифноме. Анализ Хашт Бехишт Хаким Шаха Казвини, их отличия и сходства с Меджлисом ун-нафоис.

Ключевые слова: Тазкира, 9-я сессия, «Меджлис-ун нафоис», Навои, Фахри Хироти, «Латоифнома» Хакимшаха Казвини, «Хашт бехишт», 189-й поэт, оригинал, персидский, турецкий.

“Majolis-un nafois” tazkirasi XV asr adabiyoti tarixini o‘rganish uchun eng asosiy manba hisoblanadi va uni tarjimasining zarurati ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan ta’kidlab o‘tilgan. Adabiyotshunos olimlarimiz, ustoz Boturxon Valixo‘jayev, Suyuma G‘aniyeva, Dilorom Salohiy va boshqalar o‘zlarining qimmatli adabiy asarlarida ushbu masalaga to‘xtalib “Majolis-un nafois” tazkirasining tarjimalari xususida daqiq ma’lumotlarni aytib o‘tganlar. Mazkur masala bir qancha xorijlik tadqiqodchilarning e’tiborini ham tortgan. Jumladan Eronlik tadqiqodchi, Mashhad Ozod universitetining professori, doktor Rizo Ashrafzoda “Majolis-un nafois”ning tanqidiy tadqiqi nomli maqolasida shunday degan: “Majolis-un nafois” fors adabiyotining eng qimmatli va noyob manbalaridan biridir, shuning uchun uning forscha tarjimalarini o‘rganish va qayta nashr qilish zarur deb bilamiz” [5]. Maqola muallifi “Majolis-un nafois”ning yana bir olamshumul xususiyatiga alohida e’tibor qaratgan. Uning aytishicha, “Majolis-un nafois”ning yuksak bahoga loyiq ekanligini undagi badiiy til jihatidan ham bilib olishimiz mumkin. Bundan oldingi tazkiralarga e’tibor bersak, ko‘p shoirlar haqidagi ma’lumotlar umumiy va xalq orasida ommaviylashgan sodda iboralar bilan bayon etilgan. Ammo Alisher Navoiyning tazkirasi yuksak tarixiy ahamiyatga ega bo‘lganligidan tashqari badiiy til jihatidan ham benihoya muhtasham. Ushbu xususiyatni inobatga olib aytishimiz mumkinki, “Majolis-un nafois” tazkirasidagi shoir va adiblarning barchasi tahsinga sazovor bo‘lgan, zero Hazrat Navoiy tomonidan tanilgan va tariflangan har qanday inson oddiy inson emasligi ma’lumdir [5]. Bundan tashqari yana bir qancha tadqiqodchilar “Majolis-un nafois” tazkirasini o‘rganilishining zarurati xususida fikr bildirganlar. Ko‘rinib turibdiki, “Majolis-un nafois” tazkirasining olamshumul ahamiyati butun dunyo ahli tomonidan e’tirof etilgan va uning har tomonlama o‘rganilishi va tadqiq etilishi hanuzgacha davom etmoqda.

Tadqiqotchilar va tazkirashunos olimlarning fikrlaridan shu xulosaga kelish mumkinki, “Majolis-un nafois” tarjimalarining eng sarasi va eng qadimiysi Faxriy Hiraviy (ba’zi manbalarda Hirotiy) nomi bilan mashhur bo’lgan Sulton Muhammad Amiriyning tarjimasidir. Faxriy Hiraviy ushbu asarini “Latoifnoma” deb nomlagan. “Latoifnoma” asari “Majolis-un nafois”ning boshqa tarjimalaridan farqi shundaki, muallif unga yana bitta majlis ya’ni to‘qqizinchisini ilova qilgan. Bu majlisda Hazrat Navoiyning ismlari va “Majolis-un nafois”da Navoiy tomonidan ismlari aytilmagan yana 189 ta shoir haqida ma’lumot berilgan. “Latoifnoma”ning birinchi tarjima ekanligini bir qancha tadqiqodlar isbotlab bergan. Mazkur tarjimaning yana bir xususiyati shundaki, u badiiy til va nutq jihatidan ravon va tushunilishi osondir. Biz “Latoifnoma” tazkirasini boshqa tarjimalar bilan solishtirib shu xulosaga keldik. Xususan “Hasht bihisht”, ya’ni “Majolis-un nafois” tazkirasining Hakimshoh Qazviniy tomonidan tarjima qilingan variant bilan solishtirganda, “Latoifnoma”ning nutq va bayon hamda kompozitsiya jihatidan ancha mukammal ekanligiga amin bo’ldik. Yosh tadqiqotchi Hodi Bedakiyning [6] ta’kidlashicha, Faxriy Hiraviy Qazviniydan farqli o’laroq asar tarkibining buzilmasligiga va undagi ma’lumotlarni to’liq forsiyga tarjima qilishga harakat qilgan [6]. Buni biz “Latoifnomadagi” afzallik jihatlaridan biri sifatida qabul qilishimiz mumkin. Chunki tarjima qilingan har qanday asarning asliyatini saqlash uchun uning har bir jabhasiga, eng kichik detaligacha e’tibor berish zarur. Buni tarjima etikasi deb ham baholash mumkin. Aynan shu tarjima etikasiga Faxriy Hiraviy yuksak e’tibor bilan qaragan. “Latoifnoma” ning yana bir diqqatga sazovor jihati shundan iboratki, u “Majolis-un nafois”ning keying davrlarda amalga oshirilgan tarjimalari uchun namuna vazifasini o’tagan. “Arofat ul-oshiqin”, “Riyozi ash-shuaro”, “Haft iqlim” (Yettim iqlim), “Xulosat ul-ash’or” va “Xazinayi ganji ilohiy” kabi asarlarning muallifi o‘z asarlarini “Majolis un-nafois” va “Latoyifnoma” tazkiralari ta’siri ostida “Az-zaria”, “Farhangi suxanvaron”, “Torixi nazmu nasri forsiy” (Frosiy nazm va nasr tarixi) va “Torixi adabiyot dar Eron” (Eron adabiyoti tarixi) kabi asarlar misolida ko‘rishimiz mumkin.

Hozirgi kunlarga qadar “Latoifnoma” tazkirasining tadqiqi davom etmoqda, ammo uning o‘rganilmagan va tadqiq etilmagan tomonlari haligacha juda ko‘p. “Latoifnoma” tazkirasini biz eng nodir asarlar qatoriga kiritishimiz mumkin, chunki uning faqatgina qadimiy nusxalari mavjud bo‘lib, uning oxirgi nusxasi bir necha yil oldin (1945-46 yillar) bir marotaba eronlik adabiyotshunos Aliasg‘ar Hikmat tomonidan nashr etilgan, ammo u ham mukammal emas. “Latoifnoma” tazkirasini namunali va eng mukammal nusxasini (bir nechta qadimiy nusxalardan foydalangan holda) nashr etish va uni kirill yozuvidagi transliterasiyasini nashr qilish, hamda o‘zbek tiliga tarjima qilish va uni o‘zbek adab ahli e’tiboriga havola etish zarur deb bilamiz.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Valixojayev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi, Toshkent 1993.
2. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy. Manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik taxlili. - T.: Akademiya nashri, 2011.
3. G'aniyeva S. "Majolis un-nafois"ning forsiy tarjimalari // Alisher Navoiy va fors-tojik adabiyoti konferensiyasi materiallari. 2002, 30- yanvar.
4. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. Darslik. - T.: TAMADDUN, 2018.
5. www.SID.ir
6. <https://mashhad.academia.edu>

ALISHER NAVOIY SHE`RIYATIDA FOLKLOR AN`ANALAR

Mashhura TOSHQUVATOVA
SamDU talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqola Alisher Navoiy ijodida folklor an`analarining tutgan o`rnining tadqiqiga bag`ishlangan. Sharq mumtoz adabiyotida insonlarni tarbiyaga, odob-axloqqa chorlovchi g`oyalar asosidagi asarlar yaratiladi. Bu kabi asarlar xalq og`zaki ijod namunalarini o`zida mujassam etgani bilan o`ziga xos xususiyatga ega bo`ldi. Davrning mashhur ijodkorlaridan biri Alisher Navoiyning adabiy merosi hozirgi kunga qadar turli nuqtai nazarlarda, turli darajalarda talqin qilinib kelindi. Shoir aksariyat asarlarida hamma uchun ma`lum bo`lgan xalqona ohanglardan foydalandi. Shuningdek, asarlarining asl mazmun mohiyat insonlarni komillikka chorlash bo`lganligi uchun ham katta e`tiborga molikdir.

Kalit so`zlar: mushtaraklik, obi hayot, maqol, payg`ambarlar timsoli, g`oya, badiiyat.

Insonlarning qalbiga kirib borish, ruhiyatiga ijobiy ta`sir qilish, ya`ni ta`bini kamolga yetkazish badiiy adabiyotning asosiy maqsadidir. Badiiy adabiyotning xoh og`zaki, xoh yozma turi bo`lsin inson dunyoqarashining shakllanishi uchun xizmat qiladi. Insoniyat tamadduni bayoti bo`lgan og`zaki adabiyot unsurlaridan yozma adabiyotning bahramandligi badiiyatni xalq qalbiga joylash va inson kamoloti yo`liga qaratilgan mumtoz an`analardan biridir. Ulug` mutafakkir Alisher Navoiy ijodida ham qadimgi mifologiya va afsonalar chuqur iz qoldirgan. Alisher Navoiy mif va afsonalar bilan turli manbalar orqali tanishgan edi. Bu manbalar tarix kitoblari, ilmiy asarlar, badiiy adabiyot, diniy kitoblar va boshqalardan iboratdir. Alisher Navoiy mif va afsonalar bilan bevosita tanish bo`lishida

ayniqsa, “Shohnoma” asari alohida o‘rin tutadi. Chunki “Shohnoma” asarining yaratilish manbalari asosini xalq mifologiyasi, xalq og‘zaki ijodi tashkil qiladi.

Alisher Navoiy asarlarida ko‘pincha payg‘ambarlar timsoli tasviri talaygina. Buni Iso, Xizr timsoli misolida ko‘rishimiz mumkin. Ayniqsa, “Xamsa” dostonlarida eng ko‘p uchraydigan payg‘ambarlardan biri Xizr payg‘ambardir. Xizr bilan bog‘liq tiriklik suvi haqidagi baytlar anchagina. Ko‘pgina manbalarda Xizr payg‘ambar, ba‘zi o‘rinlarda avliyo, ba‘zan esa mifologik obraz tarzida talqin etiladi. Bizningcha, Xizr ega bo‘lgan “obi hayot”, “tiriklik bulog‘i” tushunchalari mifologik tasavvurlar bilan bog‘liq. Hayot suvi, “obi hayot”, uning zulmat olamida ekanligi, bu suvni Xizr, Ilyos va Iskandar izlagani haqidagi tafsilotlar manbalarda qayd etilgan. Obi hayot haqida N. Komilov shunday yozadi: “Hayvon suvi deb go‘yo odamzod ichganda abadiy umr topadigan afsonaviy yer osti mamlakatining chashmasini ataganlar. Tasavvufda u ishq-muhabbat bulog‘i, haqiqat nurining manbaini anglatadi”. “Sab‘ayi sayyor” asaridagi Xizr talqiniga nazar tashlasak unda shunday bayt bor:

Qora shol ichra o‘ylakim, zulmot,
Xizrdek no‘sh qildi obi hayot. [1]

Bu hikoyat Hindiston shohi Jasratxonning o‘g‘li Farrux sarguzashtlari haqida. Farruxning tushida parimonand qizni ko‘rib sevib qolishi, uni izlab Quds, Halab shaharlariga borishi, Halabda Axiy ismli badavlat mehmondo‘st, saxiy kishi bilan uchrashishi, ishq iztiroblarini gapirib berishi, sevib qolgani Axiyning xotini ekanligi, Axiy xotinini taloq qilib, Farruxga nikohlab berishi, keyinchalik Farrux voqealardan xabardor bo‘lib, u bilan aka- singil tutunishi voqealari yaxshilik bilan yakun topishi tasvirlanadi. Yuqoridagi misralarda Axiyning o‘z xotini bilan qayta topishishi, go‘yo Xizr obi hayotni topganiga qiyoslanmoqda. Qora shol – zulmat ifodasi. Chunki Farrux ham, Axiy ham qiyin holatda qolganda qora sholga o‘ranib, g‘ariblar makonidan qaror topishadi, bir-birlarini shu holatda uchratishadi. Obi hayot–sevimli yor. Axiy uzoq ayriliqdan so‘ng topgan xotini–Gulchehrasi. Demak, zulmat, Xizr, obi hayot, qora shol, Axiy va uning yori tarzida qiyoslangan.

Asarda Xizr obrazi bilan aloqador o‘rinlar ko‘p. Shoir Bahromning ruhiy holatini tun zulmatiga o‘xshatgan va ana shu qorong‘ulik o‘z bag‘rida obi hayot chashmasini jo etgan zulmatdan ko‘ra dahshatliroq ekanligi tasvirlangan. Bundan shoirning talmeh san‘atini qanchalik mahorat bilan foydalanganligini ko‘rishimiz mumkin:

Bari olam yuzin tutib zulmat,
Lek mumkin yo‘q anda obi hayot.
Ming Xizr anda gar makon aylab,
Borisig‘a haloki jon aylab.
Bo‘lubon charx javfi qiyr andud,

Elga aylab nafas yo‘lin masdud .
Dam yo‘li chun tutuldi qiyr ila pok,
Ne ajab anda Xizr bo‘lsa halok.
Balki zulmat emas edi ul tun,
Hajr o‘tidin tutub jahonni tutun. [2]

Bu dostonidan parchada shoir: “Barcha olamning yuzini zulmat qoplaganiligi sababli obi hayot yo‘q edi, agar u o‘z nafasini yubormasa, mingta Xizr makon qilsa ham, o‘z jonini qurbon qilsa ham, dunyo jabr chekardi. Nafasi tutilganligi sababli Xizr halok bo‘lishi mumkinmi. Balki u tunda zulmat emas hajr sababli o‘t chiqib jahonni tutun qoplagandir. “Bu o‘rinda yer ostida, zulmat dunyosida joylashgan deb tasavvur qilinadigan hayot suvi chashmasi va uni izlab Xizrning quyi olamga safar qilishi to‘g‘risidagi mifologik afsonaning badiiy talqinini ko‘rib turibmiz. Xalq qarashlariga ko‘ra, Xizr abadiy barhayotlikka erishgan mifologik personaj. Uning hech qachon o‘lmasligi, ya‘ni barhayotligiga sabab bo‘lgan narsa yer qa‘rida oqib turgan tiriklik suvi “obi hayot “(uni “ obi hayvon “ deb ham ataydilar) ni topib ichganligidir.

Xalq maqollari Alisher Navoiy uchun ma‘no va ifoda maktabi bo‘lgan deyish mumkin. Ulardagi ixchamlik, soddalik zamiridagi mazmun ko‘lami, qatrada olamni jamlash xususiyati ulug‘ shoirni, albatta, ilhomlashtirgan va bu ilhom samarasi, ayniqsa, “Mahbub ul-qulub” asarida yorqin ko‘ringan. Navoiy asarlarida maqollardan foydalanish bilan birga o‘zi ham chuqur mazmunli shohbayt va shohmisralar ijod qilgan. Shoirning “Tilga ixtiyorsiz, elga e‘tiborsiz“, “Chin so‘z mo‘tabar, yaxshi so‘z- muxtasar” kabi hikmatli so‘zlari hozirga kelib xalq tilida maqolga aylangan. Alisher Navoiy asarlarida asosan pand-nasihati, o‘git, hikmat, tanbeh so‘zlar ko‘p uchraydi. Ammo shoir “Mahbub ul-qulub” da tanbeh kalimasiga alohida e‘tibor qaratadi. Shoir bu kabi tanbehlarda asosan til odobi, tilni tiyish foydalari haqida aytib o‘tadi. Asarda keltirilgan tanbehda: “Yamon tillik andoqkim, el ko‘ngliga jarohat yetkurur, o‘z boshiga ofat yetkurur”, -deb aytib o‘tgan. Bu xalq orasida: Til yomoni boshga sirtmoq solar, Til uzuni bosh yeydi, kabi izohlanadi. Mutafakkir shoirning maqollardan ta‘sirlanishi hamda ulug‘ shoir hikmatlarining maqolga ko‘chishini tadqiq etish bevosita xalq og‘zaki ijodiga ta‘sir etish tamoyillarini nazariy jihatdan hal etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiyning deyarli barcha asarlarida-she‘riyat va epik ijodida xalq hikmatlarining qo‘llanishi badiiy nafosat darajasiga ko‘tarilgan.

Yetti jon og‘zimakim chiqmas uyidin ul hur:

“Chiqmag‘on jonga umid “- Ushbu masaldur mashhur. [3]

Shoir bu baytda: “Jonim og‘zimga kelsa ham u hur(pari) chiqmaydi, shunday bo‘lsada ”chiqmagan jondan umid“, -deb shoir yoridan umid uzmaydi.“ Chiqmagan jondan umid” degan xalq hikmati hozir ham xalq orasida keng

foydalaniladi. Ushbu maqol lirik qahramonning ruhiy dunyosini yaxshiroq tasvirlashda juda qo‘l kelgan.

Maqolning shakli saqlangan holda baytning har bir misrasida qo‘llanishi juda kam tarqalgandir. Buni quidagi g`azalda ko‘rishimiz mumkin:

Olam ahli bilingizkim:”Ish emas dushmanlig`”,
Yor o‘lung bir-biringizg`aki:“Erur yorlig` ish “.

Bu g`azal shoirning olam ahliga murojaati bilan boshlanadi, ya`ni: “Olam ahli shuni bilingki, dushmanlik bu ish emas, balki, bir –biringiz uchun yor-birodar bo‘ling“. Bu baytda shoir asrlar qa`ridan kelajakka yuzlanib,turli-tuman xatarlar va tahdidlarni oldindan ko‘ra olgan, insoniyatni to‘g`ri yo‘lga solishga intilgan bu buyuk mutafakkirning asarlarini o‘qisak, bugungi murakkab muammolar yechimiga yo‘l topgandek bo‘lamiz. Bu kabi mavzular hozir ham juda dolzarb.

Yerdin desa qozib chiqoray: “Yer erur qotiq “,-
Ko‘k konidin desaki olay: “Ko‘k yiroq erur”. [4]

Baytda shoir “Osmon yiroq, yer qattiq” maqolidan foydalangan. Ya`ni: yer qanchalik qattiq bo‘lmasin, osmon qanchalik uzoq bo‘lmasin baribir yor- birodar bo‘lish kabi g`oyani ilgari surilgan. Bu g`azalda “Ish emas dushmanlig, yorlig` ish”, “yer qattiq, ko‘k (osmon) yiroq “ maqollari shaklini saqlagan holda berilgan.

Navoiy she`riyatida maqol yoki matalning mazmuni she`r vazni talablariga ko‘ra baytga singdirib yuboriladi, natijada ma`lum bir maqol, matal mazmuni zaminida yangicha shaklda ifodalangan hikmatli so‘z yuzaga keladi. Shuning uchun ham matnda xalq maqoli keltirilayotgani yaqqol sezilib turadi. Maqol mazmunidan foydalanib yangidan ijod qilingan hikmatli so‘zlar Alisher Navoiyda tez-tez uchraydi:

Zumurrad qadri bor oz ersa, lekin
Xush ermas behadu poyon zumurrad.

Bu g`azalda:“Agar zumrad toshi oz bo‘lsa, qadri bo‘ladi. Lekin zumradlar behad-cheksiz bo‘lsa qadri bo‘lmaydi”. Ya`ni, insonlarning bir – biriga bo‘lgan mehri me`yorida bo‘lsa,qadri bo‘ladi, ko‘payib ketsa yoki haddan oshib ketsa odamlar orasida qadsiz bo‘lishi mumkinligi nazarda tutilgan.Bu baytda insonlarga xos yaxshi hislatlar zumradga qiyoslangan.

Yuqar yomonlig` angakim , kirar yomon el aro,
Ko‘mur aro ilik urg`on ilur ilgini qaro. [5]

Baytda: “Agar el orasiga yomon odam bo‘lsa,uning yomonligi elga ham yuqadi, xuddi, qo‘lni ko‘mirga tekkizganimizda qo‘limiz qora bo‘lganidek. “Xalqimizda: “Qozonga yaqinlashsa, qorasi yuqadi, yomonga yaqinlashsa, balosi yuqadi”, -degan maqol mavjud. Bu baytda birinchi misrasining izohi sifatida ikkinchi misrada maqol qo‘llangan. Navoiyning bu kabi g`azallarida irsoli masal yoki tamsil kabi badiiy san`atlar asosan paralellizm usuli bilan birgalikda

qo‘llanadi. Shoir o‘zi ifodalamoqchi bo‘lgan fikrni dalillash uchun maqollardan foydalangan.

Navoiy she‘riyatida xalq og‘zaki ijodi namunalari keng foydalanilishining asosiy sababi shoir doim xalq bilan hamnafas bo‘lgan, uning dardi bilan yashagan va bu asarlarining ta‘sirchanligini oshirgandir. Shoir xoh payg‘ambarlar haqida so‘z yuritsin, xoh oddiy iboralarni she‘rlarida qo‘llasin birdek betakrordir. Navoiy she‘riyatini tushunish juda murakkabdir. Ul zotni anglash o‘zlikni anglash bilan barobardir. Shoirning shunday misralari mavjud:

Odamiy ersang, demagil odamiy,
Oniki, yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.[6]

Agar sen inson bo‘lsang, xalq g‘am –tashvishi bilan birga bo‘l, yo‘qsa seni odam deb atab bo‘lmaydi. Chunki, ushbu satrlar davrimizning shoiriga, har bir vatandoshimizning faoliyat mezoniga aylanmog‘i lozim. Haqiqiy inson faqat o‘zinigina emas atrofidagi insonlar haqida qayg‘urganligi sababli ham boshqa jonzotlardan ajralib turadi. Zero, Inson bu olamning gultoji ekan doim odamiyligi, iymoni, aql-zakovati bilan boshqa jonzotlardan farq qilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Sab‘ayi sayyor.-T: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU,2006. 20-bob.154-bet.
2. Alisher Navoiy. Sab‘ayi sayyor. (nasriy bayoni bilan). Tahrir hay‘ati: A.Qayumov va boshq. -T: Adabiyot va san‘at, 1991. 16-bob.
3. Alisher Navoiy.Navodir ush-Shabob.-T:G‘.G‘ulom nomidagi NMIU,2006.
4. Alisher Navoiy.Xazoyin ul- maoniy.G‘aroyib us-sig‘ar.-T: Fan.1989
5. Alisher Navoiy. Favoid ul-Kibar. 1-qism. -T: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2006.
6. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. -T: Fan.1991.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR SHAXSIYATI VA FAOLIYATIDA JAVONMARDLIK SIFATLARINING NAMOYON BO‘LISHI

*Muhayyo NURITDINOVA,
SamDu magistranti*

Annotatsiya: Zahiriddin Muhammad Bobur shoh va shoir bo‘lish bilan birgalikda tariqat vakillaridan biridir. Ijodi va faoliyatida naqshbandiya tariqatiga amal qilib yashadi. Tariqat vakilariga xos bo‘lgan javonmardlik sifatlarini ko‘rsata oldi. O‘z aybini ochiqdan ochiq tan olib, o‘zini kamtarin tutish bilan malomatiylik

sifatlarini ham namoyon qildi. Qiyinchilikda toblangan ruhi har doim ezgulikka intildi, dushmanlariga ham do'stlik qo'lini cho'zadigan haqiqiy javonmard insonligi tarixan bizga malum.

Kalit so'zlar: Javonmard, futuvvat, naqshbandiya tariqati, malomatiya suluki, kamtarlik, shoh va shoir.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiga chuqurroq kirib borgan sari uning yangi dunyosini kashf qilamiz. Bobur faqat shoh va shoir emas, shoh desak shohlikdan ham, shoir desak shoirlikdan ham ustun bo'lgan qalb dunyosiga egadir. Bobur "siyratida javonmardlik sifatlari bilan tug'ilgan inson" [6,104]. Javonmardlik tushunchasining ta'rifi va shartlarini sanab o'tsak, uning hayoti va faoliyati javonmardlik bilan yo'g'rilganining guvohi bo'lamiz.

Tasavvufda jamiyat manfaatini o'z manfaatlaridan ustun biluvchi futuvvat (javonmardlik) yo'nalishiga mansub kishi fato yoki javonmard deb atalgan [5,105]. "Javon" - yosh, baquvvat, jonzotlarning yoshi, navjuvoni, "mard" - inson hamda er, kishi ma'nosini anglatgan. Javonmardlik so'zi futuvvat so'zi bilan yonma-yon teng ishlatilgan. "Futuvvat" so'zi ham lug'aviy jihatdan yoshlik, yigitlik, oliyjanoblik ma'nosini anglatgan [7,143]. Yosh yigitni fatiy deyishgan. Lug'aviy jihatdan "yosh yigit", "kishi" ma'nosini anglatgan ushbu so'z istilohda juda keng qamrovlidir. Istiloh sifatida javonmard deb, omma orasida yaxshi sifatlar va namunali axloq bilan mashhur bo'lishni aytadilar, shu vajdankim, bunday odam hamisha axloqi bilan o'z kasbdoshlari, toifa-tabaqasi orasida mumtoz bo'ladi [4,16].

Javonmardlik- barcha insonlarga yaxshilik qilish, ortiqcha mol-dunyoga ruju qo'ymaslik, o'z qo'li kuchi, ko'z nuri evaziga kun kechirish, birovlarning dardiga darmon bo'lish, iloji boricha qo'lga kiritgan nonini yarmini bir muhtojga berish, dilozor bo'lmaslik, farz va sunnatlarni birovg'a ko'rsatish uchun emas, balki qalbdan xufya bajarishni tashkil etadi [8,180]. Tasavvuf allomalaridan Hakim at-Termiziy "Javonmardlik- ya'ni saxiylik uldurkim, kelaturg'on va qoshida turg'onni ehson qilurda yakson bo'lg'ay", - deya ta'rif beradi" [9,30]

Garchi Boburning butun hayoti va faoliyati davlat ishlari, jang va siyosat maydonlarida kechgan bo'lsa-da, Ollohga muhabbat va unga chin e'tiqot bilan yashadi. Boshqacha qilib aytganda, o'zining tanlagan tariqatidan bir zum ham og'ishmadi. Bahouddin Naqshbandiyning "Dilba yor-u dasba kor" shiorini butun hayotining amaliga aylantirdi. Shundan ham uning naqshbandiya tariqatining vakili ekanligini anglashimiz mumkin.

XVI asrda yaratilgan tazkiralardan Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob"ida Boburning tasavvufiy qarashlari, kimlarga ixlosmand ekani haqida shunday deydi: "Oliy mansabligiga qaramay niyoz boshini darveshlar tomon o'g'irgan edi va o'zini ular vujudidan ehtiyojsiz sezmasdi. Va hazrat Xojayi

buzrugvor Bahouddin Naqshbandiyning ulug‘ xonadoniga mehr hamda Xoja Ahrorning majid avlodiga bo‘lgan muhabbat urug‘ini pursokin siynasi mazra’siga qadagan edi” [10,56]. Boburning Xoja Ahror xonadoniga hurmatining balandligi, Hazrat eshon Ubaydulloxonni o‘ziga pir tutishining sabablaridan yana biri otabobolari azaldan shu tariqat vakillari edi. O‘zining tili bilan “Boburnoma” asarida aytganiday otasi “hanafiy mazhabliq, pokiza e’tiqodliq kishi edi, besh vaqt namozni tark qilmas edi... Hazrat Xoja Ubaydullog‘a irodati bor erdi, suhbatlarig‘a bisyor musharraf bo‘lub edi. Hazrat Xoja ham farzand deb erdilar”. Hatto Boburning ismini Xoja Ubaydulloxon “Zahiriddin Muhammad ismi bilan musharraf qilgan” [3,250]liklari tarixan ma’lum.

Bobur nomigagina naqshbandiya tariqatiga amal qilmadi. U bu tariqatning yorqin namoyondasi sifatida javonmardlik ko‘rsatdi. Bizga ma’lumki, tasavvuf yo‘liga kirgan har bir solik o‘z maqsadiga erishish yo‘lida turli qiyinchiliklar va mashaqqatlarni bosib o‘tishi kerak. Boburning hayotiga nazar tashlasak hech qaysi solikda uchramaydigan qiyinchiliklarga ham o‘zining javonmardligi bilan yengib o‘tganining guvohi bo‘lamiz. Tasavvufda qiyinchilik va mashaqqatlar muridni poklovchi omildir deyiladi. Naqshbandiya tariqatiga muridga safarga chiqish ham aytiladi. Zero, musulmonlar amiri Hazrat Ali aytganlariday “Safar- do‘zaxning bir parchasi”. Do‘zaxda turli azob uqubatlardan so‘ng inson poklanganiday, safardagi qiyinchiliklar ham muridni poklaydi. Mirzo Haydarning “Tarixi Rashidiy” asarida Boburning Shayboniyxondan yengilib Farg‘ona tog‘lariga ketib, ko‘plab qiyinchilik va mashaqqatlarni boshidan kechirganini aytib: “... makkor falakning zulumkorligiga ko‘ra har bir aziz va gavhar kabi pok kishilar uchun tayyorlagan jafokirligi va dushmanligi, xorlikka solishlari qancha bo‘lsa, ularning hammasini ana shu safarda Bobur podshoh va uning safdoshlari boshida yog‘ildi”, - deydi. Bobur irodasini do‘zaxning parchasi ham sindira olmadi, balki shijoatini alanga oldirdi. Ana shu qiyinchiliklar samasi o‘laroq, o‘zi aytganiday u qaytadan paydo bo‘ldi:

Shodlig‘ni-yu farog‘atni qo‘yub, oshiq bo‘lub,

Mehnat-u g‘amni qilib men o‘zuma paydo yana. [2,53]

Tasavvufning qaysi yo‘lidan bo‘lishidan qat’i nazar barcha tariqat vakillarining maqsadlari bir- Oллоh jamoli. Bu uchun ularga javonmardlik daraxtining idizi- pok muhabbat bo‘lmog‘i zarur.

Boburda ana shu muhabbat mavjud edi, lekin bu muhabbatga osonlikcha yetishmadi. To o‘zini g‘am-u mehnatda toblab, qiyinchiliklar natijasida soflanmaguncha ishq ham tashrif buyurmadi:

Kelmadi ko‘nglumga ishqining sururu davlati,

To o‘zumni mehnat-u g‘amg‘a sazovor etmadim.[2,39]

Javonmardlikning asl manbai pok muhabbat Bobur ijodining asosiy mazmunini tashkil qiladi. Bundan tashqari javonmardlar muayyan qoida talablaridan bo'lgan ma'naviy va jismoniy yetuklikka intilishlari, qayerdagi bo'lmasinlar nima ish bilan shug'ullanmasinlar, mardlik va oliyjanoblilik namunasini ko'rsatar, zulm va haqsizlikka qarshi kurashdilar. Yordamga muhtojlarga g'amxo'rlik qilardilar. Bobur hayot yo'liga nazar solgan kimsa borki, shoh bo'la turib ham muhtojlarga g'amxo'rlik qilish sifatlaridan xoli emasligining guvohi bo'ladi. Xususan, xolasining o'g'li Mirzo Haydar otasi va yaqinlaridan ayrilib, Bobur podshoh oldiga kelganda otalarcha munosabatda bo'lgani "Tarixi Rashidiy"da ham o'z tasdig'ini topgan: "Shunda u menga bu gapni aytdi: "Sening otang, pochcham, mening tog'am-xon, aka-ukalaring, qarindosh urug'laring shahidlik sharbatini ichib, Allohga shukurki, sen yonimga eson-omon kelding. Endi ulardan ayrilganingga hech g'am chekma, chunki ularning o'rnini ortig'i bilan bosaman. Ulardan qanchalik mehr-muhabbat va rahm-shavqat kutish mumkin bo'lsa, shularning hammasini, hatto, undan ham ko'pini senga beraman".

U mudom mehribonchilik bilan boshimni silab, goh iltifot bilan, goh qat'i amr bilan meni ilm egallashga undardi. Agar ozgina bilim egallaganimni sezsa, u yanada iltifotliroq bo'lib, hammaga bu haqida gapirar va meni ruhlantirishni talab qilardi. O'sha o'g'ir paytlarimga u menga shunday mehr-muhabbat va rahm-shavqat ko'rsatdiki, faqat mushfiq ota-onalargina o'z farzandlariga shunday muomalada bo'lishlari mumkin. Podshohning mehribonchiliklari tufayli hech qachon g'am-g'ussa-yu baxtsizliklarga to'la kunlardan iborat bo'lgan davrni esga olmadim.... Qisqasi, saboq olish paytimdan tashqari biror lahza ham yonidan jildirmas, darsdan bo'shasam meni olib ketishga odam yuborar, shu taxlit mudom otalarcha g'amxo'rlik qilardi" [3,344-345].

Ammo Bobur "Boburnoma"sida bu joylarni kiritmaydi. Bu esa uning kamtarligidan nishona. Haqiqiy naqshbandiya tariqatidagi javonmard qilgan yaxshiligini unutadi. Uni elga oshkor qilmay, xilvatda saqlaydi. Bobur ham naqshbandiya tariqining vakili sifatida umri davomida kamtarlik ruhi bilan yashadi. Falak uni sarafroz etganda ham shod bo'lmadi, zero o'zi aytganday qancha falak ko'kka ko'tarsa, shuncha yerga ham uradi:

Sarafroz etsa dahr shod o'lma,

K-oxirul-amr poymol qilur.[2,24]

Butun umri davomida kamtarlikni kasb etgan shoir ijodida bunday mazmundagi she'rlar bisyor. U nafaqat o'ziga, do'st-dushmanlariga ham bu aldanchi dunyo bir necha kun seni ko'kka ko'targani bilan g'am yema-ki, oxiri chiqqan joydan tushish bor deydi. Ruboiylari misolida ham buni ko'rishimiz mumkin:

Dushmanniki, bu dahr zabardast qilur,

Naxvat mayidin birnecha kun mast qilur.

G'am yemaki, yetkursa boshini ko'kka,

Oxir yana yer kibi oni past qilur. [2,71]

Bobur hayot yo'liga nazar tashlaganimizda kamtarlik bilan birga o'zini malomatiy tutish hollarining guvohi bo'lamiz. Bobur o'z faoliyatiga ham adolat ko'zi bilan qarab xolis baho beradi. O'zining hatto nuqsonlarini ochiq aytishdan tortinmaydi. Uning qalbi, ruhiyati eshigi barcha uchun ochiq; kitobxon nazaridan yashirib qo'yilgan sir-u asror yo'q. O'z ijodida kitobxondan yashirmay xatosi va undan pushaymonligini ochiqdan ochiq aytadi:

Qotingda agar gunoh gohi qildim,

Yuz qotla nadomat bila ohi qildim.

Qildim yomon-u asru tabohi qildim,

Lutfing bila sen kechur- gunohi qildim. [2,85]

Bobur shuncha buyuk ish qilgan bo'lishidan qat'i nazar o'z ishlaridan ko'ngli to'lmaydi, hamma vaqt o'zidan kamchilik qidiradi:

Besabrmen-u besar-u somondurmen,

Bir g'amzadadurmen-u parishondurmen.

Ne dinning ishin qildim-u ne dunyoning,

Yo rab, netay o'z ishimga hayrondurmen. [2,91]

Bunday yo'l naqshbandiyaning shakllanishida muhim rol o'ynagan malomatiya sulukiga taalluqli. Haqiqiy malomatiy uchun tahsin bilan ta'na - ma'lomatning farqi yo'q. Bobur ham xuddiy shunday malomatiylardan. U inson zotiga xos bo'lgan maqtovg'a o'ch emas. U uchun xalqining ta'nasi ham maqtovg'a teng:

Ulusning ta'n-u ta'rifi manga, Bobur, barobardur,

Bu olamda o'zumni chun yamon-yaxshidin o'tkardim. [2,39]

Javonmardlik Boburning nafaqat hayot yo'lini balki, ijodi yo'lini ham tashkil qilishining guvohi bo'ldik. Ayniqsa shoir umrining keyingi yillarida ko'proq dunyoning o'tkinchiligi haqida yozib, bundan oldin yozgan ayrim hazil va hayosizroq she'rlari uchun pushaymonligini aytadi. Shoir umrini mastlikda o'tkazgan damini behudalik hisoblab, shuncha vaqt o'z holatini anglamay yashagani uchun o'tgan umrini g'aflat uyqusida o'tgan deb biladi. Mast bo'lib umrini behuda o'tkazgani, har doim g'aflat uyqusida yotganidan pushaymon qiladi. Endi bundan buyon murodga yetishning yo'li bodani tark etib, xushyor yurishdir:

Mastu behudliq bila umrungni o'tkarding, darig',

Ey ko'ngul, munda bori bo'l bir nima hushyorroq.

G'aflat uyqusidin uyg'on, gar tilar bo'lsang murod,

Kim, yetar maqsadg'a har kim bo'lsa ul bedorroq. [2,32]

Xullas, futuvvat – mardlik tariqati, o‘zaro yordam, muruvvat va mehribonlik ko‘rsatish, fidoyilik va fidokorlik ilmidir. Javonmard odamning so‘zi ham, ishi ham, niyati fikrlari ham, pok bo‘lgan. Ular xalqimiz axloqini tarbiyalashga katta xizmat qilganlar. Javonmardlar axloqi bizning milliy axloqimizga aylanishi kerak, chunki futuvvatning ko‘p jihatlari odamlarimiz orasida to‘hanuz yashab kelmoqda. Zahiriddin Muhammad Bobur ham butun hayoti davomida ana shunday ilmlarga amal qilib yashadi va bu ilmlarni kelajak avlod uchun ham qoldirdi. Biz ham buyuk ajdodlarimiz e‘tiqod qilib kelgan milliy axloqimizni ko‘z qorachig‘imizday asrashimiz va kelajak avlodga ham yetkazishimiz zarur. Zero, Fariddin Attor aytganiday:

Ko‘ngil ko‘zi futuvvat birla ravshan.
Va jon bog‘i futuvvat birla gulshan.
Agar sen ushbu ilmni zabt etarsan,
Safo oftobiday balqib ketarsan. [4,15]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.-Т.: Юлдузча, 1989.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Девон. Тошкент, Фан, 1994.
3. Муҳаммад Ҳайдар Мирзо. Тарихи Рашидий.-Т.: Шарқ, 2010.
4. Ҳусайн Воиз Кошофий. Футувватномаи султоний.-Т., 2011.
5. Комилов Н. Тасаввуф.- Т., 2009.
6. Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти.-Т., 2002.
7. А. Навоий асарлари луғати.-Т.: Ғ. Ғуллом номидаги адаб. ва сан. нашрëити, 1972.
8. Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари.-Т.: Шарқ, 2009.
9. Увватов. “Ал Ҳаким ат-Термизий”.-Т., 2001.
10. Ҳасанхўжа Нисорий. Музақкири аҳбоб. Т.: Халқ меъроси, 1993.

“ISKANDARNOMA” VA “SADDI ISKANDARIY”DA ADOLAT MASALASI

The question of justice in “Iskander-name” and “Saddi Alexandria”

Umida OTAYOROVA

SamDU magistranti

umida.bolibekovna@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisdan Alisher Navoiy va ustoz Nizomiy Ganjaviyning adolat borasidagi mulohazalari Iskandar haqidagi doston misolida talqin etilgan.

Kalit soʻzlar: podshohlik, adolat, saxovat, ezgulik, mulk-u mamlakat obodligi, hikoyatlar.

Annotation: In this thesis, the notions of Alisher Navoi and his mentor Nizami Ganjavi about justice are interpreted in the example of the epic about Alexander the Great

Key words: Kingdom, justice, generosity, kindness, property and the prosperity of the country, stories

Hazrat Navoiy oʻz asarlarida yuksak insoniy fazilatlar: adolat, vijdon, qanoat, shijoat, rostgoʻylik, hilm kabi fazilatlarni targʻib etadi. Ayniqsa, shoh uchun eng yaxshi sifat adolat ekanligi gʻoyasini ilgari suradi. Shoir “Xamsa”sining ilk dostoni boʻlmish “Hayrat ul-abror” dostonida Badiuzzamonga “Shohki ish adl ila bunyod etar, Adl buzuq mulkni obod etar”, deya nasihat qiladi. Demak, bundan maʼlum boʻladiki, shoh mamlakatni adolat bilangina obod qilishi mumkin. Biz bunday gʻoyalarning yuksak namunasi "Saddi Iskandariy" dostonida ham uchratamiz. Shoir bu asarida Iskandarning shohligiga emas, uning insoniy sifatlariga eʼtibor qaratadi. Zero hazrat Navoiy umr boʻyi xalqparvar, odil shohni orzu qildi va shu orzusi bilan yashadi. Mamlakat uchun eng mahkam bogʻich bu adolat boʻlib, asrlar osha bu gʻoya targʻib etilib kelinmoqda.

Alisher Navoiy ustozlari anʼanasini davom ettirgan holda oʻz dostonida adolat masalasiga keng oʻrin ajratadi. Jumladan, ushbu dostonning XX bobi mazkur sifatning targʻibiga bagʻishlangan. Nimaiki ezgulikka daxldor boʻlsa, hammasi Haqning sifati bilan bogʻliqdir.

Ne shahkim, aning adl kirdoridur,

Desam, yoʻq ajabkim, Xudo yoridur. [Alisher Navoiy, 2006: 89]Yaʼni qaysi shohning ishida adolat bor ekan unga Xudo yor boʻladi.

Navoiy adolat mezoni haqida gapirar ekan, uning yuksakligini eʼtirof etadi. Talmeh sanʼati vositasida Anushervon nomini tilga olib, uning adolati yuksakligini; garchi kofirning joyi doʻzax boʻlsa-da adolati sabab arofatga doxil boʻlganini bayon qiladi:

Agar adl yoʻq oshkoru nihon

Yaqin bilki, zeru zabardur jahon.

Anushirvon garchi kofir edi,

Vale adl zotida zohir edi.

Oʻrun garchi kofirgʻa doʻzaxdurur,

Aning adldin oʻrni barzaxdurur.

Agar kufr rizvon sori qoʻymadi,

Vale adl niyron sori qoʻymadi.

Ul o'tgandin ar ming yil andozadur,

Adolatdin ovozasi tozadur. [Alisher Navoiy, 2006: 89]

“Saddi Iskandariy”da Iskandar taxtga o'tirgach, adolat bilan mamlakatni boshqara boshlaydi. Xalqni ikki yillik xirojdan ozod etadi va shu o'rinda adolatning ta'rifi beriladi. “Bir soatlik adolat farishtalarning, dunyodagi barcha insonlarning toatidan afzal”, - degan hadis keltiriladi. So'ng shoh Mas'udning bir kuni tushida otasi Mahmudni nurga g'arq bo'lgan holda jannat bog'larida yurganini ko'rgani va otasidan bu holga qanday sazovor bo'lganini so'raganida, otasi Hindistonni egallash vaqtida elga qilgan birgina adolati tufayli Alloh unga shunday martabani loyiq ko'rgani haqida so'zlab berganiga doir hikoya ilova qilinadi. “Hikmat” bobida esa Iskandarning Arastu bilan adolat haqidagi savol-javobi keltiriladi.

XXVIII bobda shohlik tartib-qoidalari haqida bayon qilingan bo'lib, Alisher Navoiy kimki, shohlik qilishni istasa, barcha askarlarning holidan voqif bo'lishi, ularning ta'minoti masalasini hal qilganda har kishining darajasiga qarab, izzatini bajo keltirishi lozimligini ta'kidlaydi. Ulug' martaba egasiga ulug' iltifot ko'rsatib, kichigiga kichikcha saxovat aylasa, har bir ishda adolat mezoni asosida ish tutsa, uning mulk-u mamlakati obod, xalqi badavlat bo'ladi. Xalq badavlat bo'lsa, askarlarning maoshi ham ortadi va qo'shin hamisha g'olib bo'ladi.

Navoiy adolat masalasiga doir fikrlarini shu asosda asar mazmuniga singdirgan. Zero, adolat zamonlar va tuzum o'zgarsa-da hech qachon o'z qadr-qimmatini yo'qotmaydigan bebaho ne'mat hisoblanadi. Nizomiy Ganjaviyning “Iskandarnoma” dostonida ham, Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dosonidagi kabi Iskandar xazina orttirish maqsadida yurish qilmaydi, balki zulm ostida ezilgan xalqni adolat nuri bilan yoritish maqsadida jang qiladi.

Dastlab “Sharafnoma” xususida to'xtalsak, Iskandar ota taxtiga o'tirgach, Nizomiy Ganjaviyda Iskandarning Zangiborilar bilan olib borgan jangi tasvirlangan bo'lib, Misr eli Iskandardan Zangiylar zulmidan xalos etish uchun yordam so'raydi:

Xabar eltdi sohibxabar nazdi shoh,

Ki bir to'p sitamdiydayi dodxoh.

Tazallum etishgayla Rum shohiga,

Ki to misrilarni yetar ohiga,

Bosib marz-u bumin qarolarki zang,

Biyobonda bo'ldi guzargoh tang.

Savodi jahoniga yozdi chunon,

Ki savdoga botdi u dasht qora qon.

Biyobonilarki chu qatron siyoh,

Edi ko'p biyobonda “chem” “az giyoh”.

*Chu ko 'sa bari piri go 'daksirisht,
Ktishsin xo 'blik-la, gardur-la xsiht.
Na yuzdir, ko 'rinmas hay-sharmiyo,
Na bir kasga bor mehr-u ozarmiyo.
Bari odamixo 'ru mardumtalar,
Mistrni zulm-la ezishdi alar.
Madad bergusidir magar shahriyor,
Yo 'q ersa, toroj erur ul diyor.*[Nizomiy Ganjaviy, 2016: 464]

Iskandar hali yosh hukmdor bo'lgani va biror jangda ishtirok etmagani bois nima qilishni bilmay, Arastudan maslahat so'raydi va ustozni omadini sinab ko'rishini maslahat beradi. Adolat yo'lida olib borilgan bu jang Iskandarning g'alabasi bilan yakunlanadi. Shundan so'ng xiroj sababli Doro bilan jang olib boradi va Doroni yengib, Eron mamlakatida adolat o'rnatadi. Uning odil podshoh ekanligi Eron ulug'ari bilan bo'lgan suhbatida ham namoyon bo'ladi. Iskandar Ray, Nishopur, Marv, Balx mamlakatlarini kezib, u yelarda adolat o'rnatadi. Mamlakatlarning aholisi ham Iskandarni yaxshi kutib oladi:

*Borar ersa har shahriga shodumon,
Ochar erdi shohga eshigin shu on.* [Nizomiy Ganjaviy, 2016: 539]

Iskandarning Hind, Xitoy, Rus kabi mamlakatlar bilan qilgan janglarida ham uning adolati yuksak baholanadi.

"Iqbolnoma" qismida ham Iskandarning adolati, ilm rahnamosi ekanligi bayon qilinadi. "Benavo novvoy va uning o'g'li toleyiga boyigani" nomli hikoyatda novvoyning haqiqatgo'yiligini ko'rgan Iskandar uni o'zining yaqin mahramiga aylantiradi.

Xulosa qilib aytganda, Iskandar haqidagi dostonlarda adolat masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. Har ikki so'z san'atkori ham adolatli podshoh borasidagi orzularini ushbu asarlar mazmuniga singdirishgan.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Т: Ғафур Ғулум номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1995;
2. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. Т.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006
3. Бертельс Е.Э. Навоий. Монография (И.К.Мирзаев таржимаси). Т.: Тафаккур қаноти.2015.
4. Низомий Ганжавий. Хамса (форсийдан Олимжон Бўриев таржимаси). Т.: Истиқлол нури.2016.
5. Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқини манбалари. – Т.: Тамаддун, 2018.

6. Shayx Nizomiy Ganjaviy. Iqbolnoma. (Forschadan Jamol Kamol tarjiması). T.: “Extremum – press”. 2017.

АЛИШЕР НАВОИЙ ДЕВОНЧИЛИК АНЪАНАЛАРИНИНГ ЭРКИН ВОХИДОВ ИЖОДИДА АКС ЭТИШИ

Шомуродова Ситора Хошим қизи
Самарқанд давлат университети таянч докторанти
E-mail: sita_bonu92@mail.ru

Аннотация: Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг девон тузиш тўғрисидаги қарашлари ҳамда бу анъананинг замонавий инъикоси борасида сўз юритилади. “Бадое ул-бидоя”нинг “Дебоча” қисмида келтирилган тадвин анъанаси билан боғлиқ бўлган фикрлар таҳлилга тортилган. Шунингдек, Эркин Воҳидовнинг “Ёшлик девони” тўпламида Алишер Навоий анъаналарига эргашишнинг айрим кўринишлари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: девончилик анъанаси, Алишер Навоий девончилиги, Дебоча, адабий-эстетик қарашлар, алифбо тартиби, ғазаллар мавзуси, жанрлар таркиби.

REFLECTION OF ALISHER NAVOI DEVONCY TRADITIONS IN THE WORK OF ERKIN VOHIDOV

Shomurodova Sitora Khoshim qizi
Basic doctoral student
Samarkand State University
E-mail: sita_bonu92@mail.ru

Annotation: This article discusses the views of Alisher Navoi on the creation of the Devonian and the modern perception of this tradition. The analysis involved thoughts related to the Tadvin tradition presented in the Debocha saection of the Badoe ul-Bidoya book. Also, in the collection "Yoshlik devoni" by Erkin Vohidov, some manifestations of the observance of the traditions of Alisher Navoi were studied.

Key words: devonist tradition, devonism of Alisher Navoi, foreword, literary and aesthetic views, alphabetical order, gazelle themes, composition of genres.

Қадимдан Мусулмон Шарқи санъат, адабиёт, илм фан ўчоғи сифатида донг таратиб келган. Аруз вазни, ғазалчилик дастлаб араб адабиётида, сўнгра

форс-тожик адабиётида ва ниҳоят, ўзбек адабиётида ҳам ривожлана бошлагач, бу шеърларни тўплам ҳолида жамлаш эҳтиёжи туғилгани табиий ҳолат. Девон дастлаб араб ва форс-тожик адабиётида юзага келди. Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида девон ҳақида қуйидаги фиклар келтирилган: “Девонда бирор шоир шеърлари қофия ёки радифларига кўра араб алифбоси тартибида (қофияланиб келувчи сўзларнинг охириги ҳарфлари асосида) жойлаштирилади. Шарқда девон тузиш шоирнинг етуклик белиси бўлган, шоирлар ўз девонларининг мазмунан ва шаклан ранг-баранг бўлишига эътибор берганлар. Девон тузиш X-XI асрлардан бошланган, унинг шаклланиш даври Шайх Саъдий замонасига тўғри келади. Ўзбек адабиётида девон тузиш Лутфий, Саккокий, Атоий, Гадоий каби шоирлар ижоди билан боғлиқ”. [Навоий, 1987: 228]

Ўтган аср бошларида аруз вазнига ихтисослашган шеърятимизга жаҳид шоирларимиздан Фитрат, Чўлпон кабилар бармоқ ва эркин вазни олиб киришди. “Бизнингча, ўзбек адабиётида шеърини шаклларининг том маънодаги янгиланиш жараёни аруз ва қофия ичидаги ўзгаришлардан ташқари, халқ кўшиқлари йўналишидаги шеърларнинг пайдо бўлишидан бошланди. Вазн, қофия ва банд тузилишига кўра бутунлай ўзига хос бўлган, анъанавий аруз вазнидаги шеърлар шаклидан кескин фарқланувчи халқ кўшиқлари йўлидаги шеърларнинг пайдо бўлишига олиб келган ҳодиса, албатта, мазмуннинг янгиланиши, адабиёт вазифасининг ўзгариши, мумтоз поэтика қоидаларидаги тарангликнинг заифлашуви бўлди”, деб ёзади Нодира Афоқова.[Афоқова, 2005: 62] Жаҳид шеърятини ўзбек адабиётида аруз вазни етакчи бўлган босқич бўлса-да, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Фитрат каби ижодкорлар бу вазннинг қатъий қоидаларини четлаб ўтиб, уни янгича оҳанглар билан бойитди. Бу жараённинг тезлашуви эса аста-секинлик билан арузнинг рад этилишига, аруз вазнидан бармоқ ва сарбаст вазнларига ўтиб кетилишига замин ҳозирлади. Фитрат ўзининг “Адабиёт қоидалари” дарслигида “Арузнинг бизнинг тилга ярамоғонлиғи” деган алоҳида фасл ажратган. [Фитрат, 1995: 22] Олим бу фаслда мумтоз адабиётимиз намуналаридан талаффузда сунъийликни келтириб чиқарадиган мисоллар олиб, арузнинг ўзбек тили хусусиятлари доирасида бўлмаган жиҳатларини қайд этади. Арузнинг ўзбек тилига мослиги, бу мосликни сўз бўғинларини хоҳлаганда чўзиб, хоҳлаганда қисқа талаффуз қилишнинг сўз маъноига таъсир қилмаслиги Алибек Рустамов ва бошқа олимлар томонидан кўп бора таъкидланган. Аммо Фитратнинг илмий мулоҳазалари ҳам ўз даврида илм аҳли томонидан қабул қилингани ҳақиқатдир.

XX аср 60-70-йилларига келиб, аруз вазнида ижод қилиш камайиб кетди. Бу ҳақида адабиётшунос Абдулла Аъзам ёш шоир Алишер Муқимовнинг

“Хушқадам” номли китоби сўзбошисида шундай фикрларни келтиради: “XX асрнинг бошида арузни унутиш жараёни бошланган ва бу аср ўрталарига келиб интиҳосига яқинлашиб ҳам қолган – деярли унутилган. Бунинг оқибатида ҳозир ҳам кўпчилик “ғазал – бу бор йўғи а-а, б-а, в-а... тарзида қофияланадиган бармоқ вазнидаги шеър” деган тушунчага эга”. [Муқимов, 2019: 3] Эркин Воҳидов ўша даврда “эскилик сарқити” сифатида четга суриб қўйилган вазн – арузда ғазаллар битиб, уларни “Ёшлик девони”да жамлади. Девон 1969 йилда нашрдан чиқди. Девонни ўқир эканмиз, муаллифнинг Ҳазрат Навоий анъаналарини муносиб давом эттирганига гувоҳ бўламиз. Девоннинг биринчи ғазали “Дебоча” деб номланади. Айни шу дебочада Эркин Воҳидов арузнинг эътибордан қолаётгани ҳақида ҳам ўз мулоҳазаларини бериб ўтади:

Эй мунаққид, сен ғазални кўхна деб камситмагил,

Севги ҳам Одам Атодан қолган инсон қонида. [Воҳидов, 2018: 61]

Севги абадий экан, ғазал ҳам абадий бўлаверади, зотан, ғазал сўзининг маъноси ҳам аёлларга чиройли сўзламоқдир. Ишқ-муҳаббат покловчи куч сифатида Низомий, Деҳлавий ва Алишер Навоий асарларининг асосини ташкил этиши олимлар томонидан эътироф этилган. [Муҳиддинов, 2020: 1] Демак, кўхна деб камситилган ғазал жанрида, аруз вазнида чинакам замонавий асарлар яратган шоир Эркин Воҳидовдир. Абдулла Аъзам бу ҳақида шундай ёзади: “...“Ёшлик девони” ўзбек адабиёти тарихида ниҳоятда муҳим ўрин тутди. У ғазал жанри ҳам бемалол замонавий бўла олишини исботлади, ижод аҳлида қайтадан мумтоз адабиётга қизиқиш уйғотди, арузни жонлантириш учун замин яратди”. [Муқимов, 2019: 10] Ҳақиқатан ҳам, “Ёшлик девони” девоннинг замонавий версияси сифатида дунёга келди. Ундаги мавзу ранг-баранглиги, Эркин Воҳидовгагина хос бўлган юмор, сўз ўйинлари ўқувчида мумтоз шакллардан баҳраманд бўлиш ва завқланиш кўникмаларини шакллантирди. Шу билан бирга, Эркин Воҳидов ўз девонини тузишда Алишер Навоийнинг девонларини дастуриламал қилиб олганини ҳам таъкидлаш ўринли бўлади.

Алишер Навоий ҳам “Бадое ул-бидоя” девонига “Дебоча” битган. Унда ғазалчилик, умуман, девон тузишнинг ўзига хос қоидаларини баён этган эди. Эркин Воҳидов эса ўз “Дебоча”сида ғазалнинг эскирмас жанр эканлигини таъкидлаган ҳолда йўл қўйган хатолари учун ўқувчидан маъзур тутишини сўрайди:

Дўстларим, шоир деманг, Эркин ғазал шайдосидур,

Ёш денг-у маъзур тутинг сахв ўлса гар девонида. [Воҳидов Э., 2018: 61]

Алишер Навоий ҳам девонига дебоча ёзар экан, ўзининг ҳали девон тартиб беришга кодир эмаслигини куйидаги байт орқали ниҳоятда камтарлик билан ифодалайди:

Иш анга жунун, манзил анга майхона,

Девон ясамоқни не билур девона?! [Навоий, 1987: 11]

дея ниҳоятда камтарлик билан, Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий, Лутфий, Саккокий каби шоирларнинг девон тузгани ҳақида ёзади ва бундай буюк даҳолар олдида тадвинга (девон тартиб беришга) журъат қилолмаслигини таъкидлайди.

Шу ўринда Ҳазрат Навоийнинг “Девон” тартиб беришдаги илк талаби ҳам алифбо бўлганини ёдга олиш лозим. Чунончи, шоир девондаги ғазаллар араб ёзувидаги 28 ҳарфгагина эмас, балки, форслар бу ёзувга қўшган 4 ҳарфни ҳам ҳисоблаган ҳолда, 32 та ҳарфга ғазал ёзиши кераклигини таъкидлайди: “ҳар кишиким девон тартиб қилибдурур, ўттиз икки ҳарфдинки, халойиқ иборатида воқиъдурур ва улус китобатида шойиъ, тўрт ҳарфга таарруз қилмайдурурлар. Чун сўз аруси назм харирининг матбуъ кисватин ва мавзун хилъатин кийиб, жилва оғоз қилса, хукқайи ёкути доғи ўттуз иккита гавҳардин қачонким тўртиға нуқсон воқиъ бўлса, муқаррардурким, жамолиға андин қусур ва каломиға андин футур воқиъ бўлғусидурур”. [Навоий, 1987: 20] “Ёшлик девони”да “о” ва “ў” ҳарфларидан ташқари, кирилл алифбосидаги барча ҳарфларга ғазаллар бор. Ўзбек тили хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, “ц” ҳарфи билан тугаган ғазаллар йўқ. Девонда “н”, “р” ҳамда “а” ҳарфи билан тугаган ғазаллар нисбатан кўпчиликни ташкил қилади. Бу ҳолатни ўзбек тилининг лексик-фонетик хусусиятлари билан изоҳлаш мумкин.

Алишер Навоий “Дебоча”да ғазалларнинг жойлашиш ўрни ҳақида ҳам тўхталар экан, ғазалларни жойлаштиришда уларнинг мазмунига аҳамият бериш лозимлиги, ҳамд (Яратганга мақтов) ва наът (пайғамбаримизга алқов) мазмунидаги ғазаллар энг биринчи, ундан сўнг маъвиза (панд-насихат) туридаги ғазаллар жойлашсагина мақсадга мувофиқ бўлишини айтиб ўтган: “Муқаррардурким, ҳар амрда бир лаҳза ҳақ субҳонаҳу ва таоло ҳамдидин ё расул алайҳис-салом наътидин, ё бу икки ишга далолат қилурдек бир амрдин ғофил бўлмамоғлиқ авлодурур. ...Девон топилғайким, анда маърифатомиз бир ғазал топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда мавъизатангиз бир байт бўлмағай”. [Навоий, 1987: 21]

Эркин Воҳидовнинг девонидаги ғазалларнинг мазмуний тартибида Навоийёна ёндашишни учратмадик. Агар “Ёшлик девони”нинг яратилган даври, ўша даврдаги цензурани ҳисобга оладиган бўлсак, бу девонга тартиб беришнинг ўзи ҳам катта жасорат бўлганини ҳис қилиш қийин эмас. Ҳазрат

Навоий ғазаллар мазмунидан узоқлашмаган ҳолда фикр юритар экан, матлаъдаги мазмуннинг мақтаъга келиб ўзгариб кетишини (пароканда ғазал турини) қаттиқ қоралайди. Бундай ғазалларнинг бир байти баҳорни, бир байти хазонни куйлашини, бу мазмуний яхлитликдан четланишга олиб келишини айтади: “Ва агар аҳёнан матлаъе махсус навъда воқиб бўлғон бўлса, ҳамул матлаъ услуби била итмом хилъатин ва анжом кисватин кийдурмайдурурлар, балки туганғунча агар бир байт мазмуни висол баҳориди гулоройлик қилса, яна бири фиروق хазониди хорнамоёлик қилибдурур”. [Навоий, 1987: 22] Девонни ўқиш давомида шунга амин бўлдикки, Эркин Воҳидовнинг деярли барча ғазаллари яқпора ғазал, айримлари мусалсал ғазал сирасига киради. Чунончи, “Йўқ эмиш орзуда айб...” ғазалида Алишер Навоийнинг “Жонға чун дермен” ғазалининг таъсири сезилади. Умуман олганда, Эркин Воҳидов Ҳазрат Навоийнинг юқоридаги талабига ҳам жавоб бера оладиган ғазаллар яратган.

Навоий ҳазратлари девонларнинг таркибий тузилиши ҳақида ёзаркан, уларда ғазал ва қасидадан ташқари, мусаммат турлари, рубоийлар, қитъалар, мустазодлар, фард, муаммо, туюқ, луғз, таржиъбанд ва таркиббандлар бўлиши лозимлиги, бу девоннинг рангинлигини таъминлашини таъкидлаб ўтган: “Яна маснавий била қасойиддин бошқаким, иншооллоҳ, алар доғи ҳар қайси бошқа мужаллад бўлғай, ҳар навъ шеърдин, масалан, руҳафзо мухаммаслар, барча хамсазийнат; ва равносо мусаддаслар, барча ситтазийнат; ва муфид рубоиёт, барча латофатомиз; ва нофиъ муқаттаот, барча манфаатангиз; ва дилпазир мустазодлар, барчанинг васфи зойидулҳад; ва беназир фардлар, барча лутфу равонликда муфрад; ва номий муаммолар, барчаси от ёшурмоқда сотир; ва киромий луғзлар, барчанинг мабтунлуғи зоҳир; ва мусалсал таржиълар, барча марғуб; ва муътадил туюғлар, барча туркий услуб бу абёт зайлида мухайял ва бу ашъор хайлида музайян бўлди”. [Навоий, 1987: 23] “Ёшлик девони”нинг жанрий таркиби ҳақида тўхталадиган бўлсак, девонда 62 ғазал, 4 мухаммас, 4 ҳажвия ва 1 қасида мавжуд. Девон тузиш анъаналаридан бизга маълумки, ғазал Девонда етакчи жанр ҳисобланган. Мусамматлар ғазалдан кейин, мусамматлардан сўнг эса кичик лирик жанрлар жойлаштирилган. Тўрт мухаммаснинг барчаси тахмис мухаммаслар сирасига киради: муаллиф Алишер Навоий, Фузулий, Бобур ва қозоқ шоири Жумакент Нажмиддинов ғазалларига мухаммас боғлаган.

Гарчи Навоий вазн ҳақида “Дебоча”да тўхталмаган бўлса-да, “Бадое ул-бидоя” ёки бошқа девонларидан билиш мумкинки, буюк шоир арузнинг турли-туман баҳрларида ижод қилган. Шу маънода, “Ёшлик девони”даги ғазалларнинг вазни ҳақида тўхталадиган бўлсак, ғазалларнинг аксарияти

рамал баҳрида, қолган қисми эса музоре ва ҳазаж баҳрларида ёзилганининг гувоҳи бўламиз. Агар аниқ статистикаси бўйича айтадиган бўлсак, девондаги олтмиш битта шеър рамал баҳрида, ўнтаси ҳазаж ва тўққизтаси музореъ баҳрларида ёзилган. Рамал баҳридаги шеърларнинг кўплигига объектив ва субъектив сабаблар бор, албатта. Ўтган асрда аруз деярли ўрганилмас, ажратилган соатлар ҳам арузнинг эскирганию замонавий талабларга жавоб бермаслигини исботлашга сарфланар эди. Шу боис ҳам Эркин Воҳидов билан бўлган суҳбатлардан бирида шоир: “Аруз бу фоилотунга тушадиган шеър, деган тушунчадан нарига ўтилмаган. Тасодифанми ё йўқми, бошқа баҳрлардаги шеърлар деярли ўқилмас эди”, деган эди. Демак, рамал баҳри (фоилотун - чўзиқ, қисқа ва иккита чўзиқ ҳижо) туркона сўзларга мослиги билан бирга, муаллиф тасавурида ҳам аруз вазнининг очқичи вазифасини ўтаган.

Эркин Воҳидов “Ёшлик девони”ни яратгач, турли хил фикрлар билдирилди. Баъзи мунаққидлар шоирнинг бу ишини ёқламаган бўлса, баъзилари қўллаб қувватлашди. Чунончи, адабиётшунос Норбой Худойберганов 1971-йилда “Шарқ юлдузи” журналида Эркин Воҳидовнинг “Рубобим тори иккидур” деб бошланадиган ғазалини танқид қилиб чиққач, [Худайберганов Н., 1971: 190-211] унга қарши Салоҳиддин Мамажонов [Мамажонов С., 1978: 26-27], Ортиқ Абдуллаев, Усмон Қосимов [Қосимов У., Абдуллаев О., 1987: 187-195] каби адабиётшуносларнинг раддия ёзиб еълон қилганларини ҳисобга олсак, Эркин Воҳидовнинг мазкур девони кўплаб муҳокамаларга сабаб бўлганини биламиз.

Юқоридаги мулоҳазаларимиз асосида хулоса қиладиган бўлсак, Эркин Воҳидов ўз девонини Алишер Навоий қўйган талабларга жавоб бера оладиган даражада бўлиши учун астойдил ҳаракат қилган. Биз буни “Девон”нинг тузилиши, таркиби, ундаги ғазалларнинг мазмун-моҳияти ва бадиияти мисолида кўришимиз мумкин бўлади. Шунингдек, бу девон замонавий девончиликда илк кадам сифатида кейинги авлод тадвин анъанасига ҳам сезиларни таъсир кўрсатган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Афоқова Н. “Эркин аруз”да ёзилган шеърлар. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2005 йил, 3-сон. 61-62 бетлар.
2. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. - Тошкент: Ўзбекистон, 1993. - 191 б.
3. Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: “Sharq”, 2018. 687 б.
4. Мамажонов С. Ранглар ва оҳанглар. – Т.: Фан, 1978, 26-27-бетлар.
5. Муқимов А. Хушқадам. Ғазаллар. – Тошкент: O‘qituvchi, 2019. 166 б.

6. Муҳиддинов М. Комил инсон адабиёт – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005.
7. Навоий Алишер. МАТ. Йигирма томлик. Биринчи том. – Тошкент: “Фан”, 1987. 689 б.
8. Содиқова Т. Эл устозим: Адабий талқинлар. – Тошкент: “Маънавият”, 1997. – 64 б.
9. Фитрат. Адабиёт қоидалари. Тошкент: 1995. 22-бет.
10. Худайберганов Н. Бадиий кашфиёт талаби билан. // “Шарқ юлдузи”, 1971 й., 8-сон, 190-211-бет.
11. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. – Т.: Академнашр, 2013, - 272 б.
12. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002.-228-б.
13. Қосимов У., Абдуллаев О. Қаҳр эмас, меҳр керак. // “Шарқ юлдузи”, 1987 й., 2-сон, 187-195-бет.
14. Mukhiddinov M.K. Love is the cleansing power. // <http://sersec.org/journals/index.php/IJAST/article/view/26457/14342>

“LAYLI VA MAJNUN” SYUJETINING PAYDO BO‘LISHI: TARIXIY HAQIQAT VA BADIY HAQIQAT

Tamikayeva Ozoda
SamDU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Layli va Majnun” turkumidagi dostonlarning kelib chiqish tarixi, undagi obrazlarning tarixiy jihatlari, genezisi haqida mulohaza yuritiladi. Majnun obrazining tarixiyliigi, u real hayotda mavjud inson bo‘lganligi haqidagi ma’lumotlar maqolada keltiriladi. Shuningdek, “Layli va Majnun” turkumidagi dostonlarni o‘rgangan olimlarning ishlari ham tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: Majnun obrazi, Layli obrazi, Qays ibn Mulavvah, Qays ibn Muod, tarixiy haqiqat va badiiy haqiqat.

THE APPEARANCE OF THE STORY OF "LAYLI AND MAJNUN": HISTORICAL TRUTH AND ARTISTIC TRUTH

Abstract: This article discusses the history of the origin of the epics in the series "Layli and Majnun", the historical aspects of the images in it, the genesis. The article discusses the history of the image of the madman, the fact that he was a

real person. The works of scholars who studied the epics of the series "Layli and Majnun" are also analyzed.

Keywords: Majnun, Layli, Qays ibn Mulawwah, Qays ibn Mu'adh, historical truth and artistic truth.

“Layli va Majnun” jahon adabiyotida sevgi haqida yaratilgan eng g‘amgin qissalardan biridir. Biz, boshqa biron-bir sevgi asarining “Layli va Majnun”chalik fojiviy, sevishganlar ma’naviy-ruhiy olamining chuqur va o‘ta ta’sirli ochilganini bilmaymiz. Shuning uchun ham Alisher Navoiy o‘z “Layli va Majnun”ining so‘ngida quyidagi baytni keltirgan:

So‘gin nechakim uzatdim oxir,
Yig‘lay-yig‘lay tugatdim oxir.⁹⁹

“Layli va Majnun” ko‘p asrlik tarixga ega. Uning ildizlari, mashhur adabiyotshunos-matnshunos akademik I.Krachkovskiy ta’kidlaganidek, VII asrning ikkinchi yarmiga borib taqaladi. Ayrim arab manbalarining ma’lumotiga ko‘ra, Majnun tarixiy shaxs. U Bani Omar qabilasidan chiqqan, uning asl nomi Qays ibn Mulavvah (yoki Qays ibn Muod) bo‘lgan. U qabiladoshi Laylini sevgan va o‘z sevgisi, hijron azoblari haqida mungli she’rlar bitgan. Bunday ma’lumot ibn Qutaybaning "Kitobushshe’r va shuaro" asarida ham keltiriladi. Shu bilan birga, boshqa manbalar bu ma’lumotlarni rad etadi. Jumladan, arab olimi Avon ibn Hakim al-Qalbiy (764 yilda vafot etgan), arab tarixchisi Hishom al-Qalbiy (819 yilda vafot etgan)lar Majnun tarixiy shaxs emas, uning nomi majoziy, sevgi, hijron she’rlari esa umaviy xonadoniga mansub bir oshiq yigit tomonidan bitilgan va asl nomini oshkor etmaslik uchun Majnun taxallusini qo‘llagan, deyishadi. Shu tariqa VII asrning ikkinchi yarmidan boshlab arab poeziyasida Majnun taxallusli mungli she’rlar ko‘payib, keng tarqalib boradi. Vaqtlar o‘tishi bilan ko‘plab afsonalar, rivoyatlar to‘qiladi va ular turli manbalardan joy ola boradi.

“Layli va Majnun” nomi ostidagi syujet XII asrgacha arab xalq adabiyotida ertak shaklida namoyon bo‘lgan. Keyinchalik bu mavzudagi asar Bobil (Iroq) adabiyotida nomi keltirib o‘tilsa-da, lekin asar haqidagi ma’lumotlar saqlanmagan.¹⁰⁰ XI asrning o‘rtalarida fors sayohatchisi Nosir Xusravga ko‘chmanchilar Toif (Saudiya Arabistonning g‘arbida joylashgan shahar) yaqinidagi Araviyada Layli yashagan qal’a xarobalarini ko‘rsatishganligini, shu bilan birgalikda, bu yerda ko‘chmanchi Amir qabilasidan Al-Mulavvahning o‘g‘li Qays Layliga oshiq bo‘lib, undan ayrilgandan so‘ng sahroda halok bo‘lganligi haqida

⁹⁹ Navoiy A. Layli va Majnun. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 208-bet.

¹⁰⁰ Предисловие Е.Дунаевского к поэме Незами Гянджеви: Лейла и Меджнун, перевод А. Глоби, М., 1935, стр. 17.

hikoyani soʻzlab berishganini aytib oʻtgan.¹⁰¹ Keyinchalik ogʻzaki shakldagi ertak syujeti yozma adabiyot shaklida namoyon boʻla boshladi.¹⁰²

Badiiy adabiyotda bu qissa doston shaklida ilk bor Nizomiy Ganjaviy tomonidan 1188-yilda vujudga keldi. Nizomiy xalq orasida tarqalgan rivoyatlardan ijodiy foydalangan holda “Layli va Majnun” qissasini gʻoyaviy jihatdan mukammal va badiiy jihatdan yuksak asar darajasiga koʻtardi. Keyinchalik, Sharq adabiyotida Nizomiy anʼanasini davom ettirgan bir qancha salaflar paydo boʻldi. Bular: Amir Xusrav Dehlaviy (“Majnun va Layli”), Jamoliy (“Mahzun va Mahbub” nomi ostida “Layli va Majnun” dostoniga tatabbuʻ), Ashraf Marogʻiy (“Ishqnoma” nomi ostida 1438-yilda yaratilgan boʻlib, bu ham tatabbuʻ), Abdurahmon Jomiy, Kotibi Turshiziy (“Layli va Majnun”), Abdulloh Xotifiy (“Layli va Majnun”), Badriddin Hiloliy (“Layli va Majnun”), Shahobiddin Jomiy (“Layli va Majnun”), Shayxim Suhayliy, Ali Ohiy, Xoja Imod Loriy, Xoja Hasan Xizrshoh, Nosirxoja valadi Mansurxoja va yana bir qator ijodkorlar yuzdan ortiq bu dostonga javob tariqasida oʻz asarlarini yaratishadi. Alisher Navoiy oʻzining “Mahbub ul-qulub” asarida oʻz davrigacha 12 ta “Layli va Majnun” dostoniga javob yozganlarning ism sharifini keltirib oʻtadi¹⁰³. Bu ijodkorlarning asarlarida Qaysning nomi oʻzgartirilgan boʻlsada, Nizomiy Ganjaviy anʼanasi asosida yozilgan va hamohang yaratilishi odat tusiga aylangan.

Yozma shakldagi dostonlarning koʻpligi hamda asar gʻoyasining yetukligidan dostonlar xususiyatini va kelib chiqish genezisini oʻrganishga doir Yevropa adabiyotida XX asr oʻrtalarida yaratilgan tadqiqotlar ham alohida yangilik sifatida vujudga keldi. Xususan, I.Y.Krachkovskiyning “Arab adabiyotida “Layli va Majnun” dostonining ilk tarixi” (Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе)¹⁰⁴ nomli tadqiqoti dostonlar syujetining kelib chiqishi haqida dastlabki manbalar umumlashmasi sifatida maydonga chiqqan boʻlsa, Y.E.Bertelsning “Arab hikoyalari asosida “Layli va Majnun” dostoni syujeti, Nizomiy va Navoiy dostonlari talqini” (“Лейли и Межнун”, история арабского предания, версия Низами и поэма Навои)¹⁰⁵ nomli tadqiqoti Nizomiy va Navoiy asarlarining qiyosiga bagʻishlangan dastlabki keng koʻlamdagi ilmiy tadqiqot edi.

¹⁰¹ Насир Хусрау. Сафар-наме. Книга путешествия. Перевод и вступительная статья Е.Э.Бертельса, Мос-Лен., 1933, стр 173.

¹⁰² Игнатий Юлианович Крачковский. Избранные сочинения. Том II. Мос-Лен: Академии наук СССР, 1956. стр 588-561.

¹⁰³ Abdurahmon Jomiy, Hoja Hasan Xizrshoh, Ahmad Shayx Suhayliy, Mavlono Abdulla, Xoja Imod, Ashraf Marogʻiy Hazrat Shayx – Abdulla Muhammad Ilyosa ibn Yusuf ibni Zakiy Muayid Nizomiddin, Mavlona Hiloliy, Mavlono Safiy va boshqalar.

¹⁰⁴ И. Ю. Крачковский. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе Избранные соч., М., 1956 г.

¹⁰⁵ Е.Э.Бертельс. “Лейли и Межнун”, история арабского предания, версия Низами и поэма Навои. – Т.: “Литература и искусство Узбекистана”, 1940.

Dastlabki o‘zbek adabiyotida “Layli va Majnun” qissalarining tarixiy taraqqiyoti, genezisi va ijodkorlar asarlarining tahliliy jihatdan o‘rganilishi quyidagi ijodkorlar tomonidan amalga oshirilgan:

1. Natan Mallayev.¹⁰⁶ Olim Sharq adabiyotida yaratilgan “Layli va Majnun” asarlari genezisiga to‘xtalar ekan, I.Yu.Krachkovskiy va boshqa ijodkorlar tomonidan keltirilgan ma’lumotlarni umumlashtirishdan tashqari, xamsanavistlar ijodiga ham alohida to‘xtalib o‘tadi. Dastlabki yozma “Layli va Majnun” dostonini yaratgan Nizomiy Ganjaviy an’anasidagi o‘ziga xoslik, Xusrav Dehlaviy va boshqa xalafning asar voqealar rivojidadagi ta’sir masalari haqida fikr yuritiladi. Shu bilan birgalikda ijodkor Navoiy ijodiga to‘xtalar ekan, shunday degan xulosaga keladi: “... Navoiy o‘z oldiga qo‘ygan ikki masalani – hayotiy mazmun va til masalasini katta muvaffaqiyat bilan hal etdi, “Layli va Majnun”ning tarixiy takomilida yangi davrini boshlab berdi...”¹⁰⁷

2. Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek. Ijodkor asarida¹⁰⁸ Navoiy ijodidagi “Layli va Majnun” dostonining badiiy tahlili aks ettirilgandir. Ijodkor shoir asarlari tahlilini boshqa asarlari tahlili jarayonida voqeaviy tarzda mazmunini keltiradi va obrazlardagi ijodkor mahoratiga baho bergan holda: “*Farhod va Majnun, Shirin va Layli ideal qahramonlar. Ular hayotiy bachkanaliklar bilan o‘ralmaydilar, maishiy faktlarga ko‘milmaydilar. Ularning shoirona yorqinligiga, ideyaviy ulug‘vorligiga ko‘lka tashlovchi har nav tasodifiy chizg‘ilar, tor maishiy sharoitlar shoir tomonidan ustalik bilan o‘chiriladi...*”¹⁰⁹ – deya o‘z xulosasini keltiradi.

3. Abduqodir Hayitmetov. Ijodkor Navoiy ijodida “Layli va Majnun” dostonining o‘rni haqida gap yuritar ekan, davr tazyiqlarini inobatga olishga, ishq-muhabbat mojarolarini davr voqealariga moslashtirishga (Navoiy davrini XX asrning 70-yillariga qiyosan o‘rganishga) majbur bo‘lganligiga guvoh bo‘lamiz: “*Alisher Navoiy o‘z qahramonlarining ayanchli taqdiri orqali o‘z davridagi ezilgan xalq ommasining taqdirini ham aks ettirgan va bunday o‘rinlarda xalq ommasining keskin noroziligini ham ifoda etgan...*”¹¹⁰

4. Olim Sharafiddinov.¹¹¹ Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqida fikr yuritgan ijodkor, shoir hayot yo‘li bilan birgalikda, asarlarining tahliliga ham alohida boblar ajratadi. “Layli va Majnun” nomi ostidagi bobda quyidagi fikrlarni bayoniga guvoh bo‘lamiz: “*Layli va Majnun*” mashhur arab afsonasi syujetida yozilgan dostonidir.

¹⁰⁶ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965.

¹⁰⁷ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965. 464-bet.

¹⁰⁸ Ойбек. Навоий Гулшани (Навоий хақида мақолалар) Тошкент: “Тошкент” бадий адабиёт нашриёти, 1967-йил. 42-45, 89, 98-111, 122-124 betlar.

¹⁰⁹ O‘sha asar. 89-bet

¹¹⁰ Хайитметов А. Навоий даҳоси. – Тошкент: Фафур Фулом нашриёти, 1970-у.

¹¹¹ Шарафиддинов О. Алишер Навоий (Хаёти ва ижоди) – Тошкент: Фафур Фулом нашриёти, 1971.

Shoir unda bir-birini sevgan oshiq-ma'shuqning boshidan kechirgan qayg'uli voqealarni, ularning halokatga uchrashlarini ... yozadi".

5. Aziz Qayumov. Ijodkor Navoiy yaratgan "Layli va Majnun" asaridagi Qays obraziga alohida to'xtaliganligiga guvoh bo'lamiz. Ijodkor Qaysning dunyoga kelishi va ta'lim olishidan tortib, Layliga oshiq bo'lib qolgan "Majnun"ga aylanishini alohida ta'kidlaydi va quyidagicha xulosa yasaydi: *"Dostonning yakulovchi bobida Navoiy bu g'am dostonini "yig'lay-yig'lay tugatdim" deb xabar qiladi, dardman, ishqli kishilarni ulug'laydi, yasama, qalbaki ishq egalarini qoralaydi... Shoir o'quvchilarining ishq g'ami bilan shod bo'lishlarini va shunda uni ham yod etishlaridan umidvor bo'ladi".*¹¹²

6. Saida Narzullayeva. "Sovet Sharq xalqlari adabiyoti tarixida "Layli va Majnun" mavzusi" (Тема «Лейли и Меджнун» в истории литератур народов Советского Востока) nomli doktorlik dissertatsiyasi muallifi, dostonning kelib chiqish tarixidan tortib obrazlar qiyosi, syujet va kompozitsion tuzilishgacha bo'lgan barcha ma'lumotlarni o'sha davr ruhida aks ettirgan bo'lsa-da, lekin hozirgi kunda ham o'zining salmog'ini yo'qotmaganligiga amin bo'lamiz. Olima "Layli va Majnun" turkumidagi dostonlarda dastlab Majnun yetakchi obraz bo'lgani, keyinchalik Layli timsoli ham oldingi planga o'tgani haqida mulohazalarini bayon etadi.¹¹³

7. Dilnavoz Yusupova. Navoiy ijodi bilan davomli shug'ullangan ijodkor o'zining "O'zbek mumtoz milliy uyg'onish adabiyoti" (Alisher Navoiy davri) nomli o'quv qo'llanmasida "Layli va Majnun" dostoniga alohida bob ajratib, unda dostonning kelib chiqish tarixi bilan birgalikda uch buyuk daho: Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy dostonlarini tahlil maydoniga tortadi¹¹⁴.

Yuqoridagi fikrlar asosida quyidagi xulosalarga kelishimiz mumkin:

1. "Layli va Majnun" turkumidagi dostonlar ko'p asrlik tarixga ega. Majnun obrazining prototipi Qays ibn Mulavvah yoki Qays ibn Muod ismli tarixiy shaxs bo'lib, VII asrda Arabistonda yashab o'tgan. U Layli ismli qizga oshiq bo'lib, unga bag'ishlab, sevgi haqida she'rlar yozgan.

2. Adabiyotda ilk bora 1188-yilda Nizomiy Ganjaviy Majnun obraziga murojaat qildi. "Majnun va Layli" dostonida Qays timsoli yordamida ishq masalasiga to'xtaladi va muhabbat mavzusini yuqori pafosda kuylaydi.

3. "Layli va Majnun" dostonini bir qator olimlar o'rgangan. Natan Mallayev, Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek, Abduqodir Hayitmetov, Olim Sharafiddinov,

¹¹² Қаюмов А. Алишер Навоий (шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида лавҳалар) –Тошкент: Камалак, 1991. 85 б.

¹¹³ Нарзуллаева С. Тема "Лейли и Меджнун" в истории литератур народов советского востока. – Ташкент: Фан, 1983. 10 бет.

¹¹⁴ Dilnavoz Yusupova. O'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri). T.: Tamaddun, 2016-y.

Aziz Qayumov, Saida Narzullayeva, Dilnavoz Yusupova kabi olimlar “Layli va Majnun” turkumidagi dostonlarni u yoki bu jihatdan o‘rganganlar. Bu dostonlar qahramonlarini qiyosiy tahlil qilish masalasi adabiyotshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Navoiy A. Layli va Majnun. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.

2. Передисловие Е. Дунаевского к поэме Низами Гянджеви: Лейла и Меджнун, перевод А. Глоби, М., 1935.

3. Насир Хусрау. Сафар-наме. Книга путешествия. Перевод и вступительная статья Е.Э.Бертельса, Мос-Лен., 1933.

4. Игнатий Юлианович Крачковский. Избранные сочинения. Том II. Мос-Лен: Академии наук СССР, 1956.

5. И. Ю. Крачковский. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе Избранные соч., М., 1956 г.

6. Е.Э.Бертельс. “Лейли и Межнун”, история арабского предания, версия Низами и поэма Навои. – Т.: “Литература и искусство Узбекистана”, 1940.

7. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965.

8. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: “Ғафур Ғулом” нашриёти, 1974.

9. Ойбек. Навоий Гулшани (Навоий ҳақида мақолалар) Тошкент: “Тошкент” бадиий адабиёт нашриёти, 1967-йил.

10. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. – Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 1970-у.

11. Шарафиддинов О. Алишер Навоий (Ҳаёти ва ижоди) – Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 1971.

12. Қаюмов А. Алишер Навоий (шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида лавҳалар) – Тошкент: Камалак, 1991.

13. Нарзуллаева С. Тема “Лейли и Меджнун” в истории литератур народов советского востока. – Ташкент: Фан, 1983.

14. Dilnavoz Yusupova. O‘zbek mumtoz va milliy uyg‘onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri). Т.: Tamaddun, 2016-у.

ALISHER NAVOIY “XAMSA”SINING QO‘LYOZMA MANBALARI TADQIQIGA DOIR

(Porso Shamsiyev faoliyati misolida)

*Shodmonov G‘iyosiddin Nafasovich*¹¹⁵

Annotatsiya: Maqola matnshunos olim Porso Shamsiyev ilmiy laboratoriyasi tadqiqiga bag‘ishlangan. Unda, asosan, olim tomonidan tuzilgan Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlari ilmiy-tanqidiy matnlari uchun asos bo‘lgan qo‘lyozma manbalar tavsifi va ularning ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Xamsa, doston, matn, ilmiy-tanqidiy matn, matnshunos, matnshunoslik, kotib, xattot, qo‘lyozma, manba, nashr, toshbosma.

ON THE STUDY OF MANUSCRIPTS OF ALISHER NAVOI’S “KHAMSA”

(on the example of Porso Shamsiyev)

Shodmonov Giyosiddin Nafasovich

Abstract: The article is devoted to the research of textual scientist Porso Shamsiyev’s scientific laboratory. It mainly describes the manuscript sources and their significance, which are the basis for the scientific and critical texts of Alisher Navoi’s “Khamisa” epics compiled by the scientist. The textologist has introduced many unique copies of Alisher Navoi’s works to us, to Kazan and St. Petersburg. Two manuscripts of Alisher Navoi’s works in the Kazan collection attract the scientist’s attention. One of them is Navoi’s perfect work, the “Khamisa” manuscript, which does not indicate who copied it, when or where.

KEYWORDS: “Khamisa”, epic, text, scientific-critical text, textologist, textologist, secretary, calligrapher, manuscript, source, publication, lithograph.

Bugungi kunda jahon qo‘lyozma fondlarida Navoiy asarlarining qadimiy qo‘lyozmalaridan bir qanchasi mavjud. Misol tariqasida Sankt-Peterburgdagi Saltikov-Shedrin nomidagi Davlat xalq kutubxonasi va O‘RFA Sharqshunoslik instituti fondlarini aytish mumkin. Bundan tashqari, Alisher Navoiy asarlarining yana bir qismini jahonning turli qo‘lyozma fondlaridagina emas, balki ayrim ilm va adabiyot muxlislarining shaxsiy kutubxonalarida ham uchratish mumkin. Shu

¹¹⁵ Qarshi davlat universiteti doktoranti shodmonov786@gmail.com +998973822131

bois shoir asarlarining jamoatchilikka ma'lum bo'lmagan qo'lyozmalarini qidirib topish va ularning ilmiy qimmatini belgilash matshunoslikning muhim vazifalaridan hisoblanadi.

O'tgan asrning 50-60 yillarida buyuk so'z san'atkori Alisher Navoiy asarlarini tadqiq qilish va ularni nashr ettirish borasida katta ishlar amalga oshirildi. Bu jarayonda matshunos olimlarimizning faollik ko'rsatganliklarini ta'kidlash joiz. Mana shunday ulkan olimlardan biri O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori Porso Shamsiyev ham matshunos sifatida Navoiy asarlarining qo'lyozmalari ustida jiddiy izlanishlar olib bordi.

Ma'lumki, mumtoz adabiyotimiz namunalari, jumladan, Navoiy asarlari ustida tekstologik ishlar olib borish uzoq davrlarda har xil saviyadagi xattotlar tomonidan ko'chirilgan matnlardagi jiddiy xatolar, chalkashliklarni bartaraf etish atroflicha chuqur bilim, o'tkir ziyraklik va katta mas'uliyat bilan ish olib borishlikni taqazo qilar edi. Porso Shamsiyevning noyob iste'dodi va chuqur bilim egasi ekani ana shunday vaqtlarda – tekstologik tadqiqotlar jarayonida juda yorqin namoyon bo'ldi.

Matshunos Alisher Navoiy asarlarining bizdagi, Qozon va Sankt-Peterburgdagi ko'plab noyob nusxalarni ilmiy taomilga kiritdi. Qozon fondidagi Alisher Navoiy asarlarining ikki qo'lyozma nusxasi olimning diqqatini tortadi. Ulardan biri Navoiyning mukammal asari "Xamsa" qo'lyozmasi bo'lib, biron yerida kim tomonidan qachon va qayerda ko'chirilgani – kolofoni ko'rsatilmagan ekan. Qo'lyozmada besh dostonning hammasi mukammal mavjud. Porso Shamsiyev uni sinchiklab, qog'ozi, xat uslubi, bezak yo'llarini o'rganib, XVI asrga mansub ekanini aniqlaydi va mufassal tavsifini yaratib, fondga taqdim etadi. Keyinchalik bu manba "Xamsa"ning ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlashda jalb qilingan 6 mo'tabar nusxalar qatoriga kiritiladi.

Ma'lum bo'lishicha, XX asrning birinchi yarmigacha "Xamsa" dostonlarining ilmiy-tanqidiy matnlarini tuzish va nashr etdirishda Navoiy merosining ko'plab qo'lyozma nusxalari orasida faqat birgina XV asrning ajoyib xattoti Abduljamil kotib tomonidan ko'chirilgan "Xamsa" qo'lyozmasigagina tayanilgan. Bu qo'lyozma 1930 yilda qo'lga kiritilgan bo'lib, hozirda O'zbekiston FA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida 5018 raqami ostida saqlanmoqda [3]. Ana shu nusxa ilmiy nuqtai nazardan ishonchli bo'lgani sababli ilmiy-tanqidiy matnlar va nashrlar uchun asos qilib olingan.

P.Shamsiyev Navoiy "Xamsa"sining ilmiy-tanqidiy matnini tuzish uchun 6 manbadan yuqorida aytilgan Abduljamil qo'lyozmasini asosiy tayanch nusxa sifatida qabul qiladi. Olim qo'lyozmaning xati mayda va chiroyli nasta'liqda bitilgani, qog'ozining ozroq shikastlangani, ba'zi joylarida varaqlar yo'qolganini aniqlaydi. Yana bir joyida varaqlarning boshqacha xatda va boshqa shaxs

tomonidan tiklangani ma'lum bo'ladi. Matnshunos qo'lyozmaning bunday nuqsonlarga ega bo'lishiga qaramay, uning boshqa nusxalar ichida eng e'tiborlilikini ta'kidlaydi. Qolaversa, Abduljamilning Navoiy bilan zamondoshligi va asarni u bilan izma-iz ko'chirib borgani qo'lyozmaga bo'lgan ishonchni yanada orttiradi.

“Xamsa”ning ilmiy-tanqidiy matnini tuzish uchun tanlangan ikkinchi manba Saltikov-Shedrin nomidagi Sankt-Peterburg fundamental kutubxonasi fondida 560 raqami ostida saqlanayotgan Sulton Ali Mashhadiyga tegishli qo'lyozmadir [4]. Qo'lyozma kolofonida: Xudoning quli Sulton Ali buni 898 (1492/93) yilda yozdi, deb ko'rsatilgan. Bu qo'lyozma ham juda chiroyli ko'chirilgan bo'lib, 325 varaqdan iborat. Lekin bunda ham varaqlar yo'qolgan joylar bor. 3-dostondan 11 varaq, 4-dan 8 ta, hammasi bo'lib 19 varaq yo'qolgan.

Ma'lumki, Sulton Ali Mashhadiy Alisher Navoiyning doimiy xattoti bo'lgan. Bu xususida P.Shamsiyev Xondamirning “Habibu-s-siyar” va Mirxondning “Ravzatu-s-safo” asarining 7-jildida kotib haqida aniq ma'lumotlar borligini aytadi. Shuningdek, olim Zahiriddin Muhammad Boburning Sulton Ali va uning Navoiyga qanchalik yaqin bo'lgani haqidagi quyidagi so'zlarni misol keltiradi: “Garchi Sulton Husayn Mirzo saroyida xattotlar ko'p bo'lsa-da, lekin nasta'liqda Sulton Ali Mashhadiy ularning boshlig'i hisoblanadi. U Mirzo va Alisherbek uchun ko'p yozdi: har kun o'ttiztadan she'r Mirzo uchun, yigirmatadan she'r Alisherbek uchun yozdi”. Alisher Navoiyning o'zi ham bu kotibning iste'dodligi va mohir xattotligi haqida “Majolisu-n-nafois” asarida to'xtalib o'tadi: Mavlono Sulton Ali – mashhadlig'dur. Bu kun Xurosonda va olamning aksar bilodida “nasta'liq” xatida qiblalu-l-kuttobdur va kitobat mulkining qalamravi yak qalama anga musallamdur. Oncha hamida axloq va guzida atvor bila orosta va pirostadurkim, sharhidin qalam tili ojiz va husni xulqda naziri yo'qtur va tab'i dag'i xub voqe' bo'lubtur [Navoiy, 2011: 387].

Ko'rinadiki, Sulton Ali Mashhadiy ham zamonasining tengsiz kotiblaridan bo'lgan. Shunday qilib, bu qo'lyozmani P.Shamsiyev “Xamsa”ning tanqidiy matnini tuzishda jalb etilgan Abduljamilnikidan keyin ikkinchi yordamchi nusxa sifatida qabul qiladi.

Uchinchi qo'lyozma O'zFA Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti fondidagi 7554 raqamli kolofonsiz nusxadir [5]. Bu “Xamsa” qo'lyozmasida dostonlarning joylashish tartibi quyidagicha:

1. *“Hayratu-l-abror”*;
2. *“Farhod va Shirin”*;
3. *“Sab' ai sayyor”*;
4. *“Layli va Majnun”*;
5. *“Saddi Iskandariy”*.

Qo'lyozmada "Sab' ai sayyor" va "Layli va Majnun" dostonlarining o'rni almashib qolishini olim muqovalanish jarayoni bilan bog'liq bo'lishi mumkin, deb taxmin qiladi. Bu nusxa ham to'la. Kolofoni yo'q bo'lishiga qaramasdan, quyidagi ikki muhim belgisiga qarab, olim qo'lyozmaning qadimiyligini aniqlaydi: birinchidan, qog'ozi va xati tekshirib ko'rilganda u XV-XVI asrga tegishli ekani aniqlandi; ikkinchidan, qo'lyozmaning birinchi betida tuhfa qilingani haqidagi yozuv bor. Yozuvning yarmi o'chib ketgan. U Sulton Boyazidning xizmatchisi qandaydir Muhammad Bekka tuhfa qilingan ekan. Qolaversa, yozuvda ta'rix keltirilgani ham uning qadimiyligidan darak beradi: در تاريخ روز پنجشنبه ۱۴ محرم ۹۷۹ الحرام (Dar ta'rix i ro'zi panjshanba, 14-muharrumulharomi 979), ya'ni milodiy 1517 yil, 8 iyul. Bulardan ayon bo'ladiki, qo'lyozma XV asr oxiri va XVI asr boshlarida ko'chirilgan. Nusxaning matni ham juda savodli bitilgan.

Saltikov-Shedrin nomidagi Sankt-Peterburg davlat kutubxonasi fondida 55 raqami bilan saqlanayotgan Navoiy "Kulliyoti"dagi "Xamsa" qo'lyozmasi ham matnshunos tuzayotgan ilmiy-tanqidiy matnga jalb qilingan manbalar qatoridan to'rtinchisi bo'lib joy oladi. Bu "Kulliyot"da shoirning 13 ta asari tartibsiz keltirilgan ekan. Birinchi dostonning oxirida kolofon bo'lib, unda aniq ta'rix keltiriladi – 1258 (1842 y.). Bundan boshqa yana bir ta'rix ham bor. U "Xazoyinul-maoniy"dagi to'rt devonlarning biri – "G'aroyibu-s-sig'ar" kolofonida keltiriladi. Unda ko'rsatilishicha, "G'aroyibu-s-sig'ar" devoni xijriy 904 yil zulhijja oyining yigirma ikkinchisida tugatilgan. Bu ta'rix "Kulliyot"dagi barcha asarlarga tegishli deb qaraladi. Tekshirishlardan P.Shamsiyev bu "Kulliyot" ("Hayratu-l-abror"dan tashqari) XVI asrda ko'chirilgan degan xulosaga keladi [Shamsiyev, 1986:30]. Matnshunos "Kulliyot"dagi "Xamsa" takstlarida bir qancha tuzatishlar borligi, ya'ni ba'zi tushirib qoldirilgan baytlar o'rniga kotibning qo'li bilan va boshqa kishi tomonidan qo'shimcha qilingan joylar borligini aniqlaydi.

Ilmiy-tanqidiy matn uchun tanlangan beshinchi manba Saltikov-Shedrin nomidagi Sankt-Petrburg davlat kutubxonasi kolleksiyasida 559 raqami ostida saqlanadi. Unda "Xamsa"ning beshinchi dostoni "Saddi Iskandaiy"dan boshqa barcha doston mavjud. Qo'lyozmada 23 ta miniatyura bor. Xati chiroyli nasta'liqda bitilgan. Kolofoni ko'rsatilmagan. Qo'lyozmani qadimiyligini olim xatining kattaligi, yozilishi, formati (32x32) va boshqa belgilariga qarab, Buxoroda XVI asrda ko'chirilganini taxmin qiladi.

"Xamsa"ning ilmiy-tanqidiy matnini tuzishda jalb qilingan oxirgi – oltinchi manba Qozon universiteti Sharqshunoslik fondida (inv.15334) saqlanadi. Matnshunos bu qo'lyozmani ham boshdan oyoq ko'zdan kechiradi. Nusxada dostonlarning boshlanishi tilla rang xoshiyada bezatilgan, matni oddiy xoshiya chizig'iga olingan. Xati oldingilariga o'xshash – mayda, chiroyli nasta'liq. Qog'ozi Hirotniki, har bir bet to'rt ustunga bo'linib, 21 qatordan iborat. Qog'oz formati

23x16, matnniki esa 17x11,5. Olimning aytishicha, qo‘lyozmaning muqovasini ruslar qayta ishlagan.

Dostonlarning joylashishi quyidagicha tartibda:

1. “Hayratu-l-abror”;
2. “Farhod va Shirin”;
3. “Layli va Majnun”;
4. “Sab’ ai sayyor”;
5. “Saddi Iskandariy”.

Qo‘lyozmada kotibning nomi va ko‘chirilgan sana ko‘rsatilmagan. Tekshirishlardan ayon bo‘lishicha, xat, format va ayniqsa, matnning sifati qo‘lyozma XVI asrning birinchi yarmida ko‘chirilgan. P.Shamsiyev bu olti qo‘lyozmadan tashqari, “Xamsa”ning 3 litografik nusxasiga ham murojaat qiladi: Xiva nashri, 1880 yil. Ikkita 1904–1905 yilga tegishli Toshkent nashrlari.

Yuqorida ta’kidlanganidek, matnshunos olim ilmiy-tanqidiy matn tuzishda to‘liq Abduljamil nusxasiga tayanadi. Iloji boricha uning xususiyatlarini saqlashga harakat qiladi. Qo‘lyozmadagi har bir baytni keyingi besh nusxa bilan muqoyasa qilib chiqadi. Ma’noga oid farqlarni esa matnning ilmiy apparatida qayd etadi.

Olim ilmiy-tanqidiy matn uchun istifoda etilgan qo‘lyozma nusxalarning shartli belgilarini quyidagicha ko‘rsatadi:

1. *Qo‘lyozma – 5018, Abduljamil ko‘chirgan* – A
2. *Qo‘lyozma – 560, Sulton Ali ko‘chirgan* – B
3. *Qo‘lyozma – 7554, Toshkent nusxa* – V
4. *Qo‘lyozma – 55, LGPB* – G
5. *Qo‘lyozma – 559, LGPB* – D
6. *Qo‘lyozma – 15334, Qozon universiteti* – E

Har bir nusxa matnlarini solishtirishda quyidagi farqlar ko‘rsatilgan:

1. *Ma’noviy xarakterdagi asosiy farqlar;*
2. *Orfografik farqlar;*
3. *Kotibning xatosi;*
4. *Qoldirilgan ayrim so‘z, qator va baytlar.*

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Porso Shamsiyev tomonidan Alisher Navoiy asarlariga oid qadimiy qo‘lyozmalarning ilmda istifoda etilishi quyidagi jihatlari bilan ahamiyat kasb etgan:

birinchidan, bu shoir ijodining hali fanga ma’lum bo‘lmagan qirralarini ochishga katta yordam beradi va yangi tadqiqotlarga zamin yaratadi;

ikkinchidan, mazkur qadimiy topilmalar Navoiy asarlari, xususan ulug‘ shoirning yuksak badiiy tafakkur mahsuli bo‘lmish “Xamsa” dostonlarining yagona ilmiy-tanqidiy matnlarini yanada takomillashtirish yo‘lida zarur manba vazifasini o‘tagan. Buning isbotini olim faoliyatida ko‘rish mumkin;

uchinchidan, Navoiy matnshunosligi bilan bog'liq (asosan, tanqidiy matn tuzishdagi) ayrim chalkashliklar, chigalliklarni bartaraf qilishga ijobiy ta'sir o'tkazgan.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Навоий А. Мажолису-н-нафоис. 10 жилдлик. 9-жилд. Т.: 2011.
2. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар.—Тошкент: Фан, 1986.

Qo'lyozma manbalar:

3. O'zRFA Sharqshunoslik instituti, inv. № 5018.
4. O'zRFA Sharqshunoslik instituti, inv. № 7554.
5. Sankt-Petrburgd Saltikov-Shedrin nomidagi xalq kutubxonasi, inv. № 560.

АЛИШЕР НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИ АВЛОДЛАР СИЛСИЛАСИДА

Хайдарова Гулхаё Ахмадалиевна*

ҚўқонДПИ тадқиқотчиси

h.gulhayoxon90@gmail.com

Annotation. This article illustrates the influence of the traditions of Alisher Navoi's ghazals on the works of Askarali Hamroali o'gli Charkhi and the ghazals of his close follower Komil Jo'ra. In the process of Alisher Navoi-Charkhi-Kamil Jora series are analyzed the continuity of traditions and the uniqueness of each artist.

Keywords: poems, tradition, creative originality, teacher-student, radif, literary influence, image, artistic means

Буюк мутафаккир Алишер Навоий асарлари орқали илгари сурилган ғоялар орадан неча юз йиллар ўтса ҳам ўз аҳамиятини йўқотмайди. Шоир ғазаллари орқали бутун инсониятга эзгулик улашади умуминсоний ғояларни тарғиб этаверади. Бу анъана йиллар ўтиб халафлар ижодида бошқа шаклларда бўй кўрсатаверади. Шундай ижодкорлардан бири XX асрда яшаб ижод этган шоир Асқарали Ҳамроали ўғли Чархийдир. Чархий ҳам бутун ижодини ўша давр адабий муҳити сиқиб чиқаришга уринаётган аруз вазнида ёзилган асарларни тарғиб этишга бағишлаган десак муболаға бўлмайди. Бу ҳақида ўзининг “Девон”и сўзбошисида шундай деган: “Классик адабиётга... ҳажвияга кўпроқ майл сезаман.” [Чархий. Девон, 1972: Сўзбоши] Шоир ўзини “ҳажвияга мойил сез”са-да ғазалиётининг кўп қисмини ҳажвий шеърлар

ташқил этмайди. Ғазаллари турли мавзуларда ёзилгани учун уларни шартли равишда қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

- 1) ишқий мавзудаги ғазаллар;
- 2) панднома характеридаги ғазаллар;
- 3) ижтимоий ҳаёт ақс этган ғазаллар.

Шоирнинг ижодини тадқиқ этиш давомида Алишер Навоий анъаналари қуйидагича изчилликда етиб келганини аниқладик:

Алишер Навоий ғазалиёти → Муқимий ғазалиёти → Чархий ғазалиёти

Бу занжирни узмасдан давом эттириб, кейинги авлодга мазкур анъаналар етказилишида Чархий ғазалиёти ўзига хос кўприк вазифасини бажарган, дейилса муболаға бўлмайди. Шоирнинг Қўқон ва атроф туманларда шогирдлари жуда кўп. Улардан Комил Жўра, Назиржон Назаров, Салимхон Назирӣ, Саминий, Мақсуда эгамбердиева қабилар ҳам ўз ижодида мумтоз адабиёт анъаналарини давом эттиришга интиланлар. Жумладан, 1937-2018-йилларда Қўқон шаҳри яқинидаги кўҳна Ганжиравон қишлоғида яшаган шоир Комил Жўра Чархийнинг энг яқин шогирдларидан бири бўлган. У “Муҳаббат гулшани” номли девон тузиб, устози давом эттириб келаётган анъаналар занжирининг давомчиси сифатида танилиб улгурди. Мазкур девонга Собир Абдулла томонидан махсус сўзбоши ёзилган. Сўзбошида Чархий ўз шогирдининг ижодини алоҳида эътироф этиб Собир Абдуллага ёзган мактубидан парча берилган: “Комил Жўраев... шеърятда балоғатга етаёзганлигига қарамай, ҳамон олдинни кўзлаб кўп мутолаа, кўп машқ билан машғул, унинг ижобий натижалари сиз орқали газетага юборилган бу ғазалларда бемуболаға кўриниб турибди.” [Комил Жўра. 2002: 4]

Комил Жўра ўз девони дебочасида салафлардан кўмак сўрайди:

Эл тузиб эркин Наво, Собиру Чархий, Ниҳон,

Учқунидин Лутф ила сачради бир оз менга.

Сиз улуғ уммонсиз, кичкина ирмоқчаман,

Сиздан ўтиндим кўмак, қўл тутинг устоз менга.

Эй азиз устозларим, ушбу чаман ичра мен,

Янги баёзни тузай, сиз беринг овоз менга. [Комил Жўра. 2002: 6]

Алишер Навоий-Чархий-Комил Жўра силсиласида анъаналар давомийлиги ва ҳар бир ижодкорнинг ўзига хослиги кўзга ташланади. Алишер Навоий “Ҳазойин ул-маоний” девонидаги ғазаллардан Чархий ҳам, унинг шогирди Комил Жўра ҳам бирдай илҳом олган дейиш мумкин. Алишер Навоийнинг ғазаллари орасида “яхши” ва “яхшироқ” радифли ғазаллар бор:

Демаки,

қатлима

ушшоқи

нотавон

яхши

Ки, буйла жаврунга бир мен кеби ёмон яхши.

[Алишер Навоий.1990: 405]

Эй, каломи жон физойинг нақди жондин яхшироқ,
Лаъли жонбахшинг ҳаёти жовидондин яхшироқ.

[Алишер Навоий.1990. Б.219]

Шундай радифли ғазаллар Чархий ижодида ҳам учрайди:

Гар келса мақом, сўзласа сўз хонаси яхши,

Ҳар хонанинг ўз кўзлари мастонаси яхши. [Чархий.1972. Б.27]

Фарзанд ўғилми, қизчами барноси яхшими?

Ёки билимда, хулқда зебоси яхшими? [Чархий. 2010:41]

Комил Жўранинг “Муҳаббат гулшани” девонида ҳам шундай радифли ғазал мавжуд бўлиб, юқоридагилардан фарқли равишда Муқимий таваллудининг 150 йиллиги муносабати билан ёзилган ғазалдир:

Саховатпеша авлод бўлса ғамхўр, меҳрибон яхши,

Махр нури чароғон айлаган кенг осмон яхши.

[Комил Жўра.2002: 21]

Мазкур ғазаллар бир-биридан илҳомланиб ёзилган бўлса-да, уларнинг бошида Навоийнинг ғазали туради. Навоий ғазалининг бешинчи байти куйидагича:

Қадахни ташлаки, бас ташналабмен, эй соқий,
Менинг сумурмакима баҳри бегарон яхши.

[Алишер Навоий.1990: 219]

Байт мазмунига кўра, шоир соқийга мурожаат қилмоқда. Ундан қўлидаги қадахни ташлашини талаб қилмоқда. Чунки, лирик қахрамон шунчалик ташнаки, бир қадах майга чанқоғи босилмайди. Унинг “сумурмаки” учун чексиз, бепоён денгиз афзалроқ. Чархий ҳам бу ғазални яхшилаб ўрганган. Унинг ғазалининг тўртинчи байтида бу таъсирланиш яққол намоён бўлган:

Мен маст ҳаёт нашъасидан соқийи даврон,

Давримнинг азиз улфату майхонаси яхши.[Чархий.1972. Б.27]

Ғазал шоирнинг ўзи ҳаётлигида чоп этилган “Девон”ига киритилган бўлиб, XX асрнинг 30-40-йилларида ёзилган. Тарихдан маълумки, бу даврда жамият рус мустамлакаси бўлиб, фан, таълим, адабиёт ва диний эътиқодларгача шўролар тузуми назоратида эди. Худди шу кайфиятни ғазал руҳиятига сингдирилмаса, ғазал цензурага учраши муқаррар эди. Байтдаги соқий образи ҳам “даврон” учун ва Навоий назарда тутган тасаввуфий тимсол майхона эса, ўз маъносида қўлланган. Демак, бундай ўхшатишларни Чархий иложсиз ҳолатда қўлаганини қатор тарихий факт ва манбаларга таянган ҳолда англашимиз мумкин. Адабиётшунос Валижон Қодировнинг

“Ҳозирги замон ўзбек ғазаллари поэтикасининг айрим хусусиятлари” номли тадқиқот ишида бундай ҳолатлар ҳаётӣ мисоллар билан ёритиб берилган. [Қодиров В. Фил.фанл.номз.дисс. – Тошкент:1993]

Чархий мумтоз адабий асарлар ўрнини бармоқ вази ҳар томонлама эгаллаб бораётган даврда фақат аруз вазини, шу билан бирга, ғазал жанрини тарғиб қилишга интилади. Шоирнинг бундай маънавий жасоратининг бош сабаби, аввало, Навоий ғазалларидан ижодий илҳомланиш бўлса, иккинчидан, ижтимоий қалтис вазиат бўлишига қарамай мумтоз асарларни, хусусан, ғазал жанрини авлодлар унута бошламаслиги учун, Чингиз Айтматов таъбири билан айтганда, манкуртга айланиб қолмаслиги учун жиддий ҳаракат эди.

Комил Жўра ҳам ўз ғазалларида устози Чархий, Чархийнинг устози Муқимий ва устозларнинг устози бўлмиш Алишер Навоийга эргашишга интилади:

Ҳамиша яхшиликни куйлади, ўргатди устозлар,
Муқимликда Муқимий, домла Чархий нуктадон яхши.[Комил Жўра.2002: 21]

Мазкур ғазал панд-насихат руҳида битилган бўлиб, унда Навоий ғазалларида баён этилган умуминсоний ғоялар куйланади. Ғазал мустақиллик даврида (2001 йил) ёзилгани ва ҳеч қандай ижтимоий чекловлар бўлмагани сабабли, унда диний тушунчалар Каъба, Аллоҳ лафзлари бемалол қўлланган. Шоирнинг ишқий ғазалларида ҳам навоийёна оҳангларни сезиш қийин эмас:

Ёр кетди, кетди... найлай, армони жонда қолди,
Ҳижрон ўти ловуллаб бағримда-қонда қолди...[Комил Жўра.2002: 26]
Одатда, мумтоз адабиётда, хусусан, Навоий ғазалларида ҳам нарғиз гули ёрнинг чиройли кўзига ташбеҳ қилиниб келинган:

Гар бевасарлиқ айнидин нарғис кўзунгдин лоф урар,
Аҳли назар англарким, ул ҳам кўр эрур, ҳам бад алаф.
[Алишер Навоий. 1990: 152]

Чархий шеърларида ҳам шундай ўхшатишлар талайгина. Лекин Комил Жўра нарғиз гулини кўзга ташбеҳ қилмасдан, унинг очилишини ташхис ва ҳусни таълил санъатлари билан янада гўзал ҳолга келтира олган:

Шамшод қадди букилмиш, ҳатто булут тўкиб ёш,
Нарғиз ёқа чок айлаб, қалблар фиғонда қолди. [Комил Жўра.2002: 27]

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Асқарали Ҳамроали ўғли Чархий ва унинг шогирди Комил Жўранинг жуда кўплаб ғазалларида Навоийнинг нафаси сезилади. Навоий ғазалиётида қўлланган хилма-хил ўхшатишлар, образлар, ғоялар, бадий тасвирий воситалар ва ҳаттоки арузнинг турфа баҳрлари ҳам салафлар ғазалиётида қайта ишланиб, сайқалланиб, мустаҳкам

қолипга туширилиб, мумтоз адабиёт анъаналари сифатида ёш авлодга етказилишида устоз-шогирд Чархий ва Комил Жўра ижоди ўзига хос кўприк вазифасини бажара олган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 5 жилд.– Тошкент: «Фан» нашриёти. 1990.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 6 жилд.– Тошкент: «Фан» нашриёти. 1990.
3. Чархий. Девон. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
4. Чархий. Қиёлаб ўтди. Шеърлар. –Тошкент:“Академнашр”2010.
5. Комил Жўра. Муҳаббат гулшани(девон). – Тошкент: “Ёзувчи”. 2002.
6. Қодиров В. Ҳозирги замон ўзбек ғазаллари поэтикасининг айрим хусусиятлари. Фил.фанл.номз.дисс. – Тошкент:1993.
7. Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине 15 века М., ИВЛ, 1963.

ДАРВЕШЛАР СУҲБАТЛАРИ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ CONVERSATIONS OF DERVISHES AND ALISHER NAVOI

*Қораев Шерхон Пўлатхонович,
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек
тили ва адабиёти университети мустақил тадқиқотчиси,
sherxonqorayev@gmail.com*

ANNOTATION. This scientific article examines the conversations of dervishes, who played an important of the thinking and expansion of knowledge of the great poet and thinker Alisher Navoi.

From his childhood, the great Navoi interacted with great saints and attended their meetings. The conversations of the dervishes took the form of a lesson in which religion and the science of Sufism were taught.

As noted in Alisher Navoi’s *Nasayim ul Muhabbat*, the mashayiks interpreted the Qur’an, tafsir, hadith, and Sufi literature and explained them to their murids. Alisher Navoi also listened to lectures in such conversations and learned the terms and rules of Sufism.

Keywords: Orders of Sufism, mashayiks, ahlullah, conversation-lesson, look,

compliment, prayer, khanaqah.

Алишер Навоий 4 ёшидан Ҳирот, Шероз, Сабзавор шаҳарларидаги мактабларда ўқигани, шундан сўнг Ҳирот, Машҳад ва Самарқанд мадрасаларида таҳсил олгани бизга маълум. Аммо Навоий ёшлик даврида улуғ инсонлар, буюк устозлар ва тариқат пирлари суҳбатларида таълим олганини эса кўпчилигимиз билмаймиз. Навоий “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида бу ҳақда шундай ёзган: “Дарвешлар ва аҳлуллоҳ (Аллоҳ аҳли) мулозаматиға кўп етибмен”[Навоий, 2012:96]. Бинобарин, мутафаккир фикрини Хондамир ҳам “Навоий ёшлик ва йигитлик даврида доимо дарвешлар суҳбатида бўлган”, деб тасдиқлаган: “...Ул зот ёшлик ва йигитлик даврининг гуллаб-яшнаган чоғларида ҳар доим “Улар туриб ҳам, ўтириб ҳам, ётиб ҳам Аллоҳни зикр этадилар” (Қуръони Карим “Оли Имрон” сураси, 191-оят) ояти улар борасида туширилган дарвешлар билан мулоқотда бўлишга интилиб юрар, қўлидан келганича ва имконияти етганича иродат ва ихлос билан олий мартабали ушбу тоифага мансуб кишиларнинг хизматида бўлардилар.

(Шундан сўнг ул Ҳазрат) бир неча вақт давомида бу дунёнинг барча қизиқишлари ва ҳою ҳавасларидан кўнгил узиб, табаррук макон бўлган Работи Суҳайл деган жойда яшай бошладилар”[Хондамир, 2015:62]. Энг қизиғи, Навоийга ёшлигида қироат, аруз, мусиқа каби қатор илмларни ўргатган устозлар – тариқат пешволари бўлишган.

Хўш, нега Навоий кўплаб, улуғ авлиёлар билан суҳбат тутган, деган ҳақли савол туғилади? Биринчидан, азиз-авлиёларнинг суҳбати – дарс йиғини шаклида бўлган. Пиру муршидлар ўз суҳбатлари, мажлислари орқали тариқат ғояларини тарғиб қилишган. Бу ҳақда Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф шундай фикрларни келтирган: “Бир соатлик илм мажлиси етмиш йиллик ибодатдан афзал, яъни фарзлар устига зиёда қилинган ва киши илмсиз равишда қиладиган ибодатлардан. Аллоҳ зинҳор жоҳилни валий қилиб юбормайди. Агар кимни валий қилиб оладиган бўлса, унга таълим беради. Валий ҳеч қачон ўз дини фикҳида жоҳил бўлмайди. У қандай намоз ўқишни, рўза тутишни, закот беришни ва ҳаж қилишни яхши билади”[Муҳаммад Юсуф, 2016:76]. Бир сўз билан айтганда, шариат аҳкомлари, диний илмларни пухта ўзлаштирган Баҳоуддин Нақшбанд каби тасаввуф шайхларигина суҳбат-мажлисларда толиби илмларга илм ўргатишган. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи ҳам “Насойим ул-муҳаббат”да Шайх Илёс ҳақида ёзар экан, жумладан шундай деган: “Атроф ва жавонибдин ҳам илм ўқуғоли, ҳам фақр тариқида сулк қилғали анинг хидматиға борур эрдилар. Муридлари сўзи худ будурки, андоқки, анжуманда халойикқа сабақ

айтур”[Навоий, 2012:461]. Ҳофиз Таниш Ал-Бухорий ҳам “Абдуллонома”да “Талаб қилувчи (толиби илм) бир машойих суҳбати шарафига етса, ўзгаларнинг машаққатларидан тамоман қутулади. Шундай бўлса ҳам (киши) машойихлар(нинг) суҳбати билан қанча кўп тарбият топса, унинг камоли ҳам шунча кўп бўлади,[Бухорий, 1999:80]” деб ёзган.

Иккинчидан, тариқатга қадам қўйган солиқ камолоти учун пирнинг назари ва илтифоти муҳим аҳамият касб этган. Яъни пирнинг назари тушган шахс тасаввуфда етук даражаларга эришган. Жумладан Навоий тўғрисида ҳам шундай фикрларни билдириш мумкин.

Учинчидан, пиру устодлар дуоси мустажоб бўлган. Шунинг учун азизлар суҳбатида бўлган Навоий уларнинг дуосини олишга интиланган. “Насойим ул-муҳаббат”да авлиёларнинг дуолари ижобати кароматлардан бир сифатида кўрсатилган. Аниқроқ қилиб айтганда, авлиёлар дуоси сўзсиз қабул бўлган. Аллоҳ азза ва жалла Қуръони Каримда марҳамат қилади; “Роббингиз: Менга дуо қилинг, сизга ижобат қилурман....деди...”(Ғофур сураси 60 оят). Имом Термизий ривоят қилган ҳадиси шарифда “(Дуоингиз) ижобат бўлишига ишонган ҳолингизда Аллоҳга дуо қилинг, албатта, Аллоҳ таоло ғофил қалбдан дуо қабул қилмайди”, дейилади.

Навоий суҳбат қурган улуғ зотлар–дарвешларнинг аниқ сонини айтиш мушкул. Чунки, мутафаккир рисоаларида улар ҳақида батафсил тўхталмаган. “Насойим ул-муҳаббат” да эса бор-йўғи ўзи суҳбатида бўлган ўнлаб валийлар ҳақида қисқача ёзиб қолдирган. Балки шоирлар султони беш–олти ёшдан бошлаб ўттиз ёшгача бўлган даврда юзлаб шайхлар, авлиёлар хизматида бўлгандир. Негаки, бу даврда Хуросон ва Мовароуннаҳрда жуда кўплаб кароматгўй валийлар истиқомат қилишган. Биз Навоий асарлари асосида уларнинг айримлари ҳақида сўз юрита оламиз, холос. “Насойим ул-муҳаббат”да Навоий **Хожа Шамсуддин Муҳаммад Кусуи Жомий** отаси Ғиёсиддин Баҳодирнинг пири-муршиди эканини ёзар экан, падари билан авлиёнинг хизматида бўлиб, суҳбатини олганини баён этади. Бинобарин, ёш Навоийга ҳам авлиё Хожанинг муборак назари тушган: “Ва фақир ҳам кичик ёшимда аларнинг муборак назарига етиб, илтифот топиб, фотиҳалари(дуолари)га мушарраф бўлубмен ва азим фойда андин умидим бор. Умид улки, ноумид бўлмағаймен”, дейди бу ҳақда Навоий. Шоирлар султони болалигида **Мавлоно Ҳумодуддин Калободий** билан мулоқот қилиш бахтига ҳам муяссар бўлган: “Бу ҳақир (Навоий) сиғари синда алар хидматиға мушарраф бўлибмен. Менинг борамда фотиҳа ўқуб, бир қасаб ёғлик иноят қилибдурлар”[Навоий, 2012:462].

Алишер Навоий олти ёшида юқорида биз зикр этган дуоси ижобат бўладиган валий шахслардан бири, тарихчи **Шарофиддин Али Яздий** билан

учрашгани, хизматида бўлгани кўпчиликка маълум: “Дағи Мавлоно(Яздий) ўз замони салотини(подшоҳлари) қошида муъаззаз ва сойир ашроф қошида мукаррам эрдилар ва Тафтда хонақоҳ ва шогирдлари ва муридлари бор эрди. Бу ҳақир(Навоий) сифари синда ул букъада алар хизматлариға мушарраф бўлиб, менинг борамда фотиҳалар ўқудилар”, - деб ёзади Навоий.

Ўз замонасининг маликул-каломи деб эътироф этилган **Лутфий**ни ҳам Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да валийлар қаторига кўшади. Ўз ўрнида айтиш жоизки, шоирлар султони дарвешлардан бўлган Мавлоно Лутфийнинг суҳбатида бўлиб, ундан таълим ва дуо олган: “Бу фақир борасида кўп фотиҳалар ўқубтур. Умед улким, чун дарвеш киши эрди, баъзи мустажоб бўлмиш бўлғай”, дея ёзади Навоий бу ҳақда. Навоий ҳақ. Фаридуддин Аттор ҳам дарвешларнинг дуолари Яратган даргоҳида қабул бўлишини айтган: “Дарвешларни Аллоҳнинг ўзи сақлайди. Дунёни тарк этган ҳар бир дарвешнинг халқ узра қилган дуолари макбулдир. Уларнинг қилган дуоларининг баракатидан мусулмонлар бало ва қийинчиликлардан омон бўладилар”[Аттор, 2013:429]. Лутфий нафақат дуо қилган, балки шоирлар султонини доимо онасини рози қилишга, дуосини олишга даъват этган. Навоийнинг ёзишича, “бу фақир(Навоий) борасида кўп илтифоти бор эрди ва фотиҳалар ўқур эрди ва доим волида мулозаматиға ва ризоий хотириға(ризалигини олишга) тарғиб қилур эрди”.

“Насойим ул-муҳаббат”да зикр этилишича, **Бобо Пирий** олдидан ўтган одамларни сўкар экан. Шу боис “ҳақир(Навоий) анинг илайидан ўтмас эрдим. Ва ҳол улки, маскани халқ йўли устида эрди. Бир кун бир ҳамроҳ сўрдик, бу ерда етганда, доим йўлни эвуруб, Бобо илайидан ўтмассен, сабаб недур, айт?! Дедимки, бу жиҳатдинки, фаҳш сўкар, манга хуш келмаски, анинг фаҳшин эшитгаймен”. Навоийнинг ҳамроҳи эса бобонинг кароматгўй эканини сўзлар экан, “агар ҳақиқатан каромати бўлса, олдидан ўтганинда сени сўкмайди”, дейди. Навоий унинг маслаҳати билан бобонинг “илайдан” ўтади. Ҳамроҳ ҳақ бўлиб чиқади. Бобо Пирий ёш Алишерни сўкмайди. Аксинча, дуолар қилади ва суҳбат куради. Алишер Навоий “улфатлари” **Бобо Шихоб** ва **Бобо Сариги Пўлод** каби валийлар билан яхши муносабатда бўлиб, дуоларини олган. Шайх Камол Турбатий билан мулоқот қилган.

Навоий Яратган даргоҳида дуоси мустажоб бўладиган пири комил **Хожа Пир Аҳмад Наққош** суҳбатида ҳам бўлган: “Бу фақир(Навоий) борасида хайр дуоси кўп қилур эрди. Умид улки, мустажоб бўлмиш бўлғай!” Яъни Навоий таъбири билан айтганда, шоирлар султони ҳаққига қилинган дуолар ижобат бўлган. Шайх-ул-ислом **Хожа Муаййад** Мехна ўз даврининг йирик уламоларидан ҳисобланган. Навоий ўз даврида ваъз мажлислари билан шуҳрат қозонган бу улуғ зотнинг суҳбатларида иштирок этган: “Бу ҳақирни

фарзандлик лафзи била сарафроз қилиб, хайр-дуоси кўп этиб, борамда фотиҳалар ўқиб эрдилар. Умид улки, бири мустажоб бўлғай”.

Замондошлари “Кадуд” деб атаган **Хожа Авҳад Муставфий** илму урфонда ўз даврининг ягонаси ҳисобланган. Навоий Сабзаворлик валий шоир Муставфий суҳбатида таҳсил олган: “Кўпроқ улум ва фунунни билур эрди, батахсис улуми ғарибани, аммо фалакиётда шуҳрати бор эрди. Бу фақир(Навоий) ул бузруквор суҳбатиға етар эрди, кўп илтифотлари бор эрди.”,- дейди шоирлар султони. Хожа Авҳад ҳақида Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро”да шундай ёзган: “Хожа Фаҳриддин Авҳадий билимдонлиги, фозил ва камолотга етганлиги туфайли унда фақир у дарвишона табиат пайдо бўлди. Закий ва истеъдодли кишилар ҳаммаси ҳамма вақт унинг суҳбатиға бориб, илм касб қилиш билан машғул эдилар. Хожа форс, араб ва бошқа тилларда битилган минг жилд китоб жамлаган, уларнинг (ўчган жойларини) ўз муборак хати билан тиклаган эди. Бу фоний дунёда ақл орттиришдан бўлак касбга ҳаваси йўқ эди. Ундан яхши сўз ва яхши китоб ёдгор қолди”[Самарқандий, 1981:176].

Азизлардан **Дарвеш Мансур** тасаввуф йўлида кўп риёзат чеккан, тақводор ва дарвеш киши бўлган. Аруз ҳақида иккита рисола ёзиб, Салмон Соважийнинг маснуъ қасидасига жавоб айтган. Ирфоний ғояларни рубоийда, ошиқона кечинмаларни ғазалда ифодалаган. Дарвеш Мансур Навоийга аруз илмидан устозлик қилган. “Кўпроқ авқот сойим эрди, аруз ва саноеъда Мавлоно Яхъё Себак шогирди эрди. Фақир арузни Дарвеш қошида ўқибмен”[Навоий, 2012:320]. “Насойим ул-муҳаббат” асари эса бу фикрларни тўлдиради:“...Замон подшоҳи(Абулқосим Бобур) бу ҳақир(Навоий) кичик эрканд арузи санойеъ ўқумоққа аларға сипойиш қилиб эрдилар. Аммо бу тоифа(тасаввуф аҳли)нинг чун истилоҳотин ҳам хуб билур эрдилар. Мундин ҳам кўпрак алардин эшитилур эрди. Бу тоифада алардек хуш таъбу дақиқ оз киши воқеъ бўлмиш бўлғай”. Юқоридаги фикрлардан маълум бўладики, Абулқосим Бобур ёш Навоийни устоз Дарвеш Мансур қўлига топширади ва у устоз хузурида аруз илмини ўрганади. Нафақат, аруз илми, балки тариқат пиридан Навоий тасаввуф истилоҳларини ўзлаштирган.

Хуросонлик адиб ва тасаввуф таълимотида ўз замонасининг “соҳиб камоли” **Ҳофиз Али Жомий** кироат илмида ҳам тенгсиз бўлган. Алишер Навоий Ҳофиз Али Жомийнинг суҳбат-мажлисларида бўлиб, ундан сабоқ олишга мушарраф бўлган: “Ўз замонининг соҳиб камоли эрди, батахсис тасаввуф илмида...Ва кироат илмида жамаи қурро анинг шогирдлигига мубоҳат қилурлар эрди. Ва фақир ҳам неча сабақ ўқибмен”[Навоий, 2012:311]. Мусиқашунос ва тариқат пири бўлмиш **Хожа Юсуф Бурҳон** шеър ва мусиқа илмини яхши билган, ўзи шеър ёзиб, мусиқа басталаган. Навоий

мусиқадан илк сабоқни тоғаси Муҳаммад Али Ғарибийдан олганидан сўнг Юсуф Бурхондан унинг нозик сирларини ўрганади. Бу буюк зотдан Навоий нафақат мусиқа, балки тариқат илмидан таълим олган, ундан ўз ғазалларига мусиқа басталаш ва тасаввуфона оҳанг бағишлашни ўзлаштирган: “Фақр ва фано тарийқида сулук қилур эрди. Ва тажарруд ва инқитоъ расмин кўп маслук тутар эрди. Ва жаеи аҳли туруқнинг соҳиб тарийқи эрди ва мусиқий илмин ҳам яхши билур эрди ва фақир(Навоий) мусиқий фанида анинг шогирдимен”[Навоий, 2012:330]. Тасаввуф намояндаси **Мавлоно Саъдуддин** ўз даврининг етук уламоларидан бири бўлган. Навоий ибораси билан айтганда, “хаётлари муддатида “Фаройиз” адосидин сўнгра “Тафсир” ва “Ҳидоя”га машғул бўлурлар эрди... Ва дунё сўзи алар мажлисида ўтмас эрди. Алар суҳбатиға етиб, сўзларини эшитган кишиға Ҳазрат Расул(С.А.В.) ва бузургвор асҳобининг тариқи ёд бўлур эрди... Бу ҳақир(Навоий) борасида кўп хайр дуолари қилибдурларки, анинг билан бағоят умидвормен”. Демак, Навоий бу буюк зот билан кўришиб, ундан дуои хайрлар олиш баробарида, диний илмлардан маърузалар тинглаш бахтиға мушарраф бўлган. У шунингдек, “мажолисларида тафсир ва ҳадисдин ўзга сўз оз ўтган” валий зотлардан **Мавлоно Муҳаммад Амин** суҳбатида ҳам бўлган ҳамда “бу рубоий бу фақир(Навоий) хотириға аларнинг муборак тилидин қолибдурки”, деб “Насойим ул-муҳаббат”да бир шеърини келтирган.

Йирик шайх ва авлиё шоир **Садриддин Равосий** Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” ҳамда “Насойим ул-муҳаббат” асарларида юксак эҳтиром билан тилға олинади. У айтган ваъзлар халойиққа манзур бўлган, мажлисиға Султон Абусаид Мирзодек давлат арбоблари ҳам иштирок этган. Равосий билан суҳбатлашиш бахтиға Навоий ҳам муяссар бўлган. “Шайх зебо ва раъно эрди. Шакли дилписанд ва ҳақойиқ (илоҳиёт фани) ва маориф (маърифат) айтмоғи дилфириб (жозибали) эрди. Шариф суҳбатиға фақир (Навоий) мушарраф бўлдум. Бадахшон шоҳиғаким, анга мурид бўлуб эрди. “Фусус” (Ибн ал-Арабийнинг “Фусус ал-ҳикам” асари)дин дарс айтур эрди, кўнглимни баса сайд қилди”[Навоий, 2012:311], дейди Навоий. Шайх Зайниддин халифаси тасаввуф шайхи Равосий билан доимий мулоқотлар ёш Алишер Навоийнинг тафаккури ва дунёқараши ҳамда маънавий дунёси тараққиётида муҳим рол ўйнаган, дейиш мумкин. Адабиётшунос Нажмиддин Комилов ёзганидек, “дарвешларнинг суҳбати шундай кимёки, пишмаган хаёлларни пиширади, қалбни қора доғлардан тозалаб, сайкал бера олади. Офтоб “такаббур тожи”ни улар қошида ерга олиб қўяди, фалаку сайёра шунча улуғворлиги билан дарвеш теграсида айланади. Дарвешларнинг узлати, хилватхонаси – тилсимлар тўла ганждир, бу ганжни қўлга киритиш ҳам “дарвешлар раҳматининг назари” билан бўлади”[Комилов, 1996:185].

Тарикатда сулукка машғул бўлган пиру муршидлардан **Хожа Абдулазиз Жомий** баркамол уламолардан ҳисобланган. Абдулла Ансорий авлодидан бўлмиш бу зоти бобаракот кўп вақтини тасаввуфга бағишланган “Футухоти Маккия” асари мутолаасига сарфлаган. Навоий бу авлиё ҳақида сўз юритар экан, “халойиқ ва сойир авлод аларға(Жомийга) мухлису мунқод эрдилар”, деб таъкидлаган. Абдулазиз Жомий ҳам Навоийга илтифот кўрсатиб, мажлисларига таклиф этган ва “кўп қатла фотиҳа била дуои хайр қилган”. **Мавлоно Муҳаммад Табодгоний** Шайх Зайнуддин Хавофийнинг кибор халифаларидан саналган. Навоий “зоҳирий ва ботиний илмда комил” деб эътироф этган фазлу камоли таърифга сиғмайдиган тарикат пири бўлмиш Табодгоний панду насихат билан халқни ҳидоятга чорлаган. Бу улуғ зотнинг Навоийга “илтифотлари кўп эрди” ва мутафаккир унинг суҳбатларига келиб турган. Иззат Султон Табодгоний Навоийнинг устодларидан бири [Султон, 1969:38] деб қайд этган. **Мавлоно Муҳаммад Хуросоний** “Насойим ул-муҳаббат”да ёзилишича, “кўпрак авкот Пай работида ибодатқа машғул эрди. Бу ҳақир (Навоий) бир-икки қатла суҳбатиға ул мутабаррук манзилда мушарраф бўлди”[Навоий, 2012:451]. Навоий **Дарвеш Саййид Ҳасан** (Ардашер) билан доимо мулоқотда бўлган. Бу зоти бобаракот ҳақида шоирлар султони шундай ёзган: “Ул замоннинг машойихининг кўпининг суҳбатиға етиб эрдилар ва бу ҳақирни фарзандликқа махсус қилур эрди. Бу ҳақир (Навоий) фақр тариқида ва фано жоддасида алардек тамом киши оз кўрибмен”[Навоий, 2012:451]. Бундан ташқари Дарвеш Саййид Ҳасан Навоий билан мулоқотларда тарикатга аъзо бўлишни тарғиб қилган: “...Бу фақир(Навоий)ни фақр тариқиға далолат ва иршод қилурлар эрди”[Навоий, 2012:8].

Ўз замонасида **Шайх Шоҳ Зиёратгоҳий** ҳам улуғ авлиёлардан бўлган. Алишер Навоийнинг ёзишича, “Ҳар киши суҳбатиға етса эрди, маҳобатидин далер сўз айта олмас эрди. Ва ҳақойиқу маорифи муяссар эрди. Ва подшоҳ ва гадоға насихату панди алас-савия эрди. Подшоҳга бир кун бу навъ насихат қилғандурки, ҳар не ўзингга раво кўрмассан, Тенгрининг ҳеч бандасиға раво кўрма! Бу сўз муассир тушиб, чандин мусулмонларға наф етиб, подшоҳ бу сўзни мазкур қилур эрди. Ва бу ҳақир (Навоий) била кўп илтифоти бор эрди. Кўп қатла хайр дуоси қилиб эрди”. Навоий Зиёратгоҳий йиғинларида иштирок этиб, тасаввуфга оид қатор саволларга жавоб топган.

Навоий йигитлик чоғларидан буюк мутафаккир, авлиё **Абдурахмон Жомий**ни ўзига пир тутган ва устозининг суҳбатларидан мунтазам баҳраманд бўлган: “Навоийнинг Жомийдан дарс олиши ажойиб ижодий характерга эга эди: агар дарслик ёш Алишерга етарли даражада тушунарли бўлмаса, Жомий бу дарсликка махсус шарҳ ёзар эди”. “Ул вақтдаким,

фақир(Навоий) алар(Жомий) хизматида сўфия румуз ва ишорати ва алфоз ва ибрати истилоҳни ўтқарур(сўфийлик терминологиясини ўрганар) эрдим, ҳазрати қутбус-соликин шайх Фаҳриддин Ироқийнинг “Ламаоти” орзуси ҳаёлға кўп эврулур(келур) эрди. Бир кун тақриб била бу маънини изҳор қилдим. Алар дедиларким: “Тариқат машойихининг форсий кутуб ва расоили(китоб ва рисоалари) оз мутолаа қилибдур, аммо чун ҳавасинг бор, андоқ бўлсун”.

То улким, ул шариф китобни фақирға сабақ айтурға муртакиб бўлдилар(бел боғладилар), ҳар кун ҳар сабақда хушҳол бўлиб, таъриф қилурлар эрди. Биз “Савоних” мутолаасида дағи мунча хушҳол бўлмайдур эрдукки, мунда(бўлганидек) деб айтурлар эрди. Бир неча сабақдан сўнгра сўз мушкулроқ бўлиб, шуруҳга(шарҳлашга) эҳтиёж изҳори қилдилар ва шайх Ёрали шарҳин ва баъзи шуруҳни муборак назарларига қўюб, ул сабақни айтурлар эрди”[Султон, 1969:68]. Яъни Навоий Шарқ фалсафасини, айниқса тасаввуфни чуқур ўзлаштирган, даврининг энг зўр донишманди ва орифию қошифи Абдурахмон Жомий ҳузуридаги суҳбатларда тариқат сулукининг одоб ва ахлоқидан дарс тинглаган. Навоий қаерга бормасин, ўша ҳудуднинг улуғлари суҳбатига ва дуосига мушарраф бўлган. Самарқандда таҳсил олганда, баракатлар ёғиладиган авлиёлар султони **Хожа Аҳрор Валий** суҳбатларида иштирок этиб, унинг ҳурмат-эътиборини қозонган. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, “...Амир Алишер Мовароуннаҳр вилоятида бир қанча вақт – неча йилу ой, сахару шом турли фазилатлар ва камолот касб этиб, олимлар ва муҳаққиқлар пешвоси Хожа Аловиддин Фазлуллоҳ Абу Лайсий мулозаматида диний илмлар таҳсили ва яқиний маърифат такомилида машғул бўлиб, аёлиёлар қутби Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг(Оллоҳ унга тинчлик берсин), фойзли бузруквор мажлисидан фойз ва офтоб янглиғ мунаввар сийратидан баҳра олган”. Албатта Хожа Аҳрор Валий мажлислари Алишер Навоийнинг диний ва тасаввуфий қарашларини шаклланишида етакчи рол ўйнагани эҳтимолдан ҳоли эмас. Бинобарин навоийшунос Шухрат Сирожиддинов ҳам Абдураззоқ Самарқандий “Навоийнинг Самарқандда эканлиги пайтида Хожа Аҳрор Валий суҳбатларидан баҳраманд бўлганлигини айтиб ўтганки, бу Навоий дунёқараш ва мафқураси ташаққулининг босқичларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга”[Сирожиддинов, 2011:56], деган.

Мухтасар айтганда, Аллоҳнинг дўстлари суҳбаотида бўлиб, Алишер Навоийнинг билим ва тафаккур доираси, дунёқараш, тушунчаси кенгайган.

Улуғлар, авлиёлар, устозлар дуоси ҳамда суҳбатлари, пок эътиқоди, ибодати ва тинимсиз изланиши, ўқиб ўрганиши, етук билим, салоҳият орқали Алишер Навоий шоирлар султони, буюк мутафаккир ва авлиёлар авлиёси

даражасига етган, дейишимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Тўққизинчи жилд. Т.Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012.
2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўнинчи жилд. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012.
3. Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2015.
4. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. Т. Ғилол-нашр, 2016.
5. Ҳофиз Таниш Ал-Бухорий. Абдулланом. Биринчи китоб. Т. Шарқ НМК БТ, 1999.
6. Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2013.
7. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. (“Тазкират уш-шуаро”дан). Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1981.
8. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т. Ёзувчи, 1996.
9. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Т. Ғ.Ғулом номидаги БАН, 1969.
10. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий Манбаларнинг қиёсий-типологияк, текстологияк таҳлили. Т. Академнашр, 2011.

МЕЪРАДЖНАМЕ В ПОЭЗИИ ХОДЖА АХМАДА ЯССАВИ

Дилдора Бахтиёрвна ОЛИМОВА^{*116},

Аннотация. В данном научном докладе проведен всесторонний анализ стихов великого тюркского шейха и поэта Ходжи Ахмада Яссави, посвященных трактовке меъраджа пророка Магомеда.

На этой основе выдвигаются новые выводы, основанные на данном анализе, освещаются некоторые важные аспекты трактовки меъраджа в хикматах (стихотворениях) и в специальном произведении Ходжи Ахмада Яссави, посвященном этой теме.

Ключевые слова: Бог, меърадж, пророк Мухаммад (с. а. в.), Габраил (а.), Яссави, наът.

¹¹⁶Докторант СамГУ, +998-90-972-18-80, [dilyarahimova 86 @gmail.com](mailto:dilyarahimova86@gmail.com)

Annotation. This scientific report provides a comprehensive analysis of the poems of the great Turkic sheikh and poet Khoja Ahmad Yassavi, dedicated to the interpretation of the Meraj of the Prophet Magomed.

On this basis, new conclusions are put forward based on this analysis, some important aspects of the interpretation of meraj in hikmat (poems) and in a special work of Khoja Ahmad Yassavi, dedicated to this topic are highlighted.

Key words: God, meraj, prophet Muhammad (s,a,v), Gabrail (a), Yassavi, nat.

1. Алишер Навои – великий узбекский поэт и мыслитель. Его творчество результат развития многовековой узбекской литературы. Он продолжал фактически все основные традиции тюркоязычной и персоязычной поэзии.

2. Хотя Навои в своих произведениях величает Ходжи Ахмада Яссави как великого священника (авлия) [Смотрите: Навоий, 2001: 419], но нигде ни слова не говорит о его поэтическом творчестве. Не смотря на это, поэтические традиции Яссави непосредственно продолжалась в творчестве у ученика и мурида Сулаймана Бакиргани (Хаким Ата), а Навои в своих произведениях приведет стихотворный отрывок из его творчества [Смотрите: Навоий, 2001: 420]. На этой основе можно сказать, что хотя посредственно имеется влияние стихов Яссави на Навои.

3. Меърадж обозначает вознесение на небо, восхождение к Богу и является одним из муъджизат, т. е. чудотворных божественных явлений, совершенных пророком Мухаммадом.

4. Нет почти ни одного средневекового мусульманского поэта, не написавшего стихотворного произведения, посвященного меъраджа Мухаммада. В их числе находится и Ходжа Ахмад Яссави.

5. Меърадж является объектом особого интереса в суфизме. Другими словами, меърадж – великая мечта суфиев. Теоретики этого учения считают, что раз Бог вызвал своего последнего пророка на беседу на девятое небо и Мухаммад с помощью ангела Габраила (Джаброила), летающего коня Бурака и летающего средства Рафрафа поднялся до такой высоты, то и его умматы (последователи) могут надеяться на такое великое вознесение.

6. В годы независимости в узбекском литературоведении появились исследования, посвященные изучению меъраджнаме в творчестве Алишера Навои [Вохидов, 1994; Фафорова, 2018].

Ходжа Ахмад Яссави, как основоположник отдельного тариката (религиозного ордена ислама), и как поэт, воспевающий идеи и принципы данного направления суфизма в художественном языке, полностью

поставил свое стихотворное творчество на службу основных целей и задач яссавии. Восхваление пророка (наът), в том числе его меърадж, непосредственно восходит к этим целям и задачам.

7. Меъраджнаме (специальные произведения или их части, посвященные трактовке меъраджа) занимает весомое место в художественном творчестве Ходжи Ахмада Яссави. Поэтому никак нельзя представить себе поэзию Ходжи Ахмада Яссави без толкований меъраджа.

8. По методам обращения поэта к данной теме, его меъраджнаме можно разделить на две части:

а) стихи, косвенно освещающие меърадж – некоторые хикматы, «Мунаджатнаме» («Рыдание Богу»);

б) специальное произведение, посвященное меъраджу – «Хикояти меърадж» («Притча о меърадже»).

9. В наследие Яссави есть специальное произведение, посвященное на меърадж, называющееся именно “Хикаяти меърадж” (“Описание меъраджа”). В нем поэт подробно описывает меърадж.

10. Данное произведение составляется четверостишиями. По форме также является хикматом, основным жанром поэзии Яссави, большого размера.

11. Для Яссави понятия меъраджа и вахдата (объединение Богом) обозначает почти одинаковое значение. По этому суфии мечтали о меърадже как вахдат. Это являлась великой мечтой суфиев.

12. Можно утверждать, что если для некоторых поэтов суфизма меърадж является косвенным вопросом, то для Ходжи Ахмада Яссави данная тема стала непосредственной творческой задачей, в известной степени определившей его образ жизни. Так, в одном своих хикматов поэт восклицает:

Меърож узра Ҳақ мустафо руҳим кўрди,
Ул сабабдин олтмиш учда кирдим ерга

[Яссавий, 1990: 48].

Содержание: «Когда пророк Бога совершил меърадж, там он видел мой дух, поэтому я в шестьдесят три года снизошел в землю».

Известно, что пророк Мухаммад (с. а. в.) жил 63 года. Поэт ссилается именно на этот факт. Кроме того, Яссави считает, что во время меърджа пророк (с. а. в.) видел его дух – дух еще не родившего авлия.

13. Ичучение описания меъраджа в поэзии Яссави помогает пониманию

основную суть его творчества.

14. Исследование меъраджа еще раз показывает, что в его поэзии Яссави пропаганда суфизма тесно связано с пропагандой шариата, то есть основных правил религии ислама.

15. По влиянию яссавия в отдельных регионах среди населения суфизм являлся способом принятия ислама.

16. Исследование меъраджнаме показывает, что образ пророка Мухаммада (с. а. в.) является основным идеальным образом поэзии Ходжи Ахмада Яссави.

Список использованных литератур:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 17. – Тошкент: Фан, 2001.
2. Вохидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро: Бухоро, 1994.
3. Хожа Аҳмад Яссавий. Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”. 1990.
4. Фафорова З. Н. Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадиий таҳлили. – Филол. ф. б. фалс. д. дисс. автореферати. – Самарқанд: Нашриётсиз. 2018.

ALISHER NAVOIY “MAHBUB-UL QULUB” ASARIDA MA`NAVIYAT MASALASI

*Qo‘shmonova Nargiza, Namanangan davlat universiteti
filologiya fakulteti 2-kurs talabasi*

Kutubxonada kitoblar ko‘p va turli tuman mavzular ham bisyor, ammo negadir Navoiy kitoblarini so‘rasam, huu ana ko‘rgazmaga qo‘yganmiz deyishadi. Buning sababi mimada, deb qiziqdim va kuzatdim. Kuzatishlarim davomida talabalar orasida o‘z fanining darsligini ham topishga bo‘lgan qiziqish sust ekanligiga amin bo‘ldim, buni qaranki, yengilmaslik, mashaqatlardan o‘tish, ma`naviyat nima ekanligi haqidagi ma`lumotlarni kitobdan emas, fantastik filmlardan turli xil mentalitetimizga mos bo‘lmagan seriiallardan, elektron o‘yinlardan olmoqdalar, birgina Navoiy hikmatlarida shunday deyilgan. " Oz - oz o‘rganib dono bo‘lur, qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur", albatta, yoshlar ma`naviyatiga ta`sir qiluvchi bunday bir soatlik o‘yinlar yoshlar ongida g`aliz, nihoyasiga yetmagan, ammo, ancha o‘ylangan bir maqsad ostida namoyish bo‘ladi.

Lekin bir nasra kishini o'ylantirib qo'yadi, qadimgi davrlarda ota- bobolarimizning qo'llarida qimmatbaho telefonlar, turli ko'ngilochar o'yinlar va hokazolar bo'lmagan. Xo'sh, ular qanday qilib ma'naviyat, odob-axloq kabi insoniy fazilatlarni o'zlashtirganlar va o'rgatganlar? Ularning qo'llarida hozirgi kunda noyob bo'lib borayotgan kitob va uni o'qish uchun bir talay vaqt bo'lgani hammamizga sir emas, shunday ekan biz bir daqiqaga, deb kirayotgan internet bizning bir necha soatlarimizni o'g'irlab olib qo'yayotgani ham ma'lum. Eng asosiysi, bularni ba'zida sezyapmiz, ba'zida esa yo'q. Shunday ekan zamonaning zayli ila biz Navoiyga qaytsak. Biz unda ko'p va xo'p xazinalar topamiz. Navoiy xazinasini o'zi o'tgan vaqtda qanchalar qimmatbaho bo'lsa, bizning davrimizda ham undan yuqoriki, kam emas. Nafaqat bugungi kunning, balki har davrning, yuksak ma'naviyat dunyoga o'zini g'arq etgan ayrim insonlarda noqis ekanligi qadim tariximizning, hayotimizning achinarli qiyafasini o'zida aks ettiradi. Ammo zamonaning buyuk mutafakkirlari tomonidan insoniy fazilatlar, yuksak ma'naviyat, mustahkam iymon-e'tiqod, komillik suvlari bilan to'yingan, mag'zi to'q asarlari o'z vaqtida, shuningdek, hozir ham ohorini to'kmagan holda ana shu noqislikni to'ldirishga beminnat xizmat qilib kelmoqda.

Navoiy "Mahbub ul-qulub"ning yozilish sabab va maqsadlari haqida asar muqaddima qismida so'z yuritar ekan, qisqa jumlar vositasida o'z o'tmishiga nazar tashlab, tanqidiy nazar bilan baho beradi. Unga kora, hayotning ko'p achchiq-chuchugini totgan shoir qismatning turli sinovlariga duch keladi; falak uni gohida xorlik va bee'tiborlik bilan, gohida shuhrat va martaba bilan imtihon qiladi; ba'zida aziz zotlarning yaxsxiligidan bahramand boladi, gohida nokas va bezotlarning dastidan aziyat chekadi; gohi muhabbatning ko'rasida toblansa, gohida zuhd va taqvo riyozatiga mahkum etiladi:

Gahe toptim falakda notavonlig`,
Gahe kordum zamondin komronlig`.
Base issig`-sovug` kordim zamonda
Base achchiq-chuchuk tottim jahonda.

Hayoti davomida undan kerakli saboq olgan va insoniylik bobida ko'p tajriba orttirgan mutafakkir ushbu kitobni balog`at bo'sag`asida turgan yoshlarni to'g`ri yo'ldan adashmaslik uchun dasturulamal tariqasida yozganini qayd qiladi. Va u kabi asarlar chin ma'noda insonni ezgu maqsadlar sari chorlaydi, hayotimizni to'lin oy kabi yoritadi. Shu vaqt biz yuqorida keltirgan savolga Navoiyning kichik, ammo mazmunan salmoqli qit'asidan javob topganday bo'lamiz.

Nomai a`molim ul yanglig` qoradur jurmdin
Kim, nadomat ashkidin ani oritmaq o'lmag`ay
Balki gar Bahri muhit ichra solib, yillar yusang,
Ul qora bo'lg`ay sarosar, lek bu oq o'lmag`ay.

Bu qanday maqsad edi? Balki bu maqsad g`aloz va bu maqsadli insonlar o`z o`ljalari bo`lmish yosh avlodning ongini qalb qo`rini nishonga olgandirlar?

Albatta, bu kabi mashg`ulotlar bilan band bo`lgan yoshlar man`aviyati ozdan ozuqa olib bora-bora diydalari qotib mehsiz ko`zlar ila dunyoga be`tibor qaraydilar. Demakki, o`yinlarda shu vaziyatga mos holatlar juda ko`plab uchrashi ma`lum, bularni payqamay qolgan bolalarning ota onalari yuqoridagi holatga tushib qolmaydilar deb kim ayta oladi? Yuqoridagi qit`a ma`nosi esa bunday birinchi va ikkinchi baytlarda.

Mening nomayi a`molim jurm (gunoh) dan shu kabi qoraki, uni nadomat ko`z yoshlari bilan aritib (tozalab) bo`lmaydi. Okean boshdan oyoq qora bo`ladi – yu, nomayi a`molim oq bo`lmaydi. Albatta bunday misollar juda ko`p ammo Alisher Navoiy ijodida bunga misol bo`la olguvchi jumlar iqtiboslar ko`pligi bilan ajralib turadi. Qit`a:

Nabiy o`g`li tomug`ni qildi maskan,
Tomug` ahli guruhin chun erishdi.
Va lekin Jannat ahli payravi it,
Yetishdi qaydakim ul el yetishti. 123

Tinch ko`ngul bila yovg`on umoch yaxshiroqkim takalluf va mashaqat bila qandiy kuloch. Deya so`z boshlaydi 99-tanbehda birovning minnat to`lla oshiga umid bog`lab zarvob to`n kiyib yonida turmoqdan bu yaxshiroq deydi va yuqoridagi qit`ani sharhi bilan keltiradi yanikim nabiy o`g`li oqni qora deb do`zohga tushdi, ammo qarangki, bir it jannatga erishdi va buni agar bu so`z sanga ko`runsa mahol, As`hobi Kahfila itlaridin hisob ol, deb davom etadi. Navoiy odam sharif ul-kavnayndur (ikki dunyo bu va nargi dunyoda muqaddas-sharif insondir.) va it najas ul ayn (iflos bo`lmoq), ya`ni ikki dunyoda aziz qilib qo`yilgan inson nima uchun do`zaxiy bo`lib qoldi, nima uchun nopok it jannatga loyiq ko`rildi, degan savollarga shunday qit`a bilan javob qaytaradi:

Bevafo nohaqshunos eldin yirog`lig` istakim,
Kelmadi hargiz alardin g`ayri bedod-u jafo.
Itga itlik aylamak jon-u ko`ngul birla bo`lur,
Haqshunos o`lsa-u bo`lsa anda oyini vafo.

Ya`ni Navoiy ham o`z zamonida vafo ko`rmagani ko`plab ijod namunalarida aks ettiradi. Qarangki, birgina Navoiy emas, shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur ham o`z g`azallarida vafo haqida ko`p va xo`p fikr-mulohaza yuritadi. Yana bir shoir o`z g`azalida vafoni anqoning qanotida, deya tasvirlaydi. Navoiy 107-tanbehda Peshayi solikka pir zarur erkoniga odamizod vujud mulkidin xonapardozdur. Va adam kishvarig`a safarsozdur. Bu safar maxsus sanga va manga emas, yo xususiyat qilg`onni kishi shoh-u gadog`a demas. Navoiy ko`plab asarlarida ustoz hurmati haqida so`zlaydi va bunda ham aytmoqchiki, har

bir insonga hayoti davomida bir pir kerak.

Har kim adam nihonxonasidin vujud anjumanig‘a qadam urubtur va bu baqosiz oromgohda bir nafas o‘lturubtur," inson hayoti bir nafaslik diniy dunyodan ketib asliy dunyoga ketyotganda afsuslar chekmasligi uchun bu dunyoning lazzatini ham, achchig‘ini ham birdek tortishi, "yana qaytib asliy vatang‘a azm etmak kerak va qaydin kelibdur yana ul yon ketmak kerak. Besh kun bu dorul fano tirikligiga masrur va davlatig‘a mag‘rur bo‘lmoq kerakdur." Deydi Navoiy va bu dunyoda hech kim abadiy qolmas ekan, demakki insoniylikning eng yuqori darajali ishi bo‘lgan bir narsani aytib o‘tadi. "O‘lumdin guzir yo‘qtur va hech kishiga ul mahlakida dastgir yo‘q. Bas, aning yarog‘ida bo‘lmoq zaruratdur va borur asbobin tuzatmak chorasiz suratdur. Ul safar asbobi solih a‘moldur va hamida xisol. Albatta, bu sahifani o‘qigan yosh avlod kimgadir yordam qo‘lini cho‘zishga urinadi va hech bo‘lmasa yonidagi bo‘lmish ota onasiga aka ukalariga yordam qo‘lini cho‘zadi axir yo‘l yurmoqchi bo‘lgan inson birinchi qadam tashlaydi. Shunday ekan Navoiyning birgina bu asari bilan cheklanib qolmasdan boshqa bir qator ijod namunalaridan ham bahramand bo‘lish biz kelajak avlodning qarzidir. Buning uchun bizdan qunt va sabr kerak xolos sabr haqida Navoiyning o‘zi "Mahbub-ul qulub" asarining beshinchi bobida shunday deydi." Bayt:

Ajab ranjeki andin sa‘b yo‘q ranj,
Vale chekkan kishining bahrasi ganj.

Demakki, insoniylikningning yana bir belgisi sabr eta olishi ekan Navoiy o‘z asarida bunga misol qilib hikoyat keltiradi hikoyatda bir kishiga tuhmat qilishib uni o‘g‘ri, deb topganliklari ushbu yerga kelib o‘quvchini hayratga soladi va jafokashlarni o‘ta zolim tasvir etib yana ularni insof olamida muhiq erdi, deb "Chun ta‘zib shiddatidin hordilar, ul majma‘din sudrab chiqordilar va navmidlig‘din qo‘yaberdilar va insof olamida muhiq erdilar. Davom etadi Navoiy: "Chun jafopeshalar yiroq bordi, jafokash og‘zidin bir usholg‘on diram chiqordi." voqea davomida, "bu holat ma‘lum bo‘ldikim, siyosatining hangomasida manzuri hozir ermish va bir go‘shadin aning holiga nozir ermish. Anga yetarda ul bedod-u sitam tishi ostida ermish ul diram. Azob e‘tidoldin o‘tarda diramg‘a tishin berkitur ermish va tish zaxmidin ul diramni pora-pora ushotur ermish va manzur nozir ollida sabr-u tahammul qilur ermish va aning nazzoragar erkanin bilur ermish.

Bundan ko‘rinadiki, Navoiy ijodi hech qachon tugamaydi, uning ma‘nolari, mohiyati va mazmun ko‘lami boyligi bilan ajralib turadi bir inson aytgandi. Xulosa qilib aytganda, men Navoiy asarlarini odamlar bir umr oqib-o‘rganishlari lozim, deb hisoblayman!!!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy, Alisher. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – 172b.
2. Alisher Navoiy to‘la asarlar to‘plami 10 jildlik. Xazoyin ul-maoniy. G‘aroyib us-sig‘ar. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi. – Toshkent: 2013. 804-b.
3. Boboyev, To‘xta. Adabiyotshunoslikl asoslari. Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Respublikasining davlat kutubxonasi. – T.: O‘zbekiston , 2001. – 560 b.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA DO‘STLIK MAVZUSI

Ozoda Ravshanbekova, Nargiza Qo‘shmonova
NamDU o‘zbek tili yo‘nalishi 2-kurs talabalari

Navoy ijodi keng qamrovli bo‘lib uni bugungi kun bilan bog‘lasak o‘zining yuqori saviyasi bilan bir emas 30 - 40 zamonaviy yozuvchilarning butun bir boshli asarlaridan ustundir. Uning do‘st borasidagi fikrlari ham diniy ham dunyoviydir. Bunga misol qilib “Hayrat ul abror” dostonidagi ”Ikki vafoli yor” hikoyatini olsak:

Senga bosh kerak bo‘lsa, uning boshiga tegmay, mening boshimni kesa qol, - deb iltijo qila boshladi. Sipoh oldingi hindni qoldirib , kiyingisini o‘ldiray deb tig‘ ko‘targan edi, o‘rtog‘i qotil oyog‘iga bosh qo‘yib o‘zini o‘ldirishini tiladi. Jahli chiqqan sipoh: “ Mayli, ikkalangizning kallangizni olaman” , - deb, qay biriga hanjar ko‘tarsa, ikkinchisi iztirob chekib faryod urardi. Ikki do‘st o‘z boshlarini oldin kestirish uchun bir - birlari bilan talashishardi. Shu hol davvom etar ekan , el orasiga “ al - omon “ , ya‘ni o‘ldirishni to‘xtatib, qolganlarni omon qoldiringlar” , degan e‘lon – buyruq eshitilgan. Ikki do‘st bir - birlari uchun jonlaridan kechishgan edi, Shoh ham xalq qonidan kechishga farmon berdi. Ikki jonajon do‘st o‘zlarini chinakkam sadoqatlarini namoyon qilishib, o‘zlari ham omon qoldilar, elning hayotini ham saqlab qoldilar.

Ey Navoiy, Xudo senga shunday yor bersa ,
Sen ham unga boshing bilan joningni fido qilgin.

Hikoyatda ikki do‘stning bir – biriga bo‘lgan sadoqati tufayli butun bir xalq omon qoladi. Bu sadoqat aslida bandaning yaratganga bo‘lgan sadoqati desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Xuddi shu holatni Abdulla Oripovning “ Jannatga yo‘l “ dramatik dostonida mantiqan davom etadi.

Yigit:
Jannat, do‘zax g‘alvasidan bo‘ldim ham bezor,
Do‘stim, senga bir niyatim isxor aylasam

Do‘st:

Xo‘sh, u qanday niyat ekan.

Yigit:

Rad etma zinhor.

Hozir ikkov kirib borsak, deylik, masalan,

To‘larmidi jahannamning cheksiz maskani ?

Do‘stlik haqqi , iltimosim eshit qatiyyan :

Olgin mendan yetmagan shul ikki paysani!

Do‘st:

Aslo! Aslo! Sen olasan!

Yigit:

Yo‘q, yo‘q mutlaqo !

Do‘st:

Sen olasan! Sen olasan! Oxirgi so‘zim!

(tepadan guldiragan sado keladi).

Yigit:

Tingla, do‘stim, kelayotir qandaydir sado!

Birga o‘sdik, birga mayli topaylik to‘zim.

Sado

Volida – yu padarlarga qulluq va rahmat!

Tashakkurlar bo‘lsin nurli inson zotiga.

Fikringizni lekin bu yon buzing bir fursat.

Zehin soling gapning asl tafsilotiga:

Ikki do‘stning sadoqatiga, mehri , himmati

Koinotning qadridan ham turgaydir baland.

Hech ne bilan o‘lchanmaydi do‘stlik qimmatini,

Qulatgay u sarhadlarni qudrati bilan.

Inoyatdan murod shulkim, ulug`, muhtaram

Do‘sti sodiq nasib etsin har kimga har on,

Jannat ato qilajakman ikkingizga ham!

Jannat yo‘li mana sizga ochiq, charog`on.

Abdulla Oripov bu insoniylikga kerak bo‘lgan bir qancha hislatlarni bayon etib shu o‘rinda bir voqea keltirib o‘tadi. O‘z otasini bir marotaba sensirab qo‘ygan inson arosatda qolgani haqida so‘zlab o‘quvchiga bir marta do‘stlik qiladi shundan so‘ng asar so‘ngida do‘stlikning yuksak namunasini keltirib kitobxonga ikki karra do‘stlik qiladi.

Navoiy do‘stlikni bejizga ulug`lamagan. U o‘z asarlarida yoritgandek hayotda ham uning haqiqiy chin do‘sti Husayin Bayqaro bor edi. Abdulla Qodiriy Navoiyning bolalik xotiralaridan ta`sirlanib “ Mehrobdan Chayon “ ramonidagi

Anvar va Nasim obrazlarini yaratgan bo'lsa ajab emas .

Husayn Bayqaro o'z davrining to'fonlaridan asrash uchun turli xil yo'llar tutgan buning majoziy ta'rifi sifatida "Mehrobdan Chayon" asaridagi Sultonali va Anvarning do'stligi misolida davom ettirilgan.

Navoiy do'stlikni ulug'lash bilan bir qatorda to'g'ri do'st tanlashga ham e'tibor qaratgan.

Ruboiy

Kimniki bilay desang maqolin angla,

Aslin desang anlagin fiolin angla

Ki dorig'a boqib , asli holing angla

Asliga dalil aning xisoling angla.

Yuqoridagi ruboiyda Navoiy do'st tanlash borasida nimalarga e'tibor berish xususida so'z yuritgan. Birinchi misrada avvalambor do'stning maqoli (so'z) ga e'tibor berish lozim. Zero, insonning so'zi uning yuzidir. Ikkinchi misrada do'stning fioli ya'ni fe'l-atvoriga e'tibor berish kerak insonning qilgan xatti - harakatlari orqali u haqida taassurot olish mumkin. Ruboiyning uchinchi, to'rtinchi misralari ham shu yo'sinda davom etib do'stning hislati va holiga nazar tashlash kerakligi aytib o'tiladi. Shu to'rt misrani o'qiboq o'quvchining yodiga "Hayrat ul-abror" dostonidagi "Ikki do'st" hikoyati "Sa'bayi sayyor", "Lisoni ut-tayr" dostonlarida keltirilgan "Muqbil va Mudbir" hikoyatlari keladi. Muqbil sabrli, qanoatli shaxs Mudbir esa uning aksi ya'ni qanoatsiz va sabrsiz obraz. Ular orasidagi farqni izohlash maqsadida "Hayrat ul-abror" dostoning yettinchi maqolati qanoat bobida hikoyatini eslab o'tamiz.

Kim qanoatni hujjat deb bilsa, yaxshi yomonga muhtoj bo'lmaydi. Kimki qanoat sari yo'l topa olsa, bu yo'l bilan shoh ham bo'ladi. Mol – dunyo bilan o'zingni boshqalardan yuqori qo'yma, qanoat mulki bilan o'zingni mag'rur tut.

Bu orqali Navoiy safarga otlanganda yaxshi yo'ldosh tanlash kerakligini nazarda tutgan, chunki bu safarda eng muhimi qanoatdir.

Do'stlik mavzusi har zamonda ham qadr qimmatli. Eramizdan avvalgi asrda yashab o'tgan Ezop, XIV-XV asrlarda ijod qilgan Navoiy, XIX asrda yorqin yulduzi Abdulla Qodiriy, vaholanki, zamonaviy adabiyot vakili Abdulla Oripovlarning ijodida bir xil ahamiyat kasb etadi. Do'stlik tuyg'ulari aslo eskirmagan. Inson yaralibdiki, bu hislar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy, Alisher. Xamsa. "Yangi asr avlodi". - Toshkent: 2019. - 496 b.
2. Oripov, Abdulla. Jannatga yo'l. - Toshkent: 1980. - 48 b.
3. Navoiy, Alisher. Qit'alar (fardlar, ruboiylar, tuyuqlar). G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. - Toshkent: 1968. - 100 b.

АДАБИЁТ ТАЪЛИМИ ВА УНДА АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИНИ ЎРГАНИШ МУАММОЛАРИ

Ойматова Нилуфар Миржамоловна,

**Чирчиқ давлат педагогика институти эркин изланувчиси,
nilufar.oymatova@gmail.com*

Аннотация: Мақолада Алишер Навоий асарларини умумтаълим мактабларида ўрганишнинг айрим мураккаб жихатлари ва уларни бартараф этиш йўллари хусусида сўз юритилади.

Annotation: Article is about complex aspects of studying Alisher Navoi's works in schools and the ways of overcoming them.

Калит сўзлар: ренессанс, метод, интеллект, компетенция, коррекция, модернизация, инновация.

Keywords: renaissance, method, intellect, competence, correction, modernization, innovation.

Ренессанс сари қадам қўядиган ҳар қандай давлатда фан ва таълимга жуда катта эътибор қаратилади. Чунки миллий ва маънавий юксалиш ҳамда тараққиёт таълимдаги ривожланишларсиз бўлиши қийин, албатта. “Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурган ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқатмакдур”, - дейди ўзбек миллий педагогикасининг улкан намояндаси Абдулла Авлоний “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асарида. [Абдулла Авлоний, 2018: 36]

Ҳар қандай миллатнинг тил бойлигини унинг бадиий адабиёти кўрсата олади. Шунинг учун ҳам адабиёт фанининг ўқитилиши масалалари педагогиканинг энг долзарб жихатларини ташкил этади.

Одатда, таълимда ўқув жараёнини ташкил этишнинг ўзига хос мураккабликлари мавжуд. Ўқиш ва ўқитиш жараёнлари устида асрлар давомида иш олиб борилиши натижасида инсоният турли хил метод ва услубларни яратишга муваффақ бўлган. Мана шу методлар ва услубларнинг барчаси таълим тизимида ўзлаштиришнинг такомиллашувига бевосита ёки билвосита хизмат қилади.

“Тарбия қанча мукамал бўлса, халқ шунча бахтли яшайди”, дейди донишмандлар.

“Тарбия мукамал бўлиши учун эса бу масалада бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўйиб бўлмайди”, – дейди муҳтарам президентимиз Шавкат Миромонович Мирзиёев.[Замонов З. ва бошқалар, 2020: 7]

Таълим ва тарбия тушунчалари узвий боғлиқликка эга. Айниқса, адабиёт

фанининг ўқитиш методикаси бевосита тарбия фани билан чамбарчас боғлиқ.

Таълим юқори самарадорликка эришиш учун, энг аввало, ўқитишда энг илғор ҳамда интерфаол усуллардан фойдаланиш, фойдаланганда ҳам, ўз ўрнида фойдаланиш жуда муҳим.

Таълим тизимидаги янгича қарашлар, интерфаол усулларни қўллаш, айниқса, уларни мавзуларга мослаб танлай билиш ҳар бир педагог олдидаги муҳим вазифа ва маҳорат белгиси ҳисобланади.

“Адабиёт ўқитиш бошқа фанларни ўқитишдан анчайин кескин фарқ қилади. Шунга кўра, уни фан сифатида қарайдиганлар бир гуруҳни ташкил этса, адабиёт ўқитиш санъат тури сифатида баҳолаб, адабиёт ўқитувчисининг ишини ҳам санъаткорона бир иш сифатида баҳолайдиганлар ҳам кам эмас. Демак, улар адабиёт ўқитиш методикасини ҳам санъат билан тенглаштиришади”, - дейди таниқли олим, филология фанлари доктори Боқижон Тўхлиев. [Тўхлиев Б. 2004: 3]

Таълим тизимида барча синфларда ўқувчиларнинг фан асосларини тил ва нутқ воситасида ўзлаштиришнинг инновацион технологияларини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Адабиёт ўқитишдаги муаммолар, айниқса, мумтоз адабиёт намуналарини идрок этиш ва улардан ибратли хулосалар чиқара олиш учун ўқувчиларда бадий тафаккурни, асар ўқишни ва уқиш кўникма ва малакаларини шакллантириш керак бўлади. Ҳар қандай шоирнинг ўлмас асарлари ўқувчиларини камолот сари ундаши табиийдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4997-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича “Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги, 2018 йил 25 январдаги ПФ-5313-сонли “Ёшларнинг интеллектуал ва ижодий салоҳиятини ривожлантириш, иқтидорли болаларни қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш мақсадида “Президент мактабларини очиш тўғрисида”ги қарорлари ҳам бевосита ана шундай таълим жараёнларини янада такомиллаштириш ва иқтидорли, салоҳиятли ёшларнинг ижодий имкониятларини ривожлантиришга қаратилган. Чунки халқаро миқёсдаги дунёнинг ривожланган давлатларида ижодий компетенцияларни халқаро баҳолаш дастури (PISA, PIRLS, TIMSS) натижалари асосида амалиётга татбиқ этиш, таълимни коррекциялаш ҳамда модернизациялаш, хусусан, адабиёт фани ўқитиш методикаси тараққиётида ахборот коммуникация технологияларини жорий этиш юзасида бир қанча натижаларга эришишмоқда.

Маълумки, ўзбек адабиётида Алишер Навоий ижодини ўрганиш бўйича кўплаб илмий ишлар ёзилган. Бунга мисол тариқасида М.Муҳиддиновнинг “Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси”

(“Хамса”нинг биринчи достони асосида). М.Шайхзода “Ғазал мулкининг султони”, Алибек Рустамов “Навоийнинг бадиий маҳорати”, С.Олим “Ишқ, ошиқ ва маъшук”, А.Ҳайитметов “Навоий ва Ҳасан Дехлавий”, Ё.Исҳоқов “Навоий ва Ҳусайн Бойқаро”, С.Эркинов “Шарқ адабиётида Фарҳод образи”, Воҳид Зоҳидов “Навоий дунёқарашининг асосий манбалари”, Қ.Эргашевнинг “Ўзбек насрида иншо” (Навоийнинг “Муншаот”и мисолида), М. Акбарованинг “Алишер Навоий ғазалларида қофия”, Ш. Сирожиддиновнинг “Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид XV – XIX асрларда яратилган форс-тожик манбалари” (қиёсий-типология, текстология таҳлил), А. Эркиновнинг “Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV – XX аср манбалари”, К. Муллахўжаеванинг “Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони мисолида), С. Ўтанованинг “Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси”, З. Мамадалиеванинг “Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонидаги рамзий образлар тизими” каби кўплаб илмий методология ишларни кўрсатишимиз мумкин.

Адабиётлар таҳлилидан маълум бўладики, Алишер Навоий ижоди асрлар давомида кўплаб тадқиқотларга ҳар томонлама асос бўлган, бу поёнсиз уммон ҳали яна қанчадан қанча илмий тадқиқотлар учун бой ва ишончли манба бўлиб хизмат қилади. Ҳолбуки, Алишер Навоий асарлари филология жихатдан нафақат ўзбек халқи ва туркийзабон халқлар, балки дунё халқлари томонидан кенг ўрганилган, таҳлил қилинган, ўйлаймизки, жараён бундан кейин ҳам чексиз давом этади.

Афсуски, буюк мутафаккир бобомиз Навоий асарларини ўқитиш масалалари ҳали етарли даражада чуқур тадқиқ этилмаган. Айниқса, “Алишер Навоий ижодида комил инсон тарбиясини педагогик таълим инновацион кластери асосида ўрганиш технологияси” мавзуси доирасида Алишер Навоий ижодини ўрганишдаги мураккабликлар ҳали ўрганилиши учун энг долзарб жараён ҳисобланади.

Таълимда бу жихатни ўрганиш, мумтоз матнларни, айниқса, Алишер Навоий асарларини ўрганиш борасидаги қийинчиликларни бартараф этиш бугунги кун адабиёт ўқитиш методикасининг долзарб масалаларидан биридир. Чунки педагогик таълимда ҳазрат Навоий асарларининг ўқитилишини тўғри ташкил этиш ўқувчиларда шу миллат, она юрт ва ва юксак кадриятларга муҳаббат руҳини сингдиришда ёрдам беради.

Мамлакатимиз таълим тизимида юксак маънавиятли баркамол шахсни камол топтиришда ўқувчиларнинг нутқ ва тафаккурини ривожлантириш, дунёқарашларини, илмий қарашларини такомиллаштириш ва бу йўлда Навоий яратган ўлмас мероснинг аҳамиятини чуқур ҳис эта олишларига

эришиш бугунги адабиёт фани таълимининг энг долзарб муаммолари сирасига киради.

Навоий асарларининг аслиятдан тушуна олиш даражасига етган иқтидорли ўқувчилар юқорида кўрсатилган фармон ва қарорлар замиридаги том маънода салоҳиятли бир инсон бўлиб тарбияландики, ундан нафақат яқинлари, балки, бутун бир жамият ҳам ибрат олади. Бундай ёшлар дунё ареналарида туриб миллат қадриятларини тўла кўрсата олади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдулла Авлоний “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”, “Ёшлар нашриёти”, Т.: 2018, 36-бет.
2. 8-синф Тарбия дарслиги. Замонов З., Махмудов О., Рўзиева Д. ва бошқалар. “Замин нашр”, Т.:2020, 7-бет.
3. Тўхлиев Б. Филологик таълимда инновацион технологиялар. Т.: 2004, ТДПУ. Янги педагогик технологиялар ва адабиёт таълим. 3-бет.

“ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР” ВА “СУБҲАТ УЛ-АБРОР” ДОСТОНЛАРИДАГИ БАСМАЛА БОБЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

*Дилрабо Назарова,
мустақил тадқиқотчи (СамДУ)*

Шарқ мумтоз достончилигида “одоби тасниф” бўйича дастлаб ҳамд, наът ва муножот, мадҳ каби мавзуларда алоҳида боблар ажратилиб, сўнг муддаога ўтиш анъанаси борлиги маълум. Мазкур боблар ижодкорнинг қайси даврда яшаганлиги (мадҳ этилган шоҳ ё бошқа юксак лавозимли инсоннинг кимлигига қараб), шунингдек, унинг мазҳаби ва эътиқоди ҳақида ҳам хулоса чиқариш мумкин бўлади. Китобнинг асосий мавзуси, йўналиши, нима ҳақида эканлиги ҳақида ҳам айнан муқаддимавий боблардан маълумот ҳосил қилиш мумкин. Афсуски, мазкур боблар шўро ҳукумати даврида эътибордан четда қолиб, нашр пайтида ҳам қисқартирилди. Жумладан, Душанбе шаҳридаги “Адиб” нашриётида чиққан Жомийнинг саккиз жилдлик асарлари таркибидан жой олган “Субҳат ул-аброр” достони қисқартирилган ҳолда эълон қилинди. Шу сабабли, мазкур бобларнинг мазмун-моҳияти ва икки мутафаккир шоирнинг дунёқарашининг бадиий талқини сифатида дунёга келган сатрларни қиёсий равишда ўрганиш кейинги бобларнинг таҳлили учун ҳам асос вазифасини ўтайди, деб ўйлаймиз.

“Субҳат ул-аброр” достони Жомийнинг кичик муқаддимаси билан бошланади. Жомий ҳамсанависликда жорий қилган янги одати бўйича ўз сўзини рубоий билан бошлайди:

Алминнату лиллаҳ, ки ба хун гар хуфтем,
Якчанд чу ғунча оқибат бишкуфтем,
Аз кашмакаши даҳр баче ошуфтем,
К-аз гавҳари роз субҳаворе суфтем.

Мазмуни: Аллоҳдан миннатдормиз, ки бир неча кун қонга ботиб, оқибатда ғунчадек очилдик; дунёнинг кашмакашидан кўп ошуфта бўлиб, охири сирлар гавҳарларидан бир тасбеҳа етадиганини сайқал бердик.

Кейин “Субҳат ул-аброр”нинг моҳияти ва аҳамияти ҳақида сажли наср билан сўз юритиб, етти байтли маснавий билан дostonнинг ёзилишига бошлайди.

“Хамса”нинг биринчи дostonларининг илк мисраси бисмиллоҳ ояти билан бошланган бўлса, “Субҳат ул-аброр” муаллифи бу анъанани ривожлантириб, бисмиллоҳ ояти асосида арабча байт яратади:

Ибтадай бисмиллоҳир-рахмон
Ар-раҳиймул-мутаволил-эхсон

Мазмуни: Меҳрибон, раҳмли ва кўп яхшиликлар соҳиби Аллоҳ номи билан бошлайман

Жомийнинг бундай иқдомга кўл урганига икки сабаб бор: биринчидан, Мирзо Бобур алоҳида таъкидлаганидек, дostonнавислик тарихида олдин умуман кўлланилмаган янги вазн асосида дoston яратишда бисмиллоҳ оятини икки қисмга бўлиб, вазн талабига мослаштириш; иккинчидан, анъана замиридан янгилик яратиш – дostonни арабча байт билан бошлаш.

Иккинчи байт ҳам алоҳида эътибор талаб қилади:

Мекунам аз нами ин оби ҳаёт
Зиндагибахши дили аҳли нажот.

(Ушбу ҳаёт сувининг нами билан Нажот аҳлининг кўнглига тириклик бағишлайман).

“Ҳайрат ул-аброр”нинг басмала бобида бисмиллоҳ ояти икки тоифа – аҳли қабул ва аҳли рад учун икки хил башорат эканлигини таъкидлаб, Навоий ёзади:

Қилғучи бу бодия қатъига майл,
Аҳли қабулу рад эрур икки хайл.

Навоийнинг талқинида, бисмиллоҳ оятининг мўъжизавийлиги шундаки, унинг маънолари ва ҳатто ёзув шакли ҳам имон аҳли (аҳли қабул) ва имонсизлар тоифаси (аҳли рад) учун икки хил таъсир кўрсатади. Аҳли рад учун “Раҳбари тавфиқ” – тавфиқ сори йўл бошловчидан ҳеч қандай мадад

олмасдан ҳаёт йўлига кадам қўйганида бисмиллоҳ оятининг “бо” ҳарфи – бало, “син” ҳарфи – юзлаб кемани чўктирган акуланинг орқаси, “мим” ҳарфи – илон, “алиф”лар ва “лом”лар – олти томондан қилич кўтариб, қиёмат солганлар, “ҳойи хуттий”си ханжар учидек ўткир, “нун” ҳарфи бундай одамларнинг илдизини қуритувчи ўроқ бўлиб қолгувчидир. Кейинги байтларда эса янада қалтисроқ ва даҳшатлироқ ўхшатишлар қўлланилади:

«Ё»си муҳолиф сори ҳарфи нидо,
Яъни эт оллимда ҳаётинг фидо.
Нукталари ул йўл аро тошлар,
Тошлар ўлмайки кесук бошлар.
«Мим»лар анда гириҳ узра гириҳ,
Жазмлар анда зириҳ узра зириҳ,
Ҳар сори «ташдид» тааддуд била,
Зоҳир ўлуб элга ташаддуд била.
Ҳар нечаким нозири мақсуд ўлуб,
Аҳли назар кўзига мардуд ўлуб.

Кейинги байтларда эса, аҳли қабул учун бисмиллоҳ ояти қандай хушхабарлар мажмуи эканлиги ҳақида сўз борилади. Навоий талқинига кўра, бисмиллоҳ сўзидаги “бо” ҳарфи башоратга, “син” ҳарфи саломатлик йўлининг зинапоялари ҳамда бахт-саодат кўзгусига, “мим” – мақсад манзилидаги булоқ кўзи, “алиф”лар – жонни равшанлаштирувчи шамълар, “лом” ҳарфлари – зафар байроқлари, “ҳо” ҳарфи – моҳият жилвагоҳига ва ҳоказо бўлиб қабул аҳлига башорат беришади:

Лек қачон қатъиға аҳли қабул,
Азм қилиб айласа ул ён нузул,
«Бо»си бурун «бо»и башоратдурур
Шамраси кирмакка ишоратдурур.
«Син»и саломат йўлининг зийнаси,
Балки саодат юзи ойинаси.
«Мим»и очиб манзили мақсадға йўл,
Балки бу манзил аро сарчашма ул.
Ҳар «алиф» иким, еридур жон аро,
Шамъ ўлуб ул тоза шабистон аро.
«Лом»лари борча ливойи зафар,
Бериб анга жилва ҳавойи зафар.
«Ҳо»си ҳувиятни қилиб жилвагах,
«Лом»и била қойили «ал-мулку лах».

“Аҳли қабул” ва “аҳли рад” тушунчаси ўрнига Жомий “аҳли нажот” сўзини қўллаганининг ўзига хос сабаби бор. Навоий талқинидаги басмала

ояти бутун инсониятга тегишли бўлса, Жомий ушбу оятнинг нажот саодатига эришган бандалар учун қандай башорат эканлигини талқин қилиш муҳим бўлган. Шундан ҳам маълум бўладики, “Ҳайрат ул-аброр”нинг мавзу кўлами бутун башариятга тегишли бўлган жиҳатларни қамраб олиш мақсад қилинган бўлса, “Субҳат ул-аброр” достонининг муаллифи тасаввуф аҳлини нажот аҳлидан ҳисоблаган ҳолда, уларга басмала ояти нақадар улуғ саодатлар хушхабарини берувчи сўз эканлигини билдиришни ният қилган. Навоий кўллаган ташбеҳ ва истиоралар умумбашарий ғояларни ифодалашга хизмат қилган бўлса, Жомийнинг талқини хослар аҳли – орифларга қаратилган. Жумладан, 3-5-байтларда бу оятга тўлиғича таъриф беради ҳамда унга “нофайи оҳуйи тотор” (Хутан жайронининг мушки), “Нафҳайи таблайи аттор” (аттор кутисининг ифори), “ғунчаи боғи қидам” (қадимийлик боғининг ғунчаси), “тозарас меваи шохи карам” (Лутфу карам дарахтининг янги етилган меваси) каби ташбеҳ ва истиораларни қўллайди. Бундай ташбеҳ ва истиоралар учинчи байтдан тўққизинчи байтгача давом этади.

Ўнинчи байтдан бисмиллоҳ оятига ҳарфма-ҳарф таъриф берилади. Бунда Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр”даги ташбеҳларга уйғун ҳолатларни ҳам кўриш мумкин. Масалан, “син” ҳарфи Жомий томонидан Арши аъло қасрининг кунгурасига ўхшатиш билан бўлса, Навоий “син”ни Арш қасри устидаги қандилга ўхшатади.

Жомий:

“Син” аз кунгураи торуми Арш

Тийргун соя ба кофурии фарш.

Мазмуни: “Син”и Арш қасрининг кунгураси устидан оппоқ ер узра тушган қалин соядек кўринур.

Навоий:

Балки булар барчаси таъвил эрур,

Арши муалло аро қандил эрур.

Жомий ҳам, Навоий ҳам шу тариқа басмала оятининг ҳар бир ҳарфи ва ҳаракатига таъриф бериб борадилар. Албатта, басмала оятини ҳарфма-ҳарф шоирона талқинини бериш тажрибаси “Тухфат ул-Аҳрор”да ҳам бўлганди¹¹⁷. Аммо унда Жомий ҳаракат ва белгилар ҳақида тўхталмай, ҳарфларнинг ўзи билан кифояланганди. “Субҳат ул-аброр”да эса, Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр”даги янги ёндашувини ижодий ўзлаштирган ҳолда, ҳаракат ва белгиларга ҳам таъриф бериб ўтади:

Ҳаракоташ зи вуфури баракот

Дода жунбиш ба дил осори ҳаёт.

Саканоташ ба сукун роҳнамой,
Рухро дар канафи фазли Худой.
Нуктаҳояш чу фурӯзанда нужум,
Ба шаётини қавил-вахм ражум.
Шакли ташдид к-аз ў шонанамост,
Форуқи маънии шиддат зи ражост.
Мазмуни:

Басмаладаги ҳаракатлар баракатни кўплигидан кўнгилга ҳаётбахш таъсир кўрсатади.

Сукун аломатлари эса Аллоҳнинг фазли соясида сокин бўлишга раҳнамолик қилади.

Нукталари эса чароғон юлдузлар каби иккиланишга соладиган шайтонлар бошига ёғиладиган тошлар каби ҳисобсиздир.

Тароққа ўхшаш ташдид белгиси эса умид ва хавфнинг ўртасига фарқ кўювчи белгидир.

Алишер Навоий достонида эса белги ва ҳаракатларга икки хил таъриф берилган. Рад аҳли учун сукун ва ташдид аломатлари жазо белгилари сифатида тасвирланган бўлса, қабул аҳлига басмала оятидаги белгилар башорат янглиғ гавдалантирилади:

Нуктау ташдид анга чакмоқу тош,
Қилмоқ учун партав «алиф» шамъи фош.
Жазми солиб тавқ кўнгул бўйниға,
Нукта бақо дуррини жон қўйниға.
Ҳам ҳаракотидин ионат этиб,
Етгали мақсудқа таҳрик этиб.
Ҳам саканоти қилиб ифшо сукун,
Анда таваққуфқа бўлуб раҳнамун.

Бобнинг хотима қисмида Жомий ўз шогирдининг яна бир янгилигини қўллайди. Гап шундаки, Навоийгача ёзилган “Хамса”ларнинг дастлабки бобларида шоир таҳаллуси қўлланилмаганди. Навоий лирик жанрлар, айниқса, ғазалчиликда анъана тусига кирган таҳаллус байтини дostonда ҳам қўллаб, “Ҳайрат ул-аброр”нинг басмала бобини қуйидаги байтлар билан тугаллаган:

Истабон, эй хаста Навоий, наво,
Бўйла сафарға қилур эрсанг ҳаво,
Йўл ёмону яхшисидин ема ғам,
Бисмиллоҳ, дегилу қўйғил қадам.

Жомий ҳам айни шу ижодий тажрибани қўллаган ҳолда бобнинг сўнгида таҳаллус байтини келтиради. Бундай тажрибани айнан

достончиликка қўллашнинг амалий аҳамияти ҳам бор эди: XV асрда жуда кўп достонлар, маснавийлар ва илмий асарлар муаллифи номаълумлиги сабабли бошқа одамларга нисбат бериларди. Шунингдек, бир шоирнинг асари янглиш равишда бошқа шоирга нисбат берилиши, бир йўналишда яратилган асарларнинг матни бир-бирига аралашиб кетгани жиддий матнушнослик тадқиқотларни тақозо этарди. Темурийлар даврида асл матнни тиклаш бўйича илмий мактаб шаклланган бўлиб, Бойсунғур Мирзо томонидан Фирдавсий “Шоҳнома”сининг мукаммал танқидий матни яратилган. Жомий ҳам Навоийнинг илтимоси билан бир қатор асарларни тасхех ва муқобала усули билан аслиятга яқин матнни тиклаган. Ана шундай ишлар жараёнида тахаллуснинг нақадар муҳимлигини англаган ҳолда Жомий ўз шогирдининг анъана ичида янгилик жорий қилиш тажрибасини қўллаган, деган хулосага асос мавжуд.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдурахмон Жомий Субҳат ул-аброр. Нашрга тайёрловчи М.Ҳ.Тарбият. –Москва: Наука, 1965
2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 6-жилд. Ҳайрат ул-аброр. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011
3. Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адиблари.– Тошкент: Ўқитувчи, 1989
4. А.Афсаҳзод. Абдурахмони Жомий – адиб ва мутафаккири номи. Душанбе: Адиб, 2020.
5. О. Давлатов. Алишер Навоий шеъриятида қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадиий талқини. – филол.ф.ф.д. дисс. Самарқанд, 2017.

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Ишонханова Ирода Абдувахитовна

Алишер Навоий номидаги

*Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети мустақил тадқиқотчиси,*

ishonxanova74@bk.ru

Аннотация. Ушбу мақолада ўрта ва олий таълим тизимида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодининг ўрганилиши ҳақида маълумот берилган. Улуғ мутафаккир ижодининг ўқитилиши борасида мулоҳазалар билдирилган.

Таянч сўзлар: адабиёт, дарслик, жадвал, дастур, филология, “Хамса”, “Навоийшунослик”

Алишер Навоий – ўзбек адабий тилининг асосчиси, адабиётимиз ривожига ўз муносиб ўрнига эга бўлган ижодкор. Алишер Навоий ижоди ўзбек адабиётининг улкан хазинасидирки, 500 йилдан ортиқ вақт мобайнида бизни баҳраманд қилиб келмоқда. Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганиш “Ўзбек адабиёти” фан дастурининг энг қизиқарли, бой, шу билан бирга, мураккаб қисми ҳам ҳисобланади.

Алишер Навоий ҳақида ўрта умумтаълим мактабларининг 1-синфидан бошлаб маълумот бериб келинади. Дарсликларга биографик маълумотлар, Алишер Навоий асарларидан парчалар ва улуғ шоиримиз ҳақидаги асарлардан парчалар ҳам киритилган. Қуйидаги жадвалда ушбу маълумотлар акс этган:

С ин ф	Дарслик	Муаллифлар	Нашриёт	Мавзу	Соат
1	“Ўқиш”	Т.Ғаффорова ва б.	“Шарқ”, 2019	Алишер Навоий “Бир кабутар”	1
				“Ғазал мулкининг султони”	1
2	“Ўқиш”	Т.Ғаффорова ва б.	“Шарқ”, 2018	Хуршид Даврон “Алишер Навоий”	1
				Абдулла Орипов “Алишернинг онаси”	1
3	“Ўқиш”	М.Умарова ва б.	“Ўқитувчи”, 2019	Абдуқодир Ҳайитметов “Доноларнинг доноси”	2
4	“Ўқиш”	С.Матчонов ва б.	“Янгийўл полиграф сервис”, 2015	Ойбек “Алишернинг ёшлиги”	2
5	“Адабиёт”	С.Аҳмедов ва б.	“Шарқ”, 2015	Миркарим Осим. “Зулмат ичра нур” қиссасидан парчалар	3
				Алишер Навоий ҳаёти. “Ҳайрат ул-аброр” достони. “Шер	4

				билан Дуррож” ҳикояти	
6	“Адабиёт”	С.Аҳмедов ва б.	“Маънавият”, 2017	Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”	3
7	“Адабиёт”	Қ.Йўлдошев ва б.	“Шарқ”, 2017	Алишер Навоий ҳаёти. “Сабъаи сайёр” достонидан парча	4
8	“Адабиёт”	С.Олим ва б.	Ғ.Ғулом нашриёти, 2019	Алишер Навоийнинг рубойи, туюқ ва фардлари таҳлили	4
9	“Адабиёт”	Қ.Йўлдошев ва б.	“Ўзбекистон”, 2019	Алишер Навоий ва хамсачилик анъаналари. “Фарҳод ва Ширин” достони	10
				Ойбек. “Навоий” романи	4
10	“Адабиёт”	Б.Тўхлиев ва б.	“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2017	Алишер Навоий лирикаси	4
11	“Адабиёт”	Б.Тўхлиев ва б.	“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2018	Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди. “Садди Искандарий” достонидан парча	4

Агар ўрта мактаб босқичи ҳақида гапирсак, қуйидаги мулоҳазаларни билдириш мумкин:

1. “Ҳайрат ул-аброр” достонидаги “Шер билан Дуррож” ҳикояти жуда ўринли танланган. Чунки жамиятнинг барча қатламлари, ёши ва касбидан қатъи назар, бу ҳикоятнинг мазмунини ёддан чиқаришмаган.

2. “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг матни 6-синф ўқувчиларининг тушунишлари учун қийинчилик туғдиради. Ушбу матнни ўзлаштириш учун луғатлардан унумли фойдаланиш зарур.

3. “Меҳр ва Суҳайл” ҳикоятининг 7-синф дарслигида берилган бобларидан учтасининг насрий баёни берилмаган. Шу ўринда ўқитувчиларнинг фаоллиги ва билимдонлиги талаб этилади.

4. 8-синф “Адабиёт” дарслигининг аввалги нашрида 8 ғазалнинг матни

изоҳлари билан берилганди, лекин охириги нашрдан ғазаллар таҳлили чиқариб юборилган. Фикримизча, ғазаллардан намуналар келтирилиши керак. Чунки биз ўқувчига Алишер Навоийни ғазал мулкининг султони эканини 5-синфдалигида уқтирамыз, ғазал билан эса 10-синфда таништирамыз.

5. 9-синфда хамсачилик анъаналари ва “Фарҳод ва Ширин” достонидан парчани ўзлаштиришга 10 соат ажратилган. Бизнингча, бу соатлар кўплик қилади. Аксинча, 10-синфда Алишер Навоийнинг лирик асарларига ажратилган 4 соат камлик қилади.

6. 11-синфда Хондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ” асаридан парчалар берилган. Бу парчалар Алишер Навоий билан замондош бўлган тарихчининг хотираси сифатида ўқувчиларда қизиқарли бўлиши табиий.

Ғазал мулкининг султони ҳаёт ва ижод йўлининг ўрганилиши олий ўқув юртларида ҳам давом этади. Олий ўқув юртларида ўқитиладиган “Ўзбек тили”(рус гуруҳлари учун), “Ўзбек тилининг соҳада қўлланиши” каби фан дастурларида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига маълум соатлар ажратилган. “Ўзбек тили” фанида “Ўзбек тили – давлат тили” мавзусида Алишер Навоийнинг ҳикматли сўзларидан намуналар берилган, мустақил топшириқлар рўйхатига “Алишер Навоий – ўзбек адабий тилининг асосчиси” мавзуси киритилган. Бу вазифалар русийзабон гуруҳ талабаларининг буюк мутафаккиримизнинг ҳаёти ва ижоди билан яқинроқ танишиш имконини беради.

Нофилологик йўналишларнинг 7-8-семестрлари учун мўлжалланган “Ўзбек тилининг соҳада қўлланиши” фани ўқув дастури мамлакатимиз ижтимоий ҳаётининг барча соҳаларида давлат тилининг имкониятларидан тўлиқ ва тўғри фойдаланишга ҳамда назарий ва амалий кўникмаларни ўзбек тилининг адабий нормаларига мувофиқ ҳолда ифодалашга эришишни таъминлаш вазифасини бажаради. Ушбу фан дастурида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига маълум соатлар ажратилган. Ушбу соатларда Алишер Навоийнинг ҳаёти, бунёдкорлик фаолияти, давлат ва жамоат ишларидаги намунавий хизматларига кенг ўрин берилган. Навоийнинг тилшуносликка оид қарашлари ҳақида маълумот берилган ва “Муҳокамат-ул-луғатайн” асарининг ўзига хос хусусиятлари ўрганилган.

Ушбу фан дастурида Алишер Навоий лирикасига ҳам аҳамият қаратилади, “Хазойин ул-маоний” девони таркибига кирган асарларнинг жанр хусусиятлари, лирик асарларнинг мавзу кўлами, маъно ва шаклий яхлитлиги, бадиий хусусиятлари, вазн ва қофия қўллашдаги маҳорат ҳақида сўз юритилади. Бундан ташқари, хамсачилик анъаналари ва “Хамса” достонларига ҳам тўхтаб ўтилган.

Нофилологик йўналишларда мўлжалланган фан дастурида Алишер

Навоий ҳаёти ва ижодига алоҳида аҳамият қаратилиши бежиз эмас, албатта. Бу ҳолат ҳар бир ўзбек фарзанди, касби ва йўналишидан қатъи назар, улуғ бобокалонимиз ҳақида маълумотга эга бўлиши зарурлигини англатади.

Алишер Навоий ҳаёти ва ижодининг олий таълим муассасаларида ўқитилиши бўйича асосий фан “Навоийшунослик” ҳисобланади. Филология йўналишларига мўлжалланган бу фан Алишер Навоийнинг адабий ва илмий меросини ўрганиш орқали талабаларда маънавият ва маърифатни тарбиялаш вазифасини бажаради. Алишер Навоий шахсияти ҳақида чуқур маълумотга эга бўлган талаба шоирнинг комил инсон ҳақидаги ғояларига муносиб бўлишга ҳаракат қилади. Ушбу фан дастури 4 модуль асосида ўқитилади:

1- модуль. Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди (Шоир ижодининг ўрганилиши. Навоийнинг лирик мероси. “Хамса” дostonлари. “Лисон ут-тайр”. Алишер Навоийнинг илмий мероси)

2- модуль. Навоий поэтикаси (Алишер Навоийнинг шеърий ва насрий асарлари поэтикаси. Алишер Навоий арузи. Бадиий санъатлар ва қофия тизими)

3- модуль. Навоий лирикасини шарҳлаб ўқитиш (Ғазаллар, қитъалар. Кичик жанрлар: рубоий, туюқ ва фардлар. Маснавий, қасида, соқийнома)

4- модуль. Навоий дostonлари ва насрий асарларини шарҳлаб ўқитиш (“Хамса” дostonлари. “Маҳбуб ул-қулуб”. “Хамсат ул-мутаҳаййирин”. “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”. “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”)

Юқорида келтирилган назарий мавзулардан ташқари, амалий машғулотларда ҳам Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига чуқурроқ кириб борилади. Булардан ташқари, семинар машғулотлари ташкил қилинади ва мустақил топшириқлар берилади. Дастурда Алишер Навоий ҳаёти ва ижодининг барча томонлари қамраб олинган. Тарихий манбалар, муҳим маълумотлар, жадвал ва чизмалардан унумли фойдаланилган.

Бу модуллар талабаларнинг ўрта мактаб босқичида ўзлаштирган билимларини мустаҳкамлаш билан бирга, келажакда Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида кенг маълумот берувчи педагогларни тайёрлашда муҳим аҳамиятга эга. Чунки ҳозирги кунда ўрта умумтаълим мактабларида ўзбек мумтоз адабиётини ўрганиш биров қийинчилик туғдирмоқда. Адабиёт фани ўқитувчиларининг баъзиларида мумтоз матн билан ишлаш, ғазал вазнини аниқлаш, шеърий санъатлар ҳақида маълумот бериш кўникмалари етишмайди. Бизнингча, ҳар бир она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси иш столида мумтоз адабиёт асарлари ёки Алишер Навоий асарлари учун луғатлар ва, албатта, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” бўлиши шарт. Бундан ташқари, аруз вазни ва бадиий санъатлар ҳақидаги ўрта мактаб учун мўлжалланган қўлланмалардан ҳар бир устоз унумли фойдаланиши зарур.

Агар ўқитувчи ўз устида ишламаса, ўқув машғулотларининг самараси бўлмайди. Ўқувчининг ҳар бир саволи жавобсиз, ҳар бир тушунмаган сўзи изоҳсиз қолмаслиги жуда муҳим. Шу жиҳатдан “Навоийшунослик” фан дастури келажакда ўрта умумтаълим мактаблари учун билимли ва изланувчан ўқитувчиларни тайёрлаб беришда муҳим аҳамиятга эга. Чунки билимнинг тамал тоши ўрта мактабда қўйилади. Мактаблар ўз устида ишлайдиган устозлар билан таъминланса, келажакда ҳар бир соҳанинг билимдон мутахассисларига эга бўламиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Т.Ғаффорова ва бошқалар // Ўқиш. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 1-синф ўқувчилари учун. – Т.: “Шарқ”, 2019
2. Т.Ғаффорова ва бошқалар // Ўқиш. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 2-синф ўқувчилари учун. – Т.: “Шарқ”, 2018
3. М.Умарова ва бошқалар // Ўқиш. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 3-синф ўқувчилари учун. – Т.: “Ўқитувчи”, 2019
4. С.Матчонов ва бошқалар // Ўқиш. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 4-синф ўқувчилари учун. – “Янгийўл полиграф сервис”, 2015
5. С.Аҳмедов ва бошқалар // Адабиёт. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 5-синф ўқувчилари учун. – Т.: “Шарқ”, 2015
6. С.Аҳмедов ва бошқалар // Адабиёт. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 6-синф ўқувчилари учун. – Т.: “Маънавият”, 2017
7. Қ.Йўлдошев ва бошқалар // Адабиёт. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 7-синф ўқувчилари учун. – Т.: “Шарқ”, 2017
8. С.Олим ва бошқалар // Адабиёт. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синф ўқувчилари учун. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 2019
9. Қ.Йўлдошев ва бошқалар // Адабиёт. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 9-синф ўқувчилари учун. – Т.: “Ўзбекистон”, 2019
10. Б.Тўхлиев ва бошқалар // Адабиёт. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 10-синф ўқувчилари учун. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2017
11. Б.Тўхлиев ва бошқалар // Адабиёт. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 11-синф ўқувчилари учун. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2018
12. Қ.Йўлдошев // Адабий сабоқлар. Методик қўлланма. Умумтаълим мактабларининг 7-синф “Адабиёт” дарслиги учун. – Т.: “Билим”, 2003
13. Ш.Сирожиддинов ва бошқалар // Навоийшунослик. Дарслик. – Т.: “Тамаддун”, 2019

ALISHER NAVOIY HIKMATLARI TARBIYA MANBAI

E'tiborxon G'oyibboyeva

Xalq ta'limi a'lochisi

Hikmatli so'zlar turli mavzularda yaratilgan bo'lib, buyuk donishmand va allomalarimizning pandu- nasihatlaridir. Ahli donishlar hayotlari davomida ko'rgan - kechirganlari asosida o'zlarining chuqur fikr – mulohazalarini bayon etganlar. Jumladan, ulug' donishmand shoirimiz Alisher Navoiy hikmarli so'zlarini ummonga qiyoslasak, to hozirgi kunimizga qadar undan xoh yosh, xoh keksa bo'lsin, umuman, barcha ilm ahli birdek bahramand bo'lib kelmoqda. Bu bebaho ummondan suv ichgan har bir inson qalbida qandaydir uchqun paydo bo'ladi, chunki turli mavzularda bitilgan hikmatlar nishonga otilgan o'q misol dilimizning qaysidir bir joyiga o'rnashadi, o'sha yerga muhrlanadi. Shunday olim - u fozillar vorislari ekanligimiz, ularning pand – nasihatlariga yo'g'rilgan hikmatli so'zlari, tengi yo'q asarlari shuurimizga joylanib, qalbimizdan ichki hech kim bilmas his-tuyg'u yurtimizga mehr – muhabbat, yuksak insoniy fazilatlarni tarkib toptiradi.

Darhaqiqat, Alisher Navoiyning bir necha mavzulardagi hikmatli so'zlari ma'lim. Hikmatli so'zlarni o'qir ekanmiz yuksak insoniy fazilatlar mujassam ekanligini ko'ramiz. Do'stlik haqida quyidagi fikrlarni bayon etadi.

“Ilm egallang! Ilm – sahroda do'st, hayot yo'llarida – yo'ldosh, baxtiyor daqiqalarda – rahbar, qayg'uli onlarda – madadkor, odamlar orasida – zebu ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda – quroldir”, - deyilgan.

Ko'rinadiki, ilm do'st, yo'ldosh, rahbar, insonga kuch baxsh etuvchi madad, zebu – ziynat, yovga qarshi qurol. Bekorga har bir insonni ilm olishga da'vat etilmayotganligi kunday ravshan. Ilmni yoshlikdan o'rganish, sir – asrorlaridan voqif bo'lish, yuksak insoniy fazilatlarga erishish, komil inson darajasiga yetish uchun zarurdir. Ilm - cheksiz ummon. Undan har bir kishi hovuchiga siqqanini oladi. Bu esa uning aql – zakovatiga, qobiliyatiga, idrokiga, harakatiga, umuman olganda, ezgu maqsadiga yarasha bo'ladi.

Ilm olish, uning sirlarini egallash haqida buyuk alloma Alisher Navoiyning shunday baytlaridan bor:

Bilim orttir va bilim uchun g'ayrat qil,

Bilim kishiga to'g'ri yo'lni ko'rsatuchidir.

Bundan ko'rinib turibdiki, haqiqiy hayotda yo'limni topaman, ezgu – maqsadlarga erishaman degan har bir kishi, yoshlik davridanoq ilm olishga, uning sirlarini qunt bilan bekamu –ko'st egallashga harakat qilmog'i lozim. Ilm egallashni haqiqiy to'g'ri yo'l bilib, shior qilmog'i kerakligini o'zida his qilib

ulg'aymog'i uqtirilgan.

Ilm cho'qqilarini egallash uchun vaqt, umrning ahamiyati haqida:

“Ilmlarni vaqting va umring yetganicha o'rganaver”, - degan qutlug' hadisda ilm olishning aniq vaqti yo'qligi, inson umrining har qanday pallasida olish kerakligi mujassamlanganligini ko'ramiz. Demak, ilm olishning erta – kechi yo'q. Faqat yoshlikda emas, umrimiz yetgan vaqtgacha davom ettirishimiz mumkin ekan. Bu esa har bir insonni ma'naviy dunyoqarashini o'stirib, ma'rifatli bo'lishiga da'vat qiladi. Ilm olish kabi savobli ishni har kim hamma vaqt, har kuni qilish foydadan holi emasligini anglaymiz.

Betakror siymo, donishmand bobomiz Alisher Navoiy ilm o'rganishning foydasi haqida yana quyidagi fikrlarini bayon etadilar:

Kishi ta'limdin topsa malolat,

Topar ilm ahli olinda xijolat.

Chunonchi, ilm olish har bir inson uchun farzligini hadislardan bilamiz. Bu suv va havodek zarur bo'lgan farzni hamma ham anglayvermaydi. Ilmni o'rganishni his qilish uchun ham chinakam jasorat kerak bo'ladi. Bu jasoratnigina his qilgan inson ilm ahli oldida hech qachon mulzam bo'lmaydi, xijolat chekib, afsuslanmaydi. Ilmni misqollab o'rganganligi tufayli o'zidan haqli ravishda xursand bo'ladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, ilm o'rganish, uning sirlaridan bahramand bo'lish hozirgi kunga qadar eng dolzarb masala bo'lib kelmoqda. Mustaqillik yillarida bunday ezgu maqsadga keng imkoniyatlar eshigi ochildi. Ta'lim sohasida bir qancha yangiliklar yaratildi va yaratilmoqda. Har bir farzandni barkamol inson qilib tarbiyalashga e'tibor berib, ota- bobolarimizning haqiqiy vorislari bo'lish uchun barcha sharoit, imkoniyatlardan unumli foydalanishni jadal suratlarda rivojlanib borayotgan davr o'zi taqozo qilmoqda. Ona - Vatanimiz O'zbekistonning kelajagi buyuk ekanligi kundan - kunga oydinlashib bormoqda. Demak, kelajagi buyuk rivojlangan, taraqqiy etgan yurtda yashash uchun, unga munosib farzand bo'lish uchun, albatta, ilm egallash zarurdir.

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИНИНГ ТИЛИ ВА ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИ МУАММОЛАРИ

**Алишер Навоий асарларида боғловчи воситаларнинг қўлланиши
хақида**

ф.ф.д.А.Б.Пардаев (СамДУ)

Тилимизда тарихан боғловчиларнинг кам сонли бўлиши ўзбек тилининг аглютинатив тиллар сирасига кириши билан боғлиқ. Маълумки, агглютинатив (лот. *agglinare*-ёпиштирмақ) тилларда сўз ва гаплар ўртасидаги грамматик муносабатлар турли қўшимчалар (синтетик формалар) орқали ифодаланади. Кузатишларимизга таяниб айтиш мумкинки, дастлаб қадимги туркий тилнинг синтактик қурилишда содда гаплар хос бўлган, яъни фикр содда гапларни кетма-кет келтириш орқали баён этилган. Шу сабабли боғловчиларга деярли эҳтиёж бўлмаган. Аммо кейинчалик бошқа тиллар таъсирида туркий тилларда ҳам мураккаб синтактик қурилмаларнинг шаклланиши туфайли араб ва форс тилидан 50 дан ортиқ боғловчилар ўзлаштирилиб, фаол қўлланила бошланган.

Э.Фозилов, С.Муталлибов, Ғ.Абдурахмонов, Ш.Шукуров, Т.Рустамов, У.Санақулов, Ж.Ҳамдамов каби тилшунослар қадимги ёзма ёдгорликлардан то XIV асргача бўлган манбаларда қўлланган боғловчиларни махсус ўрганишган. Ушбу олимларнинг кузатишларига таяниб айтиш мумкинки, тилимиздаги айрим боғловчилар (*азу, ма, ям* каби) истеъмолдан чиққан, айрим боғловчиларнинг такрор қўлланиш хусусияти барҳам топган, тилимизнинг ички имкониятлари орқали айрим янги боғловчилар пайдо бўлган, бошқа тиллардан боғловчилар ўзлашган, сўз ва сўз бирикмалари боғловчи вазифасини бажара бошлаган, баъзи ёрдамчи сўзлар боғловчилик хусусиятидан кўра кўпроқ юклама сифатида қўлланила бошлаган ва ҳакозо.

XV асрда фаол қўлланишда бўлган боғловчиларни биз бевосита Алишер Навоий асарлари орқали кузатишимиз мумкин. Алишер Навоийнинг назмий ва насрий асарларида боғловчиларнинг жуда кўп учраши бу даврга келиб тилимизда мураккаб синтактик қурилмалар қолипларининг тўлиқ шаклланиши билан боғлиқдир. Ғ.Абдурахмонов XI асрдан кейинги ёзма ёдгорликларда учровчи қўшма гапларнинг қисмлари орасидаги семантик муносабатларнинг ифодаланишида боғловчи ва боғловчи воситалар алоҳида ўрин тутишини таъкидлайди(1, 12-18).

XV асрда ва унгача истеъмолда бўлган боғловчиларнинг ҳозирги боғловчилар билан бир умумий яхлитликка эга эканлигини биз «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» (2) орқали аниқлашимиз мумкин. Алишер Навоий ижодида фаол қўлланилган боғловчилар АНАТИЛда берилган. Уларнинг айримларини келтирамиз (Мисоллар охирида луғат томи ва саҳифаси кўрсатилади):

ва - *Ул ва мен чун маст бўлдуқ ихтиёринг бордур, Хилват айлаб бер ижозат элга ё тутқил қадаҳ* (Навоий. Фаройиб-ус сиғар),(I, 349-414)

ҳам - *Мавлоно Риёзий... ҳам мулло ва ҳам ҳофизки, қуръони мажидни етти қироат била билур ва ўқур эрди* (Навоий. Маҳбуб-ул қулуб),(IV, 147).

тақи // **тақи** - *Кишвари Зобил анга арзони,/ Рустами Зол тақи дарбони* (Навоий. Фавойид-ул кибор), (III, 211). С.Муталлибов мураккаб гапларни бир-бирига боғлаш учун ишлатилувчи **тақи** боғловчисини Навоий асарларида *тоғи, доғи, даҳи* вариантларида учрашини айтади(3, 122-124).

дағи // **доғи** - *Ул шўхдин манга гаҳ эрур нозу, гаҳ итоб, / Йўқ анда ихтиёр, доғи менда ижтиноб* (Навоий. Мезон-ул авзон); *Шод бўлгилки, у хирадпайванд, /Менга шогирд эрур, дағи фарзанд* (Навоий. Сабъаи сайёр),(I, 474).

йа // **йақи** - *Хусну раънолиқ била дастори уза санчибон // Ваҳки, шафтолу гулидур ё эрур олу гули* (Навоий. Бадое-ул васат); *Бу дўстлуғ айбингни манга ёпти, дўстлуғунг жиҳатидин билмадим: яхши қиларсен ё мон* (Навоий. Насойимул-муҳаббат); *Париму ёки малак, йўқса руҳи покмудур // Ки зоҳир ўлмади мунча латофат инсондин* (Навоий. Наводир-уш шабоб), (I, 528-534).

йаҳуд - *Эй Навоий, ул паридин одабийлиг кўрмасанг // Айб эмас, ул ҳурдур ёҳуд малак, инсон эмас* (Навоий. Фаройиб-ус сиғар); *Жонда қўйдум чирмаган мактубини ҳижрон аро // Билмон ул мактуб эрур ёҳуд «алиф»дур жон аро* (Навоий. Муншаот), (I, 543-544).

хоҳ//**хоҳи** - *Ҳар қаён борса, чу ул қотилдин айрилмас рақиб // Хох сен қотил анга, хоҳ андин айрил, эй кўнгил* (Навоий. ФК); *Бировки ёрдин айру эрур асири фироқ // Арода хоҳ яқин тут йўлини, хоҳ йироқ* (Навоий. Муншаот); *Кимки восил ўлди, рафъ ўлди ародин қурбу буъд // Каъба суккониға йўл хоҳи йироқ, хоҳи ёвуқ* (Навоий. Наводир-уш шабоб), (III, 423).

гоҳ // **гоҳи** // **гоҳо** - *қи кўнглум шуъласин гоҳ сокин этти, гоҳ тез // Гоҳ ўтун бўлди, гоҳ сув урди пайкондин анго* (Навоий. Хазойин-ул маоний); *Мавлоно Ҳалокий... гоҳи назм айтур* (Навоий. Мажолис-ун нафоис); *Гоҳ-гоҳи ёд айла надоматни ҳам // Қайси надоматки, қиёматни ҳам* (Навоий. Ҳайрат-ул аброр) (I, 406-407).

не - Менмудурменким, кўнгулдин айрумен, жондин доғи // Оллоҳ-оллоҳ, не кўнгул, не жонки, жонондин доғи (Навоий. Хазойин-ул маоний); *Не бирдам тин, не бир соат таянғил // Не ҳарбу кийна сурмакдин ўсанғил* (Навоий. Фарҳод ва Ширин) (II, 452).

амма // аммо - Яна бирда сабт айладинг собитот // Анга сайр, аммо буларга сабот (Навоий. Садди Искандарий); *Йўқ ул сенда пинҳонки сен анда гум // Жаҳолатдин аммо ишинг уштулум* (Навоий. Садди Искандарий), (I, 86).

лек - Асра Навоий бу нафас муғтанам // *Лек дегил ҳар нафаси шукр ҳам* (Навоий. Ҳайрат-ул аброр); *Жаҳон ичра ҳамдарад ком бўлса тонг йўқ // Ки бедарад кўп, лек дарад аҳли камдур* (Навоий. Наводир-уш шабоб), (I, 173).

лекин - *Ҳар тараф чун тийг чекти раишкдин бўлдум ҳалок // Элга жон берди ва лекин бўлди жоним қотили* (Навоий. Наводир-уш шабоб); *Фикринг чаманида кўп раёҳин // Лекин бўлуб анда халқ гулчин* (Навоий. Вақфия), (II, 173).

вале - *Келди тиргузгали заъфим кўруб ул Исо дам // Келгани ҳам ўз ишин қилди вале кетгани ҳам* (Навоий. Бадое-ул васат); *Борлиқда агар даҳр жафоси кўндур // Йўқсизда вале фоқа балоси кўндур* (Навоий. Назмул-жавохир), (I, 355).

валек - *Негаким ул кишига офат эрур // Юкла миннат валек жонингга* (Навоий. Арбаин); *Валек ул ой узорин оҳ тоби // Назарда қилмиш эрди моҳ тоби* (Навоий. Фарҳод ва Ширин); *Киртигингга қатл таълимин ажал бермиш, валек // Ўзидин устуроқ этмиш онинг устоди кўп* (Навоий. Бадое-ул васат), (II, 355).

валекин - *Тил бирла оғзини айлаб бўйла пок // Тутқай эр отин валекин ҳавлноқ* (Навоий. Лисон-ут тайр); *Тани ранжу балонинг кўҳсори // Валекин оғзи ул кўҳсор гори* (Навоий. Фарҳод ва Ширин), (II, 356).

балки - *Кун эмас олам кўзига мунташир айдар баёз // Тун эмас балки чекар хуришд рухсориға миғ* (Навоий. Хазойин-ул маоний); *Йўқки тигнинг тўкти қоним, балки чекти дам била // Ул ики аждарки кўрсатмиш қиличнинг болчоғи* (Навоий. Хазойин-ул маоний), (II, 201-202).

«АНАТИЛ»да *балки* сўзининг яна бир маъноси алоҳида *ёки* деб кўрсатилган (II, 202): *Агар юздин, балки мингдин бири бу [турк] тилни ўрганиб, сўз айтса ҳам, ҳар киши эшитса билур ва анинг сорт эканини фаҳм қилур* (Навоий. Муҳокамат-ул луғатайн); *Закотчилар ишидин тавочи моҳ-бамоҳ, балки ҳафта-баҳафта вуқуф топиб арзга еткурсалар* (Навоий. Муншаот), (II, 202).

балким сўзининг «АНАТИЛ»да кўпмаъноли сўз сифатида уч маъноси берилган. Шулардан бир маъноси «аммо, лекин, бироқ» деб изоҳланган

(II,202): *Хусну лутфи жон аро тутқудек // Бир оёқ сув бирла балким ютқудек* (Навоий. Лисон ут-тайр); *Деди, эй фарзанд, кўрдум эҳтиёж // Йўқ анга, балким санга қилдим илож* (Навоий. Лисон ут-тайр).

на сўзининг «АНАТИЛ»да кўпмаъноли сўз сифатида икки маъноси кўрсатилган. Шулардан бир маъноси «инкор қўшимчаси» деб изоҳланган: *Не май хуштур манга, не гул керакликтур, на гулзори // Керак майдин гул очқан ёрнинг гулзори рухсори* (Навоий. Бадое ул-васат), (II, 414).

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тили тарихида боғловчилар асрлар мобайнида ривожланиш жараёнини ўтади. Алишер Навоий ўз ижодида боғловчилардан унумли фойдаланиш билан бирга уларнинг стилистик хусусиятлари ва прагматик имкониятлари ҳам ниҳоятда кенг эканлигини кўрсатган.

Фойдаланилган адабиётлар:

Абдурахмонов Ғ. Тарихий синтаксис. – Тошкент: Фан, 1974. 12-18-бетлар.

Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, тўрт томлик, I-II-III-IV томлар. – Тошкент: Фан, 1983-1985.

Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк (XI аср ёзма ёдгорликлари асосида) – Т: ЎзФА нашриёти, 1959.

ALISHER NAVOIYNING «MUHOKAMAT-UL LUG‘ATAYN» ASARIDAGI AYRIM SO‘ZLAR TAHLILI

*Suvonova R.A.
SamDU dotsenti*

Annotatsiya. Alisher Navoiyning «Muhokamat-ul lug‘atayn» asarida talabalar uchun lug‘at talab bo‘lgan so‘zlarning ayrimlari haqida ma’lumot beriladi. Alisher Navoiy tilidan olingan so‘zlar hozirgi o‘zbek adabiy tiliga o‘girildi va o‘quvchi matnni tushunishi uchun bu so‘zlardan foydalanadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, tarixiy asar, tinglovchi, lug‘at, tarjima, adabiy til, turkiy tillar, o‘zbek tili, so‘z gavhari, ikki til muhokamasi.

Аннотация. В книге Алишера Навои «Мухокамат-ул лугатайн» содержится информация о некоторых словах, для которых студентам нужен словарь. Слова, взятые из языка Алишера Навои, были переведены на

современный узбекский литературный язык, и читатель использует эти слова для понимания текста.

Ключевые слова: Алишер Навои, исторический труд, слушатель, словарь, перевод, литературный язык, тюркские языки, узбекский язык, лексика, двуязычная дискуссия.

Annotation. Alisher Navoi's *Muhokamat-ul lug'atayn* provides information about some of the words that require a dictionary for students. The words taken from Alisher Navoi's language have been translated into modern Uzbek literary language and the reader uses these words to understand the text.

Key words: Alisher Navoi, historical work, listener, dictionary, translation, literary language, Turkic languages, Uzbek language, vocabulary, bilingual discussion.

Alisher Navoiy ushbu asarini umrining so'nggi kezlari- ulkan hayotiy tajriba to'plagan, ilmiy qarashlari maromiga yetgan, fikri ayni toblangan, tugallik darajasiga erishgan bir chog'da yaratdi. Asar ikki til – turkiy va forsiyning o'zaro qiyosiga bag'ishlangan.

Sharqda turkiy va forsiy tilda so'zlovchi biron-bir kishi yo'qki, u Navoiy asarlarini sevmasa va sadoqat, e'tiqod bilan qaramasa. Inson qalbining quvonchu qayg'usini ezgulik va hayot mazmunini Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kamdan kam topiladi.

Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etgan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyondasidir.

Alisher Navoiy: «Umidim uldurki va xayolimg'a andoq kelurki, so'zim martabasi avjdan quyi enmagay va bu yozgan asarlarimning tantanasi a'lo darajadan o'zga yerni yoqtirmag'ay», - deb elga manzur bo'lgan, mazmunan boy, shaklan mumtoz asarlari bilan haqli ravishda faxrlangan edi. Shoir yanglishmadi. O'lmas asarlari bilan o'z xalqi adabiyotini jahon adabiyoti miqiyosiga ko'tarib, jahon adabiyoti xazinasiga ulkan hissa qo'shgan, asrlar e'zozu va ta'zimiga sazovor bo'lib kelgan Alisher Navoiy orzulari, ayniqsa, bizning zamonamizda ro'yobga chiqdi, shoir asarlari qadrlanib, yuksak baholanmoqda.

Navoiyshunos olimlarimiz shoir asarlarini o'rganib, uning zamondoshlari yozib qoldirgan adabiy, tarixiy, memuar asarlarga suyanib, bu asarlardan tanqidiy foydalangan holda, Navoiy hayot yo'lini yorituvchi ko'plab asarlar yaratdilar. Ko'zga ko'ringan sharqshunos va adabiyotshunos olimlar V.Bartold, E.Bertels, A.Borovkov, S.Ayniy, O.Sharafitdinov, Oybek, M.Shayxzoda, V.Zohidov, V.Abdullaev, I.Sultonov, H.Sulaymonov, A.Hayitmetov, N.Mallaev, A.Qayumov

va boshqalarning Navoiy hayoti va ijodini yorituvchi ilmiy ishlari shular jumlasidandir. Navoiy hayoti va ijodini o'rganish davom etmoqda. Navoiyshunosligimiz bugungi kunda tobora rivojlanib, ulkan yutuqlarni qo'lga kiritmoqda.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy o'zining lug'atchilik va grammatika sohasida ham, yarim asrlik tajribasidan kelib chiqqan holda o'zining «Muhokamatul-lug'atayn» asarini yaratdi. Bu asarda A.Navoiy eski o'zbek tili bilan fors-tojik tilini bir-biriga chog'ishtiradi va noqardosh tillarni qiyosiy o'rganish metodini boshlab berdi. O'zbek tilini fors-tojik tili bilan chog'ishtirar ekan, o'zbek tilining ham boy imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatib beradi.

Alisher Navoiyning «Muhokamat-ul lug'atayn» asarining muqaddimasida shunday deyilar: «Takallum ahli xirmanining xo'sha chini va so'z, durri samini maxzanining amini va nazm gulistonining andalib nag'ma saroyi, ya'ni Alisher al mutaxallas bin-Navoiy... mundoq arz qilurkim, so'z durredurkim, aning daryosi ko'ngildur va ko'ngul mazharedurkim, jomii maoniyi juzv va kuldur. Andoqki, daryodin gavhar g'avvos vositasi bila jilva namoyish qilur va aning qiymati javharig'a ko'ra zohir bo'lur».

Alisher Navoiy bu asarida tillarni qiyosiy o'rganish bilan birga, kitobda umumiy tilshunoslikka doir fikrlarni ham keltiradi. Asarda til va taffakurni bog'liqligi tillarning kelib chiqishini afsonalarga bog'laydi.

A.Navoiy «Muhokamat-ullug'atayn» asarida keltirgan va turkologiya tarixi uchun qimmatli bo'lgan fikrlari quyidagilardan iborat:

1. O'zbek tilini fors-tojik tili bilan chog'ishtirib, uning fors tilidan qolishmasligini ko'rsatib, o'zbek tilida asarlar yaratgan yozuvchilarni rag'batlantiradi.

2. A.Navoiy ikki tilni chog'ishtirganda o'zbek tili lug'at boyligini ustunligini ko'rsatdi.

3. Asarda o'zbek tilining tarixiy fonetikasiga doir original fikrlar beradi.

4. A.Navoiy asarda o'zbek va fors tillarini qiyoslar ekan, o'zbek tili uslubyatiga xos xususiyatlarni ham bayon etadi.

Alisher Navoiy davrida va undan keyin uning asarlari tili haqida bir qancha lug'atlar tuzildi. Shu asnodan A.Navoiy tilidagi leksik va grammatik materiallar yig'ildi. Bunday asarlar qatoriga «Abushqa» lug'atini, M.Mehdixonning «Sanglog'» lug'atini, Fazlulloxonning «Lug'atit turkiy», Yoqub Chingiyning «Kelurnoma» asarlarini ko'rsatish mumkin. Bu asarlarda umumturkiy tillarga xos bo'lgan ba'zi xususiyatlar bayon etilgan, faktik materiallar esa Alisher Navoiy asarlaridan olingan.

Alisher Navoiyning «Muhokamat-ul lug'atayn» asaridan misollar keltiramiz va izohlaymiz:

Abkor – qizlar, toza.
Abr – bulut;
Abribahor – bahor buluti
Azim – ulug‘, katta, azim
Amik – chuqur
Amr – buyruq, ish
Anbar – xushbo‘ylik
Ashk – ko‘zyoshi
Bayoz – oq
Bazl – himmat, qo‘li ochiqlik, g‘ayrat
Bahoyim – to‘rt oyoqli hayvonlar
Biyik un- kuchli un
Ulus – xalq
Ummon – daryo nomi, umuman daryo
Uqubat – azob
Un- tovush, ovoz
Fuzalo – fozillar, ilm ahillari
Favoid – katta foydalar
Valid – ota
Valida – ona
Da‘b – odat
Daqiq – nozik, ingichka (ko‘pligi daqoyiq)
Donnish – bilim
Kavkaba – yulduz
Kalam – so‘z, nutq
Kalomi mu‘jiz – mo‘jizali so‘z
Kaffa – palla, tarozi pallasi
Koshif – ochuchi, kashf qiluvchi
Kohin – majusiylarda din boshlig‘i
Kushta – o‘lgan
Kuhulat – qarilik
Lavn – rang, tus
Lajoj – o‘jarlik
Layl – kecha, tun
La‘l – qiymatli qiziltosh
Latoyif – latifalar, qiziq so‘zlar
Lafs – so‘z, (og‘izdan chiqqan so‘z)
Lisan – til
Loyih – ochiq, ravshan

Ma'na – ma'no, soʻzning ma'nosi
Majaz – soʻzni oʻz ma'nosi emas oʻxshatish ma'nosi
Navvob – noiblar, podshoh nomidan
Navisanda – yozuvchi
Navo – kuy, sayrash
Nazr – teng
Nahor – kunduz
Nafahot – yaxshi hidlar
Nizom – tartib, qoida
Nifoq – ikkiyuzlilik
Obdor – suvli, oʻtkir ma'voli
Oraz – yuz, chehra
Orasta – bezangan, yasalgan
Payrav – ergashuvchi, izidan boruvchi
Ravza – bogʻ
Risolat – elchilik
Saboq – dars
Saloh – yaxshi, tuzuk
Suxan – soʻz, soʻzlashish
Sarf – morfologiya.

«El netib topqay menikim, men oʻzimni topmasam» kabi minglab misrlari qatida biz toʻla anglab yetolmagan, suv ostidagi dur misoli, har biri bir kitob boʻlgulik hikmatlari borligi rost. Oʻshal hikmatlar yoʻlchiroq yangligʻ umr yoʻllarini yoritishi aniq.

Xullas, Alisher Navoiy oʻzbek tilining imkoniyatlaridan foydalanib oʻzining mazkur «Muhokamat-ul lugʻatayn» asarini yaratadi va shoir taʼkidlaganidek, uning soʻzlarini martabasi yuqoridan pastga tushmaydi. Hozirgi kunga qadar soʻz mulkining sultoni Alisher Navoiyning ushbu asari oʻz qiymatini saqlagan holda tilshunoslar uchun ham dasturul amal vazifasini bajarib kelmoqda.

Hozirgi kunda bakalavriyat va magistratura talabalari «Muhokamatul-lugʻatayn» asaridan unumli foydalanmoqda.

Adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Muhokamatu-l-lugʻatayn. – Toshkent, Akademya nashri, 2017.
2. Oʻrinboyev B. Turkiy filologiyaga kirish. – Samarqand. 1989.
3. Qoʻchqortoyev I. Oltoyshunoslik. Oʻzbek tili va adabiyoti jurnali. – Toshkent, 1986, 3-son, 43- 45 b.
4. Ahmadboyeva M., Ibrohimova S. Oʻzbek adabiyoti. – Toshkent, Oʻqituvchi nashriyoti, 1985.
5. A.Navoiy. Muhokamat-ul lugʻatayn. <http://www.ziyounet.uz>

АЛИШЕР НАВОИЙ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ АСОСЧИСИДИР

*Нормўминов Шерзод Тўйчиевич,
Самарқанд давлат университети,
Ўзбек тилишунослиги кафедраси ўқитувчиси,
PhD.*

Алишер Навоий ўзбек адабий тилининг асосчиси, ўзбек адабиёти ва адабий тилини камолотга етказган, баланд чўққига олиб чиққан ва ўша даврда ўзбек шоирларини ўз она тилида ижод қилишга чақирган жонкуяр ҳомийсидир. Ўзбек тилида яратган «Хазойин ул-маоний», «Хамса», «Лисон ут-тайр», «Мажолис ун-нафоис», «Мезон ул-авзон», «Муҳокамат ул-луғатайн» каби ўлмас асарлари билан дунёга машҳур бўлган алломадир.

А.Навоийга қадар бўлган адабий тилимиз тарқоқ равишда, айрим ҳудудлардагина юзага келган, яъни ўғуз, қипчоқ, уйғур тили тарзида бўлиб, улар бир-биридан анча фарқ қилган. Шоир жуда катта ҳудуддаги тарқоқ адабий тилни услуб жиҳатидан ҳам, таркиб жиҳатидан ҳам бирлаштирди ва шу ҳудуддаги шевалар, лаҳжалар ва айрим тиллардаги асосий хусусиятларни ўзининг бадиий – амалий фаолияти билан ягона умумий тил даражасига келтирди, диалектал тилни сайқаллаштирди, уни кенг кўламга ва янги босқичга олиб чиқди. Масалага ана шу нуқтаи назардан қараганда Алишер Навоий томонидан асосланган адабий тил узоқ йиллар давомида фақат ўзбеклар учунгина эмас, балки ён атрофимиздаги бошқа туркий халқлар учун ҳам адабий тил сифатида хизмат қилиб келганлигини фахр билан қайд этиб ўтишимиз лозим бўлади. Бу фикрни “Фарҳод ва Ширин” достонининг охирида ғурурланиб ёзилган мисралар ҳам тўла тасдиқлайди:

Олибмен тахти фармонимға осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.

Хуросон демаким, Шерозу Табриз,
Ки қилмишдур найи қилким шакаррез.

Алишер Навоийнинг бу мисраларида, у яратган адабий тилнинг беҳад чегараси, бу тилнинг Хитойдан Хуросонгача, жумладан Шероз ва Табризгача тарқалганлиги қайд этилган. Ўзи асослаган адабий тилнинг сифати, унинг юқори даражадаги бадиий белгиси, яъни ширин сўзлиги, бир оғиз сўз билан бўлса-да шакар ташувчи тил эканлиги ҳақида ўзига хос қисқача таъриф берилган.

Шунингдек, ўзбек тилининг кўплаб манбалари, жумладан, шу манбаларда гаплашувчи халқларнинг кенг ва турли-туман этник таркиби ҳам айtilган:

Агар бир қавм, гар юз, йўқса, мингдур,
Муаян турк улуси худ менингдур.

Кўнгул бермиш сўзумга турк жон ҳам,
Не ёлғуз турк, балким туркмон ҳам.

Шу нарсани ҳам алоҳида айтиб ўтиш керакки, Навоийнинг фикрича, эски ўзбек адабий тилининг шаклланишига маълум даражада ҳисса қўшган уруғлар қаторига юқорида санаб ўтилган ўзбек уруғларининг юз ва минглардан ташқари адибнинг “Вақфия” асарининг кириш қисмида қайд этилган қўнғиротлар, барлосийлар, арлотийлар, тархонийлар, қиётлар, уйғурийлар, жалойирлар, ковчинлар ва бошқа бир қанча қабила ва уруғлар киради.

Демак, Навоий адабий тил шаклланишида ўзбек қабила, уруғларидан кўпчилигининг алоҳида ўрни борлигини қайта-қайта уқтириб ўтган. Бу жиҳатдан унинг:

Шоҳу тожу хильятиким, мен томоша қилғали,
Ўзбаким бошида қалпоқ, эгнида ширдоғи бас
дея ёзилган машҳур мисралари алоҳида мазмун касб этади.

Умуман, Навоий ўзбек миллатининг, халқининг шаклланишида қатнашган ва кейинчалик ўзбек халқининг умумий, ягона номига айланган уруғлардан ўзбек уруғини фахр билан тилга олади. Чунончи, “Садди Искандарий” достонида Дорога қарши курашган бир қанча қабила элатлар қатори ўзбекларнинг ҳам қатнашганлигини айтади:

Боронгор анга хайли Машрик замин,
Самарқанддин токи сарҳадди Чин.
Яна юз минг ўзбек, мўғул бирла зам,
Юз эллик минг ул сори қалмоқ ҳам.

Шоир ўзбек тилининг имкониятларини ёритишда Хитойдан то Хуросонгача булган худуддаги туркий халқлар ва элатларнинг тил хусусиятларидан фойдаланган. Уларни сайқаллаштириб, такомиллаштирган ва бирлаштириб бутун бир адабий тил ҳолига келтирган. Шунинг учун ҳам шоир бошқа бир жойда ҳақли равишда фахрланиб:

Турк назмида чу мен тортиб аълам,
Айладим ул мамалакатни як қалам, - деб ёзади.

Навоийнинг ўзбек адабий тилининг асосчиси эканлигининг яна бир омили шундаки, унгача бўлган даврда ўзбек адабиёти ва тили соҳасида

хизмат қилган ижодкорлар тил назарияси билан махсус шуғулланмаганлар. Навоий адабий тил яратиш соҳасида бадиий-амалий иш қилганлиги билан бирга, илмий-назарий соҳада ҳам биринчи бўлиб фикр юритган, адабий тил ва унинг таркиби бўйича ўзининг махсус концепциясига эга бўлган олимдир.

Адабий тил манбалари қаторига ҳозирги миллий тил учун хос бўлган учта катта лаҳжанинг, яъни қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси, қипчоқ лаҳжаси ва ўғуз лаҳжасининг ҳамма шеваларини киритади. Бу шевалар эски ўзбек адабий тилининг бевосита давомчиси бўлган ҳозирги миллий адабий тилимизга ҳам манба бўлиб хизмат қилади. Бир неча аср илгари айтилган фикрлар бугунги замон етук тилшуносларининг ўзбек адабий тили ва унинг таркиби ҳақида айтган фикрлари билан ҳамоҳанг бўлиб чиқмоқда.

Навоийнинг адабий тилни бошқариш ва меъёрлаштириш кераклиги ҳақидаги фикрларини образли қилиб ўртага ташлаган. У кишининг таъбирича, туркий тил чаманида жуда кўп имкониятлар - сўз чечаклари, гуллар, мавжуд. Лекин шу имкониятлардан кўп кишилар тегишли равишда ўринли фойдалана олмайдилар. Чунки бу гулларнинг ўзига хос хусусияти, ўзига яраша меҳнати, заҳмати, ташвиши ва тиканлари бор: *“кўнгулга андоқ эврүлдиким, гўё би тиканлар сарзаниши зараридин назм хайли гулдастабандлари бу гулшандин базм тизгуча гул иликлай олмай тутуптурлар.”*

Шунингдек, қуйидаги фикрлари ҳам она тили учун жуда муҳимдир: *“Андин сўнграким, турк тилининг жомеияти мунча далоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидин пайдо бўлгон таъ аҳли салоҳият ва таъларин ўз тиллари турғоч, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккаласи тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпроқ айтсалар эрди. Ва агар муболоға қилмасалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эрди.”*

Бобоколонимиз ҳозирги тил билан айтганимизда адабий тилнинг ички ва ташқи манбаларини ўша вақтдаёқ фарқлай олган ва ички манбаларга алоҳида аҳамият бериб қараган, ички манбаларга бойлиги туркий тилнинг ўзига хос хислати эканлигини алоҳида қайд қилиб кўрсатган. У киши туркий ва форсий тилларни қиёслаб, туркий тилнинг ички имконияти кўп эканлигини таъкидлайдилар. Навоий ўзбек тили луғат таркибининг ниҳоят даражада бойлигини кўрсатиб, ўзбек тилидаги юздан ортиқ феълнинг форс тилида эквиваленти йўқлигини исботлайди. Масалан, *думсаймоқ, айланмоқ, кўзгалмоқ, чайқалмоқ, индамак, тергамоқ, инграмоқ, ўртанмоқ* ва бошқалар.

Феълларнинг баъзилари умумий, бирлаштирувчи маъноси билан бир парадигмани ҳосил қилса ҳам, лекин ҳар қайсиси алоҳида маъноларга ҳам эга

эканлигини кўрсатади. Масалан, *инграмоқ*, *синграмоқ*, *ўкирмоқ*, *инчкирмоқ*, *йиғламоқ* сўзлари «йиғламоқ» мазмуни билан бир парадигмага мансуб бўлса ҳам, лекин уларнинг ҳар қайсиси йиғлашнинг хилма-хил кўринишларини ифодалашини, бир-биридан йиғлаш даражаси билан фарқланишини таъкидлайди. Ушбу феълларга бадий асарлардан мисоллар келтиради.

Йиғламсинмоққа “дард билан яширин оҳиста йиғлаш” белгиси билан фарқ қилувчи *инграмоқ* ва *синграмоқ*ни зид қўяди.

Сиқтамоқ феълيني *йиғламоққа* зид қўяр экан, шоир “йиғлаш” даражаси йиғламоққа нисбатан кучлироқ эканлигини уқтиради.

Ўкурмак “кучли овоз билан ҳаддан ортиқ ҳаяжонли” йиғи эканлиги билан бошқалардан фарқ қилишини айтади.

Инчкирмоқ “инчка ун билан йиғлаш” маъноси билан бошқалардан фарқланишини қайд этади.

Яна ҳой-ҳой йиғламоқ лафзи ҳам борлиги ва у бошқа парадигма аъзоларидан фарқли белгига эга эканлигини баён қилади:

Навоий, ул гул учун ҳой-ҳой йиғлама кўп,
Кихҳе дегунча не гулбун, не ғунча, не гул бор.

Бундан ташқари, «май ичиш» мазмуни билан бирлашган *ичмоқ*, *сипқармоқ*, *тамшимоқ* сўзларининг фарқловчи маъноларини ҳам очиб беради ва ҳар қайсисини байт ичида келтиради. Форс тилида буларнинг ҳаммаси битта *нўшидан* сўзи орқали ифодаланишини баён этади. Алишер Навоий икки тилни қиёсий аспектда солиштиради. Масалан, туркийлар *емоқ* билан *ичмоқ*ни фарқлашини, форсийда *хўрдани* дейиши, турклар оға-инини фарқласалар, форсийда фақат *биродар* сўзи билан ифодаланишини таъкидлайди. Шунингдек, туркларда ўрдакнинг ўн иккита, форсийда битта *мурғоби* сўзи билан чекланишини кўрсатади. Отнинг туркийда ўн учта номи мавжудлигини кўрсатиб, форсийда туркчадан фойдаланишини қайт этади.

Алишер Навоий ўзбек тилининг бойлигини кўрсатгани ҳолда, айрим ҳолларда ўзбек тилидаги сўзларнинг бадий-эстетик ролини кўрсатиб, уларни айнан форс тилига таржима қилиш мумкин эмаслигини исботлайди ва бу билан ҳам ўзбек тилининг гўзал томонларини очишга ҳаракат қилади.

Алишер Навоий тилшуносликнинг бир қатор соҳалари - фонетика, морфемика, сўз ясаиши, морфология, синтаксис каби масалалар юзасидан ўз қарашларини баён қилган чоғиштирама тилшуносликка асос солган буюк тилшуносдир.

Маълумки, тилшуносликда тил ва нутқ муносабатларини фарқлашни Алишер Навоий биринчилардан бўлиб «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида қайд этган. У киши сўзга шарқ услубида образли баҳо бериб, сўз гўё дурдир,

дурнинг жойлашиш туби денгиз бўлса, сўзнинг жойлашиш ўрни кўнгилдир дейди, ҳаттоки, *“Сўз дуррининг тафовути мундин даги безоятроқ ва мартабаси мундин ҳам бениҳоятроқдур. Андоқки, шарифидин ўлган баданга руҳи пок этар, касифидин ҳаётлиқ танга захри ҳалок ҳосияти зухур этар.”* сингари фикрлар ҳам учрайдики, олимнинг бу хилдаги шарқий анъана асосида айтилган мажозий услубдаги ифодалари таҳсинга лойиқдир. Ҳазрат Навоийнинг тилнинг келиб чиқиши, унинг ижтимоий моҳияти ҳақидаги қуйидаги мисралари ҳам аҳамиятлидир:

Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким гуҳари шарифроқ йўқ андин.

Алишер Навоийнинг тилшунослик соҳасидаги қарашларидан яна бир муҳим томони шундан иборатки, олим ўша даврдаёқ тил ва тафаккурни, шунингдек тил ва нутқни бир биридан биринчилардан бўлиб фарқлай олган. Тил ва нутқнинг бирлик қонунияти ҳақида гапириб, бу қонуниятни бузиш ёмон оқибатларга олиб келишини алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Унинг *“Маҳбубул-қулуб”* асарида айтган фикрлари бизнинг мулоҳазаларимизни исботлайди: *“Тил ва кўнгул хўброқ аъзодурлар инсонда, савсан ва гунча марғуброқ раёҳиндурлар бўстонда. Одами тил била сойир ҳайвондин мумтоз бўлур ва ҳам анинг била сойир инсонга сарафроз бўлур. Тил мунча шараф била нутқнинг олатидур ва ҳам нутқдурки, агар нописанд зоҳир бўлса тилнинг офатидур.”*

Алишер Навоийнинг ўзбек тилининг имкониятлари юзасидан айтилган фикрлари ўз даври учунгина эмас, ҳозирги давр учун ҳам буюк тилшунослик фаолиятини кўрсатган олим деб аташга имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent, 2002, 227-b.
2. Yo‘ldoshev B. “O‘zbek tilshunosligi tarixi” fanidan uslubiy qo‘llanma. – Samarqand: SamDU nashri, 2012. – 164 b.
3. O‘rinboyev B., Qurbonov T. O‘zbek tilshunosligi tarixi. Uslubiy qo‘llanma. - Samarqand, 2006, 7-39-b.
4. Muhokamat ul-lug‘atayn. – Toshkent: Akademnashr, 2017, 118-b.
5. Doniyorov X., Sanaqulov U. Alisher Navoiy - tilshunos olim. – Toshkent: Fan, 1990.
6. https://uz.wikipedia.org/wiki/Muhokamat_ul-lug‘atayn

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА ЗООНИМЛАРНИНГ ҚАЙТАРИШ САНЪАТИДАГИ ИШТИРОКИ

*Зарипов Б.П – НавДПИ Ўзбек тилишунослиги кафедраси доценти.
Холмухаммедов Б.Ф – СамДУ Ўзбек тилишунослиги кафедраси катта
ўқитувчиси, (PhD)*

Алишер Навоий ўз асарларида бадий санъатларни ниҳоятда моҳирона қўллаган. Улардан бири қайтариш санъатидир. Бунинг моҳияти шундаки, у китобхон диққатини асосий фикрга қаратади. Чунки бир сўзнинг яна ўша мисрада такрорланиши беихтиёр ўқувчида қизиқиш уйғотади ва китобхон ўша луғавий бирлик нима учун ишлатилди деб ўйлашга мажбур бўлади.

Биз шартли равишда қайтариш деб атаган (радд-арабча қайтариш демак) санъат байтдаги сўзларнинг бошқа бир жойда такрорланиши натижасида юзага келади. Айрим асарларда унинг тури олтига деб кўрсатилади. Бу санъатнинг асосий кўринишлари қуйидагилардан иборат:

1. Радд ус-садр ил-ал-ҳашв (байт бошидаги сўзнинг мисра ўртасида келиши);

2. Радд ус-садр ил-ал-ибтидо (байт бошидаги сўзнинг иккинчи мисра бошида келиши);

3. Радд ус-садр ил-ал-ажуз (садрнинг ажурда такрорланиши);

4. Радд ус-садр ил-ал-ҳашв ва ил-ал-ажуз(садрнинг ҳашв ва ажурда такрорланиши);

5. Радд ул-ҳашв ил-ал—ҳашв ил ал ибтидо (биринчи мисрадаги сўзнинг ибтидо сифатида такрор келиши).

6. Радд ул-ҳашв ил-ал-ажуз(мисра ичида сўзнинг байт охирида келиши).

«Радд» санъатини яратишда иштирок этадиган сўзларни маъно жиҳатдан қуйидаги группаларга бўлиш мумкин:

1. Байтнинг турли жойларида (садр, аруз, ибтидо, ажур ва ҳашвда) радд санъатини ҳосил қилган сўзлар шаклан ва мазмунан бир хил бўлади. Бироқ у икки хил контекстда икки хил мақсад учун хизмат қилиши ёки турли маъно оттенкалари яратиши мумкин.

2. Сўзларнинг шакли бир хил, лекин маънолари бошқа - бошқа бўлади, яъни тажниси том (омоним) бўлади.

3. Такрорланган сўзлар асли бир ўзакдан бўлиб, шакл жиҳатидан ҳам, маъно жиҳатдан ҳам бир-бирига яқин бўлади.

Қайтариш санъати шоир олға сураётган фикрнинг эмоционал таъсир кучини ошириш билан бирга у ёки бу фикрнинг нозик ва яширин томонларини ўқувчига етказиш учун хизмат қилади.

Қайтаришнинг асл номи радд-ул-ажуз ил-ас-садр ёки радд ул-ажуз мин-ас-садр бўлиб, садрдаги сўзни ажужда такрорлашдир. Алишер Навоий ижодида қайтариш санъати зоонимлар воситасида ҳам ясалади. Шоир «Фарҳод ва Ширин» достонида ғазола зоонимини такрорлаб радд-ул-аруз-ил-ал-ажуз санъатини яратади:

Ёшунди мушк ичинда чин ғазоли,

Дема чинким, фалак заррин ғазоли. [1.49-б.]

Бу байтдаги ғазола - арабча сўз бўлиб, урғочи кийик, урғочи оҳу демакдир. [2] Сут эмизувчи, жуфт туёқлилар гуруҳига мансуб бу хайвон шоир асарларида кўп учрайди.

Достоннинг LIII бобидаги ушбу байтда:

Чу бўлди нуктадин огоҳ тўти,

Ани дерлар халойиқ шоҳ тўти. [4. 330-б.]

шоир гапира-гапира тўти ҳар нарсани биладиган бўлди деган ғояни ифодалаяпти. Тўти инсонлар дунёсига яқин бўлиб ўзининг хушовоз, ёқимлилиги билан бошқа кушлардан ажралиб туради. Ҳаттоки, у инсонлар сингари гапириш қобилиятига ҳам эга. Шунинг учун халқда бирор кимса кўп гапирадиган бўлса ёки ёш бола эндигина тилга кириб гапиришни бошлаган пайтда тўтидай тили чиқиб қолибди деган ибора юради. Бу ерда тўти сўзлари орқали қайтриқ санъати яратилган.

Бундан ташқари, шарқ мумтоз адабиётида поэтик тимсол сифатида бахт куши - хумо образи мавжуд. Бу куш ҳам такрор ҳолда ишлатилиб, қайтариқ санъатини ҳосил қилган:

Чу хумога тўъмадур охир бошингда ҳар сўнғак,

Ул хумо бошинга беш кун соя густар бўлди, тут. [5.75-б.]

Худди шунингдек, ит зооними шоир асарларида такрорланиб, қайтариқ санъатини ҳосил қилган:

Эй Навоий, ўзни солдинг итлари ҳайли аро,

Итни гўё одами хайлида мақсуб айладинг. [4.352-б.]

Неча ул куй итларига етгай озорим менинг,

Кош итлар туъмаси бўлгай тани зорим менинг [4.354-б.]

Итингдур, шоҳлар, йўқтур Навоий итча оллингда,

Алар иттин кўпу бу ит аёғи тупрогидин кам. [4.397-б.]

«Лайли ва Мажнун» достонидаги куйидаги байтда ҳам:

Фарёд қилиб равон ул итдек,

Юз навъ чекиб физгон ул итдек. [3.]

Ит зооними воситасида қайтариқ санъати ҳосил қилинган. «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам булбул сўз воситасида қайтариқ санъати ҳосил қилинган.

*Бу андоқ тун аро шабхез булбул,
Шабистон ичра мўр ангиз булбул. [3.158-б.]*

Ушбу достоннинг VI бобида назм мамлакатини эгаллаган икки даҳо Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавий ҳақида қуйидаги фикр баён этилади: Хусрав Дехлавийдек гавҳар улашувчи йўқ. У ҳинду эмас, балки ширин сўз тўти; тўти ҳам эмас, йўқ паришонхол булбул. Агар уни булбул десанг, Ҳиндистон - тун. Бу тунни эса қора зулмат деб эмас, анбар ҳидларини сочиб турадиган муанбар тун деб аташ жоиздир. Хусрав Дехлавий ухламайдиган, қоронғу кечада сурон солувчи бир булбулдир. Шоир Хусрав Дехлавийни мажозан булбулга ўхшатади. Достоннинг яна бир бобида ҳашоратларнинг бир тури анкабут иштирокида радд-ул-аруз ил-ал-ажуз санъати яратилган:

*Булбул қорида хардун анкабути,
Бир устурлоби гардун анкабути. [3.217-б.]*

Анкабут - арабча ўргимчак маъносини англатади.

Радд-ул-аруз ил-ал-хашв. Шоир асарларида қайтаришнинг *радд-ул-аруз ил-ал-хашв* тури ҳам учрайди. Бу санъатда биринчи мисра охиридаги сўз кейинги мисра ичида келади. Қуйидаги байтда **девзод** сўзи орқали ушбу санъат яратилмоқда:

*Қуюн йўқким хаюни девзод ул,
Демонким, девзод ул, девбод ул. [5.478-б.]*

Бу байтда девзод отнинг бир тури ҳисобланиб, дев қоматли девдан туғилган деган маънони билдиради. Бу байтда қайтариқ санъати билан бирга таносуб санъати ҳам мавжуд. Чунки қуюн, хаюн, девзод, девбод бир-бирига яқин маъноли сўзлардир.

«Садди Искандарий» достонининг тўртинчи бобида Ҳумойнинг жадаллиги ва меърож тунида нарғиз кўзи билан кўнгил ғунчаси ариғидан сероблиғ қилгани таърифида шундай байт бор:

*Чу гарм айлабон чархи атласқа от,
Тушаб атласин оти олинда бот. [6.627-б.]*

Бу ерда ҳам **радд-ул-аруз ил-ал-хашв** санъати ишлатилган. Бу санъат атлас сўзи воситасида яратилган. Биринчи мисрада атлас сўзи охирда, иккинчи мисрада эса сўз ўртасида ишлатилган.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг XXXIV бобида Фарҳоднинг «Айнул ҳаёт» сувини «Баҳрун-нажот» ҳовузига очиб, Армания томон бориши, халойиқнинг ул ариқ атрофида томоша қилиб, шовқин-сурон кўтаргани, Шириннинг оти юра олмай қолганда Фарҳод унинг оти билан бирга кўтариб, Армания тоғига элтиши қуйидагича тасвирланган:

*Кўтарди орқасига бодпони,
Нечукким бодпо ул дилрабони. [1.253-б.]*

Бу байтда шоир бодпо сўзи орқали **радд-ул-аруз** ил-ал-хашв санъатини яратган. Бодпо - форсча сўз бўлиб, тез-юрар, елкадам, чопқир от маъноларини ифодалайди.

Радд-ул-хашв-ил-ал-ажуз. Бу санъатда биринчи мисрадаги сўз кейинги мисра охирида келади:

Кўзи жайрон, қораси мушки хўтан,

Томизиб холи мушкин ул жайрон. [7.492-б.]

«Сабъаи сайёра» достонининг XIII бобидан олинган ушбу байтда сут эмизувчилар гуруҳига мансуб жайрон сўзи биринчи мисра бошида келган бўлса, иккинчи мисрада у охирида ишлатилган.

Яна шу достондаги ушбу байтга эътибор берайлик:

Қочиб шер етган замон ул далер,

Қари тулки ул навъким етса шер. [7.179-б.]

Бу байтда ҳам радд-ул-хашв-ил-ал-ажуз санъати ишлатилган. Шеър сўзини шоир биринчи марта байт бошида иккинчи марта эса байт охирида маҳорат билан ишлатади. Бу байтда шунингдек шер, тулки асрлон сўзлари таносуб санъатини ҳам ҳосил қилган. Бу байтда қайтариқ санъати ҳам бор. Шер, тулки, арслон зоонимлари ёввойи сут эмизувчи ҳайвонлар гуруҳига мансуб. Улар барчаси кишининг салбий хусусиятларини ифодалаш рамзидир.

Радд-ус-садр-ил-ал-хашв. Бу санъатда байт бошидаги сўз мисра ўртасида келади. Умуман, шоир асарларида бу санъат кам учрайди. «Фарҳод ва Ширин» достонидан бир мисол келтириш билан чекланамиз:

Асад бўйнин узуб сарпанжа бирла,

Забунни бир асад ҳар панжа бирла [1.175-б.]

Бу байтда Фарҳоднинг шавқ гулшанида ғунча эканлигида гулдек кўйлаги чок, балки гулгундек кўнгли ғамнок бўлгани, дард муаллими мактабида ишқ китобларини сўзма-сўз ўқигани, муҳаббат варақларини мутоала қилгани баҳодирлик майдонида йигитлик машқларини шижоат билан ўргангани Фарҳоднинг 10 ёшлигидаги кучи 20 ёшли йигитларнинг кучи каби эканлиги ифодаланган.

Бу ерда асад сўзи икки марта ишлатилиб **радд-ус-садр-ил-ал-хашв** санъати яратилган. Асад сўзи биринчи марта мисра бошида, иккинчи марта мисра ўртасида келган. Бу санъат шоирнинг «Маҳбу-ул-қулуб» асарида ҳам учрайди:

Бевафо ҳақношунос элдин йироқлиғ истаким,

Келмади ҳаргиз алардин гайри бедоду жафо

Итга итлик айламак жону кўнгул бирла бўлур,

Ҳақшунос ўлсау бўлса анда ойини вафо. [8.113-б.]

Ушбу тўртликда қуйидаги мазмун ифодаланган: киши ҳамма жойда шарафлидир, ит эса нажосатнинг ўзидир. Яхшиликни билмаган киши итдан пастдир. Вафосиз гўзал барно йигитдан, вафоли қўтир ит яхшироқдир.

Кўринадики, шоир поэтик мақсадига кўра муайян бадиий матн таркибида айрим луғавий бирликларни такрор қўллаш ҳодисаси сўз қўллаш санъатининг маълум бир турини ташкил этади. Қайтариш санъати ҳам ана шу тизимга мансуб саналади. Шоир асарларидаги бу санъатнинг юзага келишида зоонимлар ҳам фаол лексик восита сифатида иштирок этганлиги яққол намоён бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Навоий А. Хамса: Фарҳод ва Ширин. - Т., 1964. - Б. 49.
2. Алишер Навоий асарлари луғати. - Т., 1972. - 751 б.
3. Навоий А. Наводир уш-шабоб. - Т., 1959.
4. Навоий А. Хамса: Лайли ва Мажнун. Т., 1960, Б. 374.
5. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т. 1, Т., 1983, 478 б.
6. Навоий А. Хамса: Садди Искандарий. - Т., 1975. - 627 б.
7. Навоий А. Хамса: Сабъаи сайёра. - Т.: 1960. - Б. 492.
8. Алишер Навоий. Маҳбуб-ул-қулуб - Т., 1998. - Б. 113.

ТАБОБАТ ТЕРМИНЛАРИНИНГ МУМТОЗ АДАБИЁТЛАРДА ҚЎЛЛАНИШИ (Alisher Navoiy asarlari misolida)

Акмалхўжа Саиднўъмонов

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори

институту кичик илмий ходими

E-mail: akmal_sainumanov@mail.ru

Аннотация: Мазкур мақолада мутафаккир Алишер Навоий асарларида қўлланган тиббий терминлар ва уларнинг маънолари ёритилган. Навоий асарларида қўлланган табобат терминлари бугунги замонавий тиббиёт учун аҳамияти ва долзарблик жиҳатлари ҳар томонлама кенг таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: табобат, замонавий тиббиёт, терминлар, тиббиёт терминологияси, Навоий асарлари.

Use of medical terms in classical literature (on the example of Alisher Navoi's works)

*Akmalkhoja Saidnomonov,
junior researcher of the institute of
Uzbek Language, literature and
folklore of the academy of Sciences
of the republic of Uzbekistan
E-mail: akmal_sainumanov@mail.ru*

Annotation: This article describes the medical terms used in the works of the thinker Alisher Navoi and their meanings. The importance and relevance of medical terms used in Navoi's works for modern medicine has been extensively analyzed.

Keywords: medicine, modern medicine, terms, medical terminology, Navoi works.

Навоий ижодини бепоён уммонга қиёслаш мумкин. Уммон тубида ҳали беҳисоб жавоҳирлар ётибди. Унинг асарлари юзасидан юзлаб илмий ишлар қилинган бўлса-да, Навоий оламини тўла-тўқис забт этолганимиз йўқ. Унинг меросини ўрганиш асносида ҳар доим бирор янгиликни кашф этиш мумкин. [Абадият гулшани., 2013. 98-бет.] Зеро, биз ҳам тиббиёт терминологияси юзасидан олиб бораётган илмий изланишларимизнинг бир қисмида буюк шоирнинг асарларидан тадқиқот объекти сифатида фойдаландик.

Ўзбек тили тиббий терминологиясининг тарихи ҳақида гап кетар экан, буни XV-XVI асрларда, яъни Алишер Навоий даврида табобат илми янада тараққий этганлиги билан боғлаш жоиздир. Алишер Навоий хилма-хил илм-фанлар соҳиби бўлиши билан бирга уларни ривожлантиришга ҳам катта ҳисса қўшган улуғ шахсдир. Шоир ўз даврида табобат фанининг ривожланишига ҳам сезиларли таъсир кўрсатган. Бу даврда буюк шоирнинг ташаббуси билан “Дорушшифо” очилган эди. Унда ўнлаб табиблар халқ соғлиғини тиклаш учун хизмат қилган ва табобатга оид кўплаб асарлар яратганлар. Табиийки, тиббиётга оид асар юзага келар экан, унга оид терминлар ҳам ёзма манбаларга муҳрланади.

Навоий асарларини ўрганар эканмиз, уларда ўнлаб фан ва ишлаб чиқариш соҳаларига оид терминлар қўлланганлигига гувоҳ бўламиз. Ана шундай соҳавий терминлардан бири тиббий терминлардир. Буюк аллома ўз асарларида тиббиёт аҳли, яъни табибларнинг киши соғлиғини сақлаш, одамларни соғломлаштиришдаги ўрни ҳақида ҳам керакли маслаҳатлар беради. Масалан, у ўзининг “Маҳбуб ул-қулуб” номли асарининг ўн бешинчи фаслидаги “Атиббо зикрида” (Табиблар тўғрисида) қисмида шундай ёзади: “Табибга ўз фанида ҳазоқат керак ва беморлар ҳолига шафқат ва марҳамат

керак. Ва нафси тибга таъби муолойим ва ҳукамо қавлига пайрав ва мулозим. Сўзида ридку дилжўйлук ва ўзида озарму хушхўйлук”. [Махбуб ул-қулуб., 10-жилд, 68-бет.] (Маъноси: Табибга ўз ишида маҳорат керак ва касаллар ҳолига меҳрибонлик ва раҳмдиллик керак. Асли тибга табиати уйғун ва донишмандлар сўзига эргашувчи ва ҳамроҳ бўлсин. Сўзида юмшоқлик ва кўнгиш овлашлик, ўзида ҳаё ва хушфеъллик бўлсин).

Кўриниб турибдики, мазкур жумлаларнинг ўзидаёқ *табиб, бемор, тиб, ҳукамо* каби тиббий терминлар мужассамлаштирилган. Изланишлар давомида юқорида номи зикр этилган фаслда яна қуйидаги каби тиббий терминлар мавжудлиги кузатилди: *жон, тан, даво, мариз(касал), хаста, шифо, шарбат, оби ҳаёт (тириклик), миждоз, тиг, захр (захар), мажруҳ*. Аҳамиятлиси эса, ушбу терминларнинг аксарият қисми ҳозирги тиббиёт соҳасида ҳам фоал қўлланиб келинмоқда. Шоирнинг бошқа асарлари ҳам кўздан кечирилар экан, ҳозирги кунда ҳам фаол қўлланилиб, замонавий тиббиёт терминологиясидан мустаҳкам ўрин олган терминлар миқдорини анча кенгайтиришга эришилди: *оғу – “захар”, хол, эт, қон, бавосир, сафро, табиб, бемор, бетоб, ташиxis, учуқ, фалаж, хафақон, балгам, газак, балозат, кўз оқи, қувват, муолажа, даво, иситма, учуқ, хала – “санчиқ, оғриқ”, яра, тан* ва бошқалар. Демак, ҳозирги замон тиббиёт терминологиясининг шаклланишида беш юз йил муқаддам яратилган Навоий асарлари муҳим манбалардан бири саналади. Аллома бундай терминларидан, биринчидан, бадий образ яратиш учун фойдаланган бўлса, иккинчидан, давр тақозоси билан уларни ўз асарларига олиб кирган.

Навоий ижоди сидирға кўздан кечирилар экан, унинг асарларида ўз ифодасини топган тиббий терминларнинг бир талайи ҳозирги замон тиббиётининг Европа тиббиёти асосида ривожланганлиги сабабли, бугунги кунда қўлланмай, архаиклашган тиббий терминлар қаторига киритилди. Бундай терминлар жумласига қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин: *акмаҳ-“туғма кўр”, аламангиз-“дарад қўзғатувчи”, алкан-“гунг, соқов, дудуқ”, баногўш-“қулоқнинг остки юмшоқ қисми”, мазоқ-“тил, танглай, оғиз каби таъм билиш аъзоларидан бири”, раг-“қон томири”, рамад-“кўздан сув оқиши натижасида кўз оқининг қизариши”, ранжур-“касал”, амо-“кўрлик”, атиббо-“шифокорлар”, барас-“бадандаги оқ доғ, нес”, азм-“суяк” (азми рамим “чириган суяк”), аймон-“ўнг қўл”, айн-“кўз”* ва бошқалар. Қуйида шу каби архаик терминлар луғати илова қилинди.

Маълумки, Навоий – серқирра ижод соҳиби. У ўз асарларида нафақат туркий сўзлардан, балки арабча ва форсча-тожикча луғавий бирликлардан ҳам моҳирона фойдаланган. Унинг асарларида қўлланган тиббий терминларни этимологик жиҳатдан қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин:

1. Алишер Навоий асарларида ўз ифодасини топган бир сўзли ёхуд бирикмали терминларнинг асосий қисми, табиийки, ўзбекча (умутуркий) ҳисобланади ва албатта, юқорида таъкидланганидек, буларнинг маълум бир қисми замонавий тиббиёт терминологиясида ҳам ўз фаоллигини сақлаб келмоқда. Мисоллар келтирамиз: *олин манглай*-“пешона”, *орук*-“озгин, эти қочган, ориқ киши”, *саригозриг*-“сарик касали”, *суд*-“сут”, *тепук*-“қизамиқ, теки”, *титрама*-“қалтироқ, безгак”, *тоз*-“кал, бошида туки йўқ киши”, *чипон*-“чипқон”, *тул*-“сўлак”, *энгак*-“ияк”, *қаро огрик*-“қорайши касали” ва бошқалар.

2. Аллома асарларида ишлатилган терминларнинг анчагина қисми форс-тожикча эканлигини қуйидаги келтирилган мисоллар яққол тасдиқлай олади: *гулоб* (*атиргул баргини қайнатиб, буғлатиб олинадиган хушбўй доривор сув*), *гулқанд* (*атиргул япрогини шакар билан аралаштириб офтобда шиширилган дори*), *гунг, гурда* (1. бел; 2. буйрак), *гурдагоҳ* (биқин), *захра* (ўт, сафро халтаси), *камар* (бел), *мавизоб* (майиз шарбати), *позаҳр* (заҳарни қайтарувчи даво), *пушт* (зурриёд) ва бошқалар.

3. Аслида араб тилига мансуб бўлган тиббий терминлар Навоий асарларида ҳам ўзига хос ўрин эгаллайди. Фикримизнинг далили учун бунга аниқ мисоллар келтирамиз: *заққум* (*заҳар, оғу*), *каъб* (*тўпиқ, ошиқ*), *луоб* (*сўлак*), *мадор* (*қувват, куч*), *мажзуб* (*жазаваси тутган*), *мажзум* (*мохов*), *мариз* (*касал, хаста*), *марҳам* (*ярага қўйиладиган дори, малҳам*), *масруъ* (*тутқаноқ дардига мубтало бўлган киши*), *раъша* (*титроқ, титраш*) ва бошқалар.

4. Шоир асарларида ўзбекча (умумтуркий) лексемалар ва сўз ясовчилар ёрдамида форсча-тожикча ёки арабча ўзақлардан бир сўзли ва бирикмали тиббий терминлар ҳам қўлланганлигининг гувоҳи бўламиз. Мисолларга мурожаат қиламиз: *мараз*(ар.) +*лиқ* (ўзб.), *кўз* (ўзб.) +*мардуми* (ф-т.) “*кўз қорачиги*”, *маст* (ар.) +*она* (ф-т) +*лиғ* (ўзб.), *орқа* (ўзб.) + *хати* (ар.) *аррапушт* “*одам умуртқасининг устки қисми*”, *ранжур* (ф-т) +*лиқ* (ўзб.) “*касаллик*” кабилар.

5. Шоир асарларида форсча-тожикча ва арабча сўзлар қўшилмасидан ҳосил бўлган бирикмали тиббий терминлар қўлланганлигини ҳам кўрамиз. Бунга мисол тариқасида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: *луқма* (ар.)+*гоҳ* (ф-т) “*қорин, жигилдон*”, *мардуми* (ф-т)+*чашим*(ф-т) “*кўз қорачиги*”, *савдо*(ар.)+*зада* (ф-т) “*хаёли бузилган, тентак*” ва бошқалар.

Тўпланган материаллар таҳлилидан Алишер Навоий асарларида қўлланган айрим тиббий терминларнинг ҳозирги пайтда маънолари бир қадар ўзгарган ҳолда ишлатилаётганлиги аён бўлди. Семантикасида ўзгариш рўй

берган тиббий терминлар ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш учун айрим мисолларга мурожаат этилди.

Кўп ишқ таркини дема, сўз қўйғил, эй табиб,
Муҳлик **мараз**ға қилмади, эл панд ила илож. (Наводир уш-шабоб)

Мараз – сихҳат била бўлғай мубаддал,
Ано – қувват била бўлғай мубаддал. (Фарҳод ва Ширин)

Маълум бўладики, мазкур байтларда қўлланган *мараз* термини “касаллик” маъносини ифодалаб келмоқда. [Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. 1983. 232-бет.] Ҳозирги тиббиётда эса мазкур термин маъно торайиши натижасида умумий касалликни эмас, айнан “йиринг олган, фасод боғлаган яра” [Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. –Тошкент: 2006. 541-бет.] маъносини ифодалайди. Фикримизни қуйида келтирилган мисол тўла тасдиқлай олади.

Замонавий тиббиёт терминологиясида *пай* термини тана мушакларини суякка бириктириб турувчи мустаҳкам, эластик тўқима [Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. 2007. 199-бет.] маъносини ифодалайди. Масалан: *товон пайи* – болдирнинг уч бошли мушагининг пайи бўлиб, у товон суяги дўмбоғига келиб бирикади.

Навоий асарларидан келтирилган қуйидаги байтларда эса мазкур термин, асосан, “оёқ” маъносини ифодалаш учун хизмат қилган. [Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. 1983. 550-бет.]

Чунончи:

Ул пай чу етиб жаворийи ҳай,
Ҳайдин чиқибон яна ики **пай**. (Лайли ва Мажнун)
Бу янглиғ муддати йўл қилдилар тай,
Ки Арман кишвариға қўйдилар **пай**. (Фарҳод ва Ширин)

Шоирнинг “Лисонут тайр” асаридан олинган қуйидаги парчага эътибор берамиз:

Балғаму сафрову савдо бирла қон,
Дафъ ўлуб, бўлди суманбар нотавон.

Мазкур байтда ифодаланган *савдо* лексемасига Навоий тиббий термин сифатида ёндашган ва у “касаллик номи, меланхолия; инсон танасидаги тўрт унсурнинг бири” [Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. 1983. 18-бет.] тарзида изоҳланган. Ҳозирги тиббиёт терминологиясида эса мазкур термин учрамайди. Лекин “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *савдо*

лексемаси омоним сўз тарзида берилиб, унинг изоҳи эскирган тиббий терминни ифодаламакда ва инсон танасидаги тўрт хил суюқликнинг бирини англатмакда. [Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. 2007. 414-бет.]

Сўзимиз аввалида Навоий ижодини уммонга қиёс этган эдик, юқорида зикр этилганлар ана шу уммондан бир томчи, холос. Навоий асарларида қўлланган тиббиётга оид терминлар катта миқдорни ташкил этиб, яна *абкам, абрас, адовий, акмах, алил, амо, атиббо, аҳвал, барас, бемористон, бехоблиғ, варам, жаворих, захм, заъфлиғ, сақим, солимлиғ, судоъ, табхола, табъ, тандурустлиғ, тепук, титрама, тоун, хабт, харифлик* каби юзлаб тиббий терминлар қўлланганки, уларни ўрганиш, биринчидан, ўзбек тиббиёт терминологиясини тадқиқ этиш, иккинчидан, ҳозирги ўзбек тиббиёт терминологиясини миллий терминлар билан бойитишда муҳим манба вазифасини бажаради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ҳаққул И. Юксак бадиият // Абадият гулшани: мақолалар, шеърлар. – Тошкент: Шарқ, 2013.

2. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб // Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдли. 10-жилд. –Т., Ғ.Ғулом, 2011.

3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдли. 2-жилд. –Тошкент: Фан. 1983.

4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2-жилд. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.

6. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдли. 2-жилд. –Тошкент: Фан. 1983.

7. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдли. 2-жилд. –Тошкент: Фан. 1983.

8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.

СЎЗ ЯСАЛИШ ТАРИХИГА ДОИР МУНОСАБАТ VIEWS ON THE WAYS OF WORD FORMATION

Фазлиддин Шарипов Галиевич

Филология фанлари номзоди, доцент,

Гулистон давлат университети,

E-mail: fazliddindpr@mail.ru

Мухиров Равшан Уралович

1-курс магистранти,

Гулистон давлат университети

Abstract. Special attention to the problems of word formation in linguistics has been paid since the times of Mahmud Koshgariy. In general in world linguistics works have been conducted on such problems of word formation as identifying, classifying and describing the ways of formation. In addition, in linguistics of Turkic languages special attention is paid to problems of word formation in Turkic languages. Moreover, there are number of research studies focused on revealing the essence of word formation in Uzbek linguistics. In this regards, well-known Uzbek linguist A.Gulamov's works on word-formation serves as a baseline study in this problem and A.Gulamov in his work refers to the contribution of A.Hojiev's works in scrutinizing the ways of word formation in Uzbek language.

Keywords: *word formation, affixation, composition, syntactic inversion, lexical, phonetic word formation, abbreviation, rederivation, prefix.*

Тилшуносликда сўз ясалиши, тўғрироғи, ясалиш усулларини белгилаш борасидаги фикрлар, қарашлар жуда турли-туман. Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш керакки, тилшуносликнинг минг йиллик тарихи давомида сўз ясалишга эътибор қаратилган илк ишлардан бошлаб, то XX асрнинг охирларига қадар ва яратилган илмий тадқиқотларда ҳам сўзлар иккита фаол усулида ясалиши маълумдир. Бу деярли барча тилшунослар томонидан яқдиллик билан қабул қилинган. Лекин бошқа ҳолатлар қайд этилган ўринларда ҳам дастлаб ана шу икки: аффиксация ва композиция-синтактик усулда сўз ясалиши берилган.

XX асрнинг 40-йилларида А.Ғуломовнинг «Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида» 50 саҳифали мақоласи нашр этилади [Ғуломов, 1949: 37-876]. Олим ушбу ишида «Сўз яшаш термини, дунё тилларида сўз яшаш усулларининг бир қанча хил бўлишига қарамай, бизнинг онгимизда, одатда, аффикс орқали янги сўзнинг муомалага кириши тушунилади, чунки ҳозирги

тилларда энг кўп қўлланадиган, жуда сингиб кетган усулдир. Бироқ мақоланинг 32-бетида бундан бошқа (аффиксиз) сўз яшаш усуллари ҳам бордир»,- дейди. Олим агар аффиксиз бошқа усуллар ҳам бордир, деганда, ёрдамчи сўз сифатида сўз яшашда иштирок этган воситаларни (кам, хуш, қил, бўл, эт...) назарда тутган ҳолда ушбу фикрни айтган бўлса ҳам, барибир, ҳақлидир. А.Ғуломов ушбу мақоласида [Ўзбек тилининг илмий грамматикаси, 1975: 226] ўз қарашларини қисман ўзгартириб, ҳолатларни умумлаштириб, янгича ёндашиб, сўз яшаш усуллари учтага бирлаштириб, грамматик сўз яшаш, лексик-семантик сўз яшаш ва фонетик сўз яшаш тарзида ажратади. Албатта, олим шу ўринда берилган жумлада "...ўзбек тилида сўз яшаш воситалари ҳар хил бўлиб, уларнинг типлари шундай кўринишларга эга: морфологик тип, лексик-семантик тип, морфологик-синтактик тип, фонетик тип" тарзидаги фикрни айтади. Кўринадики, А.Ғуломов ушбу фикрида, ҳақиқатдан ҳам, айрим олимлар тўғри таъкидлаганларидек, гуё "сўз яшаш типи" ва "сўз ясашиш йўли" тушунчаларини қориштириб юборган, уларни эквиваленти сифатида қўллаган. Ҳатто, тип маъносида «модел» сўзини ҳам қўлланганлиги қайд этилади. А.Ғуломов, умуман олганда, сўз яшаш типининг моҳиятини тўғри тушунган, яъни олим ясама сўзларни ўзаро бирлаштирувчи маъно, бир томондан, бир типга оид ясама сўзларнинг ҳаммасини уларнинг сўз ясашиши асосларидан фарқлашини ҳам, иккинчи томондан, сўз ясашишининг шу типини бошқа сўз ясашиши типларидан фарқлашини, учинчи томондан, бир типга оид ҳар бир ясама сўзнинг маъноси гуруҳловчи маънога тенг бўлмаслигини ҳам билган. Шу билан бирга, сўз ясашиш типининг умумийлик билан характерланишини ҳам, бунинг эса системага хос, системани белгиловчилардан ҳисобланишини ҳам билган. Бироқ шу ҳолатларни фарқлаган олим, ҳақиқатан ҳам, А.Ҳожиёв кўрсатганидек, *сўз ясашиш типи* ва *сўз ясашиш йўллари*, *сўз ясашиш усуллари терминларини эквивалент* сифатида қўллагани ҳам фактдир. Олим сўз ясашиш типи ва моделларини фарқлаб, иккинчиси биринчисининг таркибида бўлишини тўғри кўрсатган.

А.Ғуломов XX аср ўрталарида сўз яшаш усуллари терминини қўллаб, бундай усулларни: морфологик, синтактик, лексик, семантик, фонетик усуллар тарзида белгилаган бўлса [Гулямов, 1955: 76], 70-йилларга келиб учта қолипга келтиради [Ҳожиёв, 1975: 226].

Барча тилшунослар каби рус олимлари сўз ясашиш усули тушунчаси моҳиятини тўғри англаган ҳолда умумлаштириб, иккита тарзида бир қадар умумлаштирган ҳолда эса тўртта тарзида белгилаганлар. Рус тилининг ўзига хос сўз ясашиши тизими нуқтаи назаридан бунинг қанчалик тўғри ва асосли эканлиги асосланади. 1980 йилда, Н.Ю.Шведова бош муҳаррирлигида яратилган «Русская грамматика» (1-китоб) фундаментал ишида

умумлаштирилган тарзда, асосан, иккита сўз яшаш усули, 1970 йилда нашр этилган «Грамматика современного русского литературного языка» [Шведова, 1970: 37-301б] китобидаги сўз ясалишга оид қисмида ҳам шундай ифодаланган. Фақат кейинги китобда сон, олмош ҳамда экспрессивлик ифодаловчи юкламалар, тақлид ва ундовлар, ўзгарувчан сўзларнинг ажратилган шакллариغا хос сўз ясалиш структураси, шунингдек, сўз ясалишида морфонологик ходисалар кўшимча тарзида берилган бўлиб, рус тилида сўз яшашнинг асосан икки усули қайд этилганлигига гувоҳ бўламиз. Н.М.Шанскийнинг «Очерки по русскому словообразованию»[Шанский, 1968] монографиясида сўз ясалишнинг аббревиация ва редеривация усуллари ҳам бирлаштирилган ҳолда тўртта: лексик-семантик; морфолого-синтактик; лексик-синтактик ва морфологик усуллар алоҳида бобда берилган [Шанский, 1968: 253б]. Сўз яшаш усуллари шу тарзида белгилаш Галкина-Федарук ва бошқалар томонидан тузилган «Современный русский язык» китобида ҳам қайд этилган.

Бошқа туркий тиллардаги адабиётларда, жумладан, қозоқ тилига оид «Современный Казахский язык» китобида сўз ясалиши ҳар бир туркум доирасида берилиб, от, сифат, феъл ва равишларнинг ясалишида асосан аффиксация усули ҳамда сўз кўшиш усул борлиги қайд этилади. Бу китобнинг ўзида: «Аглютинатив тилларда сўз ясалишининг аффиксация усули ягона усул эмас. Қозоқ тилида янги сўзлар турли хил усуллар билан, жумладан, лексик-грамматик усул (сўз кўшиш, иккилантириш, такрорлаш кабилар) билан ҳам ясалиши мумкинлиги қатъий таъкидланган бўлиб, ўзак, негиз, ўзак морфема тушунчалари ва уларнинг моҳияти, шунингдек, аффиксларнинг, асосан ўзакдан кейин кўшилиши қайд этилади.

1975 йилда нашр этилган «Хакас тили грамматикаси»да [Баскакова, 1975: 52] сўз яшашнинг морфологик, синтактик, лексик (лексик-синтактик) усуллари қайд этилган. Морфологик усулнинг энг унумли усул эканлиги, лексик усул изоҳланар экан, бунда, сўз маъносида туб ўзгариш ҳосил бўлиб, сўзнинг иккита сўзга ажралиб кетиши назарда тутилган. Худди шу тарзда Озарбайжон, Қорақалпоқ ва бошқа туркий тиллардаги сўз яшашнинг аффиксация ва композиция усуллари қайд этилиб, лексик ёки лексик-семантик каби бошқа усуллар ҳам мавжудлиги кўрсатиб ўтилади. Шуниси характерлики, қайд этилган адабиётларга эътибор қаратилса, кўрсатилган усуллар қаторида фақат фонетик усулда сўз ясалиши асосан А.Ғуломовнинг шу масалага бағишланган ишларидагина кузатилади. Рус тилига оид адабиётларда ҳам, туркий тилларга оид адабиётларда ҳам бошқа олимлар томонидан бу усул қайд этилмайди. Демак, А.Ғуломов ўзбек тилида тарихан, сўз ясалишининг шундай усули мавжуд бўлганлигига эътибор қаратади ва

Ўзбек тилининг ўзига хос фонетик материаллари асосида, ясаилишнинг қонуниятларини тўғри белгилагани ҳолда, бу усулда кўплаб сўзлар ясалганлигини (тил тарихида) асослаб берган, дейиш мумкин. Албатта, бу усулда сўз ясаилиши (олим кўзда тутган тарзда) ҳозирги кунда кузатилмайди ҳамда ўз фаоллигини йўқотган. А.Ғуломов фонетик усулда сўз ясаилишининг биринчи кўриниши бўлган ички ўзгаришлар асосида сўз ясаилишига кўп маротаба мурожаат қилади ва бунинг қонуниятларини ҳам белгилаб беради [Раҳматуллаев, 2010]. Бу эса олимнинг ҳақ эканлигига кишини ишонтиради. Кейинги этимологик кузатишлар ҳам *кўз-кўр, кун-тун, дада-ада-ота; ога-тога, қўл-қил, кел-кет, олд-орт, ост-уст, ака-ука, ота-она, тош-теш, қатиқ-қаттиқ, тўғри-ўғри, сол-ол, бўз-тўз, сўз-сиз, бос-ос, хирр-ир, югур-йур, сугур-сур, арт-арч, ёй-ёз* каби яна бошқа жуфтликларнинг шу усулда ясалганлигини кўрсатади (*дам-дим* каби қўлланишлар ҳам мавжуд). Бу масала ҳали жиддий тадқиқотларни талаб этади, албатта. Лекин, А.Ғуломовнинг бу усулга алоҳида эътибор қаратганлигини ва бу ҳолат ўзбек тилининг этимологик луғатларини тузишда назарий асослардан бири бўлганлигини ҳамда келгусидаги яна кўп тадқиқотларга манба бўлиш мумкинлигини таъкидлаймиз. Ўзбек тилшунослигида «содаллашиш» ҳодисасига бағишланган кейинги бир ишда ҳам юқоридаги каби жуфтликларда фонетик воситалар янги сўзларнинг ясаилишида муҳим аҳамият касб этганлиги қайд этиб ўтилади [Усмонова, 2012].

Гап шундаки, А.Ғуломовнинг морфонология ва сўз ясаилишига доир ишларида, шунингдек «Феъл» китобида, *қоп-йоп, бос, бот-бол-болта-босқон; сўз-йўз; йор-йир-жир-жар (йара), бўз-бур-буш; тим-том-дом; кўр-гўр; кез-кес-кеч* ва ҳоказо жуда кўп бир-биридан ясалган, бир-бирига товуш жуфтликлари (фоностома) жиҳатидан ҳамда маъно алоқадорлигига кўра боғланувчи бирликлар борки, улар 3-4 та эмас, яхлит системани ташкил этади. Уларнинг бир-биридан ясалганлигини белгиловчи қонуниятлари ҳам мавжуд. Жумладан, карама-қарши, яқин тушунчаларни ифодаловчи сўзлар, от-феъл жуфтлиги, от-феъл-сифат жуфтлиги каби алоҳида қонуниятлар асосида юзага келганлиги ишончлидир. Фонетик ўзгариш асосида фарқланиш тарзида янги сўзлар ҳосил бўлиши масаласи А.Ғуломов томонидан жиддий тадқиқ этилган бўлиб, шу усулда сўз ясаилиши мавжуд бўлганлиги асослаб берилган. Бизнингча, ўзбек тилига хос, одатда, бир бўғинли, икки товуши бир хил бўлган туб сўзларни, жиддий тадқиқ этилса олимнинг фикрлари тўғри эканлиги янада равшанлашди, ўзининг аниқ исботини топади. Масалан, *йоп* ва *қоп* сўзлари «*бекитмоқ*» семаси билан бирлашади; *сўз-йўз* узиш «бирор нарса сатҳи *орқали «ўтиши» семаси билан, бўз-бўр сўзлари «хом», «ишлоқ берилмаган», «оқ»* семалари билан, *тим-том* сўзлари «*усту бекилган жой*»

(тимнинг тагида) семаси билан, *йор-йир* жуфтлиги «*ажратиш*» семаси билан билан бирлашади. Кўринадики, бари бир, қандайдир фонетик ҳодиса содир бўлган: *кун-тун* жуфтлигида олдинги товуш алмаштирилган ва ҳоказо. Буларнинг барчасида ана шундай фонетик ўзгариш асосида, дейлик кейин фарқланиш рўй бериб янги бир луғавий бирлик юзага келган. Ўзбек тили материаллари тарихда шу усулда янги сўзлар ясалганлигини тўғрисида маълумот беради.

XX аср охири XXI аср бошларида ўзбек тилшунослигида сўз ясалишининг асосан битта усули мавжудлиги тўғрисида маълумотлар бор, лекин барча тилшуносликларда аксарият олимларнинг чиқишларида композиция усулида сўз ясалиши йўқлиги қайд этила бошланди [Ҳожиев, 1989]. Академик А.Ҳожиев ўзининг 1989 йили нашр этган «Ўзбек тили сўз ясалиши» қўлланмасида композиция усулини кўрсатиб беради. Олим аббревиация, лексик-семантик, фонетик, синтактик-лексик усулларни алоҳида усуллар тарзида қайд этмасликни баён қилган ҳамда аббревиация усулини сўз ясалиши усули сифатида қарамаслик ҳақидаги фикрлари яхши асосланган. Сўз яшаш муаммолари, жумладан, сўз яшаш усуллари борасида ўзига хос тарзда мукамал фикрлар айтган, ўз қарашларини билдирган. Олим 80-йилларда композиция усули асосий усуллардан бири эканини тан олган эди. Бироқ тил системасига янгича ёндашувлар, янги кузатишлар асосида ўз фикрини ўзгартирди. «Ўзбек тили сўз ясалиши тизими» қўлланмасида композиция усулида сўз ясалишини алоҳида усул сифатида қарамаслик кераклигини таъкидлаб 3 пунктдан иборат хулоса беради [Ҳожиев, 1989: 16-176]. Албатта, ҳозирги кунгача ҳам, ҳозир ҳам қўшма сўз деб аталиб келинган ва *от+сифат*, *сон+от*, *феъл+от*, тақлидий *сўз+от*, *от+сифат*, *от+сифатдош*, *от+от* типиде ясалган бирликлар «сўз ясалиш усули билан ҳосил бўлган сўзлар ҳисобланмайди деб таъкидлаган [Ҳожиев, 1963]. “Бинобарин, улар сўз ясалиши тизими объектига кирмайди, таркибида бирдан ортиқ луғавий маъноли қисмнинг борлиги «қўшма сўз»лик белгиси, композиция усули билан ясалганлик белгиси бўла олмайди” каби фикрларнинг тўғри ёки тўғри эмаслиги мунозаралидир. Буларнинг ҳар бири аввало атрофлича асосланиши керак. Жумладан, *қўшма сўзлар* деб аталиб келинаётган янги луғавий бирликларни тан олмаслик мумкин эмас, чунки луғат, грамматикаларда ҳам қайд этилган. Лекин уларни *қўшма сўзлар* деб аташ керакми ёки соддалашиш жараёни содир бўлганлиги ва бир тушунчани ифодаловчи бирликка айланганини ҳисобга олиб *содда сўзлар* деб аташ керакми? Соддалашиш жараёни, иккита сўзнинг оддий бирикиши қўшма сўзни - шундай луғавий бирликни юзага келтира оладими? Каби саволларга жавоб топишга ҳам ҳаракатлар қилинган.

А.Ғуломов ҳам бу борада фикр юритиб, сўз бирикмалари турли хил ўзгаришлардан кейин - шу йўсинда, бирикмалигини йўқотиб бир тушунчани ифодалайдиган луғавий бирликка - қўшма сўзга айланишини айтади ва ҳатто, тан олинган аффиксация усулида сўз ясалиши ҳам биринчи кўринишдаги сўз ясалиш усулининг янада соддалашишидан ҳосил бўлганлигини таъкидлайди: «Тарихий жиҳатдан қараганимизда, аффиксация йўли композициядан туғилган: ўзак+ўзак-ўзак+аффикс: аффикслар аслида мустақил сўзлардан келиб чиққан: ошхона, халқобод, барибир [Ўзбек тили грамматикаси, 1975: 24-25б] деган фикр бизга маълум ёки проф.Ё.Тожиев ўзининг «Ўзбек тилида қўшма сўзларнинг ясалишига доир мақоласида[Тожиев, 2009] «Қўшма сўзлар, ҳақиқатан ҳам, икки сўзнинг оддий қўшилувчидан ясалмайди, улар, одатда, сўз бирикмаларининг фонетик, грамматик ва семантик ўзгаришлари натижасида ўзаро сингишиб кетиб яхлитлашишидан, улар орасидаги синтактик муносабатнинг йўқолишидан, лексикализациялаш асосида юзага келади, бу композиция усули тарзида шартли белгиланиши мумкин. Қўшма сўзнинг ҳосил бўлиши оддий сўз қўшилиши усулида ҳосил бўлмайди», деган фикрни айтади ва буни асослаб беради. Бундан фақат усулнинг номинигина аниқлаш кераклиги ойдинлашади. Ҳамма қўшма сўзлар шу тахлит сўз бирикмаларининг уч жиҳатдан ўзгариши ва соддалашишнинг юзага келиши билан ҳосил бўлади, баъзи тарихан ўзгаришлар ҳисобга олинмаса, ясама қўшма сўзларда маъно улар таркибидаги компонентлари маъноларидан ташкил топади, ана шу компонентлар орқали унинг ясалма эканлиги мотивланади: *белнинг боғи- белбоғ, томнинг орқаси - томорқа, ерда ўсадиган ёнғоқ – ерёнғоқ* ва ҳоказолар. Қўшма сўз таркибида иккита ўзбек тилига оид, ҳозир ажратиб олса бўладиган, мустақил ҳолда қўлланиб, маъно англатадиган бирликнинг мавжудлиги уларнинг ясалишини мотивлайди. Улардан бири бўлмаса, ясалмалик ўз қимматини йўқотади.

Профессор Ё.Тожиев бирикма таркибида фонетик ўзгариш, грамматик ўзгариш - қаратқичли бирикмаларда қаратқич шаклининг ёки эгалик шаклининг тушиб қолиши, ҳар иккаласининг тушиб қолиши, синтактик алоқанинг, яъни қаратқич-қарашлилик муносабатининг йўқолиши; сифатловчили бирикмаларда сифатловчи-сифатланмишликнинг йўқолиши; эга-кесим муносабатидаги бирикмаларда эга-кесимлик муносабатининг йўқолиши: *қумбосди, туячукди, бўрибосар, отчопар, келин тушиди* оҳангнинг ўзгариши; семантик ўзгариш - маънолар қоришиб, сингишиб кетиши, бир тушунчани ифодалаш ҳолига келиши каби ана шу уч ўзгариш бўлмаса, бирикма қўшма сўзга айланмаслигини кўрсатади (*сув+тупроқ* - улар сингишиб, қоришиб кетишидан бир тушунча ифодаловчи *лой* сўзи вужудга келгани каби). Демак, қўшма сўз тилда бор бўлса, унинг мавжудлиги тан

олинган бўлса, у ҳақиқатан ҳам, тилда мавжуд бирликлар воситасида- шулар асосида ҳосил бўлган бўлса, луғатларда қайд этилса ва луғавий бирлик саналса, кўринадик, у - янги сўз, айнан, янги ясалган, янги ҳосил қилинган сўз - луғавий бирликдир. Албатта, у аффиксация усулидаги ясалган эмас, унинг ясалиши бошқа усулда, яъни сўз бирикмасининг юқорида айтилган уч ўзгариши асосида бирикмаликдан чиқиши, таркибидаги компонентларнинг бир-бирига сингишиши усулида ясалган. Унга аффиксация усулидаги ясалиш ҳолатини татбиқ этиб бўлмайди. Қўшма сўзнинг мотивланиши ҳам, таркибий қисмларининг хусусиятлари ҳам бошқачадир. А.Ғуломов қўшма сўзларга ана шу жиҳатларидан келиб чиқиб, ўзига хос ясалиш усули борлигини ҳисобга олиб ёндашган. Шунга кўра, буни алоҳида усул сифатида белгилаган. Туркий тилшуносликнинг минг йиллик тарихи давомида ҳам олимлар шу ва шунга ўхшаш яна кўп жиҳатларни эътиборга олиб бу усулда янги бирлик вужудга келишини қайд этишган. Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, олимнинг XX асрнинг 70 йилларида сўз ясалишига ҳам тарихан, ҳам замонавийлик нуқтаи назаридан ёндашган ҳолда ўзбек тилида сўз ясалишининг учта усулини кўрсатиши, «...улар ичида ҳозирги кунда аффиксация ва композиция усуллари етакчилик қилиши, фонетик усул эса ўз фаоллигини деярли йўқотган», деган фикри ҳамон ўз кучини йўқотган эмас. Аксинча, **биринчидан**, ривожланган тилшуносликларнинг барчасида ҳали ҳеч ким композиция усулида сўз ясалиши мавжуд эканлигини асосли тарзда инкор этмаган (уни *синтактик, лексик-синтактик, семантик-синтактик* усуллар тарзида номлаганлар борлиги маълум), рад эта олган эмас, **иккинчидан**, ҳали туркий тилшуносликда, ҳатто, *опке* типидagi бирликларни префиксация усулида сўз ясалишга киритиб, туркий тилларда ҳам префиксация бор - префикслар мавжуддир - деб олимлар изоҳлаган [Азимов, 1947; Поцелуевский, 1947] ва А.Ғуломов қайд этган фонетик усулда сўз ясалишини асосли тарзда бекор қила олган эмаслар. Бироқ бу усулнинг, ҳақиқатан ҳам, тил тарихида мавжуд бўлганлигини қўллаб-қувватловчи, буни атрофлича ўрганишга даъват этувчи, фактларга асосланган ҳолда, бу усулни тан олувчилар бор. Мазкур ҳолат А.Ғуломов тадқиқотларининг ўзбек тили фактларига тўла асосланганлиги, чуқур таҳлиллар асосида хулосаланганлиги, тилшунослик тараққиёти учун назарий манба бўлганлигини яна бир бор тасдиқлайди. Олим «Феъл» китобида композиция усулининг ўзига хос жиҳатларини асосли тарзда кўрсатиб берганлигидан ташқари, 1975 йилда бу масалага яна алоҳида эътибор қаратади. «Ўзбек тили грамматикаси» китобининг «Қўшма сўзлар» қисмида улар ясалишининг асосий хусусиятларини, қўшма сўз ясалишидаги қонуниятларни яхши очиб беради

ва «Сўз яшашнинг бу типини ҳам ўзбек тилидаги актив йўллардандир» деган асосли фикрни айтади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Москва, 1952. -Б.154.
2. Бердиалиев А. Ўзбек тилида сўз ясовчи кўшма аффикслар, номзодлик дисс. Тошкент, 1970.
3. Грамматика русского языка. Москва: Наука, 1980, 183 §.
4. Ғуламов А. Ўзбек тилида тарихий сўз ясалиш масалалари. Фил.фан.док. АРТ.:1955. -Б.13.
5. Мирзакулов Т. Ўзбек тилида шакл ҳосил қилувчи кўшма аффикслар. ном.дисс. Тошкент, 1980.
6. Маъруфов З. Сўз состави, от ва сифат. Тошкент, 1956. -Б.5.
7. Назаров К. Ўзбек халқ шеваларида эгалик аффикслари, ном. дисс. Тошкент, 1963.
8. Сауранбаев Н.Т. Семантика и функции деепричастий в Казахском языке, Алма-Ата, 1944. -Б.14.
9. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. сб. Вопросы теории и истории языка. Москва, 1952.
10. Современный русский язык. МГУ нашри, 1962. -Б.263.
11. Суник О.П. О морфологическом составе слов. Москва, -С. 337-339.
12. Тожиев Ё. Ўзбек тили морфемикаси, Тошкент, 1992. -Б.6-40.
13. Ҳозирги ўзбек тили, жамоа, Тошкент, 2007. -Б.145-146.

МУНДАРИЖА

I. ХОРИЖИЙ НАВОИЙШУНОСЛИК: ТАДҚИҚ ВА ТАРЖИМА МАСАЛАЛАРИ.	
Həbibbəyli İsa Əkbər oğlu. AZƏRBAYCAN NƏVAİŞÜNASLIĞININ YENİ SƏHİFƏSİ	3
Almaz ÜLVİ BİNNATOVA. ƏLİŞİR NƏVAİNİN ƏDƏBİ TƏXƏLLÜSLƏRİ	6
Эркинов А. Франсуа Беленнинг (1817–1877) Алишер Навоий ҳақидаги мақоласи (1861 йил)	10
Тожибоева О. Семёнов - манбашунос, библиограф олим	12
Сотволдиева М. Хорижий навоийшунослик; тадқиқ ва таржима масалалари	18
Юлдашева Г. Ҳирот маданий ва сиёсий муҳитида Алишер Навоий ролининг аҳамияти (Мария Сабтелни тадқиқотлари асосида)	23
Abduqodirova M, Oripova K. Navoiy asarlarini ingliz tiliga tarjima qilishdagi muammolar	28
II. ЎЗБЕКИСТОНДА НАВОИЙШУНОСЛИК ТАРИХИ. МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА НАВОИЙШУНОСЛИК МАКТАБЛАРИ.	
Мирзаев И. Академик Е.Э.Бертельс Абдурахмон Саъдийнинг докторлик диссертацияси ҳақида	31
Эшонқулов Ҳ. Самарқанд ва Бухоро илмий-адабий муҳити ҳамкорлиги самаралари	35
Сулаймонов И. Ўзбек навоийшунослигининг тарихий йўли	40
Рустамова Д. Алишер Навоий лирикасининг ўрганилиш тарихидан	45
Бекташева Г. Бегали Қосимовнинг “Замонларни бир-бирига улаган шоир” ҳақидаги қарашлари хусусида	48
III. АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИГА ЯНГИЧА ҚАРАШ: ШАРҲ ВА ТАЛҚИН МУАММОЛАРИ.	
Иброҳим Ҳаққул. Маънавий валодат ва ўзлик камоли	55
Умуров Ҳ. Жон ва руҳ маънавиятида Алишер Навоий мероси	60
Олимов С. “Лисон ут-тайр”нинг туб моҳияти	65
Жабборов Н. “Сабъаи сайёр”даги Ахий ҳикоятида футувват ғоясининг бадий ифодаси	92
Рафиддинов С. Алишер Навоий ва нақшбандийлик	100
Қобилов У. Алишер Навоий шеърлятида нубувват ҳақиқатлари бадий талқинига доир	109
Тоҳиров С. Хамсанавислик анъанасининг айрим жиҳатлари хусусида	115
Давлатов О. Алишер Навоий лирикасида мадҳ мавзуси	121
Жўрабоев О. Алишер Навоийнинг тарих ҳақидаги қарашлари	124
Раззоқов О. Бир рубоий маърифати	131
Олимов Ф. “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да Абдурахмон Жомий нақшбандий сиймо сифатида	135

Асадов М. Навоий шеърятда ишқ мавзуси ва лирик қаҳрамон талқини	138
Раҳмонова З. Аҳли фано ва фақр муршиди	143
Казакбаева Д. Алишер Навоий таркиббандида Саййид Ҳасан Ардашер талқини	149
Авазназаров О. “Лисону-т-тайр” да бадиий туш ва сафар уйғунлиги	153
Хайдаров О. Кимки бир шиддат аро сабру таҳаммул айлади...	157
Umarov S. Alisher Navoiy ijodida futuvvat g‘oyalarining badiiy talqini	163
Муминова Д, Ахророва Д. Навоий тахайюли мўъжизаларидан	167
Abdumannatova N. Navoiy she‘riyatida talmeh san‘atining qo‘llanilishi	170
Ergasheva N. Alisher Navoiy g‘azallarida she‘riy san‘atlar (tanosub san‘ati misolida)	177
Gafurova Sh. Alisher Navoiyning ‘Lison ut-tayr’ dostonida me‘roj talqini	180
Санақулов У. Navoiy she‘riyatida ishq manzilining majoziy ifodalari	184
Rasulova N. “Sab‘ai sayyor” dostonida ramz va timsollar olami	187
Dadajonova D, Darmonov I. Alisher Navoiy ruboiylarida badiiy san‘atlar	189
Ximmatov U. “Lison ut-tayr” dostonida qoliplovchi hikoyatlarning o‘rni	191
Xolmirzayeva L. Alisher Navoiy ijodida sham va parvona obrazlari	195
Холмуродов Х. Алишер Навоий “Бадойиъ ул-бидоя” девонида Ширин образи	197
IV. АЛИШЕР НАВОИЙ МЕРОСИ ВА АДАБИЙ ТАЪСИР МАСАЛАЛАРИ.	
Муҳиддинов М. “Матлаъ ул-анвор” ва “Ҳайрат ул-аброп” дostonларида тил ва адабиёт масалаларининг ёритилиши	203
Ҳамроев Ж. Навоийнинг “Девони Фоний” асарида ғазал жанрининг мавқеи	212
Мусурманов Э. «Хамса» Алишера Навои как литературный великий шелковый путь	217
Nasirov A. Alisher Navoiyning falsafiy qarashlari va ijodiy an‘analari	222
Тоҳиров С, Сабриев А. Аруз терминалогиясида айрим зиҳоф ва фуруълар ҳамда уларнинг фобилотун рукнига алоқаси	226
Эргашев Қ. “Тарихи мулуки аҷам” да ижтимоий масалалар талқини	232
Холиқулова Г. Комрон Мирзо ижодида мумтоз анъаналарга издошлик	238
Ўганова С. Алишер Навоий ва Очилдимурод Мирий	242
Sulaymonov M, Xoldorova G. Navoiy ijodida ayollar ta‘rifi	249
Sulaymonov M, Abduraxmanova S. Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarining badiiy xususiyatlari	252
Muxitdinova N. Muhammad G‘oziy devonlarida Alisher Navoiy an‘analari (hamd, na‘t g‘azallar tahlili misolida)	255
Джабборов Р. Навоий дostonларида Низомий анъаналари	261
Хасанова М. Лутфийнинг Шохрух мирзога бағишланган қасидаси	268
Karimov O. Alisher Navoiyning “Hayratul-abror” dostonida yuksak insoniy fazilatlar madhi	270

Шерназаров А. Татаббуъи Фонй ба ғазалиёти Ҳофизии Шерозӣ	275
Ҳошимхонов М. Навоий ва Машраб ижодида Ҳамоҳанглик мотивлари	284
Асланова Ҳ. «Мажолис ун-нафоис» ва «Муҳокамат ул-луғатайн»да Гадоийга таъриф	291
Назаров С, Тўхтамишов А. Алишер Навоийнинг давлат ва жамоат арбоби сифатидаги фаолияти	294
Alimova K. Alisher Navoiy merosida ta'lim va tarbiya masalalari	299
Muminova D, Sobirova M. Alisher Navoiy va Xorazmiy ijodida go'zallik timsoli	305
Hoshimova M. XIX asr Qo'qon adabiy muhiti : Xon (Muhammad Alixon) shaxsiyati va ijodi	309
Tog'ayeva Sh. Ishqki ikki jahondur...	312
Parmonova Z. "Majolis-un nafois"ning birinchi forscha tarjimasini	317
Toshquvatova M. Alisher Navoiy she'riyatida folklor an'analar	320
Nuritdinova M. Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsiyati va faoliyatida javonmardlik sifatlarining namoyon bo'lishi	324
Otayorova U. "Iskandarnoma" va "Saddi Iskandariy"da adolat masalasi	329
Шомуродова С. Алишер Навоий девончилик анъаналарининг Эркин Воҳидов ижодида акс этиши	333
Tamikayeva O. "Layli va Majnun" syujetining paydo bo'lishi: tarixiy haqiqat va badiiy haqiqat	339
Shodmonov G. Alisher Navoiy "Xamsa"sining qo'lyozma manbalari tadqiqiga doir	345
Ҳайдарова Г. Алишер Навоий анъаналари авлодлар силсиласида	350
Қораев Ш. Дарвешлар суҳбатлари ва Алишер Навоий	354
Олимова Д. Меъраджнаме в поэзии Ходжа Ахмада Яссави	362
Qo'shmonova N. Alisher Navoiy "Mahbub-ul qulub" asarida ma'naviyat masalasi	365
Ravshanbekova O, Qo'shmonova N. Alisher Navoiy asarlarida do'stlik mavzusi	369
Ойматова Н. Адабиёт таълими ва унда Алишер Навоий ижодини ўрганиш муаммолари	372
Назарова Д. "Ҳайрат ул-аброп" ва "Субҳат ул-аброп" дostonларидаги басмала бобларнинг қиёсий таҳлили	375
Ишонханова И. Таълим тизимида Алишер Навоий ижодининг ўрганилиши	380
G'oyibboyeva E. Alisher Navoiy hikmatlari tarbiya manbai	386
V. АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИНИНГ ТИЛИ ВА ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИ МУАММОЛАРИ.	
Пардаев А. Алишер Навоий асарларида боғловчи воситаларнинг қўлланиши ҳақида	388
Suvonova R. Alisher Navoiyning «Muhokamatu-l-lug'atayn» asaridagi ayrim so'zlar tahlili	391

Нормўминов Ш. Алишер Навоий ўзбек адабий тилининг асосчисидир	396
Зарипов Б., Холмухаммедов Б. Алишер Навоий ижодида зоонимларнинг қайтариш санъатидаги иштироки	401
Саиднўмонов А. Табобат терминларининг мумтоз адабиётларда қўлланиши	405
Шарипов Ф, Мухиров Р. Сўз ясалиш тарихига доир муносабат	411

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ЖАҲОН АДАБИЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ

мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман
(20 май, 2021 йил)

Мухаррир	О. Шарапова
Мусахҳиҳ	Х. Раҳимова
Техник муҳаррир	Н. Исроилов

2021-йил 12-майда таҳририй-нашриёт бўлимига қабул қилинди.
2020-йил 17-майда оригинал-макетдан босишга рухсат этилди.
Қоғоз бичими 60x84.1/16. “Times New Roman” гарнитураси.
Оффсет қоғози. Шартли босма табоғи – 26,5.
Адади 100 нусха. Буюртма № 446.

СамДУ таҳририй-нашриёт бўлимида чоп этилди.
140104, Самарқанд ш., Университет хиёбони, 15.

